

Aqşin Əliyev

**TƏHMİRƏ(TOMİRİS)
• MASSAGET ŞAHZADƏSİ**

I Hissə

Arilərin marşı...

Bakı – “Elm və Zəka” 2021

Elmi redaktor: Leyla Qadir qızı Məcidova –

Tarix üzrə Fəlsəfə doktoru

Məsləhətçilər: Həşim Adil oğlu Kəlbəliyev – Tarixçi

Redaktor: Meyxoş Abdullayev - Yazıçı -publisist

Elmi rəyçi: Arif Məmmədov –

Tarix elmləri doktoru, professor.

Aqşın Əliyev. Təhmirə (Tomiris) Massaget şahzadəsi.

I Hissə - Arilərin marşı.

Bakı, “Elm və Zəka” - 2021, 406 səh.

Kitabın işıq üzü görməsində göstərdiyi maddi dəstəyə görə lerik rayonu Çayrud kənd sakini Almaszadə Ruslana dərin təşəkkürümüzü bildiririk.

Kitabda Ari – Massaget şahzadəsi Təhmirənin (Tomirisin) həyatı və qəhrəmanlıq mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Kitab antik yunan mənbələri əsasında yazılmış və kitabda tarixi faktlar öz yerini almışdır.

ISBN 978 9952 37 440 -7

Ön söz

Bu kitab, adından da göründüyü kimi qadın hökmdar Təhmirə (Tomiris) adlı bir xalq qəhrəmanının şanlı bir döyüş yolunun mənbələrdən toplanmış namələr toplusudur. Antik yunan mənbələri Təhmirəni – yunan tələffüzü olan Tahmiris və ya Tomiris kimi qeyd etmişlər. Antik mənbələrə əsasən Təhmirə hökmdar qadın e.ə.VI əsrdə cənubi Qafqazda mövcud olan massagetlərin ölkəsi kimi də tanınan qədim Taliya ərazisində hökmdarlıq etmiş və Vavr qalası onun iqamətgahı olmuşdur. Məsələ burasındadır ki, Təhmirə Ari tayfalarından olan irandilli Massaget tayfasının çarlığı olmuşdur və onu bir çox xalqlar öz adına yazıb çıxarsa da bu günə qədər heç bir nəticə əldə edə bilməmişlər.

Təhmirə adı iranmənşəli Ari adı olub mənası da qədim İrən dillərində “cəsur” deməkdir. Bu adı türk dillərində də mənalandıran alimlər var və onlar Tomirisi qədim tük sözü olan “Temir” sözü ilə eyniləşdirər ki mənası da “Dəmir deməkdir. Lakin Təhmirənin tük mənşəli hesab olunduğu bu fərziyyə günümüzə qədər sübuta yetirilməmiş və heç bir tarixi mənbəyə dayanmır. Təhmirə haqda ilk dəfə qədim Yunan tarixçisi Herodot özünün “tarix” əsərinin “Kilo” bölməsində məlumat verərək onun Araks çayı yaxınlığındakı bir ərazidə çarlıq etdiyini yazır. Herodotdan sonra isə Təhmirə haqda Rus yazıçısı Nikolay Sokolov (üç kitabda) özünün “Persi, Saki, Skifi) əsərində və Qazax yazıçısı Bulat Jandarbekov özünün 1993-cü ildə qələmə aldığı “Saklar” adlı tarixi romanı qələmə almışdır. Bulat Jandarbekov öz əsərində Təhmirəni işıqlandırmış və onu yanlış olaraq Qazax şahzadəsi adlandırmışdır, lakin antik Yunan mənbələrinə dayanaraq Təhmirənin Orta Asiyada yox, məhz Qafqazda yaşadığı sübuta yetirilmişdir.

Kitab üç hissədən ibarətdir və onun birinci hissəsi Təhmirədən əvvəl hökmdarlıq etmiş atası Fərqap(Sparqapis) haqqa, ikinci hissədə Təhmirənin uşaqlığı və onun Tihraxuda şahzadəsi Rüstəmlə evlilik həyatı,üçüncü hissədə isə Təhmirənin hökmdar olması və massagetlərə hücum edən Əhəməni hökümdarı böyük kirlə muharibəsi öz əksini tapmışdır. Bu kitabda Təhmirəni igid bir şərq qadını obrazında oxuculara təqdim olunmuşdur.

Kitabın müəllifi Aqşin Əliyev Təhmirənin azadlıq mübarizəsini antik yunan mənbələrindən toplayaraq üzə çıxarmış və bir kitab halına salmışdır. Bu yolda ona uğurlar arzulayırıq.

Leyla Məcidova

Tarix üzrə Fəlsəfə doktoru

Proloq

Qədim şərq tarixində çoxlu hökmdar qadınlar olmuşdur ki, onların cəsurluğu və igidlikləri antik mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Belə qadınlardan biri də massagetlərin şahzadəsi olmuş Təhmirədir və öz igidliyi ilə yadda qalmışdır. O, igid olmaqla yanaşı həm də qətiyyətli hökmdar və uzaqgörən dövlət başçısı olmuşdur. Antik mənbələr Təhmirəni yunan elmi ədəbiyyatda tələffüzü ilə Tomiris adlandırırlar. Təhmirə adı İran mənşəli Ari adı olub mənası da qədim İran dillərində “cəsur” deməkdir. Bu adı türk dillərində də mənalandıran alimlər var və onlar Təhmirəni qədim türk sözü olan “Temir” sözü ilə eyniləşdirirlər ki, mənası da “Dəmir” deməkdir. Tomiris (İran dillərində Tahmirih və ya Tahmireh, Cəsur, e.ə. VI əsr – e.ə. VI əsr) - Ari şahzadəsi və massagetlərdən və saklardan olan məşhur qadın sərkərdə, skif dövlət başçısıdır. Sakların şahzadəsi olan Tomiris/Tomarisin adı da günümüzə qədər istifadə olunan qadın adıdır.

Təhmirə haqqında əsas məlumat Herodotun “Tarix” əsərində qorunmuşdur. Onun doqquz hissədən ibarət "Tarix" əsəri yunan-fars müharibələrinə və bu müharibələrin ətrafında baş verən hadisələrə həsr olunmuşdur. Burada qələmə alınan hadisələr dövrünün tarixçilik ənənələrinə uyğun olaraq, miflə gerçək tarixi rəvayətçilik hədudlarında yazılsa da, Herodot haqlı olaraq, dünyanın ən görkəmli tarixçilərindən sayılır. Herodotun kitabında yer alan hadisələrdən biri də, Əhəməni hökmdarı II Kirin e. ə. 529-cu ildə öldürülməsi ilə bağlıdır. Əhəməni dövlətinin banisi II Kirin (e.ə. 550-530) ölümü bədii mövzu kimi antik müəlliflərin yaradıcılığında dərin iz buraxmış, əsrdən əsrə ötürülərək əfsanələşmişdir. E.ə. V əsrdən başlayaraq Herodot, Ktesi, Beros, Strabon, Arrian, Polien, Diodor, Ammian Marsellin və digər yazarlar bu mövzuya müraciət etmiş, onlara

məlum detallarla fərqli hekayələrin yaranmasına səbəb olmuşlar. II Kirin ölümü ilə nəticələnən hərbi əməliyyatlar haqqında rəsmi qaynağın yoxluğundan indiyə kimi antik müəlliflərin yazdıqları ilə kifayətlənməli oluruq. Bu həlledici döyüşün harada baş verdiyi ilə bağlı ən mötəbər mənbə məhz Herodotun “Tarix” əsəri hesab edilir. II Kir müasir Azərbaycan respublikası ərazisində, Araz çayı mənsəbində yerləşən Massaget çarlığına (bir çox tarixçilər bu çarlığı Orta Asiyada yerləşdirir, Arazi isə Amudərya ilə eyniləşdirirlər, lakin bu səhv bir teoridir.

Herodot bu haqda yazır: "Massagetlər, deyilənə görə, çoxsaylı və cəsur bir tayfa olub və onlar issedonlarla qarşı-qarşıya, günəşin doğuşu istiqamətində şərqdə, Araz çayının axırında yaşayırdılar."Bəziləri onları Skif tayfalarından sayır və massagetlərin şahı Rüstəm ölmüş, tayfanın başına onun dul qadını Təhmirə keçmişdi. II Kir öz elçilərini göndərərək, onunla evlənmək istədiyini bildirir, ancaq Təhmirə anlayır ki, II Kir onunla evlənmək yox, bu yolla Massaget çarlığını ələ keçirmək istəyir və elə buna görə də həmin təklifi rədd edir. Belə olduqda II Kir hiyləgərliklə öz istəyinə nail ola bilmədiyini görüb massagetlər üzərinə açıq hücumə keçdi və Araz çayından keçmək üçün II Kir gəmilərdən körpü düzəltmək və həmin gəmilərin üzərində qüllələr qurmaq haqqında əmr verir.

Beləliklə, hərbi əməliyyatların həlledici mərhələsində II Kirin komandanlığı altında Əhəməni ordusu Araz çayını keçib, massagetlərin ölkəsinə daxil olur. II Kirin qoşunu bu işlərlə məşğul olarkən Təhmirə carçıları çağırıb, onların dili ilə şahənşaha belə bir müraciət etdi:

- "Ey Əhəməni hökmdarı! Sən gəl, öz niyyətindən geri çəkil! Axı, sən hardan bilirsən ki, bu körpülərin qurulması sənə xeyirdir, yoxsa ziyan? Bu işin başını burax, get öz ölkəndə şahlıq elə və bizim öz ölkəmizdə hökmranlıq etməyimizə paxıllığın tutmasın. Amma bilirəm ki, sən bu məsləhətə qulaq

asmayacaq və öz bildiyin kimi hərəkət edib, aramızdakı sülhü pozacaqsan. Əgər sən massagetlərin üzərinə hücumla keçməyi belə çox istəyirsənsə, körpü qurulmasını dayandır, rahatca ölkəmizə gir, biz qoşunlarımızı çaydan üç günlük məsafəyə geri çəkərik. Yox, əgər sən bizi öz torpağına buraxmaq istəyirsənsə, işini davam elətdir."

Bu müraciətdən sonra II Kir fars əyanlarını öz yanına çağırtdırıb, onlardan məsləhət istəyir. Hamı bir ağızdan məsləhət görür ki, Təhmirənin qoşununu burada gözləmək daha məqsədəuyğundur.

Müşavirədə iştirak eləyən Lidiya çarı Krez isə bu qərarın əleyhinə çıxır:

- "Mənə belə gəlir ki, biz gərək çayı keçib ölkənin içərilərinə doğru irəliləyək və onlar geri çəkildikcə biz irəliləyək. Mən bilən fars həyat tərzinin gözəllikləri və bizim aldığımız böyük həzz və ləzzətlər massagetlərə məlum deyil və buna görə də düşünürəm ki, biz gərək öz düşərgəmizdə onlar üçün qonaqlıq düzəldək, çoxlu qoyun kəsək, masaların üstünə şərab və cürbəcür yeməklər düzək. Bütün bunlardan sonra az miqdarda qoşunu orda saxlayıb, qalanları ilə çaya tərəf geri çəkək. Əgər mən öz düşüncəmdə yanılmıramsa, düşməni bu tələyə düşərək, özünü nemətlərimizin üstünə atacaq və bizim böyük hünərlər göstərməyimiz üçün şərait yaranacaqdır.

Beləliklə, məşvərətçilərin fikirləri haçalanır və II Kir özünün əvvəlki fikrindən daşınaraq Krezin təklifinə tərəfdar çıxır. Şahənşah Təhmirəyə xəbər göndərir ki, biz sənənin ölkənə keçmək istəyirik, geri çək.

Təhmirə də sözünə əməl edərək qoşununu geri çəkir. Belə olduqda II Kir Krezi öz varisinə, – oğlu Kambizə həvalə edir və hökmdar oğlundan israrla xahiş edir ki, Krezə hörmət göstərilsin və (əgər massagetlər üzərinə hücum baş tutmasa) onu himayə etsin. II Kir Kambizi Pasarqada göndərib, özü qoşunla birgə çayı

keçir və bir günün içində Arazı keçən şah Krezin təklifinə əməl edir.

Şahənşah plan üzrə düşərgəsində ən zəif dəstəsini qoyaraq, özü güclü qoşunları ilə çayı keçib geri çəkilir. Massaget hissələri düşərgəyə hücum çəkib zəif farslara qələbə çalırlar və Massaget çarı Rüstəm Krezin dediyi kimi, qələbəni qeyd etməyi də yaddan çıxarmır.

Onlar farsların düşərgədə qoyub getdikləri azuqələri yeyib-içdikdən sonra sərxoş olub yuxuya gedirlər. Beləliklə, onlar yuxuda ikən Təhmirənin sevgilisi Bəxtiyarın xəyanəti nəticəsində farsların hücumuna məruz qalır, bir çoxları ölür, bir çoxları isə əsir düşürlər.

Döyüş farsların qələbəsi ilə bitir. Əfsanəvi Rüstəm döyüş meydanında qəhrəmancasına həlak olur və qalanları isə əsir düşürlər. Massagetlərin müqaviməti qırılır və Təhmirənin oğlu Fərqaq da əsir düşür. Təhmirə qoşununun və oğlunun aqibətindən xəbər tutan kimi Kirin yanına məktub göndərir və məktubda deyilir:

- "Qaniçən Kuruş!.. Öz hünərinlə öyünmə! Şərab başa vuranda siz farslar bu üzüm suyundan məst olur və ləyaqətsiz sözlər danışarsınız. Bax, elə həmin zəhrimarla da siz mənim oğlumun qoşununa qalib gəldiniz. Əgər, hiylə ilə qələbə çalmasaydınız, şərafli döyüşdə silah gücünə heç nə eləyə bilməzdiniz. İndi gəl, massagetlərin üçüncü hərbi hissəsini yenəndən sonra xoşluqla mənim məsləhətimə qulaq as, oğlumu qaytar və necə gəlmisənsə, eləcə də sağ-salamat çıx get! Əgər dediklərimə əməl etməsən, and olsun bütün massagetlərin pənahı olan Günəş allahına ki, mən səni qan gölündə boğacağam!

Lakin II Kir bu sözlərə əhəmiyyət verməyərək Təhmirənin sözlərini ciddiyyə almadı. Təhmirənin oğlu Fərqaq şərabın dumanı başından çəkilən kimi hansı vəziyyətdə

düşdüyünü anlayır və II Kirdən əllərini açdirmasını xahiş edir. Əlləri açılan kimi şahzadə özünü öldürür.

Təhmirə– Kuruşun II Kirin onun məsləhətinə qulaq asmadığını bilən kimi, öz qoşunu ilə farsların üzərinə hücumla keçir və bu döyüş barbarlar arasında bu günə qədər baş verən ən böyük və ən qanlı döyüş olur. Döyüşün gedişi haqqında məlum olanlar bunlardır:

- Əvvəlcə düşmən qoşunları üz-üzə duraraq, uzaqdan birbirlərini oxa tutdular və sonra nizə və xəncərlə əlbəyaxa döyüşə keçdilər. Döyüş uzanır, heç kim geri çəkilmək istəmirdi. Meydanda qan su yerinə axırdı. İgid və cəsur massagetlər şir kimi döyüşərək sonda qələbə qazandılar. Farsların hamısı döyüş meydanında həlak oldular.

II Kirin özü də bu döyüşdə öldürüldü və onun 29 illik hakimiyyətinə son qoyuldu.

Təhmirə iri bir tuluğu insan qanı ilə doldurdu. Sonra Kuruşun II Kirin cəsədini meyitlərin arasından axtarıb tapmağı adamlarına əmr etdi. Onun başını qanla doldurulmuş tuluğun içərisinə soxaraq belə söylədi:

- "Mən sağ qalsam da, sən məni məhv etdin. Sən hiyləgərliklə mənim oğlumu əlimdən aldın. Mən demişdim ki, səni qan gölündə boğacağam! İndi nə qədər istəyirsən, bu insan qanından doyunca iç."

I HİSSƏ FİRAVANLIQ

1. Sak-Massagetlərin yaşadıkları ərazi.

Qədim əyyamlarda qərbdə Dunay çayından şərqdə Ural dağlarına, cənubda Kaspi dənizinin cənubunda yerləşən Taliyadan başlayaraq- şimalda ucsuz-bucaqsız dənizə qədər olan ərazilərdə qədim Ari tayfalarında olan Saklar yaşayırdılar. Sakların tərkibində biri-birinə qohum olan çoxlu tayfalar var idi ki, onlardan da ən böyüyü massagetlər idi. Massaget sözü (Μασσαγῆται, lat. Massagete) - antik müəlliflərin yarımköçəri irandilli xalqlar üçün işlətdikləri ad[1][2][3](4)[5][6][7] və bu xalqlar Skifiya ərazisində məskunlaşmışdılar. Herodot muasirlərinə əsaslanaraq[8] yazır ki, massagetlər Skif tayfalarından biridir[9]. Muasir elmi ədəbiyyatda Herodotun massagetlərin dəqiq tarixi faktlarla İran mənşəli tayfalardan biri kimi olduqları və İrandilli[10] İssedon və Savromat tayfalarından yarandıqları üçün onlara mədəni əlaqələrinin qeyd etdiyi vurğulanır.

1.Вах: Массагеты. // БРЭ. - М., 2011. - Т. 19

2.Вах: Илья Gershevitch. 521706The Median and Achaemenian periods.The Cambridge History of Iran, 1985. — P. 48),

3.Вах: Antony Karasulas. Mounted Archers Of The Steppe 600 BC-AD 1300 Архивная копия от 9 октября 2014 на Wayback Machine.

4.Вах: Peter Wilcox. Rome's Enemies: Parthians and Sassanids. 1986. - p),

5.Вах: René Grousset. The Empire of the Steppes. 1989. - P. 547),

6.Вах: Щукин М. Б. На рубеже эр. СПб.: Фанн, 1994, с. 145.) Bu xalqlar Skifiya ərazisində məskunlaşmışdılar.

7.Вах: Массагеты. /Сов.истор. энциклопедия).

8.Вах: Herodot. Tarix, I. 201—205) (8) yazır ki, massagetlər Skif tayfalarıdır.

9.Вах: Herodotun "Tarixində" ölkəmizin xalqları. - S. 85).

10. Bal: Pliny the Elder. Təbii tarix, IV. 80. // Təbii elm və texnika tarixinin sualları, № 3. - М., 2007. - S. 110-142. Latın dilindən tərcümə, şərh və ön söz B.A.Starostin tərəfindən) Skif və Sakları Sarmatlar eyni mənşəli hesab edir.

Pliniyin ardınca[11][12][13][14][15][16] [17][18][19][20][21] Herodot yazır: Deyirlər ki, massagetlər güclü tayfadır” və onlar şərqdə[22]Araz çayının o biri sahilində, isседonlarla üz-üzə yaşayırlar. Belə ki Kaspi dənizinin sahilindəki düzənliyin çox hissəsində massagetlər hökmranlıq edirlər[23]. Bu minvalla da massagetlərin yaşadıkları ərazi Herodotun təsfirinə əsasən Araks çayı yaxınlığındadır. Herodotun sözü ilə şərqdə “Araz çayı şərqdə[24] matienlər ölkəsində 40 mənbellə başlayır, lakin onlardan biri bataqlıqdan axır[25][26]. Strabon Qafqaz Arazını təsvir edəndə Herodotun məlumatını taparkən əminsizliklə[27] yazır:

- [27]” Herodotun sözlərinə görə, Araz öz mənbəsinə

-
- 11.Bax: Dovatur A. I., Callistov D. P., Shishova I. A. Uk. op. - S. 181-182..12.
 12.Bax: Massaget, Issedones, Savromats, İskit və Sakas mədəniyyətlərinin qohumluğu üçün bax: Minns. - S. 110 f.
 13.Bax: Çalışın. Eskizlər. - S. 60.
 14.Bax: Rudenko. Qorno-Altay tapıntıları. - S. 16 et seq.
 15.Bax: Smirnov K.F.Savromats. - S. 277 et seq.; 16. (Bax: Tolstov. Itina. - S. 173 et seq.
 17.Bax: Smirnov A.P. İskitlər. - S. 88 et seq.
 18.Bax: Vişnevskaya. Itina. - S. 207 et seq.
 19.Bax: Kothe. Herkunft. - S. 22 f..
 20.Bax: Dandamaev. Dariusun zəmmi. - S. 180.
 21.Bax: Pyankov. Saki. - S. 17; O, Massageta. - S. 67; Vişnevskaya. Mədəniyyət. - S. 60 və aşağıdakılar..
 22.Bax: Qd.yun .. οικημένov- Berthold Laufer. Jue-chi və ya Hind-Skif-ansın dili. Chicago, 1917. - S. 14.
 23.Bax: Dovatur A. I., Callistov D. P., Shishova I. A. Uk. op. - S. 87.
 24.Bax: Herodot. Tarix, IV. 40.
 25.Bax: Herodot. Tarix, I. 201-205),
 26.(Dovatur A. I., Kallistov D. P., Shishova I. A. Herodotun "Tarixində" ölkəmizin xalqları. - S. 85.
 27.Bax yenə orda

40 qolla matienlər ölkəsindən götürür və bu da o deməkdir ki, massagetlər Kappadokiya ilə qonşu olmuşlar[28]. Strabon yenə deyir: [29]

- "Erotesfinin sölərinə görə araxotlar və massagetlər baktriyalılarla yanaşı yaşayırlar, onlardan qərbə, oksun mənəsinə tərəf onlara qohum digər irandilli tayfalar yaşayırlar. Bu versiyanı Delanos[30] izləyərək deyir ki, massagetlər və Təhmirə (Tomiris) Kaspi dənizinin qərb sahilində yaşayırdılar ki, o ərazi də antik dövrlərdə Qafqaz skif çarlığı olan İşquziya adlanırdı[31]. Sonralar bu ərazidə masqat çarlığı yarandığından onları Massaget adlandırmağa başladılar. Hadisənin məhz Azərbaycan ərazisində baş verdiyini nəzərə alsaq massaget tayfalarının harada yaşamaqlarını aydınlaşdırmaq məqsədəuyğun olardı. Massagetlərin məskunlaşdığı ərazinin müəyyən edilməsi indiyə kimi mübahisə predmeti olaraq qalır.

Bir sıra tədqiqatçılar massaget tayfalarının məskunlaşdığı ərazini Xəzər və Aral dənizləri arasında yerləşdiyini qeyd edirlər. Antik dövrün sonlarına və Erkən Orta əsrə aid qaynaqlara istinadən massagetlərin Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində yayıldıkları qeyd olunsada, bu məskunlaşmanı e.ə. I əsrdən sonrakı dövrlərə aid edirlər. Azərbaycan ərazisində massagetlərin göstərilən tarixdən də əvvəl yayıldıklarına dair elmi-kütləvi ədəbiyyatda ara-sıra söylənən mülahizələr elmi cəhətdən yetərinca əsaslandırılmadığından elmi ictimaiyyət tərəfindən ciddi

---

28. Bal: Strabon. Coğrafiya, XI. 14, 13. Tərcümə G. A. Stratanovski.

29. Bal: Strabon. Coğrafiya, XI. 1, 5. Tərcümə edən G. A. Stratanovski.

30. Bal: Delanoz. Sur l'Agathe des Massagetes. Bax: Tarix, de l'academie des yazı. - T. 36.

31. Bax: Pogrebova M.N. Qədim və orta əsrlərdə Qafqaz və Orta Asiya. // Zaqafqaziyada İskit mədəniyyətinin abidələri. - M., 1981. - S. 42-58

qarşılanmır. Massagetlərin e.ə. I minilliyin ortalarında məskunlaşdıqları ərazi Herodotun əsərində belə təsvir olunur:

- “Onlar (yəni massagetlər) şərqdə, günəşin doğduğu tərəfdə, Araks çayının arxasında yaşayırlar”. Bənzər ifadə ilə II əsr müəllifi Dionisi Periegetin “Yerin təsviri” əsərində qarşılaşırıq: - “... şərqdə, gurultulu Araksın qarşı tərəfində massagetlər yaşayır”.

Ehtimal olunur ki, Herodot “Arakses” adı altında üç fərqli çayı – Volqanı, Amudəryanı və indiki Arazı qarışıq salmışdır. Bu onunla əsaslandırılır ki, onun əsərində “Araksın ” təsviri hansısa konkret bir çaya uyğun gəlmir. Digər tərəfdən, massagetlərdən danışarkən Herodotun “deyirlər” sözünü işlətməsi güman etməyə əsas verir ki, onun məlumatları, o cümlədən Araz çayı haqqında informasiyası fərqli şifahi mənbələrdən alınmışdır. “Araks” çayı haqqında Herodot yazır: “Araks çayı matienlərin [ölkəsindən] axır...Araksın qollarından biri açıq ərazilərdən Kaspi dənizinə axır”. Əsərin başqa yerində o, “Araksı” “gündöğən [tərəfə] axan çay” kimi xarakterizə edir. Bunu nəzərə alıb demək olar ki, adı çəkilən üç çaydan yalnız Araz çayı gündoğana doğru axıb Kaspi dənizinə tökülür. Çünki Volqa şimaldan-cənuba, Amudərya isə gündoğandan-günbatana axır.

Deməli, buradan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, Təhmirənin ölkəsindəki adı çəkilən çayın Amudərya və ya Volqa olması fikri və massagetlərin də ölkəsinin orta Asiyada olması fikri külli-yalandır.

Əhəməni dövləti ilə massagetlərin ölkəsi arasında sərhədin Volqadan keçdiyi qeyri-mümkün görünür, çünki bu çay Xəzərə şimaldan tökülür. Herodotun mənbəyi “matienlərin (ölkəsindən)” başlayan, mənsəbi Xəzərdə bitən “Araksı” ilə indiki Arazın coğrafi mövqeyi üst-üstə düşür və eyni kontekstdə üç dəfə Qafqaz dağlarının və onun sakinlərinin xatırlanması

əbəs yerə deyildir. Hesab olunur ki, Herodotun Araz haqqındakı məlumatı Miletli Hekateydən qaynaqlanır. Hekatey yazır ki, matienlərin ölkəsi “qordilərin ölkəsindən mosxların ölkəsinə qədər uzanır”.

Maraqlıdır ki, Ksenofont Matiena ölkəsindən başlayan Habur çayını “Araks” adlandırır. “Anadoludan gur axan Araks” deyərkən Strabon məhz bu çayı nəzərdə tuturdu. Bundan fərqli olaraq Strabona görə “mənbəyi Anadoludan başlayan” digər “Araks” da məlum idi və məhz bu “Araks” mənbəyi Türkiyənin şimal-şərqindəki Bingöl silsiləsindən başlayan və Xəzərə tökülən indiki Arazla eyniləşdirilməlidir. “Matienlərin ölkəsi” Herodotun zamanında Əhəməni dövlətinin XVII satraplığına (Bu satraplığın ərazisi şərqdə Urmiya gölü ilə sərhədləndiyindən antik müəlliflər hidronimi “Matiena gölü” adlandırırdılar) daxil idi və burada matienlərlə yanaşı alarodilər və sasperlər də yaşayırdılar. Təbii ki Əhəmənilərə heç vaxt boyun əyməyən massagetləri “Araks” Habur çayının axdığı bu satraplıqda xarakterizə etmək olmaz. Bir də ki, o dövrdə Araz çayı indiki İmişli rayonu ərazisindən Biləsuvar rayonu ərazisi ilə cənub-şərqə doğru axaraq indiki Masallı ərazisini keçib, Neftçala ilə Lənkəran rayonlarının sərhəd ərazilərindən Xəzər dənizinə axmışdır və buna indi də el arasında Arazın köhnə axar yolu deyilir. Bu köhnə axar yeri Lənkəranda Bakıya gedərkən Salyan rayonunun Şorsulu adlı ərazisində müşahidə olunur. Bu belə olarsa, onda Təhmirə ilə Əhəməni hökmdarı II Kirin vuruşduqları ərazi haradasa Talış bölgəsinin indiki Masallı və Lerik rayonları ərazisi olmuşdur.

Massagetlərin etnik kimliyi mübahisə predmeti olmaqda qalır, lakin tarixçilərin çoxu onları Ari mənşəli İrandilli tayfa hesab etmişlər. Məsələ ilə bağlı söylənən fikirlər başlıca olaraq antik yazarların ziddiyyətli məlumatlarına əsaslandığından birmənalı qarşılanmır. Onların maddi izləri konkret arxeoloji

mədəniyyətlə eyniləşdirilmədiyindən məsələnin həlli daha da qəlizləşib. Bir çox tədqiqatçılar massagetləri skif-sak mənşəli tayfa hesab edirlər və bunun başlıca səbəbi odur ki, Yustin, Polien və Frontin kimi antik müəlliflər Təhmirəni skiflərin hökmdarı hesab edirdilər. Massagətlərdə şəxs adları və yer adları bütövlükdə iranmənşəli olmuş və bunu bütün antik müəlliflər də dönə-dönə qeyd etmişlər. Buna misal olaraq Tomirisin öz adının Təhmirə, həyat yoldaşı Rüstəm, atası Fərgap, sevgilisi Bəxtiyar, qayınatasının adı Qubad, gəlininin adı Şəbrəng olmuş ki, bunlar da İran mənşəli adlar olmuşlar. Lakin bu adlar antik yunan mənbələrində yunan dilinə uyğun olaraq Təhmirə - Tomiris, Rüstəm - Rotstahm, Fərgap-Sparqapis, Bəxtiyar - Baktris, Qubad isə Kovades kimi tələffüz edilmişdir. Bunlara nəzərən demək olar ki, Təhmirə özü bir Ari şahzadəsi olmuş və İran dillərinin şimal-qərb yarım qrupuna daxil olan ölü dillərin birində danışmış və yaşadıkları ölkə də indiki Talış ərazisi olmuşdur. Talış bölgəsindəki Lerik rayonu ərazisində, Nodə kəndi yaxınlığında “Kiri kıştə vırə” adlı yerin mövcud olması da massagətlərin Lerikin indiki Buzeyir ərazisində yaşayan əhali ilə eyni kökdən olduğunu göstərir. Çünki Lerik rayonunun Buzeyir ərazisində yaşayan xalq öz adət-ənənə və etnik quruluşuna görə massagətlərdən heç də fərqlənmir, əksinə çox yaxındır.

Antik dövr yazarlarının əsərlərində massagətlərin skiflərlə bağlılığına “işarə” edən iki faktı nəzərdən keçirmək yerinə düşür. Bunlardan birincisi, Herodotun yazdığına əsasən, “geyimlərinə və həyat tərzinə görə massagətlər skiflərə bənzəyir”. İkincisi isə, Strabonun “Coğrafiya” əsərində yazdığına görə, “xarəzmlilər skiflərin və massagətlərin tərkibinə daxil idilər”. Həm Herodot, həm də Strabon massagətlərlə skiflərin eyniliyinə şübhə ilə yanaşırdı. Eyni coğrafi mühiti paylaşan fərqli etnosların yaşam tərzindəki bənzərliklər isə adi

hal hesab olunmalıdır. Herodotun tanıdığı və haqqında bəhs etdiyi skiflər kimmerlərin ardınca Qafqazdan keçərək Madaya daxil olmuşlar, skiflər də öz növbəsində massagetlərin təzyiği nəticəsində, Ön Asiyaya hərəkət etmişlər.

Göründüyü kimi, həm kimmerlər, həm də skiflər Ön Asiyaya eyni marşrutla və eyni səbəbdən yayılmışlar və bu marşrutun Qafqazdan keçdiyi şübhə doğurmur. Çünki kimmerlərin nə vaxtsa Orta Asiyada yaşamalarına dair heç bir məlumat yoxdur. Mənbələrdəki məlumatların müqayisəli təhlili də göstərir ki, vaxtı ilə kimmer və Skif yürüşlərinin yolları üzərində yerləşən Qafqaz keçidləri e.ə. VI yüzilliyin əvvəllərindən gec olmayaraq yeni toplumun, massagetlərin yayıldığı ərazilərə çevrilir. Məhz Qafqazdan danışıqarkən Pomponi Mela kadusilərlə yanaşı massagetləri yad edir.

135-136-cı illərdə baş verən hadisələri şərh edən Dion Kassi “soykökü massagetlərdən başlayan” albanları xatırlayır. Lakin Marsellin də massagetlərin ölkəsinin albanların qonşuluğunda yerləşdiyini qeyd edirdi. II Kirin Araz çayı sahilində Təhmirə ilə döyüşməsindən əvvəl regionun ictimai-siyasi mənzərəsinə nəzər saldıqda bir daha məlum olur ki, massagetlərin yaşadığı coğrafiya Azərbaycan mühitindən kənarında yerləşmirdi. Bunu II Kirin 20 illik şahlığı dövründə bir sıra ölkələrə qarşı hərbi əməliyyatları da sübut edir. Hələdici döyüş ərəfəsində yaranmış siyasi vəziyyət və hərbi əməliyyatların uğurlu keçməsi üçün II Kir hərbi-strateji tədbirləri də, nəticə etibarilə, Təhmirənin rəhbəri olduğu massaget toplumunun Orta Asiyada deyil, Cənubi Qafqazda məskunlaşdığını söyləməyə əsas verir.

Herodotun, Ktesinin və Ksenofontun məlumatları göstərir ki, Lidiyanın işğalından sonra e.ə. 545-539-cu illər ərzində II Kir Orta Asiyanın mühüm siyasi mərkəzlərini – Baktriyanı, Marqiananı, Xarəzmi, Sattaqidiyanı, Areyanı,

Dranqiananı, Qedroziyanı, Araxozıyanı və Babilistanı zəbt etmişdi. Məntiqi baxımdan massagetlər də geniş Orta Asiya coğrafiyasının sakinləri kimi e.ə. 539-cu ilə qədər əhəmənilərin hakimiyyətinə tabe edilməli idilər və yalnız sonradan onların itaətdən çıxması II Kiri yeni hərbi əməliyyatlara sövq edə bilirdi.

Lakin bütün mənbələr massagetlərin Əhəməni imperiyasının tərkibinə qatılmadıqlarını, müstəqilliklərini qoruyub saxladıqlarını vurğulayırlar. Herodotun yazdığına görə Təhmirənin (Tomirisin) təklifi ilə həlledici döyüşlər Arazdan şimala doğru 3 günlük məsafədə yerləşən düzən ərazidə baş vermişdi. Halbuki, Əhəməni əyanları döyüşün imperiyanın hüduqları daxilində aparılmasının tərəfdarı idilər. O zaman Arazın suyu gur, yatağı dərin olduğundan əhəmənilərin qoşun hissələri Krezin taktiki planına uyğun olaraq gəmilərdən körpü (sal) yaradaraq çayı keçə bilirlər. Lakin bununla iş bitmirdi, döyüş meydanına çatmaq üçün daha 3 gün yol getmək lazım idi.

Əhəməni qoşununun düşmən ərazidə dislokasiyasını məhdudlaşdıran mühüm amillərdən biri də, heç şübhəsiz ki, proviant imkanlarından, yəni yerli əhalinin hesabına ərzaq və texniki təchizatdan tamamilə məhrum olması idi. Burada Təhmirənin seçdiyi hərbi-strateji planın effektivliyi üzə çıxır. Məqsəd Əhəməni ordusunu ağır manevrlərə təhrik etməklə yormaqla və bu yolla da döyüş qabiliyyətini zəiflətmək idi. Görünür, bu planın tərkib hissəsi olan 3 günlük yol yaşayış yerlərindən uzaq, “ilan mələyən” quraqlı yerlərdən keçirdi. Belə ağır şərtlərlə qoşunun gün ərzində 35–40 km yol qət edə biləcəyini nəzərə alsaq, tərəflər arasında həlledici döyüşün Arazdan şimala doğru təxminən 110–120 km məsafədə baş verdiyini söyləmək olar. Bir də ki, Arazın əvvəllər öz köhnə yeri ilə Kaspı dənizinə axdığını nəzərə alsaq onda bu yer indiki Masallı rayonu ilə Xəzər dənizi sahilində baş verdiyini göstərir.

Hərbi əməliyyatlar massagetlərin tam qələbəsilə nəticələndi. Döyüş meydanında öldürülmüş II Kirin başını bədənindən ayıraraq qanla dolu tuluğa salan Təhmirənin düşmən üzərində qələbəsini Herodot belə vəsf etmişdi: “Mən sağ qaldım və döyüşdə səni məğlub etdim. Sən isə oğlumu hiylə ilə tutmuşdun və buna görə də səni, necə ki hədələmişdim, qanla doyduracağam”.

Massagetlərin qələbəsi Təhmirənin vətən sevgisindən, elinə bağlılığından, düşməyə boyun əyməmək istəyindən doğurdu. Bu qələbə eyni zamanda, qısa müddətdə neçə-neçə ölkələr fəth edən Əhəməni dövlətinin beynəlxalq nüfuzuna və imperiya iddialarına ağır zərbə vurdu. Massagetlərin II Kirin üzərində qələbəsi, həm də Qafqaz xalqlarının tarixi ənənəsinə keçərək nəsillərin yaddaşına hopdu. Qəhrəmanlıq simvoluna çevrilən “Tomiris” adı və onunla mənə eyniliyi təşkil edən Təhmraz, Teymuraz, Təhməz, Tamara kimi isimlər Qafqazda indi də yayılmaqdadır.

2.Massaget hömüdarları.

Qafqazın və Qara dəniz sahili skiyl sülalələrinin hökmdarlarının geneoloji şəcərəsi:

İşpakay(Spako)

Purdad(Partatua)(670-640)

Fərqap(Sparqapis) - (650-610)

Madi(Madies) - (640-610)

Lik(610-580)

Niukar(Nukares) - (595-580)

Qur(Gur) - (580-550)

Darmaq(Tar-Mukara)(580-550)

Savali(550-520)

Voqa(Vukas) – (550-520)

Romana görə:

İşpakay(Spako) – (? – 670)

Purdad(Partatua) – (670-640)

Madi(Madies) – (640-610)

Farqab(Sparqapis) – (610-570)

Təhmirə(Tomiris) – (570-520)

Spako(İşpakay? – e.ə. 670)E.ə.675-ci il. Böyük Skitiya çölləri. Tarixin təkəri elə dönmüşdü ki, Uraldan Dunaya, Tanaisdən Araksa qədər olan çöllərdə yaşayan çoxsaylı Skit qəbilələri artıq ümumi düşmənlərini çoxdan unutmuş, indi biri-biri ilə müharibədə idilər. Ardı - arası kəsilməyən müharibələrdə ən güclü Skit tayfaları biri-birinin düşərgələrinə, obalarına hücum edir və hər yerə od vurub əhalini qılıncdan

keçirirdilər.

Tökülən qanlar Sak ağsaqqallarını hərəkətə keçirməyə vadar etmişdi və buna görə də e.ə.670-ci ildə Taliya dağlarında yerləşən və Ari tayfalarının ən müqəddəs ibadətgahlarından sayılan külək allahı Vayunun[32] məbədinə yığışdılar. Sakların arazboyunda yerləşən qolu olan massagetlər onlara qohum olan digər irandilli tayfalar olan Alan və Dah-dərbintlərin[33] hücumlarına vaxtaşırı məruz qalırdılar. Biri-biri

32.Vayu – Arilərin külək allahı. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın Talış bölgəsində eyni adlı ziyarətgahlar mövcuddur və yerli əhali indinin özündə də bu ziyarətgahlara gedərək şəfa tapır. Belə ziyarətgahlara misal olaraq Lerik və Astara rayonları ərazisində mövcud olan “Voy ocağ” – yel ocağıdır və “Voy “ sözü talışca “yel” deməkdir.

33.Dah – Dərbint tayfaları – Bu şimali qafqaz ərazisində, indiki Dərbənd şəhəri ətrafında yaşamış yarımköçəri irandilli tayfa. Dərbənd adının bu tayfanın adı ilə bağlı olması ehtimal olunur.

ilə qan düşməni olan bir neçə qohum Ari tayfasını birləşdirmək üçün hər tayfadan seçilmiş ağsaqqallar hərəkətə keçdilər. Bu məşvərət e.ə. 670-ci ildə, Taliya dağlarında yerləşən Vayu ibadətghasında başladı və iclası hamıdan yaşlı olan 80 yaşlı Tor[34] açdı və dedi:

- Qardaşlarım! Bu gün bizim buraya yığışmaqda əsas məqsədimiz qanıbir, canıbir olan bütün Ari tayfalarını birləşdirmək və aralarındakı düşmənçiliyə son qoymaqdır. Buna görə də, hər tayfadan bir ağsaqqalı buraya dəvət etmişik ki, öz tayfasının adından danışsın. İlk olaraq söz sizindir! – deyərək Tor aylaşdı.

Torun sözlərindən sonra bir anda hay-küy başladı və tərəflər biri-birini günahlandırır, biri-birinin sözünü kəsir və az qalırdı ki, xəncəri çıxarıb biri-birinə hücumla keçsələr. Bəziləri isə qarşı tərəfin ittihamlarını özlərinə təhqir sayıb, bu axmaq şurani tərək etmək istəyirdi.

Uzun mübahisələrdən sonra bütün sak tayfa başçıları bütün sak tayfalarını vahid komandanlıq altında birləşdirməyi qərara aldılar və rəhbərliyi isə Ari tayfaları içərisində öz igidliyinə görə ad qazanmış təcrübəli sərkərdə Spakoya verdilər. Öz növbəsində mahir döyüşçü və təcrübəli sərkərdə olan Spako yaxşı bilirdi ki, qarətçiliyi və yürüşləri çox sevən skitləri bir yerdə tutmaq çox çətin olacaq. Ona görə də, onlara səfərlər, hərbi yürüşlər və bol-bol var-dövlət vəd etdi.

Çox keçmədi ki, Ön Asiyada köçəri tayfalarının onların üzərinə gəlmələri barədə şayiələr yayılmağa başladı və bunu

---

34.Tor – Qədim Ari tayfalarında “ıldırım tanrısı”, tanrıları qoruyan. nəhənglər və canavarlar olan insanlar. "Üç dəfə doğulmuş" Odinin böyük oğlu və yer üzünün tanrıçası Torddur. Massagetlərdə isə o “muharibəyə fitva verən şəxs” sayılıb. Talış bölgəsinin Astara rayonu ərazisində - dağlarda Tora di adlı kənd var və Talış dilindən tərcüməsi “Torun kəndi” deməkdir.

eşidən sadə kütlə qorxudan öz ev-eşiklərini tərk etməyə məcbur oldular. Bəziləri bu tayfaları işquzlar, bəziləri saklar, bəziləri dəbarbar skitlər adlandırırdılar. Lakin, bu tayfaların qabağını alan yeganə güc şərqi hakimi olan qüdrətli Assuriya idi. Bu Assuriya imperiyası üçün bir o qədər də çətin deyildi, çünki hələ sakların bu torpağa gəlməsindən çox-çox əvvəl qüdrətli Assuriya Urartu ilə bərabər bu torpaqlarda hökmranlıq etmiş və Mannanı daim öz təsiri altında saxlamışdır. Ancaq skitlərin qarşısında Assuriya görüldüyü kimi də qüdrətli olmadı və gələn Skit dalğası sel kimi Assuriyanın əlində olan Ön Asiyayanın içərilərinə soxulmağa başladı və skitlər qarşılına çıxan əkin sahələrini, taxıl zəmilərini öz çoxsaylı atlarının altında əzərək, bu bərəkətli yurdun bərəkətini apardılar.

Onların sürətli oxları hamının gözlərini qorxutmuşdu və dünyanın ən varlı ölkələri belə bu güc qarşısında əyilmişdi. Ön Asiya xalqlarının peyğəmbərləri “Əldə ox və yay tutan” qəddar və qorxulu köçərilər tərəfindən bütün canlılara ölüm gələcəyi haqda bu xəbəri qabaqcadan verib demişdilər: - Onların səsi dəniz kimi hay-küylüdür, onlar hamı bir nəfər kimi at üzərində döyüşməyə tələsirlər və heç kim onlara qarşı çıxa bilməz!” <... Əldə ox və yay tuturlar. Onların səsi dəniz kimi hay-küylüdür. Onlar hamı bir nəfər kimi at üzərində döyüşməyə tələsirlər və heç kim onlara qarşı çıxa bilməz!” – peyğəmbər İeremyin sözləri. > Lakin deyilənlərin əksinə olaraq saklar kimsəyə toxunmadılar və bu diyarın şəhərlərini dağıtmadılar. Təcrübəli maldar və qoyun saxlayan olan skitlər – yaxşı başa düşürdülər ki, kəsilmiş qoyundan yun və şirin süd almaq olmaz və buna görə də qoyunları kəsmirdilər. Onlar daxil olduqları ölkələrin və orada yaşayan xalqların daxili işlərinə əsla qarışmırdılar. Onlar yalnız xərac yığmaqla kifayətlənirdilər və burada özlərini öz evindəki kimi aparırdılar. Sanki bu ölkənin xəracını toplamaq onlara tapşırılmışdı. Onların tayfa başçıları isə saraylarda

yaşayır və onların ətrafında çoxlu hərəmlər və çoxsaylı kənzilər var idi. Bu kənzilərin çoxları müxtəlif ölkələr qarət olunan zaman müxtəlif xalqlardan əsir götürülmüşdü. İllər keçir və vəhşi saklar yerli tayfalarla qarışmağa başlayırdılar. Belə ki, onların başçısı Spako (İşpakay) da öz növbəsində bir rəhbər kimi ancaq gününü keçirir və onun əsl məşğuliyyəti şəhərlərdən xərac almaq idi ki, bu da onu artıqlaması ilə qane edirdi.

Purdad (qəd. yun. Partatu) (E. ə. 670 – 640). Spakonun sələfi olan Purdad(Partatu) isə onun əksinə olaraq tayfa başçısı titulu ilə kifayətlənməyərək özünə hökmdar adı qəbul etdi və Kaspi dənizinin cənub-qərbində, Araks çayının Kaspi dənizinə töküldüyü yerdə, Kaspi dənizi ilə Taliya dağları arasındakı ovalıqda bir çarlıq yaratdı. Lakin o bununla kifayətlənməyərək ÖN

Asiyanın çar əsilzadə ailələri ilə eyni səviyyədə olmaq üçün Assuriya hökmdarı Assurxadondan onun qızını özünə arvad istədi. Sakları yer üzündən silmək əvəzinə Assurxadon Sak çarının təklifini qəbul edərək öz qızını Purdada (Partatu) əvə verdi.

Asiyanın böyük qüvvəsi olan Assuriya sakitcə öz daxilində ölümcül zərbə aldı və imperiyasının sonunun gəlməsi xəbəri bütün dünyaya yayıldı. Lakin Assuriya Purdadla(Partatu) ittifaqından bəhrələnərək sakların köməyi ilə Midiyanı məğlub etməklə öz dağılmağının qarşısını qısa bir vaxta da olsa ala bildi. Amma bu Assuriya imperiyasının son günləri idi. Assuriya tərəfindən köməyə çağırılmış işquzlar Midiyaya qalib gələndən sonra özlərini Assuriyada işğal olunmuş ölkədəki kimi

aparırdılar. Köçəri irandilli tayfalarının Ön Asiyaya gəlməsi onilliklərlə davam etdi və yeni nəsil yaranmağa başladı ki, onlar artıq özlərini gəlmə deyil, assuriyada doğulduqları üçün assuriyalı sayırdılar. Onun dövründə massagetlər qələbələrdən qələbələr gedir və çoxlu qənimətlər əldə edirdilər. Onun yürütdüyü bu sakit siyasətə uyğun olaraq, Massaget çölündə uzun bir sakitlik hökm sürürdü. Purdadın dövründə hamı hər şeydən razı idi və hər kəsə otlaq sahəsi çatırdı. İndi massagetlər artıq biri-biri ilə otlaq üstündə vuruşmurdular.

Ayrıca olaraq Purdd növbəti döyüşlərin nə zaman baş verəcəyini təxmin belə edə bilmirdil. Purdad bütün günü qaladan çıxmır, öz otağından qoyun dərisindən düzəldilmiş keşənin üzərində oturub, şam işığında planlar cızırdı. İşlərini qurtarandan sonra çar Purdad öz əyri qəməsi ilə taxtadan fiqurlar yonur və öz boş vaxtlarını öldürməyə çalışırdı. Bəzən də ona yemək gətirən həyat yoldaşı Taisa içəri girəndə onun elə keçə üzərində yuxuya getdiyini görürdü. Purdad kimsədən məsləhət almır, hər danışığa əhəmiyyət vermir və sanki öz xəyal dünyasında yaşayırdı. Onun ən çox sevdiyi məşğuliyyətlərindən də biri Taliya dağlarındakı Gir[35] atəşgahına tez-tez getmək və bir neçə gün orada qalmaq idi. Soyuq otaqlarda uzun zamanlarını keçirən Purdad bağırsağ xəstəliyindən yatağa düşdü və bir ildən sonra elə yataqdaca dünyasını dəyişdi.

Nəhayət ki, Purdadın hakimiyyəti sona çatdı və yerinə oğlu cəngavər Madi (Matay) keçdi. Əvvəllər buraya köç edib gəlmiş köçəri Ari-irandilli tayfaları artıq bu ərazilərdən köçüb getmir və əksinə burada qalıb kök salırdılar. Madinin hökmdarlığı dövründə işquz tayfaları bu ərazilərdə çoxluq təşkil edərək, öz çiçəklənmə dövrlərini yaşayırdılar.

35.Gir atəşgahı – Taliya dağlarında mövcud olmuş bir ibadətqah. Lerik rayonu ərazisində “Gir” adıyla çoxlu toponimlər mövcuddur.

Hökmdar Madi özünün 28 illik hakimiyyəti dövründə Taliyada öz dövlətini möhkəmləndirərək, xalq üçün xeyirli işlər görməklə məşğul idi. O, Taliya dağlarındakı Xaştasara[36], Kamakara[37], Burabara[38] və Dozdakana[39] silsilələrində öz sərhədlərini möhkəmləndirdi.

Madi (E. ə. 640 – e. ə. 610). Madinin dövründə sakların iştahaları da artmağa başlamışdı və bu səbəbdən də tanınmış əsilzadələr Misirdən gələn tacir karvanların dediklərini Madiyə danışmaqla onun ağzını sulandırdılar.

Onlar bu minvalla öz məqsədlərinə çatmaq üçün Madini Misirə səfərə çıxmağa təhrik etdilər.

Madinin gözü o qədər parlayırdı ki, yürüşə o qədər yaxşı hazırlanmışdı ki, bu yürüş onun atası Purdadın (Partatu) və babası Spakonun (İşpakayın) miskin yürüşlərini kölgədə qoyurdu. O, Misiri ələ keçirmək üçün Midiya, Babil və “Gümüş aypara”[40](Gümüş aypara ölkələri – indiki aralıq dənizi

36.Xaştasara – Massagetlərin ölkəsində, Taliya dağlarında silsilə adı və Hştadsər silsiləsi ilə uyğun gəlir.

37. Kamakarda – Masagetlərin ölkəsində, Taliya dağlarında silsilə – Bu silsilə Talış dağlarındakı Qəmərkuh, Kəməku\silsiləsi ilə uyğun gəlir.

38.Burabara – Massagetlər ölkəsində, Taliya dağlarında silsilə. Bu silsilə Talış dağlarındakı (Bırəvırə(Burovar) silsiləsi ilə uyğun gəlir.

39.Dozdakana – Massagetlər ölkəsində - taliya dağlarında silsilə adı. Bu silsilə Talış dağlarındakı Dızdəhoni silsiləsinə uyğun gəlir.

40.Gümüş aypara” ölkələri – Burada Aralıq dənizinin şərq sahilində aypara şəkildə yerləşən finikiya, Livan və Fələstin nəzərdə tutulur. Bu hilalın islamla heç bir əlaqəsi yoxdur, çünki bir rəmz kimi islamdan əvvəl də mövcud olmuşdur.

sahilində aypara şəkilində yerləşən Fimnikiya, Fələstin və Suriya nəzərdə tutulur) ərazisindən keçməli idi.

Çoxsaylı ordunun başında olan Madi Midiya ərazisini keçib gəlib Dəclə çayına çatdı və artıq çayın o üzündə münbit Mesopotomiya torpaqları dururdu. Çayı keçəndən sonra elə ilk döyüşdə massagetlər Babil ordusunu vahiməyə salaraq onları məğlub edib şəhəri yandırdılar və Madi isə yanan şəhəri uzaqdan seyr edirdi.

Şəhər əhalisi isə yanan yerləri söndürməklə məşğul idi və haradansa möcüzə baş verəcəyini və onlara kömək gələcəyinə ümid edirdilər. Lakin birdən onların gözü qarşısında çoxsaylı işquz ordusu çıxıb getdi və bir sözlə işquzlar yoxa çıxdılar. Buna səbəb isə Madinin səbirsizliyi idi və Madi düşündü:

- Mən Misirə getməliyəm, Babili sonra da işğal etmək olar. Madi qısa müddətə Misirə gəlib çatdı. Beləliklə, Misirdən sonra Sak tayfaları artıq yorulmuşdular və onlar daha əvvəlki kimi vahidlikdən dəm vurmurdular. Çoxsaylı yürüşlər nəticəsində bəziləri öz ailələrindən çox-çox uzaqlarda qalmış və geri dönmək istəyirdilər. Bu nə qədər ağır olsa da, onlar vahid bir nəticəyə gəlmədiklərinə görə söz ayrılığına əsasən bir neçə qola ayrıldılar ki, onlar da aşağıdakılardır:

- Birinci hissə öz həmtayfaları ilə birləşib Midiya hökmdarı Kiaksarın qorxusundan öz vətənlərinə geri dönmək üçün, Midiyadan keçməməyi qərara aldılar. Onlar Qafqaz dağlarını aşaraq Kaspi dənizinin yuxarı sahili ilə hərəkət edərək Tanais (Don) çayına çatdılar və öz qohum tayfaları olan Ari sokolotlarla birləşdilər.

Sokolotlar[41] – Yunanlar onları Skif adlandırırdılar,

41.Sokolotlar – Böyük çöldə yaşamış irandilli ari tayfası. Sakalot sözü qədim farsca “qırmızı şişuclu papaqlılar” deməkdir.

onlar da öz xalqından ayrı düşüb şimala, çox-çox uzaqlara gedərək və kəşf edilməmiş dənizin sahillərində yaşayırdılar. İşquzlar çox qədim zamanlardan öz qohum tayfaları olan sokolotlarla sıx əlaqədə idilər. Ancaq Madinin qardaşı Təngsərin (Toksarın)[42] başçılığı ilə olan bir qrup İşquz lənətlənmiş Sakasena torpağında qalmışdı. Təngsər(Toksar)42 Midiya çarı Kiaksarla çoxsaylı qanlı döyüشلərdən sonra vaxt tapıb Madinin çoxsaylı oğullarından biri olan Fərqaşı özü ilə aparırdı. Madinin oğlanları hökmdar sarayında hazırlanmışdı ki, gələcəkdə xalqlara və dövlətlərə hökmdarlıq etsinlər. Öz oğlanlarını yanına çağırın Madi, təkə Fərqaşı çağırmadı. Çünki o, öz əmisi Təngsərlə Lidiya hökmdarı Aliatta ilə danışıq aparmağa getməli idi. Təngsər Aliattanı ya Babilə müştərək yürüşə təhrik etməli, ya da Madinin Babil hökmdarı Novoxodnosorla döyüşdə lidiyalıların neytral mövqe tutma qarantisini almalı idi. Təngsəri öz vətəninə səbirsiz qisas çəkirdi o da həmişə bu hisslərlə yaşayırdı və bu zaman Sak ordu hissələri Midiyaya daxil oldu. Qısa bir zamanda ikiüzlü midiyanları məğlub etmək üçün o, yeni bir ordu ilə qayıdaraq Midiya çarı Kiaksarla üz-üzə gəlmək və onun sarı üzünü odda yandırıp qızartmaq istəyirdi. Lakin əcdadlarının torpağına daxil olanda Təngsəri vicdanı titrədi, çünki artıq vahid Sak xalqı mövcud deyildi. Onların çoxu uzunmüddətli səfərlərdə və çoxsaylı döyüşlərdə həlak olmuşdular. Öz vətənlərinə qayıdan saklar üçün müharibəsiz həyat dözülməz oldu. Spakonun cəngavərliyi tozu yenicə yatmışdı ki, Sak tayfaları içərisində yeni güc baş qaldırdı. Belə ki, müharibə dövrlərində onların başları yalnız xərac toplamağa və döyüşməyə qarışmışdı. Lakin vətənə

---

42. Təngsər(Toksar) – Madinin qardaşı, Massaget sərkərdəsi.

dönəndən sonar, artıq muharibə olmadığından onlar mal-qara və qoyunçuluqla məşğul olmağa başladılar.

Bu heç də yaxşı nəticələr vermədi, çünki qoyunları otarmaq üçün ərazi az idi. Amma qoyun saxlayan çox idi və bu səbəbdən də yay-qış otlığı üstündə münaqişələr baş verir və qanlar belə tökülürdü. Bunun son nəticəsi massagetlər üçün vətən torpağı artıq dar və dözülməz oldu və onlar çıxış yolu axtarırdılar. İlk olaraq bu vəziyyətə digər Ari tayfası olan sakolotlar dözmədi və onlar massagetləri uzaqlara qovmağa başladılar. Sokolotlar uzaqlara çəkilərək özlərinin digər qohumları olan savromatlarla birləşdilər.

Onlar Kaspı dənizi sahilindəki qohum tayfaları olan massagetlərlə aralarında olan Qaf dağ keçidini bağladılar. Amma şərqlə gedən saklarsa köməksiz qalaraq Çin orduları ilə vuruşmağa məhkum oldular. Şimalda Sak övladları kəşf edilməmiş dənizin sahillərində yaşayan dargöz xalqlar tərəfindən assimiliyasiya edildilər, amma cənub sakları olan haomavarqlar[43] Şimali Qafqazın arxasındakı dargözlü tayfaların təzyiqi altına düşərək öz doğmalarının adət-ənənəsini unutdular.

Saklar əsasən bir neçə qrupa bölünür və bunlardan biri güclü tayfa ittifaqı yaradan Tihraxuda tayfası idi. Tihraxuda tayfa ittifaqı köhnə sülalənin kiçik çarı ətrafında tək hakimiyyət altında birləşmişdi və Tihraxuda sözü Ari-İran dillərində “Tihra” pişik”, “xuda” isə “Allah” demək idi.

---

43. Haomavarqlar – buradandır. Böyük çöldə yaşayan qədim Ari-irandilli tayfa. Onlar məstədic “Haoma” içkisi içdiklərinə görə onları “Haomavarkan” və ya Haomavarqana dlandırdılar. Varkaniya adı ehtimal ki, buradandır.

Çünki onların bayrağında pələng şəkli var idi. Sakların digər qrupu isə – Paradərya idi. ki, onun da əsasını Sak-massagetlər təşkil edirdi. Lakin bunlar da öz qonşuları tərəfindən əridilərək, təqribən yoxa çıxmaq üzrə idilər.

3.Fərqaqın(Sparqapisin) zamanı.

Fərqaq[44] (Sparqapis) - (E.ə.610 – e.ə. 570) Təhmirənin (Tomirisin) atasının adıdır və Ari-İran mənşəli ad olub mənası da “su mənbəyi” deməkdir. O, Skif tayfa başçısı Sıparın[45] oğludur və yunanlar Fərqaqa Sparqapis deyirdilər və onun adını öz mənbələrində Sparqapis kimi çəkirlər. O, Skif tayfa başçısı Spakonun (İşpakayın) oğlu olan Madinin nəvəsidir. Budur

Taliya dağlarının ətəkləri, baharın gəlişi ilə dağların ətəklərindəki qarlar əriməyə başlamışdı, lakin onun əlçatmaz zirvələri hələ də qarla örtülü idi. Belə ki Taliya dağlarının aşağı ətəklərindəki ağaclar çiçək açsa da, onun zirvələrindən olan Xaştadsara, Kxazyardata[46] və

44.Fərqaq – Massaget çarı, Antik Yunan mənbələri onu Sparqapis adlandırdılar.

45.Sıpar – Massaget çarı Spakonun digər adıdır və mənası da Massaget dilində “it” deməkdir. Belə ki, Talışca – Sıpa(r) – “it” deməkdir.

46.Kxazyardata – Massagetlərin ölkəsində, Taliya dağlarında silsilə adı. Bu ad talış dağlarındakı “Qıjı yurdu” silsiləsinə uyğun gəlir.

Qaydarata[47] və Kamakarda hələ də qarla örtülmüşdü. Bu ərazilər Massaget tayfalarının əsas məskənlərindən birinə çevrilmişdi. Həddən artıq döyüşkən olan massagetlər bir o qədər də dürüst və qonaqpərvər xalq idilər və bu üzdən də bütün qonşularla da eyni münasibətləri saxlamağa çalışırdılar. Bu torpaqların hökmdarı Ari nəslindən olan cəngavər Fərqap (Sparqapis idi). O, özü Taliyada doğulsa da, atalarından eşitdiyi rəvayətə görə əvvəllər digər Ari tayfası olan sarmatların qonşuluğunda yaşamış və sonradan onların təzyiqi ilə bu ərazilərə köçüb gəlmişlər və bu səbəbdən də Fərqap (Sparqapis) bu rəvayətləri hər an xatırlayırdı və vaxtaşırı tayfa yığıncağında gənc döyüşçülərə xatırladırdı. Lakin Fərqap(Sparqapis) həmişə bütün massagetlərin birləşməsini və ümumi düşməyə qarşı birgə vuruşmağını arzulayırdı. Buna çoxlu haqlı səbəbləri var idi, çünki hər tərəfdən onu bədnam qonşuları sıxırdı. Bu səbəbdən də o, qonşu Abi tayfasının hökmdar qızı olan Zarina* evlənmişdi və bu evlilikdən də bir kiçik qızları olmuşdu. Bu hadisə e.ə.VI əsrdə, yəni təqribən 670 və 520-ci illərdə baş vermişdi. Lakin çox keçmədi ki, Zarina döyüşlərin birində həlak oldu və qızı anasız qaldı. Oğlu olmadığına görə yüz dəfə peşiman və pərt olan Fərqap (Sparqapis) qızını elə də sevmir və onu hamıdan gizli bir otaqda saxlayırdı. Lakin kiçik qız çox cəsur olduğundan ona İran dillərində “Cəsur” mənasını verən Təhmirə adı verildi. Yunanlar isə bu adı öz dilində “Tahmiris” kimi tələffüz edirdilər ki, daha sonralar bu ad Tahmiris və ya Tomiris formasına düşdü. Böyük rəhbərin nəvəsi, böyük çarların tabgətirməyib həlak oldu. Birləşmiş Massaget-Sak qüvvələrin Təngsərin başçılığı altında olan Massaget dəstələrinə

47.Qaydarata - Massagetlərin ölkəsində mövcud olmuş Taliya dağlarının silsilələridir. Bu adlar Talış dağlarındakı Qodərə(Göydərə)(Qovdərə) ilə uyğun gəlir.

oğlu və qardaşı olan Təngsər, bu qədər təsirin altında endirilmiş zərbələrdən sonra döyüş meydanlarında səssizlik çökdü və böyük cəngavər olan Spakonun (İşpakayın) nəvəsinin səsi kəsildi. Öz əmisinin ölümünü gözü ilə görən Fərqaq öz canını döyüş meydanından güclə qurtara bldi və o, bu döyüşdə çoxlu adamlarını itirərək, sarsıdıcı zərbə aldı.

Təhlükəli Təngsəri məhv edəndən sonra Massaget başçıları bir müddət sakitləşdilər və Madinin nəvəsi olan Fərqaqı unudular. Öz ordu qalıqları ilə bir müddət Taliya dağlarında gizlənən Fərqaq düşməndən qisas almaq yollarını düşünürdü. Bu zaman bir taliyalı Sak ondan soruşdu:

- Sən nə ilə onların - çöl saklarının üstünə gedəcəksən?! Səninlə sağ qalan üç yüz döyüşçü iləmi?!
- Yox! - deyə Fərqaq dilləndi. - Gücə qaşı güc qoyasan gərək! Lakin o güc məndə yoxdur! Yalnız bir güc qalır – o da hiylə işlətmək!”

Bir müddət Taliya dağlarında gizlənən Fərqaq yaya doğru dağlardan düzənə düşməyə başladı. Bir çox Sak tayfa başçılarına Fərqaqın sağ qalma xəbəri çatsa da onlar onu ciddiyyə almayaraq; - “küçük”dən nə rəhbər olar? - deyə onu məsxərəyə qoydular. Lakin Fərqaq onların düşündüyü kimi qorxaq və qətiyyətsiz deyildi. Onlar bu gənci özlərinə nə rəqib, nə də təhlükəli görürdülər və bu səbəbdən də istədikləri səfanı sürürdülər.

Onlar birləşərək Madinin qardaşı Təngsəri və onun ordusunu məğlub edəndən sonar, çar ailəsinin axırına çıxdıqlarını düşünürdülər. Lakin onlar bir şeyi unudurdular ki, artıq Fərqaq artıq əmisinin kölgəsində gizlənən əvvəlki adam deyildi. Fərqaq çox yaxşı tərbiyə olunmuş və öz hökmdar nəslinə dərin sədaqətlə bağlı olan məharətli bir sərkərdə idi. Çünki onun ulu babaları Spakodan başlayaraq əmisi Təngsərə kimi Kaspi dənizindən Misirə qədər olan əraziləri ələ keçirib,

qüdrətli Babil və Assuriya dövlətlərini məğlub etmişdilər. Fərqaq Lidiya[48] hökmdarı qüdrətli Aliattın sarayında tərbiyə almış və elə oradaca hər b sənətinə yiyələnmişdi. O, sarayda yaşayarkən çoxlu çevrilişlərə və saray intriqaalarına şahid olmuş və hər cür satqınlığı öz gözləriylə görmüşdü. Hamı Fərqaqın İşpakayın, Purdadın və Madinin qanuni varisi kimi bütün gücü ilə hakimiyəti ələ keçirmək üçün addım atacağını gözləyirdi. Lakin o isə əksinə hərəkət etdi. Fərqaq çöx böyük ustalıqla bir plan hazırladı və bütün tayfa başçılarına ayrı-ayrılıqda tələlər quraraq onların arasını ələ vurdu ki, sonunda tayfa başçıları kimin-kimə qarşı vuruşduğunu bilməyib sonda kömək üçün Fərqaqa tərəf keçməyə başladılar. İndi Sak tayfa başçıları artıq biri-birinə əvvəlki kimi etibar etmir və onlar üçün ən güvənli müttəfiq Fərqaq idi.

O da öz ağı və dərrakəsi ilə avam tayfa başçılarını bir-bir öz tərəfinə çəkməklə gündən-günə böyüyürdü. O, bu gün bir başçı ilə digərinə qarşı vuruşur, kimsəyə aman vermirdi və getdikcə düşmənləri onun qarşısında gücsüz hala düşmüşdülər. Hamı deyirdi ki, Fərgapın) elə dili var ki, ilanı belə yuvasından çıxarar. Fərqaq çox qətiyyətli, mərd, cəsür və uzaqgörən idi və o, çətinlik bilməyən, dözümlü və hətta çöldə çılpaq uzanaraq başını daş üstə qoyub yata bilirdi. Bundan əlavə o, günlərlə ac və susuz qala bilir, döyüş zamanı tanımadığı əsgərə belə yardım edir və onu darda qoymurdu. Öz əmisinin əksinə olaraq müttəfiq axtarmağa özü getmirdi. çalışırdı ki, müttəfiq onu axtarıb tapsın. O, hiylə işlədərək əsl quldur taktikası ilə hərəkət edib düşmənlərini zərərsizləşdirir, qaçarkən sıx Hirkanıya meşələrində gizlənir, ya da Kaspi sahilindəki sıx qamışlıqda

---

48.Lidiya – Antik dövrlərdə kiçik Asyanın qərbində mövcud olmuş dövlət

özünə sığnacaq tapırdı.

Onu hər yerdə təqib edirdilər və adlı-sanlı Sak tayfa başçıları onu öldürmək üçün adam belə tutmuşdular. Bunu eşidən Fərqaq Kaspi dənizinin cənub sahillərində yerləşən qurdlar ölkəsinə, qohum Sak tayfa olan Haomavarq tayfasının yanına getdi və sığındığı ölkələrin hökmdarları ona hərbi və qızıl yardımını təklif edirdilər. O, yaxşı başa düşürdü ki, çöllərdə azad yaşayan bəzi massaget tayfaları üçün və ya yad ölkə sərbazı (əsgəri) üçün onun meydana çıxması bir təkan ola bilərdi.

Bunun üçün də qızılı qəbul etdi, hərbi köməkdən isə imtina etdi. Bir çox tayfa başçıları artıq onu hökmdar adlandıрмаğa başlamışdılar və Sak tayfa başçıları biri-biri ilə olan münaqişələrdə artıq Fərqaqa müraciət etməyi üstün tuturdular.

Massaget tayfa başçıları Fərqaqa ilk dəfə müraciət edəndə onun gözləri sevincdən parlayırdı və öz məqsədinə çatdığına sevinirdi. İlk olaraq o, Yati tayfasının[49] Dulu nəslindən olan başçısı Nakın(Nukis)[50] narazılığını dinlədi və Nak qonşu Massaget tayfası olan Sakaravaklardan şikayət edib deyirdi:

- Fərqaq!.. Eşit məni! Bu qonşularımız bizim qoyun-quzunu bizə aid olan düzənlik və otlaplardan qovub çıxarırlar. Hətta, onları oğurlayırlar və nə qədər deyirik, adam dilindən anlamırlar və qoyun-quzumuzu geri qaytarmırlar. Sonra isə o, Qamar tayfasının Quşuk nəslindən olan qəhrəman Bakutun[51] şikayətini dinlədi və Bakut Apasak[52] tayfasından şikayət:

49.Yati tayfası – Massaget tayfalarından biri.

50.Nak(bax yunanca Nukis) – Yati tayfasının başçısı

51.Bakut – Massaget daxil olan Qamar tayfasının Quşuq nəslinin nümayəndəsi.

52.Apasak(Apasiak) – Massaget tayfalarından biri və iran * Sakavarqlar dillərində “Apa” – su, ”Sak” isə tayfa adıdır. Bu sözün ümumi mənası isə “Su tayfası” deməkdir.– massaget tayfalarından biri

- Hökmdarımız! Bu qonşu apasaklar bizim nəslə aid olan ən yaxşı otlaq yerlərimizdən birini zəbt eimişlər və onların cəzalandırılmasını tələb edirəm. Şikayətçilər arasında olan Gel[53] tayfasının üzvləri də özündən əvvəlki şikayətçilərlə eyni qəbildən olan şikayətlərlə gəldiklərindən çarın tezliklə hər-hansı bir qərara gəlib nəticəsini gözləyirdilər. Çünki şikayətə gələn Apasak və Sakavarq[54] tayfa və nəsillərin hər birinin özünəməxsus silahlı dəstələri var idi və ani bir anlaşılmazlıqda hərbiçilər biri-birinə hücum edərdi və qan tökülə bilərdi. Bu, çox çətin bir məsələ idi, çünki ilk dəfə idi ki, Fərqa (Sparqapisə) bir çar kimi müraciət edirdilər. Bunları həll etmək üçün o yanına gələn bütün Sak tayfalarının hörmətini qazanmalı idi. Çünki onların hamısı ona lazım idi. Axşam çox-düşünüb daşındıqdan sonra Fərqa yaxın köməkçisi Vindadı[55] yanına çağıraraq dedi:

- Döyüşçüləri hazırla, dan yeri sökülməmiş Sakavarq tayfasının düşərgəsinə hücumla keçərik. Hökmdarın sözündən təəccüblə qaşlarını çatdır Vindad soruşdu:

- Hökmdarım! Əfv edin cürətimə görə! Yəni siz doğrudan da, öz qanımızdan olan bir qohum tayfanın üzərinə hücumla keçməyi çıxış yolu hesab edirsiniz?

- Hə Vindad, bu mənim yanıma gələn şikayətçiləri əldə saxlamaq üçün yeganə yollardan biridir, mən bunu mütləq etməliyəm, odur ki, get qonşuları səhərə hazırla!

Vindad təzim edib çıxıb getdi. Budur dan yeri yenidən sökülməyə başlayır və ətrafı duman və sis bürümüşdür. Bu hücum etmək üçün əla fürsət idi və Fərqa bundan məharətlə istifadə etdi. Beləcə səssizcə Fərqa'nın 12 minlik suvari ordusu

53. Gel tayfası. İrandilli Giləklərin əcdadları.

54. Sakavarqlar. Massaget tayfalarından biri, qədim farsca "canavar saklar"

55. Vindad – Bax yunanca Bindata – Fərqa'nın(Sparqapisin) köməkçisi

Sakavarq tayfasının düşərgəsinə yaxınlaşdı. Elə ilk fürsətdə suvarilər Fərqaqın işarəsi ilə obalara hücumə keçib aulları yandırmağa başladılar. Səhərin ala-qaranlığında olanlardan əsla baş çıxarmayan tayfa, insanları tələsik çölə çıxıb nəyin baş verdiyini öyrənmək istərkən, Fərqaqın atlıları tərəfindən qılıncdan keçirildilər.

Fərqaqın atlıları aulları yandırır, aullardan çılpaq çıxan kişi, qadın, uşaq və qocaları belə aman vermədən qılıncdan keçirirdilər. Hər şey biri-birinə qarışmışdı, xaos, panika və təlatüm bir arada bir müsibətə çevrilmişdi. Lakin Sakavarq tayfa başçısı Qorq [56] bir neçə keşikçinin əhatəsində əli silah tutan öz igidlərini yanına çağırırdı. Hamı tələsik Qorqun ətrafına toplaşmağa başlayanda Fərqaqın) süvariləri artıq çıxıb getmişdilər. Yüngül manevr edəndən nümayəndəsi sonra Fərqaq öz süvariləri ilə Apasak tayfasının düşərgəsinin yanında dövrə vurub sakaravakların diqqətini apasiakların düşərgəsinə yönəltməyə çalışırdı. Bu zaman apasiakların düşərgəsinin ətrafındakı canavarboğan itlər hürməyə başladı. Fərqaqın planı işə yaramışdı və onun ardınca gələn sakaravakların dəstəsi Qorqun (Qurkasın) başçılığı ilə səsi təqib edərək apasiaklar tayfasının düşərgəsinə gəlib çıxdılar. Qorq tayfasının üzərinə yürüş edənlərin məhz apasiakların olduğunu zənn edib onların üzərinə yürüyüb aulları məhv etdilər və çoxlu sayda insanları qılıncdan keçirib qoyun-quzuları qabaqlarına qatıb apardılar.

---

56. Qorq - bax yunanca Qurkis) – Sakavarq tayfa başçısı. Bu ad iranmənşəli olub “canavar” deməkdir.

Sakaravak döyüşçüləri gözdən itəndən sonra duman və sis çəkildi, Apasak tayfasının insanları toparlanmağa başladılar. Apasakların başçısı Xazrasp[57] igidlərini başına yığıb göstəriş verdi ki, onlara hücum edənləri dəqiqləşdirsinlər. Uzun araşdırmalardan sonra onlara hücum edənlərin məhz qonşu sakaravakların olduğu anlaşıldı. Bu zaman o özünün ağır süvari dəstələri ilə hərəkət edərək gəlib Sakaravak tayfasının düşərgəsinə çatdı, lakin bu xəbəri alan Fərqaq düşməyə arxadan hücum etdi və qanlı döyüş başladı. Hər şey Fərqaqın istədiyi kimi gedirdi. Apasaklar Fərqaqdan kömək istədilər və o da onlarla birləşib Qorqun ordusunu dağıtdı. Lakin döyüşün sonunda hamı Fərqaqı qalib hökmdar kimi salamlayanda apasiakların başçısı Xazrasp öz burnu altında mızıldanıb onu qışqırırdı. Ümumiyyətlə, o, Fərqaqla özünü çox kobud aparırdı və Fərqaqın Qamar tayfasının Kuşku nəslindən olan insanlara otlaq yerinin qaytarılmasını da sərt etirazla cavab verdi. . Lakin o bir şeyi unutmuşdu ki, artq Fərqaqla bir gənc kimi yox, bir hökmdar kimi danışmağın vaxtıdır. Xazraspın bu cür danışığından hiddətlənən Fərqaq ona tərs-tərs baxdı və Xazraspla heç sağollaşmadan atının başını çəkib getdi.

Dağıdılmış sakavarqlar tez bir zamanda məskunlaşmamış torpaqlara tərəf üz tutub apasakların və Fərqaqın təqiblərindən gizləndilər. Onlar qaçarkən öz obalarını və qoyun- quzularını da

---

57.Sak tayfalarından olan apasakların (Su sakları) çarısı. Bu ad iranmənşəli olub “Xazr” sürət, “Asp” – at deməkdir.

bəzən qoyub qaçırdılar, lakin tezliklə tayfa başçısı Qorq öz ətrafına yenidən güclü və qüvvətli igidləri yığa bildi. Ona xəbər çatanda ki, onun tayfası çoxlu insan və qoyun-quzu itirib, öz ağ saçlarının yolub şivən qoparırdı. Qorq fəryad edib Fərqapı Massaget tayfaları içərisində ən qəddar insan olaraq lənətləyirdi. Onun bu fəryadı o qədər yanıqlı idi ki, ətrafdakı insanlar onun başına yığılmışdı. Lakin bu zaman Qorq ani olaraq dayandı və gözlərini bir nöqtəyə zilləyib qaldı. Camaat da onun baxdığı yerə baxanda yerlərində donub qaldılar.[58] Çünki onlar başlarını döndərüb o tərəfə baxanda, auldan yola tərəf Fərqap dayanmışdı. Bütün tayfa ağsaqqallarını sakitcə salamlayan Fərqap onların yanına gəldi və atdan düşüb sakitcə Qorqun yanında əyləşib dedi:

- Hanı sənin ev sahibən, ey mənim əziz ev sahibim? Sonra sözüne heç nə olmamış kimi davam edərək yenə Qorqa dedi:

- Axı, mən 30 fərsəx yol gəlmişəm və bunun üçün də bərk acmışam.

- Bizim üçün qonaq həmişə hörmətli olubdur! - deyə Qorq cavab verdi. Burada da hər şey Fərqapın dediyi kimi oldu. Apasialar sakaravaklar üzərində qələbə sevincini hələ yaşamamış sakavarqlar sanki yenidən doğmuş kimi qəflətən onların üzərinə hücum etdilər. Bu an Fərqap arxadan Qamar tayfasının Quyuq nəslindən olan Bakuta və onun igidləri ilə birlikdə hücumu keçəndə, onda Xazrasp dərhal anladı ki, bu kimin işidir və apasiaklar aman istədilər. Əlbətdəki, əvvəldən planlaşdırıldığı kimi bu iki Massaget tayfasından yalnız Fərqap udmuşdu. O, bununla ona müraciət edən hər iki tayfanın şikayətini eyni zamanda həll etmiş oldu. Bununla da Fərqap onları elə qorxutmuş oldu ki, ölümünün sonlarına kimi bu həm

---

58. Bax: 30 Fərsəx. bax 1 fərsəx bərabərdir 6 km.

Qorqa, həm də Xazraspa dərs oldu və bu hiyləgər Fərqaqın nə qədər güclü bir şəxs olduğunu unutmadılar.

4.Fərqaqın vahid Sak çarı seçilməsi.

Zaman keçdikcə Fərqaqın məharəti bütün Sak tayfaları arasında bir əfsanəyə çevrilməyə başladı. Hamı öz başçılarından çox onu özlərinin vahid hökmdarı kimi görür və öz tayfalarında baş verəcək hər hansı bir münaqişəni həll etmək üçün birbaşa Fərqaqın yanına gəlir, yalnız onun dediklərini edirdilər. Bu da müxtəlif Sak-Massaget tayfa əsgərlərinin yalnız Fərqaqı vahid komandan kimi görməsinə şərait yaradırdı. İllər keçir, zəif tayfaların başçıları artıq onu bir hökmdar kimi tanıyır, güclü tayfalar isə yaxın durmurdular. İrandilli sakların ən güclü qollarından biri olan alanlar Kaspi dağlarının yuxarı ətəklərində bütün çölə nəzarət edirdilər. Onlar hündür boy-buxunu və yastı formalı başları ilə seçilirdilər. Bunun da səbəbi o idi ki, anaları onları uşaq ikən beşikdə çox yatırdığına görə uşaqların başı o formada qalırdı.[59] Onların içərisində ən zəif nəsil Ari - Abi tayfası[60] idi. Çünki Abi tayfası çox da güclü müdafiə strategiyasına deyildi, lakin malik onlar düşməne qarşı 25-30 minlik ordu çıxara bilirdilər. Taliyalılar[61] 30 min, alanlar isə 40 mindən yuxarı döyüşçü çıxara bilirdilər. Onların içərisində alanların və taliyalıların kişiləri göygöz, sarışın idilər və dağlarda yaşadıklarına görə onların boyları 2-2,5 metr idi. Onların baş hissəsi boraniya oxşar və Alan – Taliya antropoloji quruluşu özündə əks etdirirdi.

59.Alanlar - kaspi dağlarından şmalda, böyük çöldə yaşayan irandilli tayfa. Onlar indiki osetinlərin əcdadlarıdır.

60.Abi tayfası – Massaget tayfalarından biri . Bu ad iranmənşəlidir və “Su tayfası” deməkdir

Alan və taliyalılara (Talışan-Talışlərər) nisbətdə isə Abilər (Abişan-Abilər) daha yüngül döyüş üsuluna malik idilər.

Fərqaq onlara qohum olan digər Ari tayfası olan Alan və toxarların rəhbərləri olan Ari igidləri – Bartazad və Şapuru üz-üzə gətirib biri-birinə vura bildi. Onlar da ədalət axtarmaq üçün Taliya hökmdarı Fərqaqa (Sparqapisa) müraciət etməli oldular. Elə bu səbəbdən də toxarlarla alanlar arasında uzun müharibə başladı. Bu müharibə özünün qəddarlığı və qaniçənliyi ilə digərlərindən seçilirdi. Müharibəyə digər müttəfiq Ari tayfaları da cəlb edilmişdi və bu Ari tayfalarının biri-birini yox etməsi demək idi.

Fərqaq qohum tayfalar arasında hiyləgərliklə çıxardığı qanlı müharibədən istifadə etmək qərarına gəldi və o, ilk növbədə, bu qanlı savaşda zəif düşmüş zəif tayfaları ya da mənası taliyalı, rusca isə «Талиец» kimi qeyd olunur.məhv etmək, ya da öz tərəfinə çəkməyi düşünürdü. [62]

Bu səbəbdən də ilk növbədə onların içərisində ən zəif tayfa olan Abi tayfasını yoxa çıxarmağı qarşısına məqsəd qoydu. O elə etmək istəyirdi ki, Abi tayfasının başçısı Barzan Toxar tayfasına qarşı nifrət duysun və onlara fürsət düşəndə hücumu keçsin. Bu belə də oldu, Barzan – Toxar[63] hökmdarı Şapurdan[64] nifrət etməyə başladı və bunun Batrazadın yanındakı cəsusları Alan hökmdarının hər iki qulağına Abi

---

61.Taliyalılar – Araks çayı ilə Kaspi dənizi arasında yaşayan irandilli tayfa. Adları ilk dəfə hekatey miletinin “Yer təsfi” əsərində əkilir. Taliyalılar çox ehtimal ki, indiki talışların əcdadlarıdır. Çünki taliyalı sözü qədim yunan dilində “Tallies”, Latın dilində “Taliş” kimi səslənir ki, bunu da mənası taliyalı deməkdir. Elə Taliş sözünün

62.Bartazad - Alan hökmdarı.

63.Toxarlar - (yun. Τοχάριοι)-Mərkəzi Asiyanın qədim xalqlarından biri. Erkən orta çağda oğuzlaraqarşı çıxmış, lakin məğlub olmuşlar. Bir müddət uyğurlarla da döyüş meydanlarında qarşılaşmışlar. Hind-Avropa dillərinə mənsub idilər. Taciklərin babası hesab olunur.

64.Şapur – Toxar hökmdarı.

tayfa başçısı Barzan haqda yaxşı şeylər pıçıldamışdılar. Bu elə ustalıqla edildi ki, Alan başçısı özünün əbədi müttəfiqi olan toxarlardan imtina edib onlarla düşmən oldu. O, Toxar tayfa başçısı Şapurun müttəfiqliyindən imtina edib onu, hətta, təhqir belə etdi. İndi hər şey böyük sərkərdə Fərqaqın (Sparqapisin) istədiyi kimi gedirdi. Çünki indi ortada biri-biri ilə düşmənçilik edən tayfalar var idi və onlar hər an biri digərinə hücum edə bilərdi.

5. Abilərlə müharibə - Inadkar Barzan.

Abi tayfasının adı qədim İran dillərində “ab”-su deməkdir, (su tayfası). Hiyləgər Fərqaq həmişə olduğu kimi bu dəfə Abi tayfasının üstünə də eyni qaydada, səhər çağı – sis və dumanlıqda hücum etdi. Bu zaman Abi tayfasının düşərgəsində çoxları yatmış idi, bəziləri isə oyaq idi və öz atlarının yəhərlərini düzəldirdilər. Ayrıca olaraq Abi tayfa igidlərinin bir qismi öz düşərgəsinin sərhədlərində keşik çəkib hər hansı bir təhlükədən obanı qorumaqla məşğul idilər. Elə bu zaman hiyləgər Fərqaq bu sakitliyi pozaraq öz süvariləri ilə anidən Abi kəndinə hücumu keçdi. Onun əsgərləri əllərində məşəllər yuxuda olan abilərin aullarını yandırır, səsə oyananları isə qılıncdan keçirirdilər. Abi tayfasının başçısı Barzan (Fərzan) isə bir neçə keşikçisi ilə canını güclə qurtarıb qaçdı. Qalib Fərqaq Abi tayfa başçısı Barzanın qaçdığını eşidib onun otağına tərəf gəldi və içəri daxil oldu. İçəri daxil olan Fərqaq elə yerindəcə donub qaldı. Çünki onun qarşısında əlində qılınc olan mələk kimi gözəl olan bir nazənin dayanmışdı. Qızın mavi gözləri, balaca burnu, sarı saçları, ağ dərisi və iki uzun hörüyü var idi. Sanki yuxuda imiş kimi ani yerində donub qalan Fərqaq başını titrədib gözlərini ovuşdurdu və açanda yenə o gözəli görüb soruşdu:

- Gözəl! De görüm sən kimsən?

Nazənin qızın bayaqdan üzündə mövcud olan o gözəl baxışları anidən sərt bir döyüşkən qadına çevrildi və dedi:

- Bilmək istəyirsənsə yaxın gəl, qorxma! - deyə əlindəki qılıncı ona doğru uzatdı. Bu anda Vindad da anidən içəri girib dedi:

- İzin verin onun öhdəsindən özüm gəlim!

- Buyur! - deyə Fərqap Vindadı qabağa verdi. Qılıncını çəkən Vindad qızın üzərinə yüyürdü və dedi:

- Hayıf olar ki, sənin kimi gözəli öldürüm!

Qız gülümsəyərək cavab verdi:

- Yaxın gəl dadına bax! Bu zaman Vindad qılıncını çəkib onun üzərinə hücumu keçdi. Bir neçə dəqiq zərbədən sonra o nazənin qız ilk öncə Vindadın qılıncını vurub yerə saldı və sonra da əlini onun boynuna keçirib qılıncı boğazına dayayıb dedi:

- O sən olmalısən, hiyləgər və oyunbaz Fərqap. Əgər, dərhal ordunu geri çəkmək əmrini verməsən, səni öldürəcəyəm.

Bu zaman boynu o qızın əlində olan Vindad xırıldayaraq soruşdu:

- Bunu kimdir soruşan?

O nazənin qız kinayə ilə dedi:

- Bunu hücum etdiyiniz tayfanın başçısı Barzanın qızı və Abi şahzadəsi Zarina deyir.

- Kənardan bunu izləyən Fərqap gülərək cavab verdi:

- İndi mən də sənə kim olduğumu sayəndə öyrənmiş oldum! - deyərək gülməyə başladı və bunu gören qız təəccüblə:

- Yəni bununla nə demək istəyirsiniz?

Fərqap gülümsəyərək cavab verdi:

- Əgər mən buraya hücum etməzdən əvvəl bilsəydim ki, Barzanın belə gözəl və nazənin bir qızı var, onda mən ona düşmən yox, oğul olardım! Bunu eşidən Zarina dedi:

- Əgər dediyin kimdirsə və mənə bir şahzadə kimi müamilə göstərsənsə bir neçə şərtim var.

- Hansı şərtlərdir belə? - deyə Fərqaq soruşdu.
- Birinci şərtim odur ki, dərhal obamıza olan basqını dayandır və öz əsgərlərini geri çək!
- İkinci şərtim odur ki, kəndimizə vurduğun bütün ziyanı ödə!
- Üçüncü şərtim də budur ki, əgər həqiqətən də, sən Taliya hökmdarı Fərqaqsansa və həqiqətən də, mənimlə evlənmək istəyirsənsə, onda bir Massaget adət-ənənəsinə uyğun olaraq məni atamdan istə! – deyə Zarina dedi.

Bu sözdən sonra qıza aşiq olan Fərqaq Zarinanın şərtlərinin ikisini yerinə yetirdi və qaldı üçüncüsü. Üçüncü şərt o idi ki, hücum sırasında Abi tayfa başçısı olan Barzan qaçıb gizlənmişdi və nəyin bahasına olursa-olsun Fərqaq onu əsgərlərinə tapmağı əmr etdi. Uzun aramalardan sonra Fərqaqın əsgərləri Barzanı Sepitruta çaylının o biri sahilində qərar tutduğunu öyrəndilər. Bunu eşidən Fərqaq öz elçilərini onun yanına göndərdi.

6.Fərqaqın Zarina ilə evlənməsi.

Beləliklə, Fərqaq Abi tayfa başçısı Barzanın qızı Zarinanın şərtlərini qəbul edib razılıq üçün öz elçisi Tirdadı[65] Barzanın yanına göndərməyi qərara aldı. Lakin, bu, o qədər də asan görünmürdü, çünki qısa bir müddət əvvəl bu iki tayfa biri-birilərinin qanını tökmüş və hər iki tərəfin hirsli soyumamışdı.

Fərqaq Zarina ilə evlənmək üçün bu ağır şərtləri yerinə yetirməli və ölüm də olsa, Barzanın yanına ya özü getməli, ya da öz elçisini göndərməli idi. Hücumdan sonra özünün bir neçə keçikçisi ilə qaçıb gizlənmiş Barzan yaralı bir aslan kimi

---

65.Trıdat – Fərqaqın(Sparqaqısin) Barzanın yanına göndərdiyi elçidir və bu ad iranmənşəlidir.

nərildəyir və Fərqaqdan hər yolla qisas almağı düşünürdü. O heç cür sakitləşmir və məğlubiyyətlə barışa bilmirdi. Öz atının belində əyləşib uzaqları seyr edir və dərin-dərin düşünürdü. Bu zaman uzaqdan bir-neçə atının yaxınlaşdığını görəndə Barzanın keşikçiləri öz oxlarını gələnrə tuşlayıb soruşdular:

- Durun, kimsiz?

Gələnlər cavab verdilər:

- Bizik, Fərqaqın elçiləri.! – deyə onlar cavab verdilər. Barzanın keşikçiləri bu xəbəri Barzana çatdıranda o dedi:

- Buraxın gəlsinlər! Beləcə elçilər Barzanın hüzuruna gəlib çatdılar. Onlardan biri önə çıxıb təzim edib dedi:

- Salam olsun Abi tayfasının başçısı Barzana, adım Tirdaddır (Tirdat) və mən qüdrətli hökmdarımız Fərqaqın(Sparqapis) elçisiyəm. O sizə çoxlu miqdarda qiymətli daş-qaş və əşyalar göndərmişdir. Bunu eşitcək Barzan təəccüblə soruşdu:

- O hiyləgər Fərqaq məndən nə istəyir?

Elçi: Hökmdarımız iki tayfa arasında müharibəyə və düşmənçiliyə son qoymaq və əbədi sülh bağlamağa hazırdır

- Bəs əvəzində nə istəyir? – deyə Barzan soruşdu.

- Əvəzində isə sizin gözəllər gözəli qızınız Zarina ilə evlənmək istəyir! – deyə elçi Tirdat cavab verdi. Bunu eşitcək Barzan qəzəbləndi və öz qılıncı ilə Fərqaqın elçisini doğrayıb qəzəblə dedi:

- Mən onu öldürüb, qanını içərəm! Sonra isə gözü yerdə uzanıb yatan öz oğlu Sakalura[66] sataşdı və

66.Sakalur – Abi tayfa başçısı Barzanın oğlu və Zarinanın qardaşı.

hirsli dedi:

- Sən burada uzanıb istirahət edirsən, amma bacını quldurlar qaçırb. Zira sən Sak yox, qorxaq bir qadınsan! Sənin damarlarında qan yerinə süd axır!

İndi isə cəld ol atını hazırla Fərqaqın düşərgəsinə çapıb o əclafi öldür və başını kəsib mənə gətir. Sonra da mən onun burnunu, qulaqlarını kəsərəm, gözlərini çıxararam!

Bu sözdən sonra Sakalur atına sıçrayıb Fərqaqın düşərgəsinə tərəf çapmağa başladı. Bir müddət çapandan sonra gəlib Taliya dağları ilə Kaspi dənizi arasında olan sahillərdəki qamışlığa gəlib çatdı. Taliya qamışlığı ətraf yerlərdə hamıya məlum idi. Çünki Kaspi dənizi vaxtaşırı daşıb obaları dağdır, sonra da geri çəkilirdi. O, geri çəkildəndən sonra onun yerində bataqlıq əmələ gəlirdi ki, orada da çoxlu qamışlıqlar əmələ gəlirdi. Bu qamışlıqlar o qədər sıx və keçilməz idi ki, burada həm bir orduya, həm də aslanlara tələ qurmaq mümkün idi. Sakalur elə yenicə qamışlığa çatmışdı ki, arxadan kimsə ona ox atdı, dönüb baxanda Fərqaqı gördü. Onların sözü düz gəlmədiyindən qılınclarını çəkib bir müddət döyüşdülər. Sakalurun çox mahir döyüşçü olmasına baxmayaraq Fərqaq onu yaralayıb qılincini boğazına dayayanda Sakalur bağırdı:

- Dayan!.. Əl saxla, məni öldürmə!

Fərqaq onun kim olduğunu soruşduqda o, Abi tayfa başçısı Barzanın oğlu olduğunu və buraya da öz bacısı Zarinanın sağ olub-olmadığını öyrənməyə gəldiyini bildirdi. Bunu eşidən Fərqaq sevincək dedi:

- Çox gözəl, mən də qüdrətli İşpakay və Madinin soyundan gələn Fərqaqam gəl səni onun yanına aparım.

Öncə Fərqaqın sözünə əhəmiyyət verməsə də Sakalurun başqa yolu olmadığından onun ardınca bacısının yanına getdi. Onlar bir müddət sonra gəlib kəndə çatdılar və Fərqaq Sakaluru bacısı Zarinanın yanına apardı.

Sakalur otağa daxil olan kimi bacısını gördü və bacı-qardaş biri-birinə sarıldılar. Bacısını bağına basan Sakalur dedi:

- Bacıcan, sən sağsan?

- Bəli, sağam əziz qardaşım! - deyə Zarina cavab verdi.

- Elə bildim ki, səni əsir alıb öldürüblər! - deyə Sakalur titrək səslə dilləndi.

- Yox, əziz qardaşım, nə danışırsan! Məni burada əsir yox bir azad şahzadə kimi qəbul edib hörmət göstərirlər! – deyə Zarina gülümsəyərək cavab verdi. Sonra isə Zarina qardaşını özündən aralayıb yan-yörəsinə baxıb təəccüblə soruşdu:

- Bəs atamız hanı?

Bir az fikirə gedən Sakalur üzünü Zarinaya tutub dedi:

- Bacıcan, sənə düzünü deyəcəyəm!

- Hansı düzünü, de görüm, tez ol! – deyə Zarina həyəcanla soruşdu.

- Atam sağ-salamatdır, amma çox qəzəblidir. Məni də buraya, əslində sənin arxanca yox, Fərqaqı öldürüb namusumuzu təmizləməyə göndərüb, - deyə Sakalur dedi.

Mən də buraya onu öldürmək üçün gəlmişdim və elə bilirdim ki, o səni zorlayıb öldürüb. Lakin səni görəndən sonra rahatladım! – deyə Sakalur sıxıntılı tərzdə cavab verib sonra başını aşağı saldı.

Qardaşının sözlərindən sonra Zarina onun əllərindən tutub dedi:

- Yox, əziz qardaşım, burada anlaşılmazlıq var, zira Fərqaq heç də düşündüyümüz kimi zalım və qaniçən deyil. O mənim qoyduğum bütün şərtləri qəbul edərək tayfalar arasında əbədi sülh yaratmağa and içdi.

Bacısının sözlərindən azca sakitləşən Sakalur üzünü ona tutub dedi:

- Amma, bacıcan, bir çətinlik var!

- Nə problem! - deyə Zarina təəccüblə soruşdu.

- Atamız çox qəzəblənib, belə ki, Fərqaqın ona göndərdiyi günahsız elçini hamının gözü qarşısında doğradı. Mən qorxuram ki, Fərqaq onun üzərinə hücum çəkər və sən bunun qarşısını ala bilməzsən.

Zarina gülümsəyərək cavab verdi:

- Narahat olma, əziz qardaşım, bu məsələ ilə mən yaxından məşğul olub, Fərqaqı bu yoldan döndərərəm. Lakin indi atamı sən əvəz edirsən, heç olmasa yanımda qal və mənim arxamda dur.

- Narahat olma bacım, mən artıq atamızın yanına qayıtmayıb yanında qalıb səni qoruyacağam! - deyərək, Sakalur yenidən bacısı ilə qucaqlaşdı.

Bu zaman Zarina him-cimlə qardaşına işarə etdi və Sakalur da öz qılıncını çıxarıb biləyini kəsib Fərqaqa tərəf gəldi. Eyni işi Fərqaq da etdi və onlar biləklərini yapışdırıb biri-birinə əbədi sədaqət andı içdilər. Beləcə, 40 gün, 40 gecə toy-büsat quruldu və dünyanın dörd tərəfindən bütün Ari qəbilələri toya dəvət olundular. Hamı, bütün kasıb və varlılar da bu toyda qırx gün, qırx gecə doyunca yeyib-içib şənləndilər.

Sakalur da kürəkəni Fərqaqa verdiyi sözü onun ölümünə qədər yerinə yetirdi. Fərqaq və Zarina xoşbəxt həyat sürüb şad və xürrəm yaşadılar. Günlərin birində Fərqaq yaxın köməkçiləri Vinad və Söhrabla Taliya dağlarındakı külək allahı Vayunun məbədinə gedib orada növbə ilə bir gecə keçirdilər. Çünki Taliya əfsanələrinə görə kim əgər bu məbəddə bir gecə yatsa, onun bütün ağrıları keçər və arzuları çin olardı. Sonra isə onlar Taliya meşələrində nadir bitki sayılan və dünyada başqa yerdə bitməyən “Asanqa drava”[67] ağacına qırmızı parça bağlayıb

---

67.Asanqa drava – Massagetlərin ölkəsində mövcud olmuş bir ağac növü. Belə ki, qədim İran dillərində “Asanqa” – dəmir\daş, “drava” isə ağac deməkdir. Talış bölgəsində olan “dəmir ağacı” ilə uyğun gəlir.

ziyarət etdilər. Bütün günü yol gedən Fərqaq və onun köməkçiləri axşama gəlib obalarına çatdılar. Elə yenicə atdan düşmüşdülər ki, çadırdan kəniz Mojqaq çıxıb sevincək qışqırdı:

- Əlahəzrət! Gözləriniz aydın, qızınız dünyaya gəldi! Bunu eşidən Fərqaq dərinədən nəfəs alıb sevincindən dedi:

– Mən ata oldum! Sonra isə Söhrabı ordu ilə şimala – Qaf[68] dağlarına tərəf göndərdi, lakin Söhrab oradan ayrılar-ayrılmaz Fərqaq pusquya düşdü. Belə ki, Abi tayfasının başçısı Barzan uzun zaman idi ki, Fərqaqı öldürməyi planlaşdırırdı və bunun üçün fürsət axtarırdı. Belə bir fürsət artıq onun əlinə düşmüşdü. Ayrıca olaraq Fərqaqla bərabər Barzan öz oğlunu da lənətləmişdi. Lakin qızını bu işdə günahkar bilmirdi və buna görə yalnız özünü günahlandırırırdı. O hesab edirdi ki, Fərqaq onun düşərgəsinə hücum edən zaman Barzan özü qorxaqlıq edərək qızını atıb qaçmışdı və buna görə özünü əsla bağışlamırdı. Bu səbəbdən də əlverişli vaxt tapıb Fərqaqın üzərinə hücumu keçdi.

Fərqaq və ordusu igidliklə vuruşsa da, qüvvələr nisbəti bərabər olmadığından məğlub oldu. Barzan döyüşçülərinin qalıqlarını götürüb geri çəkildi. Fərqaq məğlubiyətinə görə həyat yoldaşı Zarinaya çox qəzəbli idi, çünki onun atası ucubatından çoxlu sayda Taliya döyüşçüsü həlak olmuşdu. Bunu eşidən Zarina yerə çöküb zarıldayırdı, çünki onun həyatında qara səhifələr başlamışdı. Bu xəbəri şimala çatmamış alan Söhrab tələsik geri qayıtdı. Dağılmış ordu qalıqları və Fərqaqla rastlaşdı, gözlərinə inanmadı. Döyüş zamanı demək olar ki, Fərqaqın (Sparqaqisin) əsgərlərinin çoxu həlak olmuş, qalanları da sıradan çıxmışdı. Söhrab üzünü heyrətlə Fərqaqa tutub dedi:

68.Qaf dağı - Qədim İran əsətilərində Simurq adlı mövhumi quşun yaşadığı yerdir. Simurq quşu Qaf dağında yaşayan böyük, xeyirxahlıq rəmzi, həyat ağacını yerə gətirən, gözəllik simvolu bir quşdur. Bir versiyaya görə Qaf dağı, Qafqaz dağlarıdır.

- Hökmüdarım! Axı bu necə baş verdi?
Fərqaq əsgərləri göstərərək dedi:
- Sərhəddəki keşikçilərimiz Haoma çəkiblər və nəticədə məst olub yuxuya dalıblar.
- Kim? - deyə Söhrab yenə soruşdu?
- Bu iki nəfər! - deyə digər əsgərlər cavab verdilər.
Söhrab üzünü həmin əsgərlərə tutub dedi:
- Siz yaxşı əsgərlərsiz, amma hərbi qaydanı pozduğunuza görə cəzalanacaqsınız. Sonra isə o, qılıncını çəkib həmin iki əsgərin boynunu vurdu.

7. Barzanın qisası və Zarinanın ölümü.

Abi tayfası ilə döyüşdə ağır məğlubiyyətdən sonra Fərqaq mənəvi cəhətdən yorulub ağır ruh düşkünlüyü yaşayırdı. Artıq əvvəlki kimi tayfaları birləşdirməyə və ya özünü çar kimi aparmağa çox da həvəsli deyildi. Əcdadları olan Spakonun, Madinin və Purdadın bu işi necə gördükləri haqda da heç təsəvvürü yox idi. Lakin bildiyi təkəcə bu idi ki, onlar əgər bütün sakları birləşdirib Ön Asiyanı işğal edə biliblərsə, demək, böyük şəxsiyyət olublar. Sonra isə o, yerdə qalan əsgərləri evlərinə buraxdı və özünə yaxın bir neçə şəxslərlə Zarinanı da götürüb bir müddət hər şeydən uzaqlaşdı. Onun aqlında saklara qohum qəbilə sayılan Haomavarq tayfası var idi ki, onların yanına yollandı. Əvvəlki düşmənçiliklərə baxmayaraq Haomavarq tayfası Fərqaqa öz qollarını açdı və ona ehtiram göstərərək layiqli səviyyədə qonaqpərvərlik nümayiş etdirdilər.

Haomavarqların yanında yaşayarkən Fərqaqın o qədər vaxtı var idi ki, Sak tayfaları arasındakı münaqişələrin mahiyyətini dərk etsin. O, bilmək istəyirdi ki, Sak tayfaları içərisində hansı tayfa güclüdür və gələcəkdə də onun təhlükəsizliyini təmin edə bilər. Buna görə də, Fərqaq özünün

gələcək planlarında, məhz o tayfadan və onun hərbi gücündən istifadə etmək istəyirdi. Hələlik isə o, buralarda bir müddət köçəri həyat keçirərək quldurluq və qarətçiliklə məşğul olmaq istəyirdi.

Budur artıq bahar gəlmişdir və Sak çöllərinə təbiət özünün yaşıl örpəyini örtmüşdü və bütün sak tayfalarının çobanları öz qoyun-quzularını yaşıl otlaqlara sürürdülər. Barzan, Fərqaqın da uzun-uzadı oturmada bezərək, bir gün çölə-bayıra çıxacağına ümid edirdi. Lakin bu hələ də baş verməmişdi. Barzan gözləməkdən yorulmuşdu və odur ki, öz yeznəsini həmin təhlükəsiz yerdən çıxarmağın yollarını axtarırdı. Nəhayət, o, bu yolu axtarıb tapdı. Belə ki, o əgər öz oğlu Sakalura və yeznəsi Fərqaqa barışmaq üçün xəbər yollasa idi, o zaman ona kimsə inanmazdı. Ona görə də, o hiyləyə əl atıb onlara belə bir xəbər yolladı ki, guya Barzan ölüm ayağındadır və onun üçün də, son dəfə öz sevimli qızını görmək istəyir. Lakin çapar əlavə olaraq onu da qeyd etdi ki, Barzan hələ də yeznəsi və oğluna qəzəblidir. Fərqaq bu təklifdən imtina etmək istəyirdi, lakin Zarina atasının ölüm ayağında olduğunu eşidən kimi ağlamağa başladı. Digər tərəfdən də Barzanın ölüm ayağında olması doğru çıxarsa, onda bu, Fərqaq üçün yaxşı bir xəbər olacaqdı. Çünki onun yerinə qayını Sakalur keçəcək idi. Bu da Fərqaqa yenidən qüvvətlənməyə kömək edə bilərdi.

Digər tərəfdən də xəbərin doğru olub-olmadığını bilmədikcə hər iki halda ölüm ayağında olan bir adamın çağırışına getməmək Fərqaqın massagetlər arasındakı nüfuzuna xələl gətirə bilərdi. Lakin Barzanın unuduğu bir şey var idi, o da Fərqaqın ağılı və dərrakəsi idi. Belə ki, Fərqaqı udmaq üçün təkcə ordu kifayət etmirdi. Fərqaq saklar arasında ən ağıllı, dərrakəli və hiyləgər sərkərdə idi.

Fərqaq Barzanın yalan danışdığını bilirdi, lakin bunu sübut edə bilmirdi. Bundan əlavə də Barzanın qızı və oğlu bir yerdə

durmaq istəmir, ölüm ayağında olan atalarının yanına getmək istəyirdilər. Buna görə də onun başqa çarəsi yox idi.

Çarəsiz qalan Fərqaq səhər saatlarında yola düşdü və axşama yaxın Abi tayfasının sərhədlərinə gəlib çatdı. O, abilərin sərhəddində öz düşərgəsini qurdu, Zarina ilə Sakaluru orada qoyub Barzanın düşərgəsinə doğru hərəkət etməyə başladı. Fərqaq Barzan tərəfindən qurulmuş tələyə düşdü, belə ki hər tərəfdən onları düşmən atlıları mühasirəyə aldı. Fərqaq özü 50 igidlə və Söhrabla bərabər mühasirədən çıxmağı bildi. Lakin arxadan səslər gəlməyə başladı. Fərqaq arxaya çönüb baxanda Barzanın əsgərlərinin Zarinanın aulunu mühasirəyə aldıklarını gördü. Bu an o, sürətlə oraya çapmaq istəyəndə Söhrab onun atının yüyənini tutub dedi:

- Hara hökmüdarım?

- Zarinanın yanına!

- Axı oranı düşmənlər mühasirəyə alıblar! - deyə Söhrab dilləndi.

- Cəhənnəmə ki! - deyə Fərqaq cavab verdi.

Fərqaq və Söhrab Zarinanın olduğu aula yaxınlaşanda, artıq Barzanın əsgərləri otağa daxil olmuşdular və bir neçəsi də çöldə Sakalurla vuruşurdu.

Çatan kimi Fərqaq və əsgərləri nəyə çəkib onlarla döyüşə girdilər və qısa zamanda onların hamısını qılıncdan keçirdilər. Elə bu an otaqdan qışqırıq səsi gəldi, bu, Zarinanın səsi idi. Bunu eşidən kimi əlində qanlı qılınc Fərqaq otağa daxil oldu və içəridə bir əsgərin Zarinanı arxadan qılınc ilə vurduğunu gördü. Gözləri kəlləsinə çıxan Fərqaq qəzəblə abi əsgərinin üzərinə şığıyıb onun başını bədənindən ayırdı. Lakin artıq

gec idi, çünki Zarina yerə sərildi. Bunu görən Fərqap bağırmağa başladı:

- Zarina! Zarina! Zarina!!!.. - deyə onu qollarına aldı və bu səsə çöldən Söhrab da otağa daxil olub, gördüklərindən heyrtlənərək, yerində donub qaldı.

- Zarinam əldən gedir! Mələyim əldən gedir! - deyə Fərqap zarılda-yarılda Söhraba baxdı və bu zaman qanlar içərisində yerdə uzanan Zarina astadan pıçıldadı:

- Nankor atam etdi edəcəyini! Günahkar mənəm, əlahəzrət qaçın! – deyə Zarina ağladı.

Bu zaman Sakalur da içəri girib qışqırdı:

- Vay! Vay! Vay!!! Bacım-bacım! Əziz bacım! Kim qıydı sənə!?

- Atan Bərzanın əsgərləri qıydılar şahzadəyə! - deyə Söhrab dilləndi.

- Səni qəddar! Xain! Bacımın qisasını alacağam səndən, Barzan! - deyə Sakalur bağıra-bağıra çölə çıxdı və bu vaxt Söhrab əlini Fərqapın çiyinə qoyub dedi:

- Əhəzrət! tələsmək lazımdır, düşmənlə əsgərləri yenə yaxınlaşır və sonra isə əli ilə işarə edib çöldəki əsgərləri çağırırdı. Onlar da Zarinanı götürərək atlara minib oradan uzaqlaşdılar.

Ardınca Söhrab Fərqapı ayağa qaldıraraq atına mindirdi. Fərqap getməzdən əvvəl bir müddət Barzanın düşərgəsinə tərəf baxdı və sonra göz yaşlarını silib haomavarqlar düşərgəsinə tərəf çapmağa başladı. Arxadan onları təqib edən abi tayfa əsgərləri Fərqapa nizə ataraq onları saxlamağa çalışırdılar, lakin gecə olduğu üçün Barzanın əsgərləri artıq onları təqib edə bilmədilər.

Fərqap öz əsgərləri ilə gəlib Hamavarq obasına çatdı və bir anda təbillər çalındı, hamı yığışdı. Düşərgəyə çatan Fərqap tez atdan düşdü, igidlər də Zarinanı arabadan astaca düşürüb otağa aparıb yatağa qoydular. Hamavarqların bütün həkimi

qadınları yığışaraq onun yarasına baxdılar. Fərqap isə əsgərləri ilə bu zaman çöldə gözləyirdilər.

- Fərqap! Fərqap! Sevgilim qaç! - deyə Zarina dodaqları altında pıçıldayırdı.

- Gedin Fərqapı çağırın! - deyə həkim qadınlardan biri dilləndi. Az keçmədi ki, Fərqap həyəcanla içəri daxil oldu və Zarinanın yatağına yaxınlaşıb onun yanında oturdu.

- Fərqap! Sevgilim! Hardasan! - deyə Zarina yenə dodaqları arasında pıçıldadı.

- Burdayam sevgilim! - deyə Fərqap Zarinanın əlini tutdu.

- Bağışla məni! - deyə Zarina pıçıldadı.

- Nəyə görə sevgilim, Fərqapa soruşdu.

- Sən bunun hiylə olduğunu dedin, amma mən sənə inanmadım, mənəm günahkar! - deyə Zarina kövrək səslə dilləndi.

- Yox! Yox! Sən yox! Bütün bunlara yeganə günahkar mənəm, gərək səni ora aparmaydım.

- Bacım! Əziz bacım! - deyə Sakalur bağıraraq içəri girdi.

- Məni bağışlayın, mənim əzizlərim, qızım sizlərə əmanət! - deyə Zarina əbədi olaraq gözlərini yumdu.

Bu an hönkür-hönkür ağlayan Fərqap əllərini göyə qaldırıb ded:

- Ey sizi tanrılar! Siz məni eşidirsinizmi? Bu mənəm Spakonun (İşpkayın) və Madinin soyundan gələn Fərqap, bu dünyada ən bədbəxt hökmdar, ən bədbəxt ata və ən bədbəxt ərəm!

- Niyə siz bu yer üzündə Barzan kimi qəddarların yaşamasını qəbul edirsiniz? Tfu! Tfu! Tfu! - deyə havalanmış adamlar kimi qəhqəhə çəkib güldü.

Bu hadisədən sonra Sakalur da atasını lənətlədi və hamının önündə onu öldürməyə and içdi. Abi tayfa qanunlarına görə şahzadə öz atasını öldürməyə and içirsə, o tayfa ağsaqqallar

şurasının qərarı ilə varislikdən məhrum edilir. Fərqapa gəldikdə isə o, Abi tayfasının bağışlanılmaz düşməni hesab edildi və onu öldürənə böyük bəxşiş veriləcəyi elan olundu. Beləcə Sekilur taxt-tacdan məhrum oldu və bu bütün tayfa ağsaqqallarının qərarı idi. Bu qərar əslində Abi tayfasında hakimiyyət uğrunda mübarizəyə gətirib çıxara bilərdi. Çünki Barzanın da dəstəklədiyi bu qərarla onun yeganə varisi olan Sakalurun varislikdən məhrum edilməsi hakimiyyətə meyilli olan bir çox Abi sərkərdəsinin yolunu açdı. Bunu fürsətə çevirən hiyləgər Fərqap Sakalurun mən ediləcəyi təqdirdə qədim Sak qanununa görə İşpakayın hökmdar nəslindən olan biri Barzanın yerinə keçə biləcək yeganə adam da Fərqap idi. Bunu eşidən Abi sərkərdələri Fərqapın olmasındansa, Sakaluru varis elan etdilər ki, bu da Fərqapın planına uyğun idi.

Qızının ölməsindən sonra Barzan da aqlını itirmiş və artıq əvvəlki kimi özünü idarə edə bilmirdi. Abi tayfa ağsaqqalları onu hakimiyyətdən kənarlaşdırsalar da, ona hələ də ehtiramla yanaşır və ona aid olan mal-dövlətə toxunmamışdılar. Abilər öz hökmdarına o qədər hörmət edirdilər ki, onun üçün gözəl aul və mühafizə də ayırmışdılar. Lakin o isə tez-tez aulundan çölə çıxır, əllərini açıb hamıdan soruşurdu:

- Hanı mənim qızım! Kim onun yerini bilir desin!

Kimsə onun ağı ilə rəftar etmirdi. Lakin bu hal uzun müddət belə davam etdikdən sonra onu Haomovarq tayfasının yanına apardılar. Kimsənin tanımadığı Barzan Fərqapın evini soruşub oraya daxil olmuşdu. Evə girən Barzan bələkdəki uşağı görüb onu öldürmək istəyəndə Fərqap oyanıb onun əlindən bıçağı almışdı. Bu xəbər Sakalura çatanda o da atasının yanına gəldi və onun bu halda olduğunu görüb onu bağışladı. Amma Barzanın uşaqla eyni yerdə qalması Fərqapı narahat edirdi və o hər gecə kabus görürdü. Buna görə Sakalur ilə Barzanı Abi düşərgəsinə yolladı və ondan sonra sakitləşdi və Abi tayfasının

düşərgəsinə gəlsə də, orada nə Barzanı hökmdar, nə də Sakaluru varis kimi qəbul etmirdilər.

8.Mard və Amardlarla ilə müharibə. Azərdad(Atrodat) və Aridad

Çox keçmədi ki kiçik Təhmirə ayaq tutub yeriməyə başladı. Fərqaq da artıq öz vətəni Taliyaya dönməyi qərara aldı. Bunun üçün o, Haomovarq tayfasından bir qədər azuqə götürərək bir az da əsgəri qüvvə ilə Sepidrata çayına yaxınlaşdı, lakin orada çoxsaylı Toxar əsgərləri düşərgə qurmuşdular. Toxarlar alanlarla birləşmək üçün buralara gəlmiş və bir yerdə Qafqaz dağlarından Taliya və Ön Asiya ərazilərini dağıdıb viran qoymaq istəyirdilər. Buna yol vermək olmaz! - deyə Fərqaq düşüncüdü və bunun üçün də ağıllı və hiyləgər Fərqaq Söhrabı və Vindadı yanına çağıraraq dedi:

- Burada düşərgə salmaq, axşam olan kimi toxarların düşərgəsinə basqın edərək.

- Amma sayımız azdır, əlahəzrət! - deyə Vindad heyvətlə dedi.

- Biz onları düşündüyündən də tez aradan götürə bilərək! - deyə üzünü Söhraba tutdu.

- Anlamağa başlayıram! - deyə Söhrab cavab verdi.

- Amma mən heç nə anlamadım Vindad təcüblə dilləndi və onun sözündən gülümsəyən Fərqaq hər iki cəngavərə üzünü tutaraq dedi:

- Çayın o sahilində bizə qohum olan cəngavər Mard və Amard[69] tayfaları yaşayır. Biz gecə vaxtı çayın o sahilinə

69.Mard və Amarda tayfasları – Xəzər dənizinin cənubsahilində, indiki Mazandaran ostanında yaşamış irandilli tayfa.

keçib Toxar əsgərlərinə aid olan paltarları geyib onların bayraqları ilə Amard və Mard tayfasına basqın edib, sonra da aradan çıxarıq. Ölümsüz Amard və Mard tayfaları da bunların Toxar olduğunu düşünüb onlara hücum edəcəklər və bu zaman da biz dövrəyə girib amardlara yardım edib Toxar əsgərlərini məhv edərək.

- İnanılmaz plandır! – deyə Vindad və Söhrab dilləndi.

- İndi isə gedib hazırlaşın! - deyə Fərqaq onlara səsləndi.

Beləcə onlar axşama qədər gözlədilər və axşam düşən kimi Fərqaq və əsgərləri çaya bələd olduğundan onun Sarata adlı bir araya gəldilər[70] və hücumun kimin tərəfindən etdildiyini araşdırmağa başladılar. Bu zaman şahidlərin çoxu hücum edənlərin Toxar əsgərləri olduğunu söylədilər, biri də yerdə bir Toxar bayrağı tapıb gətirdi. Bu bayrağı şəxsən Fərqaq(Sparqapis) özü qaçan zaman atmışdı ki, hər şey dəqiq olsun. Amard tayfa başçısı Aridat[71] öz köməkçisi Zərmehri[72] çağıraraq dedi:

- Bizə hücum edənlərin Toxar əsgərləri olduğu aşkar oldu, bu səbəbdən də əsgərləri toplayın və sabahkı yürüşə hazırlaşın!

Onun sözünə qüvvət verən Mard tayfa başçısı Azərdad [73] da üzünü öz döyüşçülərinə tutub dedi:

- Bu gecə bizə hücum edənlərin Toxar əsgərləri olduğu artıq sübuta yetirilmişdir və biz də Amard əsgərləri ilə sabah onlara hücum etməliyik. Bu zaman hamı bir yerdə yüksək səslə:

- Onları məhv edib bişirib yeyərik! - deyə bağırtdılar və tonqal qalayıb hazırlaşmağa başladılar. Bu vaxt qaranlıqdan art ayaqları səsi duyuldu və keşikçilər əllərindəki oxu səs gələn

70.Sarata məntəqəsi – Xəzərin cənub sahilində, İranın Mazandaran ostanında məntəqə.

71.Aridad(Amard tayfa başçısı. Bu ad İranmənşəli “arının verdiyi” deməkdir.

72.Zərmehr – Ardtın köməkçisi.

73.Azərdad – Mard tayfa başçısı.

tərəfə tuşlayıb qışqırdılar:

- Kimsiniz?

- Mənəm Fərqa!—deyə Fərqa cavab verdi.

- Hansı Fərqa(Sparqapıs)? - deyə keşikçilər soruşdular.

- İşpakayın və Madinin soyundan gələn Fərqa, gedin bu xəbəri başınıza çatdırıb deyin ki, onunla görüşmək istəyirəm.

Keşikçilər tez xəbəri Amard Aridata və Mard tayfa başçısı Azərdada(Atrodata) çatdırdılar və bu xəbəri eşidən kimi həm Azərdad, həm də Aridat Fərqa qarşıladılar. Şura quruldu, həm Amard, həm də Mard tayfa başçı və ağsaqqalları da orada iştirak edirdilər. Sözbə başlayan Fərqa yenə öz hiyləsini işə salıb dedi:

- Bildiyiniz kimi mən bütün Sak tayfalarının hökmdarı olan Spako və Madinin soyundan gəlirəm və uzun zamandır ki, təqiblərə məruz qalmışam. Abilər və toxarlar hücum edib igidlərimi qırıb arvadımı öldürdülər. Onlar gecə vaxtı hamı yuxuda olarkən obama basqın edib bütün qadın, qoca və uşaqları qılıncdan keçirdilər. İndi də mən öz vətənim Taliyaya qayıdıram, lakin toxarlar yolumu yenə kəsiblər. Sizdən mənə kömək etməyinizi istəyirəm. Çünki siz mənə kömək etməsəniz, onlar sizə hücum edib obalarınızı dağıdacaq və sonra da çayı keçib Alan tayfası ilə birləşərək bütün bu torpqları qana qərq edəcəklər.

Fərqanın bu sözlərini eşitcək hay-küy qopdu, Aridad hiddətlə:

- Sən lap bizim yaramıza duz basdın, gördüyün bu yangınları az əvvəl toxarlar törədib və odur ki sənə kömək etməyə dünəndən hazırıq.

- Mən də onun sözünə dəstək verirəm və bütün əsgərlərim sənənin əmrindədir! - deyə Mard tayfa başçısı Azərdad dilləndi.

- Sabah səhər hava çənli və dumanlı olanda hücumla keçəcəyik! - deyə Fərqa cavab verdi.

Budur səhər saatlarıdır, dan yeri yenicə sökülməyə başlayır və Toxar düşərgəsində sakitlik idi. Birdən üç tərəfdən sel kimi əsgərlər düşərgəyə hücum etdilər və səsə oyanan Toxar başçısı Şapur bağırmağa başladı:

- Basqın var! Hamı silaha!

Lakin artıq gec idi və qüvvələrin də bərabərsizliyi döyüşü birləşmiş qüvvələrin xeyrinə həll etdi. Düşərgəyə soxulan Fərqap və müttəfiqləri kimsəyə aman verməyib hamını qılıncdan keçirdilər. Onların başçısının başını kəsib Alan hökmdarı Bartazada yolladılar.

9.Fərqapın alanların yanına getməsi.

Toxarların məhv edilməsi xəbəri Sərmaqın başı ilə birlikdə çox keçmədi ki, gəlib alanlara çatdı və Alan hökmdarı qanıçən və qəddar Bartazadı çox qəzəbləndirdi. Xəbərin ardınca isə Fərqap birləşmiş qüvvələrlə bərabər çayı keçib alanların düşərgəsinə doğru hərəkət etməyə başladı. Az sonra onlar gəlib Alan düşərgəsini üç tərəfdən mühasirəyə aldılar və Fərqap tək Alan düşərgəsinə yaxınlaşıb yüksək səsə çağırdı:

- Bartazad! Bartazad! Səninləyəm, çıx çölə!

Bunu eşidən Bartazad çadırından çölə çıxdı və Fərqabı görəndə kimi heyrətindən donub qaldı və ürəyində dedi:

- Budur axmaq Fərqap, öz ayağı ilə avam qoyun kimi əlimə keçdi!

Səsə bütün Alan əsgərləri yığışdı və onlar da hökmdarın baxdığı tərəfə baxanda heyrətlərindən donub qaldılar, çünki qarşılarında həyasız Fərqapın qaldığını gördülər.

Onlar qəzəblərindən əllərini qılınclarına atıb gah Fərqapa, gah da Bartazada baxıb onun: “hücum və parça-parça edin” əmrini gözləyirdilər. Lakin bir problem var idi ki, əslində Fərqapın toxarları məğlub etməsi Bartazadın işinə yarıyırdı və

onun Sak taxtına çıxmasına bir addım qalmışdı. Amma indi bu bir addımla onun arasında vaxtı ilə Sak tayfa başçıları tərəfindən qanuni şura ilə seçilən hökmdar İspako və Madinin soyundan gələn hiyləgər Fərqaq dayanırdı.

Fərqaq yenə hiyləyə əl atıb sakit səsle dedi:

- Ey Bartazad! Sənin yanına döyüşməyə yox, qonaq gəlmişəm!

Bunu eşitcək Bartazad nə qədər istəsə də, onu öldürməyə əsla Sak taxtına otura bilməyəcəyini bildiyindən xoş səsle cavab verdi:

- Xoş gəlib, səfa gətirmisən, sən indi bizim ən hörmətli qonağımızsan, sənin gəlişin bizim üçün ən böyük hədiyyədir!

- Adı-sanlı və igidliyi ilə Sak çöllərində məşhur olan və sənin də daxil olduğun heç kəsin təkbətək döyüşdə məğlub edə bilmədiyi Sərmaqın[74] (Sarmak) başını da sənə hədiyyə olaraq göndərdim! – deyə Fərqaq (Sparqapis) cavab verdi:

Bununla da Fərqaq Alan hökmdarı Bartazadı yerində otuzdurdu və ona qısa müddətdə Taliyanı tərək etməsini tələb etdi. Taliyanı tərək etməyəcəyi təqdirdə Səmarqın aqibətinə düşəcəyini yaxşı bilən Bartazad qısa bir müddətdə ordusu ilə birlikdə Araksın o tayına keçib oradan da Qaf dağlarını aşib ölkəsinə qayıtdı. Əgər qayıtmısaydı, o zaman əlli minlik Amard və Mard ordusu onun axırına çıxma bilərdi.

Uzun zaman sonra Bartazad anladı ki, Fərqaqın təkliflə razılaşmaqla əslində Fərqaq ona yaxşılıq edib. Çünki əks təqdirdə onun da başı toxarların başçısı Sərmaq kimi kəsilərdi. Bununla Fərqaq ona əslində qızıl sinidə Sak taxtını təklif etmiş oldu Bu üzdən Bartazad Fərqaqı düşmən yox, ona böyük yaxşılıq etmiş bir dost kimi görürdü. Həmçinin, onu da bilirdi ki, Sak taxtına Bartazad kimi qorxaq yox, Fərqaq kimi qətiyyətli,

---

74. Sərmaq(Sarmak) – Böyük çöldə öz igidliyinə görə məşhur olan bir cəngavər.

ağıllı və hiyləgər bir hökmdar oturmalıdır. Bunu dərinləndirən Fərqaqı yanına çağırırdı və bu zaman Fərqaq (Sparqapis) Taliyada dincəlirdi. Alan çaparı məktubu gətirib Vindada verdi, çünki bu zaman Fərqaq bel və ayaq ağrılarından ötrü Taliya dağlarındakı meşələrdə olan vadilərə axan əbədi qaynar müqəddəs şəfa suyuna girmişdi. Bu qaynar su Taliya sakları üçün müqəddəs sayıldığından bu suya böyük ehtiram var idi və Sak əfsanəsinə görə bu suya girən min bir ağrısı olan şəxs şəfa tapırdı. Elə bu səbəbdən də Taliya sakları bu qaynar suyu Abata[75] adlandırırdılar ki, mənası da Sak dilindən tərcümədə “Ab”(su) – “pata” bişirən” demək idi. Fərqaq suda olduğu üçün elçi gözləməli oldu. Bir azdan sonra Fərqaq qıpqırmızı olmuş halda sudan çıxdı. Onun bədəni və gözləri elə bil bişib qaynamışdı. Sudan çıxan kimi Fərqaqa ot bitkisindən qaynadılmış su verdilər. Suyu içəndən sonra rahatlandı və sonra isə üzünü Vindada tutub soruşdu:

- Bu kimdir, nə üçün gəlib?

- Alan başçısının elçisidir və sizi öz ölkəsinə qonaq çağırır.

- Niyə? Fərqaq soruşdu.

- Mən də bilmirəm! - deyə elçi cavab verdi. Beləcə onlar Alan ölkəsinə yola düşdülər və uzun zamandan sonra Fərqaq və yanında bir-neçə əsgərlə gəlib Alan diyarına çatdılar. Fərqaqın gəlmə xəbərini eşidən Bartazad tez onu qarşılamağa çıxdı və obaya çatan Fərqaq atından düşən kimi Bartazad onu qucaqladı və dedi:

- Xoş gəlmisən, əziz qardaşım!

---

75. Abata qaynar Lənkəran bulaqları - Bu rayonunun Haftoni qəsəbəsindəki dağda yerləşən “İbadi” mineral qaynar bulaqları ilə uyğun gəlir. Ehtimal ki, onun əvvəlki tələffüz forması “Abata” olmuş və sonradan “İbadi” şəklinə düşmüşdür.

- Xoş günün olsun hökmüdar! – deyə Fərqaq cavab verdi.
- Mənə hökmüdar demə! – deyə Bartazad həyəcanla dilləndi.
- Niyə Bartazad? – deyə Fərqaq soruşdu.
- Çünki burada bir hökmdar varsa, o da sən sən! – deyə Bartazad cavab verdi və sonra isə diz üstə çöküb dedi:

- Ey sakların ulu hökmdarı Spakonun və Madini soyundan gələn, sənə sədaqət andı içirəm və səni hökmdar olaraq qəbul edirəm!

Bunu görə Fərqaq onu bağrına basdı və ardınca bütün Alan əsgərləri ona sədaqət andı içdilər və bu məsələdə Alan tayfa başçılarından da fikri əsas idi. Belə ki, Bartazad Sak tayfaları içərisində ən varlı və qəddar hökmdar olduğundan hamı ondan həm qorxur, həm də nifrət edirdi. Çünki Bartazad yürüşə gedərkən hamını buna məcbur edir və getməyənləri zorla aparırdı. Bundan əlavə onun başçılığı ilə Alan əsgərləri qocaları, uşaqları öldürür və qadınları isə zorlayırdılar. Bartazad kimi qaniçənə nisbətən Fərqaq daha yaxşı idi və Bartazad özü ilə Fərqaq arasında dostluğu möhkəmlətmək üçün onun qızı Təhmirəni öz oğlu Hücü üçün istədi. Fərqaq yaxşı bilirdi ki, Hücüdən onun qızı Təhmirəyə ər çıxmaz, ona görə də razılaşdı. Bartazad Fərqaqa xəbər verəndə ki, Alan tayfa ağsaqqalları Fərqaqı hökmdar olaraq qəbul etmirlər, onda o, sakit səsle bildirdi:

- Mən bunun baş verəcəyini gözləyirdim və buna görə də dostum Bartazadın qəlbinə dəyməyəcəm!

Bir müddət sonra Alan sərkərdələri Bartazadı belə dinləməkdən vaz keçdilər və ona tabe olmaqdan boyun qaçırdılar. Beləliklə, gizli şura çağırıldı. Bu gizli şurada sak tayfa başçıları həm Fərqaqı, həm də Bartazadı hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq istəyirdilər ki, bu zaman Fərqaq gəlib çıxdı. Bu gizli şura barədə ona Sakavaraq tayfasının başçısı Qurq xəbər vermişdi. Şurada bir müddət sakitlikdən sonra çıxış edən Fərqaq

bildirdi ki, onun məqsədi heç də zor gücünə hökmdar olmaq deyil. O bu məsələni soyuna uyğun olaraq tayfa ağsaqqallarının öhdəsinə buraxır və onlara da bu yolda öz köməyini təklif etdi. Fərqaq gedəndən sonra onun bu sözləri tayfa ağsaqqallarını çaşdırdı, onlar nə edəcəklərini bilmirdilər. Elə bu zaman Apasak tayfa başçısı Xazrasp dilləndi:

- İndi biz nə edək?

- Ya qəddar Bartazadı, ya hiyləgər Fərqaqı, ya da 25 minlik ordusu olan abiləri seçməliyik. Onun ardınca hər tərəfdən səslər yüksəlməyə başladı:

- Rədd olsun qanıçən Bartazad! Rədd olsun hiyləgər Fərqaq! – deyə bəziləri isə onlara hücumla keçək, ya da çapır Fərqaqa çataq! - deyə qışqırırdı.

- Gəlin, toxarların başçısı Şapurdan soruşaq, görək o nə deyir! - deyə sakavarqların başçısı Qurq dilləndi. Toxarların başçısı Şapur öz dövrünün ən cəsur cəngavəri, eyni zamanda Bartazadın ən güclü düşməni idi. O, Fərqaqdan çox abiləri seçirdi, lakin abilər sayca çox olduğundan bu ona sərf etmirdi, çünki o zaman hökmdar sayı çox olan tayfadan seçilirdi ki, bu da abilər ola bilərdi və burada da Şapur uduzardı. Bu səbəbdən də Fərqaqı Abi tayfasının düşərgəsinə gedib öz günahsızlığını sübut edəcəyi təqdirdə, qəbul edəcəklərini bildirəndə Fərqaq (Sparqapis) bu təklifi qəbul etdi. Budur Fərqaq tək-tənha öz atı ilə Abi tayfasının sərhədlərinə doğru çapır. Qarşıda onun nəyin gözlədiyini və vəziyyətdən necə çıxma biləcəyini addım-addım hesablayırdı. Lakin yeganə ümidlərindən biri də orada olan qayını Sakalur idi. Nəhayət, Fərqaq gəlib abilərin düşərgəsinə çatdı və keşikçilər onu həbs edib qollarını bağladılar. Tayfa başçısı olan Barzan qızının faciəli şəkildə ölümündən sonra ağlına itirib tayfa başçılığından kənarlaşdırılmış, oğlu Sakalur isə lənətləndiyinə görə onu taxta yaxın qoymamışdılar, yerinə isə

Keyxosrovu[76]seçmişdilər.

Keyxosrov yaşlı olsa da, öz zalımlığı ilə Barzanı belə geridə qoymuşdu. Fərqağı həbs edən əsgərlər onu kəndə gətirdilər. Tezliklə Fərqağın həbs olunma xəbəri bütün kəndə yayıldı. Tez bir müddətə bütün tayfa əhli kənd meydanına yığışdı və gözlərinə inanmadılar. Çünki meydanın ortasında tonqalın yanında əli-qolu bağı olan Fərqağ sakit halda yerdə əyləşmişdi. Bunu görən abi igidləri hücum edib onu öldürmək istəyəndə tayfa ağsaqqalı Keyxosrov əlini göyə qaldıraraq dedi:

- Durun! Məhkəməyə hörmət göstərin! Bunu eşitcək xalq saslərini bir anda kəsdi. Sonra Keyxosrov üzünü - Səni hiyləgər yaramaz, axır ki, əlimizə keçdin. İndi sən öz törətdiklərinə görə Abi məhkəməsi qarşısında cavab verməli olacaqsan. Bu sözlərdən gülümsəyən Fərqağ üzünü Keyxosrova tutub dedi:

Fərqağa tutub dedi:

- Axmaq qoca! Tez ol de ki, əllərimi və ayaqlarımı açsınlar.

- Onu niyə etməliyəm! – deyər Keyxosrov soruşdu.

- Çünki mənə siz tutmamısınız, mən özüm gəlmişəm, və onsuz da aranızda elə bir cəngavər yox idi ki, mənim əl qolumu bağlaya bilsin! - deyər Fərqağ cavab verdi.

- Gətirilmisən, ya da özün gəlmisən, nə fərqi var? Sonunda bu səni günahlardan azad etmir! – deyər Keyxosrov cavab verdi.

- Ay axmaq! Sən heç nə anlamadın deyəsən? Deyirəm ki, heç bir günahım yoxdur Abi tayfası qarşısında, əgər olsa idi, mən bura tək-tənha gələrdimmi? – deyər Fərqağ soruşdu.

- Əlbəttə ki, var! - deyər Keyxosrov cavab verdi.

- Birdə ki, axı sən kimsən ki, mənə mühakimə edəsən?

76.Keyxosrov – Abi tayfasının asqqalı və məhkəmə rəhbəri. Bu ad iranmənşəlidir və “Xos” – yaxşı, Rov” gedən deməkdi.

Məni yalnız bu tayfanın qanuni varisi mühakimə edə bilər. Yadından çıxarırsan ki, mən vaxtı ilə Sak şurası tərəfindən qanunla hökmdar seçilən Spako və Madinin soyundan gəlirəm və mənim damarlarımda onların qanı axır. Dərhal qollarımı açın!

Bunu eşitəcək camaat arasından hay-küy qılıxdı və onlar Fərqaqın əllərinin açılmasını tələb etdi. Bunları görə Keyxosrov əli ilə göstəriş verdi, əsgərlər Fərqaqın əllərini və ayaqlarını açdılar və ayağa qalxan Fərqaq uca səslə dedi:

- Məni nədə günahlandırdığınızı bilmək üçün Taliyadan buraya uzun bir yol gəlmişəm. Amma siz isə məni ehtiramla mühakimə etmək əvəzinə rüsvayçılıqla həbs edirsiniz. Budurmu sizin ədalətdən və məhkəmədən anladığınız?

Fərqaqın sözləri hamıya elə təsir etmişdi ki, bir anda ətrafa sakitlik çökmüş və hamı onu maraqla izləyirdi.

- Səni üç məsələdə günahlandırırıq! – deyər Keyxosrov dilləndi.

- Hansı üç məsələdə günahlandırırırsınız? – deyər Fərqaq soruşdu.

İlk olaraq sən bizim tayfa başçımızın qızını və tayfanın şahzadəsini oğurlamısan və buna görə də günahkarsan! - deyər Keyxosrov dilləndi.

- Mən onu oğurlamamışam, biz biri-birimizi sevmişik, qardaşı sakalur da buna şahiddir! – deyər Fərqaq cavab verdi.

- Mən buna şahidəm! - deyər Sakalur insanların arasından irəli gəlib Fərqaqın dediklərini təsdiq etdi. Bu zaman məhkəmə heyəti kənardan yüksək səslə:

- Fərqaq! Məhkəmə şurası Sakalurun şahidliyi əsasında sən günahsız olduğunu təsdiqləyib səni bu günahdan azad edir. Sonra isə Keyxosrov yenə üzünü Fərqaqa tutub dedi:

- Sən, şahzadəmiz Zarinanın qətlinə günahkarsan və onu sən öldürmüşsən, bəs buna nə deyirsən?

- Şahzadə Zarinanı mən yox, sizin əsgərlər öldürüb. Hadisə mənim Barzanın barışıq hiyləsinə inanıb Zarinanı gətirdiyim zaman baş verib və buna da Sakalur canlı şahiddir! – deyə Fərqap cavab verdi.

- Doğrudur və mən bunu da təsdiqləyirəm! – deyə Sakalur yenə cavab verdi. Bu zaman yenə məhkəmə şurası uca səslə:

- Fərqap! Məhkəmə şurası Sakalurun şahidliyi əsasında sənin günahsız olduğunu təsdiqləyib səni bu günahdan da azad edir. Sonra yenə Keyxosrov üzünü Fərqapa) tutub dedi:

- Sən çoxlu sayda Abi insanını öldürmüşən, buna nə deyirsən?

- Məgər siz döyüşlərdə çoxlu günahsız Apasakı, apasiaklar – Toxar, toxarlar – özlərinə qohum olan Alan öldürməyiblər? Onda gərək hamını mühakimə edəsiniz.

- Məgər iki qardaş dava etdikdən və ya biri-birini öldürdükdən sonra ölənə kimi qardaş olurlar? Əlbəttə ki, olurlar, odur ki, biz hamımız biri-birinə qardaşlıq və hamımız vahid Ari soyundan gəlirik. O ki qaldı hiyləyə, ən böyük hiyləgər sən özünsən ki, Barzanın qanuni varisi qala-qala sən hakimiyyəti ələ keçirmisən. İndi söylə görüm kimdir əsl hiyləbaz? Mən, yoxsa sən?

Bu sözdən sonra bütün tayfa ayağa qalxıb Keyxosrova devirdi və Sakaluru onun yerinə taxta keçirsin. Beləliklə, Fərqap öz məqsədinə çatdı, çünki Abi tayfası Fərqapı canlı və günahsız gördü. İkincisi atası Bərzan tərəfindən lənətlənmiş Sakalur tayfa başçısı oldu, üçüncüsü isə bütün abilər Alan başçısı Bartazada qarşı çıxmağa hazır olduğunu bildirdilər. Beləliklə, yayın başlanğıcı üçün bütün Massaget tayfalarına daxil olan Sakavarq, Abi, Apasak, Toxar və Taliya birləşmiş orduları Mərzən düzündə[77] güclü

77.Mərzən düzü – Massagetiyada çölün adı və Mərzə çölünə uyğun gəlir.

təlimlər keçirdilər. Hər bir tayfanın öz başçısı və öz ordusu olsa da əsas vahid komandanlıq Fərqapa tapşırılmışdı. Tezliklə Fərqapın komandanlığı altında 100 minə qədər massaget ordusu toplandı və bu Spakodan sonra toplanmış ən çox birliklərdən biri idi. Yayın başlanğıcına yaxın bütün müttəfiq ordular Taliya dağlarının arxa hissəsi ilə Araksı keçib “Xarram çölündə[78]cəmləşdilər. Artıq hər şey hazır idi və Alan ölkəsinə gedən yeganə asan yol Kaspi dənizi[79] ilə Qaf dağı arasındakı Çola[80] keçidi idi. İsti yay günlərinin birində birləşmiş Massaget qüvvələri gəlib Alan ölkəsinin sərhədlərinə çatdılar. Burada tarixin qohum Sak tayfaları arasında baş verəcək ən qanlı qardaş qırğını olacaqdı və bu bölgədə yaşayan bütün Ari tayfalarının çoxu bu döyüşdə ziyan çəkəcəkdə.

78.Xarram çölü – massagetiyada ilan mələyən bir çöl. Bu Azərbaycanın Qarabağ yaylasındakı “harami çölü “ ilə uyğun gəlir.

79.Kaspi dənizi – Xəzər dənizini adlarından biri və indinin özündə də bu ad işlədilməkdədir.

80.Çola keçidi – Bax: Dərbənd keçidi. Bu keçid Qafqaz sıra dağları ilə Xəzər dənizi arasında yerləşir. Qədimdə şimaldan köçərilərin hücumlarının qarşısını almaq üçün orada daş divar hörülmüşdür v bu günə qədər onun qalıqları qalmaqdadır.

10. Alanlarla müharibə. Qüdrətli Bartazad.

Ordu birləşmələrinin yaxınlaşdığını eşidən Bartazada zidd olan daxili qüvvələr də Fərqapın gəlişini gözləyir və öz başçılarına daxildən zərbə vurmağa hazırlaşdılar.

Bartazad isə isti bir yay günündə öz iqamətgahında yerə sərilməmiş xalça üzərində uzanıb şərab içir və əylənirdi. Başı eys-ışrətə qarışan Bartazad elə gün olurdu ki, əsir götürülmüş azyaşlı qızları zorlayır və müqavimət göstərənlərinin isə başlarını bədənlərindən ayıraraq itlərə atırdı. Bu gediş onun əyanlarını da narahat edirdi və bu minvalla onun oğlanlarına müraciət etdilər.

Bu məsələ ilə bağlı ilk olaraq Barzand ürəklənib Bartazadın böyük oğlu və Fərqaqın (Sparqapis) kürəkəni Hücünün yanına getdi və yaxınlaşan təhlükədən onu xəbərdar etdi. Hücü isə öz növbəsində digər qardaşları olan Arbat, Asbaq və İstibarı yanına çağıraraq dedi:

- Qardaşlarım! Başımızın üstünü bəla alıb, atamız isə səhərdən axşama kimi kef çəkərək dövlət işlərindən uzaqlaşmış. İndi biz buna çıxış yolu tapmalıyıq və tez bir zamanda bu xəbəri atamıza verməliyik.

Qardaşlar qərara aldılar ki, xəbəri atalarına Hücü versin. Razılaşdıqları kimi Hücü[81] bütün gücünü toplayıb atasının hüzuruna gəlib dedi:

- Atacan! Sən burada yeyib-içir kef çəkirsən, amma düşmən artıq qapıdadır.

- Nə düşmən? Hansı qapıda? - deyərək Bartazad bağırdı.

- Sənin qardaş bildiyin Fərqaq (Sparqapis) 100 minlik ordu ilə bizdən bir-ki günlük məsafədədir və yüksək ehtimalla biri gün burada olacaqlar! – deyərək Hücü cavab verdi.

- Nəə! Fərqaq(Sparqapis)?!.. Bu ola bilməz! – deyərək Bartazad bağırdı.

- Doğrudur, əlahəzrət! Gələn Fərqaqdır (Sparqapis)! – deyərək Hücü cavab verdi. Bunu eşidən kimi, elə bil Bartazadın başına qaynar su tökdülər. Əlləri ilə yeri tutub qalxmaq istədi, amma qalxa bilmədi. Bu zaman kənarda durmuş keşikçilər onun hər iki qolundan yapışaraq ayağa qaldırdılar və keşikçilərin köməyi ilə Əslinə qalsa, Hücü atasının bu vəziyyətdə qayınatası Fərqaqla (Sparqapislə) müharibəyə girməsini istəmirdi və o

---

81.Hücü – Alan hökmüdarı Bartazadın 5 oğlundan biri. Azərbaycan respublikasının Talış bölgəsində - Lerik rayonunda o adda kənd var.

üzdən də qardaşı Buzurqu[82] yanına çağırıb dedi:

- Biz Fərqaqla (Sparqapislə) müharibə etməməliyik.
- Qayınatanla demək istədin yəqin! - deyə Buzurq
- Bunun qaynatamla heç bir əlaqəsi yoxdur! – deyə Hücü cavab verdi.

- Bəs nə ilə əlaqəsi var, açıqla? – deyə Buzurq soruşdu.

- Məsələ burasındadır ki, Sak tayfalarının çoxu, alanların da yarısı və çöllərdəki bütün Ari tayfalarının yarısından çoxu bizə qarşıdır. Hələ nəzərə alsaq ki, alanlar bütün ari –sak tayfalarına zülm ediblər, onda Fərqaqın (Sparqapisin) hücumu bunlar üçün əla fürsət ola bilər! - deyə Hücü cavab verdi.

- Bəs savromatlar? - deyə Buzurq yenə soruşdu.

- Təkcə onlar heç nəyə qarışmır və bu da onların bizə kömək edəcəyi anlamına gəlmir və odur ki atamın qılıncını gizlətmək lazımdır! – deyə Hücü cavab verdi.

Budur, Fərqaqın düşərgəsi və hökmdar bir ləmin üstündə əyləşib dərin-dərin düşünürdü və elə bu zaman, Vindad və Söhrab onun çadırına daxil oldular. Onların gəlişi ilə elə bil Fərqaq yuxudan oyandı

– Niyə belə çox düşüncəlisiniz əlahəzrət? - deyə Vindad soruşdu.

- Düşünürəm ki, biz alanlara açıq döyüşdə qalib gələ bilməyəcəyik! - deyə Fərqaq dilləndi.

- Qalib gələ bilməyəcəyik? – deyə hər ikisi təəccüblə soruşdular.

- Hə! Biz onlara qalib gələ bilməyəcəyik. Buna bir neçə səbəb var! – deyə Fərqaq cavab verdi.

- Hansı səbəblər? - deyə yenə onlar təəccüblə soruşdular.

- Birincisi, Alan tayfa ağsaqqalları və cəngavərləri mənə

82.Buzurq – Alan hökmdarı bartazadın 5 oğlundan biri və Təhmirənin həyat yoldaşı olmuşdur. Bu ad iranmənşəli olub Vazarka\Buzurq “böyük” deməkdir.

qəbul etmək istəmirlər. İkincisi, alanların Qaf dağlarından Yatxaya (Dunaya) və oradan da İssedon (Ural) dağlarına çoxlu dostları və müttəfiqləri var! – deyə, Fərqaq cavab verdi.

- Bu müttəfiqlər kimlərdir? – deyə, Söhrab soruşdu.

- Bu müttəfiqlərə Sərirələr, Tanais (Don) çayı boyu yaşayan döyüşkən və ucaboşlu Kasoq (kazak) tayfaları, Qaf dağları ilə Ra (Volqa) çayı arasındakı çöllərdə yaşayan cəngavər savromatlar, Ra çayının mənbəyində yaşayan döyüşkən İnt tayfaları və Tanais (Don) çayından uzaq şimalda yaşayan Sakalot və Sakalip tayfaları daxildir. Əgər Bartazad onlara vaxtında kömək üçün müraciət etsə, onda biz inanırıq ki, qarşımızda 40 minlik Alan ordusu yox, 500 minlik Ari-Sak ordusu görəcəyik! – deyə, Fərqaq cavab verdi.

- Bəs biz nə edəcəyik? - deyə Vindad soruşdu.

- Əgər vaxtında Bartazadın öz müttəfiqlərinə göndərəcəyi çaparlara mane olsaq, onda biz bir döyüşlə onları udacağıq! – deyə Fərqaq(Sparqapis) cavab verdi və sonra isə o, üzünü Vindad və Söhraba tutub dedi:

- Ən sürətli qaçan atlarımızı və ən görünməz çaparlarımızı hazırlayın.

- Bunlarla nə etməyi düşünürsünüz əlahəzrət? – deyə Söhrab soruşdu.

- Alanlarla müttəfiqləri arasında olan bütün yollarda pusqu qurub Bartazadın göndərə biləcəyi qasidləri və elçiləri pusquya düşürüb namələri ələ keçirib mənə gətirsinlər. İndi isə gedin və əmir yerinə yetirin! - deyib ayrıldılar.

Səhər açılır-açılmaz Bartazad yerindən oyandı və bağırmağa başladı:

- Keşikçilər!.. Keşikçilər!..

- Bəli əlahəzrət! - deyə keşikçilərdən biri içəri daxil olub soruşdu.

- Mənə öncə bir kasa süd gətir və sonra da oğlanlarımı yanıma çağır! – deyərək Bartazad cavab verdi.

Keşikçi “Baş üstünə!” deyib çıxdı. Az keçmədi ki, Bartazadın oğlanları Hücü, Buzurq, Arbat, Asbaq və Bartazadın sağ əli Barzan gəlib çıxdılar. Onlar içəri girən kimi təzim edib dedilər:

- Bizi çağırırmısınız əlahəzrət?

- Həə, çağırıram! Keçin oturun! - deyərək Bartazad əli ilə işarə etdi.

Onlar keçib əyləşdilər və sonra Bartazad sözünə davam edərək dedi:

- Başımızda Fərqaq bəlası var, yəqin ki, sabah döyüş olacaq, odur ki, indi bütün müttəfiqlərimizə ən sürətli çaparlarımızla xəbər yollayın köməyə gəlsinlər.

Birinci məktubu Sarmat tayfa başçısı və dostum Barzaya, ikinci məktubu Rokoslan tayfa başçısı və dostum Razfərqana (Razparqana), üçüncü məktubu Yasi tayfa başçısı dostum Banadaspa, dördüncü məktubu Yaz tayfasının başçısı dostum Peroza (Peroş), beşinci məktubu Nomad tayfa başçısı dostum Papaya (Babəkə), altıncı məktubu Sərir tayfa başçısı dostum Taksaka, yeddinci məktubu Səqalib tayfa başçısı dostum Xuddana, səkkizinci məktub Zixiya çarı dostum Radedeyə, doqquzuncu məktubu Sarmat hökmdarı dostum Arianta, onuncu məktubu Sirak tayfa başçısı dostum Zorsinə, onbirinci məktubu Aors tayfa başçısı dostum Qiqana, on ikinci məktubu Bospor çarı dostum Fərnaqa və onüçüncü məktubu Savromat tayfa başçısı dostum Rəstgübara (Reskuporisə) yazılsın və tez bir zamanda çatdırılsın.

- Baş üstə! - deyərək Barzan Bartazadın əmrini təsdiq etdi və təzim edərək çıxıb getdi. Sonra Bartazad üzünü oğlanlarına tutub dedi:

- Sən! Arbat!

- Buyurun, ata! – deyə, Arbat dilləndi.
 - Ordunun sağ qolunda dayanacaqsan! – deyə Bartazad cavab verdi.

- Baş üstə! – deyə, Arbat təzim edib çəkildi.
 - Sən, Asbaq! – deyə, Bartazad dedi.
 - Bəli, ata! – deyə, Aspaq cavab verdi.
 - Sən ordunun sol qoluna rəhbərlik edəcəksən! – deyə Bartazad cavab verdi.

- Baş üstə! – deyə, Aspaq təzim edib çəkildi.
 - Sən Buzurq! – deyə, Bartazad dilləndi.
 - Bəli ata! – deyə, Buzurq cavab verdi.
 - Sən keçiddəki qabaqcıl dəstəyə başçılıq edəcəksən! – deyə, Bartazad cavab verdi.

- Baş üstə! – deyə, Buzurq təzim edib geri çəkildi və sonra isə Bartazad üzünü Hücüyə çevirib dedi:

- Sən isə Fərqaqın (Sparqapis) kürəkəni, Bes keçidində köməyə gələn digər tayfaların ordularını cəmləşdirib Fərqaqın arxasına yönəldərsən.

Hücü atasının ona etibar etmədiyini bilirdi, buna görə heç nə olmamış kimi başı ilə razılığını bildirdi.

- Mərkəzdə isə mən və Barzan duracağıq və ulu Apiyə and olsun ki, buranı onlara məzar edərəm! – deyib, Bartazad çölə çıxdı.

Səhər açılan kimi iki Ari ordusu üz-üzə gəldi. Bu döyüş Qaf dağlarındakı Bes keçidində[83] bir günlük məsafədə, Panqal dərəsi[84] yaxınlığındakı dağətəyi Vali düzündə baş verdi. Qara paltarlı vəhşi Alan ordusunun ön cərgəsində Bartazad özü və köməkçiləri Barzan, Api, Puso və Kusar dururdu, sağ və sol

83. Şim.Qafqazda Osetiyada Beslan keçidində uyğun gəlir.

84.Şim.Qafqazda İnquşetiya ilə Osetiya arasındakı Pankel dərəsinə uyğun.

cəbhələrə isə Bartazadın oğlanları olan Arbat və Asbaq rəhbərlik edirdi. Ayrıca olaraq Bartazadın digər oğlu Buzurq isə pusqudakı süvari dəstələrinə rəhbərlik edirdilər.

Bartazad qələbə çalacağına yüzdə-yüz əmin idi. lakin o, Bes keçidini oğlu Hücüyə həvalə etməklə çox böyük səhvə yol vermişdi ki, bu da onun məğlubiyyətinə yol açmışdı. Belə ki Fərqaqın kürəkəni olduğu üçün həmişə ona pis gözlə baxılmış, Alan ağsaqqalları da ona etibar etmədilər ki, bu da Hücünü onlardan küsdürüb ayrı salmışdı. Ayrıca olaraq Fərqaq da Hücünü çox istəyirdi və ona kürəkəni kimi yox, oğlu kimi baxırdı. Hər şey Fərqaqın təxmin etdiyi kimi də oldu və Hücü atasına xəyanət etdi. Belə ki o, Fərqaqla gizli əlaqəyə girərək qasidləri öz adamları ilə dəyişib namələrin hamısını Fərqaqa yolladı. Beləcə Bartazad xəyanətə uğrayıb köməksiz qaldı və Bartazadın hələ bundan xəbəri yox idi.

Budur təbillər vuruldu, ardınca da şeypurlar çalındı. Fərqaqın təxmin etdiyi kimi özünə arxalanan Bartazad ilk olaraq hücumə keçdi və Fərqaqın oxatanları alanları ox hədəfi məsafəsinə qədər buraxaraq onları ox yağışına tutdular. Bir müddət davam edən bu ox yağışı alanların sıralarını seyrəldib gözlərini qorxutdu və həmişə qaranlıqda hücumə keçib xəbərsiz obaları yandırma taktikasından istifadə edən alanlar açıq döyüşdə məğlubiyyətə uğramağa başladılar. Fərqaqın işarəsi ilə nizəatan saklar irəli çıxıb öz qısa nizələrini alanlara atdılar. Oxların dayandığını görən alanlar yenidən hücumə keçmişdilər ki, bu dəfə də onların çoxu nizələrə tuş gəlib qırıldılar və sonda isə qanlı döyüş başlandı və Fərqaq Bartazadın planlarını pozmaq üçün onu özündən çıxarma planını işə saldı. Belə ki, o, hündür bir yerə çıxıb oradan başında tac döyüşü bir hökmdarmış kimi seyr etməyə başladı. Bunu görən Bartazad özündən çıxaraq ona tərəf cumdu və Alan əsgərlərinin bir hissəsi onun dalınca hərəkət edincə alanların sıraları boşaldı. Bundan istifadə edən

Vindad süvari dəstələrlə Bartazadın böyük oğlu Buzurqun dəstəsini mühasirəyə salıb məhv etdilər, özünü isə əsir aldılar. Bartazad qəzəblə Fərqapın yanına getməyə çalışanda birdən Fərqapın ona yox, ondan arxaya baxdığını gördü və yayını dartıb ona tərəf bir ox atdı. Lakin ox Fərqapa dəymədi və geriyyə boylananda oğlu Hücünü gördü və qışqırdı:

- Hücü! Hücü! Sənin belə edəcəyini bilirdim və sonra əli ilə işarə etdi, alanlar Hücünün üzərinə yürüyüb onu öldürdülər.

Alanlar arasında boşluğu görən Fərqap Yati tayfasına əli ilə işarə edəndə onlar da yanan dairəvi təkərləri alanların arxasına buraxdılar. Bu yanan təkərləri görən alanlar qaçmağa başlayanda odlu təkərlər onları əzib keçirdi. Bu zaman Söhrab öz dəstəsi ilə Bartazadın digər oğlu Aspaqı və onun dəstəsini mühasirəyə alıb məhv etdilər, özünü isə əsir aldılar. Alanlar o qədər başlarını itirmişdilər ki, kimə qarşı vuruşduqlarını belə yaddan çıxarmışdılar. Massagetlər hər tərəfdən alanları üzük qaşı kimi mühasirəyə alıb, əlbəyaxa və açıq döyüşə girdilər. Birləşmiş Sak ordusu Bartazadın qoşununu mühasirəyə almaqla onu zaman-zaman daraltmağa başladılar. Bartazad isə öz növbəsində oğlu Arbata və digər sərkərdələrinə bağırdı:

- Çalışın onları açıq döyüşə çəkin!

Lakin artıq gec idi, alanların üzərinə ox sel kimi yağdı və

bunu görən alanlar ardına baxmayaraq qaçmağa başladılar. Qoşunun qaçdığını görən Bartazad əlindəki dəstə ilə birgə qaçmağa başladı, amma ona qaçmağa Fərqap yol açmışdı. Bartazadın zülmündən zara gəlmiş Alan tayfa ağsaqqalları Bartazadın qaçması ilə artıq hər şeyin birdiyini hesab etsələr də, Fərqap və birləşmiş qüvvələri qaçan

Alan başçısı Bartazadı şimal çöllərinə qədər təqib etmək istəyirdi ki, onu Şapur saxladı. Şapur özü də özünün uzun zaman düşməni olan Bartazadın məğlubiyyətinə sevinirdi, lakin onlar əgər Bartazadı təqib etsə idilər, o zaman böyük çöldə Bartazadın müttəfiqlərinin tələsinə düşüb məğlub ola bilərdilər.

Budur çöldə kiçik bir dəstə yolla gedir və bu, Bartazadın dəstəsi idi. O dostu və müttəfiqi Savromat hökmdarı Rəstgübarın(Reskuposisin) yanına tələsirdi. Bu səfərdə Bartazadla bərabər onun oğlanlarından yalnız Arbat var idi, çünki Buzurq və Asbaq əsir düşmüş, Hücü isə xəyanətə görə Bartazadın əmri ilə alanlar tərəfindən qətlə yetirilmişdi. Bartazad Rəstgübar yanına getməklə ondan çoxlu sayda at, silah-sursat və bir az da süvari döyüşçü almaq ümidində idi. Uzun zamandan sonra onlar gəlib savromatların sərhədlərinə çatdılar. Savromatlara gəlib çatmaq o qədər də asan olmadı, çünki alanlar Ra (Volqa) çayını keçməli oldular. Savromatların ölkəsinə daxil olan yerdə alanların çoxu öz ölkələrini və vətənlərini tərk etməkdən imtina edərək, Bartazaddan ayrıldılar. Bunu gören digər alanlar onlara hücum edəndə Bartazad onları saxlayıb dedi:

- Alanlar! Biri-birinizin seçiminizə hörmətlə yanaşın, yox əgər bir-birinizlə savaşırsınız, düşmənlərimiz buna sevinər. Odu ki, kim mənimlə Savromat ölkəsinə gəlirsə, sağ tərəfə, kimlər öz vətənlərində qalırsa, sol tərəfə keçsinlər. Beləcə alanların bir qismi Gərşasp[85] və Xosrovun komandanlığı altında sol tərəfə, üç mindən çox Alan isə Bartazad və Barzanın başçılığı ilə sağ tərəfə keçdilər.

Beləcə alanlar bir-birindən ayrıldılar. Gərşasp və Xosrov öz komandanlığındakı dəstə ilə Fərqaşın (Sparqapisin) ordusuna

---

85.Gərşasp , Xosrov, Barzan – Alan sərkərdələri. Bu adların hər üçü iranmənşəlidir

tərəf çapmağa başladılar. Onların əsas qayəsi öz doğma yurdlarından və vətənlərindən ayrı qalmamaq üçün lazım gələrsə, Fərqaqın ayaqlarına qapanmaq idi. Uzun zaman yol getdikdən sonar, onlar Tarku[86] çayını keçib Fərqaqın Bes düzənliyində qurduğu düşərgəsinə gəlib çatdılar. Xosrov və Gerşasp atdan düşüb Fərqaqın otağına girərək təzim edib dedilər:

- Ey ulu İşpakayın Spakonun və Madinin hökmdar soyundan gələn arilərin çarı, bizi eşit!

- Deyin görüm nədir sizi bura gətirən? - deyə Fərpaq soruşdu.

- Biz çaşqınlığa düşüb ari qayda-qanunlarını pozduq və qədimdə bütün əcdadlarımızın birgə seçdikləri hökmdar soyundan gələn sənə qılınc qaldırdıq, bizi əfv et!

Bunu eşitcək Fərqaq ayağa qalxıb hər ikisini yerdən qaldırdı və dedi:

- Qardaşlar da savaşırlar və biri-birini öldürər, amma bu onların qardaş olduğu həqiqətini yox etmir və odur ki siz də bizim qardaşlarımızınız, buna görə sizi əfv edirəm. Lakin Şapur təslim olan alanların bağışlanmasını yox, öldürülməsini istəyirdi və bunun üçün digər tayfa ağsaqqallarını da buna təhrik edirdi. Buna baxmayaraq Fərqaq Şapuru susdurdu və onları bağışladı. Şapurun bu hərəkətləri daxilə də olsa, Alan ağsaqqallarını və əsgərlərini qəzəbləndirmişdi və buna görə də onlar Şapura qarşı öz kinlərini hələlik biruzə vermirdilər. Bundan əlavə Gerşasp özü hiyləgərlikdə Fərqaqdan belə geri qalmırdı. Qardaşına daim Şapura göz qoymağı tapşırırmışdı. Beləliklə, Fərqaq özünün birləşmiş çoxsaylı Massaget orduları ilə Gerşaspın bələdçiliyi

---

86.Tarku – Qaf dağlarından şimaldakı çöldə Kaspi dənizinə axan çay. Tarku çayı indiki Qafqaz dağlarından şimalda, Dağıstan ərazisində Xəzər dənizinə axan Terek çayına uyğun gəlir.

ilə Bartazadın ardınca çapmağa başladı. Onlar gəlib Ra[87] Çayını keçdilər. Uzun zaman çöl boyu çapan birləşmiş qüvvələr yolboyu Bartazad tərəfindən yandırılmış və qarət edilmiş Sak obalarına və öldürülmüş insanların cəsədlərinə rast gəlirdilər. Bütün bunlar Bartazada nifrəti olmayanları da qəzəbləndirir və ona qarşı qaldırırdı. Bartazad artıq Savromat hökmdarı Rəstgübarın (Reskuporisin)[88] yanına gəlib çatdı.

Savromat əsgərləri onu qarşılıyıb hökmdarın yanına apardılar. Bartazadı görən Rəstgübar (Reskuporis) ayağa qalxıb onu salamladı və dedi:

- Sən, ey böyük Sak çölünün igid və cəngavər oğlu, mənim ölkəmə xoş gəlib, səfa gətirmisən. Rəstgübarın (Reskuporisin) onu belə qarşılıdığını görən Bartazad və əsgərləri ürəkləndilər. Bu zaman Bartazad dedi:

- Çox sağ ol, əziz dostum və müttəfiqim Rəstgübar (Reskuporis), bu pis gündə, hamının mənə arxa çevirdiyi günlərdə sən öz qucağımı mənə açdın, bunun üçün sənə minnətdaram.

- Nə olub, nə baş verib, danış görək! - deyə Rəstgübar soruşdu.

- Uzun müddət süfrəmin çörəyini yeyən hiyləgər Fərqaq mənə xəyanət edib bütün saklarla üstümə gəldi. Ağır döyüşlərdə çoxlu insanımı və oğlanlarımı itirdim. İndi də böyük bir ordu ilə məni təqib edir, ehtimal ki, üç günə burada olacaqlar! - deyə Bartazad cavab verdi. Bu sözdən qəzəblənən Rəstgübar gözləri kəlləsinə çıxdı və ayağa durub bağırırdı:

- Qıntal (Kontarin)!..[89] Qasendar (Kassandr)!..[90]

87.Ra çayı – Bax indiki Volqa çayı ilə eyniləşdirilir.

88.Rəstgübar – bax yunanca Reskuporis - Savromat hökmdarı

89.Qıntal – bax yunanca Kontarin – Savromat sərkərdəsi

90.Qasander – bax yunanca Kassander – Savromat sərkərdəsi.

dərhal yanıma gəlin!

Bu zaman hökmdarın köməkçiləri daxil olub, ona təzim edərək:

- Baş üstə əlahəzrət! – dedilər və sonar Bartazad üzünü Rəstgübara tutub dedi:

- Buyurun Əlahəzrət!

- Dostum! Mənə kömək et taxtımı qaytarım, əvəzində nə istəsən verərəm!

- Nə istəsəm verərsən? - deyə Rəstgübar soruşdu.

- Bəli, nə istəsən verərəm! – deyə Bartazad cavab verdi.

Bunu fürsətə çevirən Rəstgübar bir az başını qaşıyandan sonra dedi:

- Səndən tək istədiyim şey var, o da ki il boyu böyük çöldə edilən qarətin 3\2 – si mənim olacaq.

- Qəbul! - deyə gözləri intiqam hissi ilə yanan Bartazad razılaşdı. Bundan sonra yoldan gələn alanlar üçün məclis quruldu və onlar dairələrdə yerləşdirildilər. Tezliklə Fərqaq öz çoxsaylı ordusu ilə gəlib savromatların sərhəddinə çatdı. Lakin orada Bartazadın əvəzinə çox yaxşı silahlanmış cəngavər Savromat ordusu ilə rastlaşdı. Orduya komandanlığı Rəstgübarın(Reskuporisin) oğlu Atey[91] və qızı cəngavər qadın Larkian[92] başçılıq edirdi.

Larkian eyni zamanda savromatların şahzadəsi idi və savromatlar ölkəsində öz igidliyinə görə böyük nüfuza malik idi. Bunu görə Fərqaq(Sparqapis) əli ilə orduya işarə etdi və çoxsaylı Sak ordusu bir anda ayaq saxladı. Sonra isə, o tək atının başını çəkib Ateyə tərəf sürdü. Bu zaman Atey də onun kimi tək ortaya qədər öz atı ilə gəldi və hər iki sərkərdə gəlib

---

91.Atey – Savromat sərkərdəsi,Rəstgubarın oğlu.

92.Larkian – Savromat çarışası

biri-birinə çatdılar. Fərqaq onu salamlamaq istərkən Atey onu qabaqladı və dedi:

- Salam olsun Spako və Madinin soyundan gələn Massaget çarı Fərqaqa! (Sparqapis) Xoş gəlib səfa gətirmisən ölkəmizə!

- Siz də sağ olun! – deyə, Fərqaq cavab verdi və sonra isə üzünü Larkiana tutub dedi:

- Görürəm, artıq qarşımda bir zaman kiçik bir qız olan Larka indi böyüyüb bir Savromat şahzadəsi Larkian olub və salam olsun sizə!

- Siz də sağ olun, ey arilərin cəngavəri əfsanəvi Fərqaq və xoş gəlibsiniz! – deyə, Atey cavab verdi. Bu sözlərdən Fərqaq hiss etdi ki, Bartazadın savromatlara sığınmasına baxmayaraq onlar massagetlərlə vuruşmaq niyyətində deyillər. Sonra isə Atey üzünü Fərqaqa tutub dedi:

- Hökmdarımız və atamız Rəstgübar sizi öz çadırında səbirsizliklə gözləyir və buyurun mənə ardımca gəlin!

Fərqaq da başı ilə razılıq verərək Ateyi izlədi və onlar gəlib obaya çatdılar. Fərqaqın gəlişini eşidən kimi Rəstgübar özü onu qarşılamağa çıxdı və dedi:

- Ey Spakonun və Madinin hökmdar soyundan gələn Fərqaq, mənim ölkəmə xoş gəlib səfa gətirmisən!

- Sağ ol, ey savromatların əzəmətli hökmdarı, Rəstgübar, xoş günün olsun! – deyə Fərqaq cavab verdi. Bu zaman başında dairəvi tac və uzun hörüyü olan iki sarışın və göyqözlü Savromat qız əllərində çörək və duz Fərqaqa yaxınlaşdılar. O da çörəyi qoparıb duza basıb yedi. Sonra isə Rəstgübar (Reskuporis) onları öz çadırına dəvət etdi və dedi:

- Qohum Ari tayfaları arasındakı müharibədən xəbərim var. Bu xəbəri buraya qaçıb pənah gətirmiş Bartazaddan aldım. Lakin mənim ölkəmdə kimsə kiminlə müharibə edə bilməz və o səbəbdən də qanunlarımıza uyğun olaraq, Savromatlar kimi

alanlar və saklar da qardaş kimi birgə və sakit bu ölkədə yaşaya bilərlər! – deyərək Atey cavab verdi.

- Bizim səndən bir xahişimiz var əlahəzrət, Bartazadı bizə təhvil ver! - deyərək, Fərqaq dilləndi.

- Nəyə görə və nə səbəbə verməliyəm? - deyərək Atey soruşdu.

- O, neçə-neçə obanın dağıdılmasında və insanlarımızın öldürülməsində günahkardır! – deyərək, Fərqaq cavab verdi. Bu zaman kənardan onları izləyən Savromat şahzadəsi Larkian kinayə ilə dedi:

- Ulu Ari qanunlarına görə bizə pənah gətirmiş düşmən də olsa, canı və malı əmniyyətdədir. Amma görürəm ki, hakimiyyət hərisliyi dahi Fərqaqa bu qaydaları çoxdan unutturmuşdur. Ucaboş sarışın şahzadənin dediklərindən Fərqaq nə qədər pərt olsa da, anladı ki, onlardan Bartazadı müharibəsiz almaq mümkün olmayacaq və onun üçün də onlarla vidalaşmaq geri döndü.

Geri qayıdan kimi Taliyada bütün Sak-Massaget tayfaları onu qalib kimi qarşılayaraq vahid çar seçdilər. Buna görə bayram şənliyi quruldu, qoyunlar kəsildi, yeməklər bişirilib dörd tərəfə dağıdıldı. Şeypurlar çalındı və yarışmalar təşkil olundu. Bu şənliyə apasaklar, sakavarqlar, abilər, yatilər, alanlar və digər qohum Massaget tayfa üzvləri yığışdılar. Budur Fərqaq Ari qayda-qanunlarına görə arxasında Vindad, Təngsər, Söhrab, özü isə qabaqda yavaşca irəliləyib məclisin ortasına gəldi və ayaq üstə gözləyib durdu. Bu zaman “Baya” şurasının baş ağsaqqalı Noxnasp əlindəki ulu sak tacını təntənə ilə gətirib Fərqaqın başına qoydu və dedi:

- Ey ulu Ari hökmdarları olan Spakonun və Madinin hökmdar soyundan gələn Fərqaq!.. Səni bütün Sak tayfa başçılarının iştirakı ilə keçirilmiş baya şurasının qərarı ilə

“Şadrani”[93] titulu ilə təltif edib vahid hökmdar elan edirəm!
Alqışlar!..

Bunu deyən kimi hamı alqış sədaları ilə Fərqapı alqışladı. Sonra isə bütün tayfa başçıları növbə ilə onun əlini öpüb sədaqət andı içməyə başladılar. Beləcə, Fərqap istədiyinə gec də olsa nail oldu və bütün 12 Sak-Massaget tayfalarının hökmdarı oldu.

93.Şadrani – bax qədim farsca Kşatra – Şahzadə titulu və sonradan hökmdar.Mannada bu titul olmuşdur.

II HİSSƏ TƏHMİRƏ(TOMİRİS)

1.Təhmirənin uşaqlığı və gəncliyi.

Fərqapın hiyləsi tam baş tutsa da, onun planlarından kənarda qalanlar da var idi. Belə ki bunlar hamavarqlar və tihraxudalar idi. Tihraxuda tayfası ən azından Fərqap qədər əzəmətli və güclü idi, hamavarqlar isə ondan azca zəif idilər. Buna görə də onların ümumi Sak tayfalarından müstəqil fəaliyyət göstərməsi digər Sak tayfalarını da Fərqapdan ayıra bilərdi. Bu baxımdan Fərqap (Sparqapis) nə olursa-olsun onları

da öz halkimiyəti altına salmaq istəyirdi və bunu üçün o, plan işləyib hazırlamalı idi. Ayrıca olaraq Tihraxuda hökmdarı Qubad[94] da cox təcrübəli və güclü bir hökmdar idi. Onun saklar arasındakı nüfuzu Fərqapdan daha çox idi. Ona görə də, Fərqap) belə bir plan cızdı ki, planın da əsli belə idi:

O, Tihraxuda hökmdarı Qubad şaha məktub yazıb bildirdi ki, onun kiçik qardaşı və düşməni olan Sakasefar[95]öz oğlu Skun ilə hamvarqların yanında gizlənir.

Bunu eşidən Tihraxuda hökmdarı Qubad Fərqapla qüvvələrini birləşdirib hamavarqların üzərinə yürüş etdilər. Bu zaman hamavarqların onlara qohum olan Qorqsar tayfası gəldi və Tihraxuda ordusuna Qubadın cəngavər oğlu Rüstəm

94.Qubad şah – Tihra hökmdarı və Rüstəmin atası.

95.Sakasefar – Tihra hökmdarı Qubad şahın qardaşı və Rüstəmin əmisi.

komandanlıq edirdi. O öz qüvvələrini Fərqaqla birləşdirib hamavarqların və qorqsarların[96] üzərinə hücum etdi və qanlı döyüş başladı. Rüstəm bu döyüşdə öz igidliyi ilə fərqlənərək massagetlərin və əsasən də Fərqaqın) qəlbinə girdi və göstərdiyi igidliyə görə Fərqaq onu “məğlubedilməz” və ya Piltan[97]-“Fil gövdəli” adlandırdı. Bu məsələ Fərqaqı çox düşündürməyə başladı. O, Rüstəmdə sanki özünə bir yaxınlıq hiss edirdi, digər tərəfdən də qızı Təhmirə artıq böyümüşdü və ona layiqli bir ər lazım idi.

Rüstəm ən yaxşı namizəd idi. Anasız böyüyən Təhmirə uşaqlıqdan balaca, yüngül, cəld idi ki, bu da ona atın tərkində yaxşı qalmağa kömək edirdi.

Təhmirə sarışın bir qız idi və hələ uşaqlıqdan onun saçları gün işığında parlayırdı.

İgid bir qız olduğu vaxtda da başına dəbilqə qoyduğu zaman, gün parlayınca ayırd etmək olmurdu, Təhmirənin başındakı sarı dəbilqəmi, yoxsa onun sarı saçlarıdır adamın gözlərini qamaşdıran. Onun başında bir dənə də olsun tünd və ya qara rəngli saç yox idi və ən çox sevdiyi at da onunla eyni rəngə və saça malik idi. O, heç vaxt kişilərlə və ya rəqibi ilə əlbəyaxa olmurdu. O meylini qılıncoynatmağa verdiyindən hamıdan yaxşı qılınca oynadırdı. Bu fənd ilə hər hansı bir cəngdə düşməni asanlıqla məğlub edə bilirdi. Təhmirənin belə səriştəsini görəndən atası Fərqaqın ona meyli daha da artdı və qərara aldı ki, özü onu yetişdirib öz yerinə taxt-taca hazırlasın.

---

96. Qorqsarlar – Böyük çöldə yaşamış irandilli tayfa. Beləki “Qorq” farsca canavar, “sar” isə baş deməkdir. Onlar canavarı öldürüb başını saxlamaq şərti ilə dərisini başlarına geydirib düşməni qorxutmağa çalışmışlar.

97. Piltan – Farsca Filbədən deməkdir.

Bütün bu ağır məşqlər altı yaşlı Təhmirəni hər halda az da olsa Bundan da qəzəblənən balaca Təhmirə ağlayır, gözlərindən sel kimi yaş gəlirdi. Lakin dörd ildən sonra böyüyüb on yaş tamamlanda, artıq kimsə onun o acıqlı baxışlarına gülə bilmirdi. Hətta, atası Fərqaq da belə buna cürət edə bilmirdi. Amma o gedən kimi özünü gülməkdən saxlaya bilmirdi. Təhmirə tez-tez küsürdü, biri onun qəlbinə dəyəndə və ya qəlbinə dəyən söz deyəndə o hamıdan qaçır. O, Vavr qalasından aşağıda və qış aylarında gur axan yayda isə suyuaz Vazarta çayının[98] sahilinə gedib orada dərin-dərin düşünürdü. Anası öləndən bu bir vərmişə çevrilmişdi onda.

Təhmirə artıq on yaşına gəlib çatmış və gözəl bir qız olmuşdu.

O, on yaşında o qədər gözəl idi ki, onun gözəlliyi hamını heyran edirdi. Onun qızılı saçları, belinə atılmış iki qızılı hörüyü, nazik qızılı qaşları, kiçik fındıq burnu, xırda ağ dişləri və gün kimi parlaq ağ dərisi var idi. Uşaqlıqdan tayfanın digər qız uşaqları arasında özünə çoxlu rəfiqə tapmışdı. Lakin zaman keçdikcə bu rəfiqələri onu tərk etməyə başladı və az zaman içərisində kimsə onunla

oynamaq istəmirdi. Buna səbəb isə Təhmirənin oğlan kimi güclü olması və gözəl ox atması idi. Onunla təkcə oynayan Sodia idi. O, Təhmirəni heç vaxt bir şey deyildi, çünki onlarla qonşuluqda yaşayan qohum savromatlarda da Rəstgübarın qızı şahzadə tərk etmir və həmişə onunla oynayır. Fərqaq üçün Təhmirənin varis olması çox da düşünülməsi Larikian şahzadə olması kimi.

98. Vazarta çayı – Taliyada bir çay, bu ad İran mənşəli olub “vazar” – böyük, “rta” – “rud” – çay deməkdir. Bu Talışdakı Vazarud (Lənkəran) çayı ilə eynidir.

Bu da o demək idi ki, qadının hökmdar olması qanunsuz bir şey deyildi.

Tezliklə Təhmirə 16 yaşına gəlib çatdı və indi o mahir bir massaget döyüşçüsü olmuşdu və artıq hamı ona hörmət edir və ondan qorxurdular. Bundan əlavə də heç kim onun şahzadə olduğunu unutmur və bu vəchlə də ona hörmətlə yanaşırdılar.

Sarışın və ağbəniz olan bu gözəl çoxlu massaget igidlərinin qəlbini fəth etmişdi, lakin Massaget adətlərinə görə bir Massaget qadını yalnız onun kürəyini yerə vurub onu məğlub edən igidə ərə gedə bilərdi. Təhmirə isti yay günlərində taliya meşələrində yaşıl otların üzərinə uzanır, rəngarəng çiçəklərdən tac düzəldib başına qoyurdu. O, taxtadan düzəltdiyi ququşu təsvirli qaba su töküb iki əli ilə göyə qaldırır və səmalardan arzu diləyirdi.

Massagetd kişiləri içərisində igidləri olsa belə, qorxudan buna cürət edə bilmirdilər və bundan əlavə Təhmirənin öz başı hələ cənglərə və savaşlara qarışmışdı. Bu məsələ atası Fərqapı də çox narahat edirdi və ona layiqli bir həyat yoldaşı tapmaq üçün yeganə yol Təhmirəni məğlub edə biləcək bir igid şahzadə tapmaq idi. İlk olaraq Fərqap Təhmirəni bir vaxtlar dostu və müttəfiqi olmuş Alan hökmdarı Bartazadın oğlu Hücü ilə evləndirdi. Lakin bu evlilik Fərqapdan başqa kimsəyə lazım deyildi. Çünki bu nigah Abi tərəfindən məğlub ediləndən sonra köməksiz qalan Fərqapa yenidən güclənmək üçün lazım idi. Ayrıca olaraq Hücü ilə Təhmirə arasında da sevgi və məhəbbətdən əsər-ələmət belə olmadığından onlar biri-birinə bu gözlə baxmırdılar. Fərqap Hücünün Təhmirəyə layiqli bir ər olmayacağını yaxşı bilirdi və bu üzdən də onların arasındakı soyuqluğa bir ata kimi dözüür, amma bir tayfa başçısı kimi bəhrələndirdi. Ümumiyyətlə, istər Təhmirə, istərsə də Hücü bir-biri ilə ər-arvaddan çox dost kimi davranırdılar ki, bu da onlar arasında hər hansı bir problemə yol açmırdı. Bu məsələ Fərqap

üçün keçilməz bir səddə çevirilmişdi, çünki hər evlənmə yarışında Təhmirənin adı gələndə tayfa igidləri onunla cəng etməmək üçün müxtəlif bəhanəyə əl atırdılar. Bəziləri isə hökmdar Fərqaqın qəlbini qırmamaq üçün yalandan da olsa, ona məğlub olurdular. lakin bu Təhmirəni qane etmirdi. Beləcə Fərqaqın hər günü artıq düşüncəli bir yuxuya çevrilmişdi və belə günlərdən biri də bu gün başlamışdı.

Budur günlərdən biri, e.ə.580-cı ilin yayı. Səhərçağı olduğundan hava hələ tam qızmamışdı. Fərqaq oturub uzaqda görünən Taliya dağlarına baxırdı və heç bir söz demədən hərdənbir dərinləndən ah çəkirdi. Rüstəmi görəndən sonra onu necə yola gətirə biləcəyini düşünən Fərqaq axşamdan o qədər dərin düşüncələrə dalmışdı ki, Söhrabın səsi ani olaraq Fərqaqı diksindirirdi. Onun dərin düşüncəyə daldığını görəndən Ariant onun dalqınlığını pozub dedi:

- Əlahəzrət! Nədir belə sizi düşündürən?

Bayaqdan dərin fikirə dalan Fərqaq ani olaraq elə bil yuxudan oyandı və sola baxanda Söhrabı gördü və dedi:

- Mənim nə düşündüyümü bilirsən?

- Təqribi bilirəm nə düşündüyünüzü, əlahəzrət! - deyə Söhrab cavab verdi.

- Onda nə fikirləşirsən bu məsələdə? - deyə Fərqaq(Sparqapis) soruşdu.

- İstədiyiniz sualın cavabı Vindaddadır! - deyə Söhrab sözünə davam etdi.

- Onda get onu yanıma çağır! - deyə Fərqaq əli ilə buyuruq verdi.

- Baş üstə, əlahəzrət! - deyə Söhrab, təzim edib getdi və çox keçmədən Vindad gəldi və gələndən kimi Fərqaqın önündə təzim edib dedi:

- Məni əmr etmişsiniz əlahəzrət!

- Hə, doğrudur, səni əmr etmişəm! - deyə Fərqaq cavab verdi.
- Buyurun, əmr edin, əlahəzrət! – deyə Vindad cavab verdi.
- Görək Tihraxuda hökmdarı Qubad şahın yanına gedəsən və ona deyərsən ki, hökmdarımız sizi hər ilki növbəti bayram yarışmasına dəvət edir və odur ki, özünün ən igid sərkərdələrini götürüb gəlsin Taliyaya! – deyə Fərqaq dedi.
- Baş üstə! – deyə Vindad təzim edib çıxıb getdi.

2.Tihraxuda hökmdarı Qubad şah.

Fərqaqın müttəfiqi digər Massaget tayfası olan Tihraxuda tayfa hökmdarı Qubad şah idi. Qubad sözü İran mənşəli olub mənası da qədim farsca “Kuh bada” (dağ küləyi) deməkdir və bu adı ona atası Qubad şah qoymuşdu. Qubad şah Ari-massaget tayfaları içərisində tanınmış bir cəngavər idi və öz zamanında çoxlu qəhrəmanlıqlar göstərmişdi. O, əfsanəvi Ari cəngavəri Kavusun[99] oğlu, Nərimanın[100] nəvəsi və Cəmşidin[101] nəticəsi idi. Budur Massagetlərin qohum tayfası və müttəfiqləri olan Tihraxuda tayfasının düşərgəsi. Hər tərəfə sakitlik çökmüş və hamı yatmışdır, lakin keşikçilərdən başqa yatmayan Qubad idi. O, axşamdan səhərə kimi dərin düşüncələrə qərq olub dərin-dərin düşünürdü. Əvvəllər öz cəngavərliyi ilə Sak çöllərinə səş salan və minbir qızın qəlbini fəth edən Qubad artıq qocalmış və əli qılınc tutmaqda çətinlik çəkirdi. Bu taxt ona atası Kavusdan qalmışdı. İndi də o, bu taxtı öz oğlu Rüstəmə ötürməli idi. Lakin başı eys-ışrətə qarışan

---

99.Bax: Avesta.,”Yaktar-e Zariran. Draxt-i Asurik.Vohuman Yaşt.

100.Kavus – Tihra hökmdarı Qubad şahın atası.

101.Nəriman – Tihra hökmdarı Qubad şahın babası və Rüstəmin ulu babası.

Rüstəm hələ də yalqız idi. Çoxlu qızın qəlbini fəth etməsinə baxmayaraq bu günə qədər heç bir gözəl onun qəlbə girə bilməmişdi.

3. Əzəmətli Rüstəm (Rut Stahm).

Rüstəm sak tayfalarından olan Tihraxuda tayfasının başçısı Qubadın oğlu idi. Lakin o, Qubadın yeganə oğlu deyildi, belə ki, Qubadın Rüstəmdən əlavə Xurşid[102] və Cəmşid və Fərnaq[103] dında üç oğlu, Sərəngiz və Ruhəngz və Apşeron[104] adında isə üç qızı da var idi.

Buna baxmayaraq Qubad bütün övladlarından ən çox Rüstəmi sevirdi və onunla sanki qanad açıb uçurdu. Rüstəm atası Qubad şah, babası Kavus şah, ulu babası Nəriman və Nəriman Cəmşidin, Cəmşid isə Airikin, Airik də Faridunun[105] oğlu idi. Rüstəm uca boylu, qüvvətli, iri gövdəli və yekə pəncəli bir igid idi. Onun cəngavərliyi bütün Ari-Sak tayfaları arasında yayıldığından hamı onu tanıyır və ona həsəd aparırdı. Bundan əlavə öz günlərinin çoxunu böyük Sak çölündə ovda keçirən Rüstəm çöllərdə yaşayan digər Sak tayfa qızlarının da arzusu olmuşdu. Belə ki Rüstəmin onların obaları yaxınlığında ov etdiyini eşidən oba qızları öz atlarına minib bu əzəmətli cəngavərin ov səhnəsinə həvəslə tamaşa edirdilər. Onların əksinə isə Rüstəm əsla sevgi adamı

102.Xurşid – Rüstəmin kiçik qardaşı, Tihraxuda şahzadəsi və sonradan şahı.

103.Cəmşid – Tihra hökmdarı Qubda şahın babası və Rüstəmin də ulu babası.

104.Apşeron – Rüstəmin bacılarından biri və məşhur oxatan – Boqort qalası.

105.Airik və Faridun – Rüstəmin ulu babaları, Avestada adları çəkilir.

deyildi və onun əsla əyilməz biləyi yalnız gələcəkdə Tihraxuda tayfasının bir varisi kimi taxta goturmağa xidmət edirdi. Ona görə də bu məsələdə Qubad şah çox rahat idi və Rüstəmin ilk övlad olması ilə hamı Qubaddan sonra məhz onun taxta əyləşəcəyini düşünürdü. Bundan əlavə Rəstgübar öləndən sonra onun yerinə keçən Savromat şahzadəsi Larkian keçmişdi. Larkian Rüstəmə dəfələrlə məktub yazıb onunla evlənmək istədiyini bildirsə də, Rüstəm ona qarşılıq vermirdi. Yəni dolayısı ilə Rüstəmin xarici görünüşü ona çox qapıları açmaqda bir vasitəyə çevrilmişdi. Rüstəmin igidliyinə heyran olanların sırasına bir gün Fərqaq da qatıldı. Gec də olsa, belə bir igidin mövcud olması Fərqaqın planlarına uyğun gəlirdi. Çünki Hücüdən sonra o öz yeganə qızına layiqli ər axtarırdı və bu, Rüstəm ola bilərdi.

Haomavarq tayfası ilə müharibə zamanı atasının yerində Tihraxuda ordusuna başçılıq edən Rüstəm Fərqaqın dəstəsi ilə çiyin-çiyinə cəng edən zaman öz məharəti ilə onun qəlbini fəth etmişdi. Bu üzdən də nəyin bahasına olursa-olsun, Fərqaq qızını məhz Rüstəmə ərə vermək və ondan gələcək planlarında istifadə etmək fikrində idi. Onun sonuncu döyüşdə Fərqaqla birgə düşmənlərlə döyüşdə göstərdiyi igidlik hələ də insanların yaddaşlarından silinməmişdi. Bu hadisə Rüstəmin əmisi Sakasfarın öz oğlu Sakana[106] ilə Haomavarq tayfa başçısı Amarga[107] sığınması ilə başlamışdı. Həmin döyüşdə haomavarqların çoxsaylı ordusu Fərqaqın ordusunu məğlub etməyə az qalmış Rüstəm köməyə yetmiş və rəşadətli vuruşaraq Haomavarq ordusunu pərən-pərən etmişdir. Döyüşün sonunda haomavarqların köməyinə gələn Kaspi dənizinin.

106.Sakana – Rüstəmin əmisi Sakasfarın oğlu.

107. Amarg – Haomavarq tayfa başçısı.

cənub-şərq sahilində yaşayan Qorqsar tayfasının hücumu Fərqaı yənə məğlubiyyət astanasına qədər gətirmiş, lakin Rüstəm onları da məğlub etmişdi. Çünki əynlərinə qurd dərisi geymiş və başlarına dəbilqə əvəzinə qurd başı qoymuş qorqsarların süvari ordusu uzaqdan hamını vahiməyə salırdı. Buna baxmayaraq Rüstəm onların üzərinə atılıb sıralarını pərən-pərən etdi və onların sərkərdəsi Qacarı[108] da öldürdü. Həməən döyüşdə Rüstəm tək min nəfərlik Qorqsar əsgərlərini məhv etmişdi və indi Rüstəmin ulduzu parlayırdı. O həm massagetlər üçün, həm də Tihraxuda üçün bir ideala çevrilmişdi. İndi onu adı ilə deyil, ləqəbi olan “Məğlubedilməz dəmirbədən” kimi adlandırırdılar. Günlərin birində ona tabe olmayan Toxar tayfasının başçısı Şapurun oğlu olan əfsanəvi igid Firdovsu Rüstəm bir yumruqla atdan saldı və Firdovs elə yerində keçindi.

Bu hadisə insanların gözündə Rüstəmi daha da böyütdü və massagetlər Rüstəmə haqq verdilər. Hadisə zamanı Şapurun hünəri çatmadı ki, Rüstəmə qarşı çıxsın, lakin ürəyində ona qarşı kin bəsləməyə başladı. Bunu görə ttayfa başçıları özlərinin əvvəlki günlərinə həsəd aparırdılar. Çünki o zamanlar onlar istədiklərini edə bilirdilər. Bunların içərisində Alan tayfa başçısı Xosrov, Toxar tayfa başçısı Şapur və bir də Qarat tayfa başçısı Kavus Rüstəmi məhv edib Təhmirəni devirmək istəyirdilər. Rüstəm isə Təhmirənin yanında sadəcə bir ər idi və arabir bir neçə əsgərlə bir ay yox olub Tihraya - atasına baş çəkməyə gedirdi. Axırncı dəfə gedəndə atası ona taxtın varisi kimi taxta oturmağı təklif edəndə o, qardaşı Xurşidin xeyrinə taxtdan imtina etdi. Buna görə də atası Qubad Rüstəmin bu hərəkətini qardaşlıqda mehriban bir addım hesab edərək on üç minlik bir

---

108. Qacar – Qorqsarların ən güclü sərkərdələrindən biri.

- Siz kimsiniz?

dəstə verdi və sonra da Rüstəm Təhmirənin yanına qayıtdı.

Budur! Tihraxuda ölkəsi! Şeypurlar çalındı və hamı oynamağa başladı!

Atlılar yaxınlaşıb düşərgənin həyətinə daxil olub atdan düşdülər və bu zaman Tihraxuda əsgərləri yaxınlaşıb atları aldılar və soruşdular:

Elçilər: Biz hökmdar Fərqaqın elçiləriyik və hökmdarımızdan şah Qubada namə gətirmişik.

Onları Qubad şahın otağına tərəf apardılar, şahın iqamətgahına daxil olub təzim etdilər və onlardan biri dedi:

- Şahım! Rüşxət verin hökmdarımız hökmdarın öncə salamını, sonra da naməsini təqdim edim!

Bu zaman çadırın ön başında taxtda- onun üçün qurulmuş yerdə - Mən də dostum və müttəfiqim Fərqaqı salamlayıram! - deyə əyləşmiş, Tihraxuda şahı Qubad şah bunu eşidən kimi ayağa durdu və dedi.

Sonra isə əli ilə işarə etdi və çadırdakı Tihraxuda əsgərlərindən biri naməni alıb Qubada verdi və şah da naməni alıb oxudu. Sonra isə Fərqaqı elçilərinə dedi:

- Dostum və müttəfiqim Fərqaqa çatdırarsınız ki, mən onun dəvətini məmnuniyyətlə qəbul edirəm və Tihraxuda tayfasının cəngavər igidləri ilə tezliklə Taliyada olacaq və yarışa qatılacağam və bu sözdən sonra Fərqaqın elçiləri ata minib yola düşdülər.

Tihraxuda hökmdarı Qubad öz zamanında çoxlu igidlərin kürəyini yerə vurmuş və bu yolda ad-san qazanmış bir igid idi. O, uca boylu, enlikürək, qolu qüvvətli və qətiyyətli hökmdar və ən əsası isə layiqli bir ata idi. Mənşə etibarını ilə Ari tayfalarının soyundan gəlirdi. Belə ki Qubad şah Qaf dağlarının

şimal ətəklərindəki çöllərdə yaşayan bütün massaget və digər tayfalar arasında öz igidliyinə görə ad-san qazanmışdı və demək olar ki, şimaldakı tayfaların çoxunu öz bayrağı altında birləşdirməyə nail olmuşdu. Bununla kifayətlənməyən Qubad şah dostu və müttəfiqi Fərqaqın də köməyinə gəlmiş və onunla bərabər Haomavarq tayfalarını məğlub edərək geri püskürtmüşdü. İndi isə qarşıda yeni və daha da təhlükəli bir düşmən var idi – II Kir. II Kiri məğlub etmək o qədər də asan olmayacaqdı və bunun üçün birləşmək lazım idi. Sonra isə Qubad şah uzun-uzun düşünəndən sonra keşikçini yanına çağıraraq dedi:

- Noxnasp?

- Bəli hökmüdarım! – deyərək Noxnasp cavab verdi.

- Get xəbər yolla oğlum Rüstəm haradadırsa tez yanıma gəlsin və bir də ki, bütün məşvərətçiləri yanıma yolla! – deyərək Qubad şah dedi.

- Baş üstə hökmüdarım! – deyərək Noxnasp təzim edib çadırdan çölə çıxdı və çox keçmədi ki, tayfanın baş bilənləri bir-bir içəri girib, təzim etməyə başladılar və sonra da keçib onlar üçün ayrılmış yerdə əyləşdilər. Bir müddət sonra at ayaqlarının səsi gəldi və kim isə atdan düşüb çadıra daxil oldu və ondan öncə içəri girən əsgər təzim edib dedi:

- Şahim! Rüşxət verin, oğlunuz şahzadə Rüstəm və qardaşları Xurşid, Cəmşid və Fərnaq gəlsinlər!

- Qoy gəlsinlər! - deyərək Qubad şah, əli ilə işarə verdi və ardından Rüstəm qardaşları ilə içəri daxil olub təzim etdilər. Rüstəm irəli gəlib üzünü atasına tutub dedi:

- Əlahəzrət! Məni niyə çağırırsınız?

- Oğlum, biz həmişə dost olduğumuz tayfalara dar gündə igidlərimizlə kömək etmişik, indi isə dostum və Massaget hökmdarı Fərqaq bizi növbəti idman yarışına dəvət edib. Düşündüm ki, uzun vaxtdır ki, paslanmışıq və buna görə də

dəvəti qəbul edib o yarışmada iştirak etməyi qərara aldım. Sən də öz igidlərinlə bizimlə gəl, dost elin qoluzorlu igidlərinin qollarını bük və qadınlarını heyran et! – deyə Qubad şah cavab verdi.

- Be çeşm, atacan! Mən məmnuniyyətlə gələm, amma bir şərtim var! – deyə Rüstəm əlini sinəsinə qoyub cavab verdi.

- O nə şərtidir oğlum? – deyə Qubad şah təəccüblə soruşdu.

- Biz hamımız ən qoluzorlu igidlərimizlə dost ölkəyə gedirik, amma yurdumuz başsız qalır və bu da düşmənlərimiz üçün yaxşı bir fürsət ola bilər! – deyə Rüstəm cavab verdi.

- Nə demək istəyirsən? – deyə Qubad şah soruşdu.

- Təklifim budur ki, biz burada yoxikən yurdumuzun başçılığını qardaşım Xurşidə verəsiniz.! – deyə Rüstəm cavab verdi.

Bunu eşidən kimi Qubad şah xoşhal oldu və dedi:

- Afərin oğlum! Qardaşına olan bağlılıqla məni daim sevindirirsən və qoy sən dediyin kimi olsun! Sonra isə üzünü məclisdəkilərə tutub dedi:

- Gedib hamı sabahkı səfərə hazırlaşın!

4.Yarışma

Beləliklə səhər oldu. Tihraxuda obasında canlanma müşahidə olunmağa başladı. Belə ki, şeypurlar çalındı və Tihraxudanın ən qolu qüvvətli cəngavər igidləri yola rəvan olmaq üçün hazırlığa başladılar. Onlar yarışda iştirak etmək üçün Sakalilavrakaya[109] yola düşdülər. Bir gün yol getdikdən sonra onlar Araks[110] çayına gəlib çatdılar və Qubad şah

109.Sakalilavraka – Sakların “lil” yeri” – ölkəsi. Başqa adı Taliya ö indiki Talış.

110. Araks çayı – Sakavraka ilə Sakalilavra arasında çay – bax Araz çayı.

Rüstəmi yanına çağıraraq dedi:

- Oğlum! Yerli bələdçilərdən soruş ki, Taliyaya gedən yolun üstündə çay üzərindəki körpü qalıbmı, yoxsa yenə Qaf dağlarını aşmalı olarıq?

Rüstəm atasına təzim edib, atının başını çəkdi və bir neçə əsgərlə yaxınlıqdakı obaya tərəf çapdı və az keçmədi ki qayıtdı və üzünü Qubad şaha tutub dedi:

- Hökmüdarım, dağlardan getməyi məsləhət gördülər.

Qubad şah oğlunu dinlədikdən sonra əli ilə işarə edib dedi:

- Di, get hamıya çatdır ki, Samra çayının Qaf dağlarındakı başlanğıc və dayaz yerindən keçərik!

Rüstəm irəli çaparaq bu xəbəri hamıya bildirdi və beləcə onlar iki gün daha yol gedərək, gəlib Taliya sərhədlərinə çatdılar.

Qaf dağları artıq arxada qalmışdı, qarşıda isə onları Araks çayı gözləyirdi ki, onlar onu keçməli idilər. Bir müddətdən sonra Araks çayına gəlib çatan Qubad şah və dəstəsi Fərqaqın əsgərləri ilə rastlaşdılar. Fərqaqın əsgərləri Qubad şahın yanına gəlib

- Əlahəzrət! Buradan artıq Fərqaqın torpaqları başlayır, bundan o yana sizi artıq biz müşayiət edəcəyik. Sonra isə onlar bir gün də yol getdilər və axşama gəlib Fərqaqın (Sparqapisin) mərkəzi qalası olan Vavr* qalasına[111] çatdılar.

Tezliklə Qubad şahın gəliş xəbərini Fərqaqa çatdırdılar və o, dərhal əmr verdi ki, Qubad şahı təntənə ilə qarşılasınlar. Bu zaman şeypurlar çalındı və Vavr qalasının qapıları Qubad şahın üzünə taybatay açıldı. Mərkəzdə Fərqaq və ətrafda bir neçə atlı ilə Qubad şah qarşılandı və Qubad şah əsgərləri ilə Vavr

---

111.Vavr qalası - Massagetlərin mərkəz qalası və bu qala Taliya dağlarının son təpələrində yerləşib. Eyni adda qala Azərbaycanın Lənkəran rayon Bəlləbur kəndindəki Babər qalasıdır. Ehtimal ki bu qalanın qədim adı "B" ilə deyil "V" ilə olmuşdur..

qalasına daxil olub atdan düşdü. Fərqap də atdan düşüb ona sarı getdi və dedi:

- Salam olsun əziz dostum və qardaşım Qubad şaha, xoş gəlib səfa gətirmisən öz igidlərinlə!

Qubad şah da əllərini açıb Fərqapı (Sparqapisi) qucaqlayıb dedi:

- Səni də xoş gördük, əziz qardaşım Fərqap, səni gördüyümə çox sevindim. Sənin dəvətini eşidən kimi qəbul etdim və Tihraxudanın qoluqüvvətli igidləri ilə sənin təşkil etdiyin yarışmada iştirak etmək üçün gəldik!

Fərqap isə şahzadə Rüstəmi görüb sevincək dedi:

-“Xoş gördük sizi, şahzadəm, siz də xoş gəlib səfa gətiribsiniz. Sizi bu yarışmada görmək ən böyük arzum idi və əminəm ki, mənim ölkəmdə sizin qolunuzu qatlayarlar, əgər qatlamazlarsa, işimə daha çox yarıyar!” - deyərək, qəh- qəhə ilə eyham vurdu və bunu görən Qubad şah da qəh-qəhə çəkib dedi:

- Ay səni çoxbilmiş, indi nəyə eyham vurduğunu başa düşdüm və dediyin kimi də olmasını dilərəm! Sonra isə Fərqap şahzadə Rüsətmi də qucaqladı və onlar qalaya keçdilər.

Fərqap qalada qonaqları yerləşdirib onların gəlişi münasibətilə ziyafət verdi və bununla bağlı Vavar qalasına yaxın olan qoluqüvvətli igidləri də çağırdı. Məclis yenicə başlamışdı ki, Qubad şah Fərqapdan soruşdu:

- Bəs sənin cövhərin haradadır?

- Hə, anladım, indi harada olsa gələr, xəbər yollamışam, amma gərək çalışsınız ki, onu kimsə əsəbləşdirməsin, yoxsa qarşısında kimsə dura bilməz! – deyə Fərqap cavab verdi.

Bunu eşidən şahzadə Rüstəm soruşdu:

- Siz kimdən belə qorxa-qorxa danışırsınız? Fərqapla Qubad şah biri-birinə baxıb qəh-qəhə çəkib dedilər:

- Tələsmə, indi özün görərsən!

Az sonra keşikçi məclisə daxil olub Fərqapın qulağına nə isə dedi və getdi. Sonra isə Fərqap ayağa qalxıb dedi:

- Dostlar! Sizdən mənə diqqət etməyiniz üçün rüsxət istəyirəm və izin verin sizə öz cövhərimi təqdim edim!

- Hə, tez ol bizi nigaran etmə! – deyə Qubad şah dilləndi. Bunu görən Fərqap əli ilə keşikçiyə işarə etdi və dedi:

- Massaget şahzadəsi Təhmirə gəlsin!

Bu zaman hamı alqışlamağa başladı və çox keçmədikə Təhmirə içəri daxil oldu. Onu görən kimi hamının ağzı açıq qaldı. Təhmirə içəri girən kimi hamıya hörmətlə təzim etdi və sonra da atasının yanına gəldi.

Fərqap qızının əlini tutdu və üzünü Qubad şaha tutub dedi:

- Əlahəzrət! Bu mənim cövhərim Təhmirədir!

Təhmirəni görən kimi Qubad şah ayağa qalxdı və onun əlini tutub dedi:

- Xoş gördük şahzadəm!

- Sizi də xoş gördük, hökmüdarım! – deyə Təhmirə cavab verdi, sonra isə Fərqap Qubad şaha işarə etdi və o da üzünü Təhmirəyə tutub dedi:

- Tanış ol! Bu da Tihraxuda şahzadəsi və mənim oğlum Rüstəm!

Bunu deyəndən sonra Təhmirənin gözü Rüstəmə sataşdı və elə bil ki, bir anlığa qəlbi titrədi. O, çoxlu igidlər görmüşdü, amma beləsini heç görməmişdi. Sonra isə o Qubad şahın təkidi ilə Rüstəmin yanında əyləşdi və bütün məclis boyu yalnız onu izləyirdi. Hamı öz işində idi, amma çariçə öz gözlərini Rüstəmdən ayıra bilmirdi. Təhmirənin qəlbinə sanki bir atəş düşmüşdü və bu atəş tezliklə onu yandırır küllə edəcəkdi.

Şahzadə Rüstəm isə Təhmirəyə heç fikir belə vermir və yalnız yeyib-içirdi, belə ki o öz boy-buxunu ilə, iri gövdəsi ilə, güclü qolları ilə Təhmirəni heyran etmişdi.

Təhmirə yalnız Rüstəmi kənardan izləyirdi və Rüstəmsə ona heç fikir vermir və öz kobud əlləri ilə əti parçalayıb yeyir və durmadan şərab içirdi. Artıq gec idi və ziyafət məclisi sona çatdı, hamı öz dairəsinə çəkildi. Hamının yatmasına baxmayaraq o səhərə qədər yalnız Rüstəmi düşünürdü. Çünki Rüstəm onun bu günə qədər görmədiyi bir igid idi. Gecənin keçməsinə baxmayaraq Təhmirənin qəlbi Rüstəmin sevgisi ilə alışıb yanmağa başladı və o səbirsizliklə sabahın açılmasını gözləyirdi. Sabah isə döyüş olmalı idi, bu da o demək idi ki, əgər o, Rüstəmlə evlənmək istəyirsə, mütləq Rüstəmə məğlub olmalı idi, lakin digər tərəfdən də o, Massaget xalqını məyus etmək istəmirdi.

Beləliklə, Təhmirə də yuxuya getdi. Gün təzəcə doğmuşdu ki, şeypurlar çalınmağa və təbil vurulmağa başlandı. Hamı meydana axışırdı. Digər tərəfdən də yerli Massaget igidləri də bu yarışmaya qatılmaq üçün yaxın el-obalardan gəlmişdilər. Artıq qala sakinləri də oyanmış və yarışmaya hazırlaşırıdılar. Fərqaq və Qubad şah yarışmada yalnız izləyici kimi iştirak edəcəklərindən onlar üçün baş tərəfdə çadır qurulmuşdu. Sağ tərəfdə yarışmanın nəticələrini izləyən və nəticələri bildirən münsiflər heyəti əyləşmiş və bir nəfər də əlində qırmızı bayraq işarə vermək üçün dayanmışdı. Çox keçmədi ki, Tihraxuda şahzadəsi Rüstəm də öz igidləriylə gəlib yarışmaya qatıldı. Hamı qeydiyyatdan yazıldıqdan sonra bir işarə ilə şeypur çalındı, sonra isə təbil vuruldu və yarışma başladı.

Yarışma Massaget adət-ənənəsinə uyğun olaraq üç mərhələdə keçməli idi: Birinci mərhələ at yarışı, ikinci mərhələ at üstə qılınca döyüşü və üçüncüsü mərhələdə isə at üstə hədəfə oxatma və qurşaq tutub güləşmə idi. Yarışın ilk hissəsini izləyən Təhmirə artıq özünə gələcək həyat yoldaşı seçmişdi və bu Tihraxuda şahzadəsi Rüstəm idi. Beləliklə, Təhmirə özünün ən yaxşı igidləri ilə Rüstəmlə döyüşə girdi və çox qərribə bir

mənzərə yarandı. Belə ki Tihraxuda şahzadəsi Rüstəm döyüş meydanında Fərqaqın ən güclü quluqvvətli igidlərini bir-birinin ardınca məğlub edərək üstünlüyü ələ aldı. Artıq Massaget ordusundan kimsə şahzadə Rüstəmə qarşı çıxmağa cürət etmirdi və bu vəziyyət Fərqaq nə qədər məyus etsə də, bir o qədər də sevindirirdi, çünki sonunda növbə Təhmirəyə çatacaq və yüksək ehtimalla o da Rüstəmə məğlub olacaqdı. Hər iki halda Fərqaqın (Sparqapisin) arzuları yerinə yetirdi və hər nə qədər Təhmirə Rüstəmi məğlub edə bilməyəcəyini və adətə görə ona ərəgdəcəyini bilib sevinirdi. Lakin digər yandan da bir o qədər də onun kürəyini yerə vura bilməyəcəyinə görə hirsələnmişdi. Ona görə də, döyüş meydanına özü atıldı. Şahzadə Rüstəm Təhmirəni görüb təəccübləndi və dedi:

- Deyəsən artıq kişi qalmayıb, niyə mənimlə döyüşməyə qadın göndərirsiniz?

Bu sözlər Təhmirə çox qəzəbləndirdi və o, dərhal qılıncını çıxarıb Rüstəmə hücum etdi. Lakin açıq əlbəyaxa döyüşdə Rüstəmə əsla qalib gələ bilməyəcəyini başa düşən Təhmirə hiyləyə əl atdı

Təhmirə Rüstəmə bir neçə tərəfdən hücumlar etsə də, Rüstəm onu zərbələrlə yerə sərđi, lakin atasının kənardan ona işarəsi Rüstəmi pis vəziyyətə saldı. Yəni bu o demək idi ki, Rüstəm

zərbələrini endirəndə artıq həddini aşmışdı və qarşısındakının bir qadın olduğunu az qala unutmuşdu. Rüstəm çox pis vəziyyətə düşmüşdü, çünki o, döyüşün əvvəlindən Təhmirə ilə döyüşmək fikrində deyildi və şahzadənin xətrinə dəymədən bu döyüşdən imtina etmək istəyirdi. Lakin onu bu fikrindən Təhmirə özü ona birinci hücum etməklə döndərmişdi.

Döyüşün ilk dəqiqələrində onunla döyüşmək fikrində olmayan Rüstəm qılıncını aşağı salsa da, Təhmirənin qəfil zərbəsi onu özündən çıxarmağa yetmişdi. Nə qədər istəməsə də, döyüşün sonunda nəhayət ki, Rüstəmin ağır qılıncı hökmüdar qızının başı üzərinə endi. Bunu hiss edən şahzadə Təhmirə bir anlığa kənara çəkildi və Rüstəm öz qılıncını bilərəkdən öz atına vurdu və at ani olaraq büdrəyərək Təhmirənin qarşısında yığıldı.

Rüstəmin bu mərd hərəkəti Təhmirədə ona qarşı sevgini daha da artırdı. Bundan əlavə o, Rüstəmdəki igidliyi, mərdliyi, boy-buxunu, qüvvəti və yaraşığı yüksək qiymətləndirirdi. Bütün bu yüksək xüsusiyyətlər içində, Rüstəmlə söhbət edərkən onun uşaq kimi ürəkdən güldüyünü və yaratdığı təbəssümdən anladı ki, Rüstəm heç də qaba və kobud adam deyildir. Uşaq kimi səmimi təbəssümü onun xeyirxah bir insani keyfiyyətlərə malik olduğunu göstərir və yalnız yaxşı insan bu cür təbəssüm edə bilərdi düşünürdü. O üzdən də Təhmirə Rüstəmə ərə getməyi qərara aldı. Hətta Rüstəm Təhmirənin atına yaxınlaşıb onunla söhbət etmək istəyəndə Təhmirə özünü tamam itirmədi. Qız çox həyəcanlı idi.

Döyüş nə qədər qərribə görünsə də, hamı Rüstəmin qəsdən Təhmirəni (Tomirisi) incitməmək üçün bu cür addım atdığı açıqca müşahidə etdilər və qələbə Rüstəmin hesab edildi. Döyüş bitən kimi həm Fərqab (Sparqapis), həm də Qubad şah Rüstəmi təbrik edib alından öpdülər və bu zaman el atası Zal meydana girib dedi:

- İgidlərim! El adətinə görə bir Massaget qadını yalnız onu məğlub edən igidə ərə gedə bilər. Bu üzdən də dostumuz və müttəfiqimiz Tihroxuda hökmdarının oğlu şahzadə Rüstəmlə bizim hökmdarımız Fərqapın qızı şahzadə Təhmirənin əllərini biri-birinə bağlayıram! Qoy qəlbləri də biri-birinə bağlı olsun!

Bunu deyəndən sonra hamı halay çəkdi və Təhmirə ilə Rüstəm üçün toy mərasimi quruldu. Toy 40 gün, 40 gecə oldu

və bütün Massaget obalarına qurban kəsilib dağıdıldı və iki tayfa bir daha biri-birinə möhkəmcə bağlandı.

5. Solğun evlilik həyatı.

Massaget adətinə görə iki gənc ailə qurandan sonra oğlan öz evini, varını, dövlətini atıb qız evinə köçməlidir və bu cür taleh artıq Rüstəm də nəsib oldu. Bu səbəbdən də, Rüstəm Tihraxuda taxt-tac varisliyindən imtina edərək Təhmirənin ölkəsində qaldı, yerinə isə qardaşı Xurşid keçdi. Belə ki, Rüstəm özünün Allah vergisi olan qüdrətinə sahib olduğu halda yenə də öz sevimli həyat yoldaşının taxta çıxmasını və hökmranlıq hissələrinə hörmətlə yanaşırdı. Amma Təhmirə ərinin kişilik hislərini müşahidə etməyi yaddan çıxarmağa başlamışdı. O, hər vaxtlə Rüstəmin çatışmazlıqlarını tez görür və fürsət tapan kimi onun üzünə vurmaqdan belə çəkinmirdi. Toydan bir müddət sonra Təhmirə başa düşdü ki, Rüstəm sadəcə döyüşmək və müharibə etmək üçün tanrı tərəfindən yaradılmış bir məğlubedilməz əsgərdir. Lakin ailə həyatında isə o, sadəcə bir ölüyə çevrilmişdi. Enerjili və əməksevər Təhmirəni Rüstəmin eyş-işrət və kefcil bir insan olmağı əsəbləşdirirdi.

Rüstəmin qəlbi çox sadə olduğundan ona birbaşa söz deməyə cürət etməyən tayfa başçıları, onun sadələvhlüyündən Təhmirəyə qarşı öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə edirdilər. Onlar Rüstəmin vasitəsi ilə öz tələblərini birbaşa da olmasa dolayısı yolla çarıçaya çatdırırdılar və bu da Təhmirəni əsəbləşdirirdi. Bütün bu məsələlər də çoxsaylı ailə münaqişələrinə gətirib çıxardı ki, bu da gənc şahzadəni gündəngünə ərindən soyudub, uzaqlaşdırırdı. Beləcə, çarıçanın həyatı bir cəhənnəmə dönürdü. Rüstəmi ilk görəndə Təhmirə ona bir baxışdan vurulmuşdu və Rüstəmin böyük görünüşü, asta və ağır yerışı onu heyran etmişdi. Əsasən Rüstəmin yarışmada iri

gövdəsi ilə Massaget igidlərinin üzərinə nəriltili ilə cumması çariça sanki köksündən titrətmişdi. Bundan əlavə çariçanı Rüstəmin daşdan yonulmuş üzü, bərk əzələləri, onun qaşları arasındakı dəqiq və dərin cizgiləri, qara vəhşi gözləri valeh etmişdi. Lakin evlilikdən sonra zaman göstərdi ki, çariça ilə Rüstəm əslində ayrı-ayrı dünyaların insanlarıdır və onların xüsusiyyətləri də heç uyğun gəlmir. Rüstəm döyüş üçün, Təhmirə isə sevgi üçün yaradılmışdı və onlar uzun müddət idi ki, belə saxta həyat yaşayırdılar. Belə ki, Rüstəm eys-ışrəti sevir, bütün günü at çapır, dostları ilə gün uzununu yeyib-içir, və onun bütün günü ovda keçdiyindən, çariçanı unudurdu.

Təhmirə isə onun əksinə yenicə evliliyi başlamış və qəlbini tazə sevgi ilə çarpınırdı. Lakin o hər gecə Rüstəmi gözləməkdən artıq yorulmuş və öz həyatına nifrət edirdi. Rüstəmin bu cür hərəkətləri onları biri-birinə yadlaşdırdı. Bu gedişlə də Rüstəm çariça üçün artıq yad bir adama çevrildi. Digər tərəfdən də, Rüstəmin çariçaya olan soyuqluğu ona qarşı hissləri olan digər Massaget cəngavərlərinin də yolunu acırdı. Onlardan biri də, qürurlu Mehrab[112] idi. Onun uzun zaman idi ki, hələ Fərqaqın zamanında Təhmirəyə qarşı dərin hissləri var idi və ona qarşı sevgi hissi ilə yaşayırdı.

Rüstəmlə şahzadə arasında boşluğu hiss edən Mehrab şahzadənin yanına gəlib vəzifə əvəzinə ondan sevgisini istədi. Təhmirə bir yandan Mehrab kimi igid bir cəngavərin qəlbini qırmamaq, digər tərəfdən də əri Rüstəmi əldən buraxmaq istəmirdi. Bütün bunlar gənc bir qadın olan şahzadəni bezdirir və ona başqa yerdə öz sevgisini axtarmağa təhrik edird. Bu hadisə belə baş verdi. Günlərin bir günündə Təhmirə yuxusuz bir gecə keçirirdi. Səhərə yaxın Rüstəmin gəlmədiyini görüb

---

112.Mehrab – Massaget sərkərdəsi. Bu ad iranmənşəli olub “Meh” Sevgi” , “Ab” - “su” deməkdir.

ayağa durub öz çadırından çıxdı və sonra atına tərəf getdi. Orada duran gənc gözətçiyə atı gətirməyi əmr etdi. Atı gətirən keşikçi çox yaraşlıqlı bir gənc idi və bu da çarıçanın qəlbinə atəş düşürürdü.

Təhmirə hər səhər durub Vazarta çayının sahilinə gəlir və orada uzun-uzadı dincəlirdi, amma bəzən elə olurdu ki, o, paltarını soyunub çaya girir və bir müddət hər şeydən uzaq suyun üzərində ölü kimi yatırdı. İndi yenə adəti üzrə şahzadə ora getməyi düşünürdü və bu minvalla da çölə çıxdı və çöldə qalan gənc keşikçini görüb dedi:

- Yaxın gəl igid!

Keşikçi də yaxın gəlib təzim edərək dedi:

- Buyurun şahzadəm!

- Adın nədir? - deyə şahzadə keşikçidən soruşdu.

- Bəxtiyardır[113] şahzadəm! – deyə keşikçi cavab verdi.

- Get atımı gətir! - deyə Təhmirə keşikçiyə dedi.

- Başüstə şahzadəm! - deyə keşikçi təzim edərək gedib atı gətirdi. Şahzadə atına minib getmək istəyəndə həmin gənc keşikçi təzim edib dedi:

- Şahzadəm! İzin verin mən də sizinlə gəlim, tək getməyin!

Təhmirəni gəncin yaraşlıqlı olduğunu görüncə qəlbi sanki alovlandı, çoxdan idi ki, kimsə onun qayğısına qalmırdı və o üzdən də etiraz etmədi və dedi:

- Görürəm qayğıma qalırsan, odur ki izn verirəm gəl, sadəcə məni qoru.

- Başüstə şahzadəm! – deyə Bəxtiyar cavab verdi.

- O zaman gəl! – deyə şahzadə əli ilə işarə etdi.

113.Təhmirənin(Tomirisin) sevgilisi, Massaget döyüşçüsü.

- Başüstə şahzadəm! Əmin olun ki, canım bahasına sizi qoruyacağam! – deyə Bəxtiyar cavab verdi və beləcə onlar ikilikdə səhər vaxtı üfüq boyunca bir müddət atlarını çapmağa başladılar.

Uzun müddət bir kişi ilə təklikdə qalmayan Təhmirə bir anlığa özündə dəyişikliklər hiss etməyə başladı və birdən-birə onun üzünü qızarmağa, bədəni alışıb, yanmağa başladı. Özündəki dəyişikliyi hiss edən çəriçə bir anlıq düşündü və öz-özünə dedi:

- “Görəsən qəlbimdəki Rüstəm boşluğunu bu gənc doldura biləcəkmimi?”

Şahzadə yanılmamışdı... Əlbəttə ki, bu mümkün idi, çünki Təhmirə uzun müddət idi ki, kişi nəvəzisinə ehtiyac duyurdu və bu onun ən zəif yeri idi. Beləcə onlar gəlib Lakarta[114] çayına çatdılar və artıq gün yuxarıda idi və Təhmirə atdan düşüb çayın kənarına gəlib oturdu. Bəxtiyar da atdan düşüb Təhmirənin atını da alıb bir yerə bağladı və arxada durub şahzadəni gözləyirdi. Təhmirə isə hələ də o şuranın gedişatını unutmamışdı və yaxşı bilirdi ki, o tayfa başçılarının əlində yalnız bir oyunağa çevrilib. Onda ortaya belə bir sual çıxırdı.

- Bəs onda niyə tayfa başçıları onu taxtdan endirmirlər! Nədir onları dayandıran? - deyə öz-özünə sual verdi və sonra üzünü Bəxtiyara tutub dedi:

- Deyə bilərsənmi niyə digər tayfa başçılarının əsgərləri mənimkindən iki dəfə çox olduğu halda mənə hücum edib taxtdan endirmirlər?

- Onlar cəngavər Rüstəmdən qorxurlar çəriçəm! Bu cür təkə mən yox, bütün tayfa igidləri də düşünür və əmin olun ki, kimsə

114.Lakarta çayı – massagetlər ölkəsində çay. Və öz mənbəyini Taliya dağlarından alıb şərqi axaraq Kaspi dənizinə tökülür. Bu çay öz mənbəyini Lerik rayonundan götürüb şərqi axaraq Xəzər dənizinə axan ləkəri çayına uyğun gəlir.

cəngavər Rüstəmə qarşı çıxmağa cəsarət edə bilməz! - deyə Bəxtiyar cavab verdi.

- Sənin üçün Rüstəm kimdir! - deyə Təhmirə yenə soruşdu.

- Rüstəm təkcə mənim üçün yox, hamı üçün yaxşı və əvəzolunmazdır. Düşünürəm ki, o öz ailəsini, qadınını sevə və daim qayğısına qalacaq qədər kübardır! - deyə Bəxtiyar, cavab verdi.

Təhmirə bir müddət düşüncələrə qərq olandan sonra üzünü arxaya Bəxtiyara çevirib dedi:

- Bax burda yanılırsan! Bir az irəli gedəndən sonra dedi:

- Bəxtiyar?

- Bəli şahzadəm ! – deyə Bəxtiyar cavab verdi.

- Üzünü o tərəfə çevir, mən soyunub çaya girəcəyəm! – deyə çarıca cavab verdi.

Bunu eşitcək Bəxtiyarın üzü qızardı və başını o yana çevirib gözlərini yerə dikdi. Təhmirə də soyunub yavaş-yavaş suya girməyə başladı və qərribə bir mənzərə yarandı. Onun ağ bədəni və çiynlərinə tökülmüş sarı-qızılı saçları sanki günəşə meydan oxuyurdu. Elə bil bir ququşu dənizə girir.

Şahzadə suyun dərinliklərinə gedə-gedə çayın ortasına gəlib çatdı və suya baş vurdu. Suda bir müddət üzməyə başladı və sanki hər şeyi unutmuşdu. O, üzməyi çox gözəl bilirdi və onun ən yaxşı əyləncəsi isə su üzərində ölü kimi sərilmək və özünü suyun öhdəsinə burxmaq idi. Odur ki, Təhmirə bir anlığa özünü cansız bir ölü kimi suyun üzünə sərtdi və su üzündə hərəkətsiz vəziyyətdə dayandı.

Bayaqdan gözlərini sadəcə yerə dikmiş Bəxtiyar bir anda səssizlik hiss edən kimi çaya baxdı və Təhmirənin su üzündə hərəkətsiz qaldığını gördü. Gördüklərindən həyəcan keçirən Bəxtiyar Təhmirənin boğulduğunu zənn edib özünü cəld suya atdı və Təhmirəyə tərəf üzməyə başladı. Şahzadəyə çatan kimi onu iki əli ilə qolları üzərinə qaldıran Bəxtiyar qışqırdı:

- Şahzadəm, sizə nə oldu?

Bəxtiyarın hərəkələrindən diksinən Təhmirə ayıldı və özünü Bəxtiyarın qucağında görərək acıqla:

- Sən nə edirsən, bu nə cürət?

Şahzadənin ölmədiyini görən Bəxtiyar bir anda özünü itirdi. Onun gözləri onun qar kimi bəyaz çılpaq bədəninə sataşdı və dərhal onu suya buraxıb özünü itirmiş halda:

- Bağışlayın çarıçam, keçin günahımdan, mən sizin boğulduğunuzunu düşündüm və ona görə belə hərəkət etdim!

Bunu deyib Bəxtiyar üzə-üzə yenə çayın sahilinə çıxdı və başını aşağı sallayıb atlara tərəf getdi. Təhmirə tezliklə ağır addımlarla sahilə çıxdı və paltarlarını geyinməyə başladı.

Şahzadə libasını geyinərkən yaxınlıqda bir kişinin olduğunu dərk edincə qəlbi titrəməyə başladı və çönüb geriye baxanda Bəxtiyarın onu necə altdan-altdan süzdüyünü gördü və xəfifcə gülümsədi. Çünki çoxdan idi ki, onun zərif bədəninə kobud kişi əli dəymirdi və bu günkü hal onu alovlandırmışdı. Buna görə də çarıça bunu fürsət bilib, Bəxtiyarı yanına çağırdı və qəstdən kənardakı paltarı ona verməyi xahiş etdi. Bəxtiyar da yaxınlaşıb yerdəki paltarı ona vermək istəyəndə Təhmirə onun əlini tutub dedi:

- Mənə hər gün buraya gəlməyə yoldaşlıq edə bilərsinizmi?

- Bəli şahzadəm, siz nə zaman əmr etsəniz gələm! – deyə Bəxtiyar cavab verdi.

- Yalnız burada baş verənlər aramızda qalacaq! – deyə Təhmirə dedi.

- Başüstə şahzadəm! – deyə Bəxtiyar cavab verdi və sonra işə onlar evə döndülər. Beləcə Təhmirə yuxusuz olduğu gecələrin hər səhəri Bəxtiyarla çaya çimməyə gedir və özünü unutmaq üçün özünü Bəxtiyarın qollarına atırdı. Artıq onlar arasında sevgi yaranmağa başlanmışdı və bunu ancaq Təhmirə kimi güclü qadın edə bilərdi. Bəxtiyarla sevgi macərəsi yaşayan

Təhmirə Rüstəmi unutmuşdu və indi artıq onun haqqında düşüncəyə düşmüşdü. Onun başı indi gənc Bəxtiyara qarışmışdı və aralarındakı sevgi çarıçanın qəlbindəki alovu söndürməyə qismən yetmişdi. Belə ki, Bəxtiyarın nəvəzisinə başı qarışan çarıça artıq Rüstəmi gecələr gözləmədi və sanki onu əbədi unutmuşdu.

Həmişə qaraqabaq olan Təhmirəni bir müddət idi ki, hamı gülürüz və şad görür və onun üzündə sanki həyat işığı oyanmışdı. Əlbəttə ki, bu hal ona yaxın olanları da xoşal etməyə başlamış və o, daha əvvəlki kimi acıqlı danışmır və hər dəfə harasa tələsirdi. Əvvəllər başını daima ox atmağa qarışdıran çarıça Bəxtiyarla hər gün səhər yenə çay kənarında gizli-gizli görüşür və alovlu bir sevgi macərası yaşayırdılar. Bunu Təhmirənin həm hərəkətlərində, həm də yanaqlarında hiss etmək olurdu. Çünki eyni vaxtda gün boyu həm çarıçanı, həm də Bəxtiyarı tapmaq olmurdu. Şahzadənin rəfiqəsi olan Sodia belə bundan bixəbər idi. Odur ki o, günlərin birində çarıçanı tək yaxaladı və onu söhbətə tutub dedi:

- Şahzadəm! Siz nə zamandan məndən nə isə gizlədən oldunuz? Axı, biz bir almanın iki dilmi kimiyik. Sodianın sözlərinə gülümsəyən şahzadə onun yanında əyləşib dedi:

- Səncə, tək yaşamaq və sevgini dadmamaq mənim adıma yazılıb?! Məgər mənim sevməyə haqqım yoxdur?! Düşünürəm ki, bunu gizlətməkdə haqlıyam.

Bu sözlərdən heyretlənən Sodia Təhmirədən təəccüblə soruşdu:

- Buna kim cürət edə bilər?! O, həmin adam bizim yerlərdəndirmi?

Təhmirə gülümsəyərək:

- Kimsəyə demə, o, keşikçim Bəxtiyardır.

- Keşikçi Bəxyiyar? - deyə Sodia təəccüblə soruşdu.

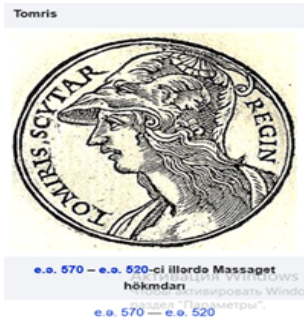
- Hə, Bəxtiyardır! Amma bu sirr olaraq ürəyində qalsın, kimsəyə bir söz demə! - deyə şahzadə cavab verdi.

- Narahat olmayın şahzadəm, kimsəyə bir söz demərəm! - deyə Sodia söz verdi.

Bu məsələ uzun müddət beləcə gizli davam etdi. Bəxtiyar da öz nöbəsində ilk vaxtlar Təhmirəni xoşbəxt etsə də, sonralar onu satdı və bu da şahzadəni dərinədən sarsıtdı. Çünki Bəxtiyarla Təhmirənin gizli münasibətlərindən xəbər tutan tayfanın digər başçıları bu fürsətdən istifadə edib şahzadəni Bəxtiyarla suçlu edib ona istədiklərini etdirirdilər. Onlar Bəxtiyarı ona qarşı bir oyuncaq kimi istifadə edirdilər. Rüstəmdən fərqli olaraq cəngavər massaget kişiləri zaman-zaman çariçanın yanına gəlib ona öz aşıqanə hissələrini bildirəndə çariçanın qəlbi alovlanırdı. Üzdə bildirməsə də, daxildə Təhmirə özünün Rüstəmlə olan həyatını indiki ilə müqayisə edəndə ona nifrət bəsləməyə başlayırdı.

- Demək, sevgi budur! - deyə Təhmirə öz-özünə düşünürdü. Bu nə möhtəşəm hisdir belə, bunu yaşamadan ölmək axmaqlıqdır! – deyə o, yaşadıklarına haqq qazandırırıdı.

6.Fərqaqın ölümü və Təhmirənin hakimiyyətə gəlməsi(E.ə.570.520)

E. ə. 570-ci il idi, Təhmirənin başına gələnlər az imiş kimi günlərin birində acı bir xəbər onu daha da sarsıtdı. Belə ki, dünyada təsəlli tapdığı və arxalandığı yeganə şəxs olan atası Fərqaq vəfat etdi. Massaget adətinə görə hökmdar öləndə qalın səslə tanbur çalınırdı və bütün obalar bu səsdən bilirdi ki, hökmdar ölüb. Tənbur

çalınan kimi qısa bir zamanda bütün Massaget tayfa başçıları hökmdar qalasına yığışdı və Təhmirəyə də bu xəbəri Bəxtiyarla çay qırağında olarkən eşitdi və dərhal atına minib geri qayıtdı.

Təhmirə atdan düşər-düşməz atasının nəşinə tərəf qaçdı və onun meyiti üzərində dizüstə çöküb, hönkür-hönkür ağlamağa başladı. Onsuz da uşaqlıqda anasını itirən Təhmirə üçün ikinci dəfə boşluq Rüstəmlə olan solğun evlilik həyatı olmuşdu və indi də həyatda sonuncu dayağı olan atası onu tərkedirdi. Bunu nə qədər gizlətsə də, çox ağır bir itki idi və bu dözülməz səhnələr artıq çarıçanın həyatının bir parçasına çevrilmişdi.

Təhmirə başını atasının cənazəsinə qoyub ağlayırdı və elə bu zaman kimsə əlini Təhmirənin çiyinlərinə qoyub, onu sakitləşdirməyə çalışırdı. Təhmirə geri dönüb baxdı və bu onun rəfiqəsi Sodia idi və o dedi:

- Əziz bacım, qalx görüm, özünü məhv etmə! Mənim də atam dünyadan köçəndə sən də o zamanlar mənə sakitləşdirmişdin!

Təhmirə ağlaya-ağlaya Sodiaya tərəf baxaraq ağlamağına davam etdi və bu zaman kənardan bütün bunları izləyən mühafizə rəisi Fərhad əli ilə Sodiaya işarə etdi ki, onu aparıb sakitləşdirsin. Sodia Təhmirəni ayağa qaldırıb cənazədən kənara çəkdi. Çox keçmədi ki, ağsaqqallar gəldilər və hökmdar Fərqarı adına layiq şəkildə dəfn etmək üçün onun üçün olan kurqana apardılar və onu Massaget adətinə görə kürəyi üstə uzadılmış vəziyyətdə dəfn edirdilər. Ölünün başını qərb tərəfə qoyub onu qəbirin şimal-qərb divarına doğru sol böyrü üstə qoydular və ayaqlarını isə azacıq aralı vəziyyətdə bükdülər. Onun başının sol tərəfində massaget adətinə görə içki ilə dolu olan 1-2 qab, ayağı üzərində isə taxta sini də at əti qoydular. Onun üst geyimi hökmdar olduğu üçün saxlandı, çünki massaget adətinə görə ölülərin libasları adətən əyinlərindən çıxarılırdı.

Fərqaq əsasən varlı təbəqədən olan vəzifəli massagetlər müşayiət edirdilər. Fərqaqın nəşinin ətrafında 3 tərəfdən gələcəkdə digər ailə üzvlərinin və ya şahzadələrin dəfni üçün yer saxlandı. Sonra isə, onun qəbrinə çoxlu sayda qızıl və gümüş əşyalar, bəzəklər, silahlar, at əsləhəsi, kasalar, müxtəlif cür qablar, heyvani üslubda işlənmiş avadanlıqlar da qoydular.

Massaget adətinə görə ölümlər üçün xalq əhsanətı verirdi və bu Fərqaq üçün də verildi. Artıq qəbir mərasimi sona çatmaq üzrə idi və onun ətrafını çay daşları ilə hördükdən sonra üstünü torpaqla örtüdlər və daha sonra isə qəbrin üzərində məşəl yandıraraq basdırdılar. Dəfndən sonra obaya qayıdaraq hüzn mərasimini bir neçə gün davam etdirdilər. Fərqaqın ölümünü fürsət bilən Massaget tayfa başçıları Təhmirənin onun yerinə taxta çıxmasını əsla istəmədilər və bunun üçün dayanmadan hərəkətə keçdilər. Onlar Təhmirənin qaranlıq keçmişini qurdalayaraq onu tayfa məhkəməsinə çıxarmaq və daş-qalaq edib öldürmək istəyirdilər. Çünki Sak qayda-qanununa görə hökmdar öldəndən sonra yeni hökmdarın seçilməsi üçün yeni şura toplanmalı və tayfa ağsaqqalları çarıçanı şadranilikdən çıxarıb bir çarıça kimi təsdiq etməli idilər. Bunun üçündə növbəti “baya” nı çağırmaq lazım idi və bu şura e.ə. 570-ci ilin yay ayında çağırıldı və şuraya 12 Massaget tayfasından 12 ağsaqqal gəlmişdi. Hər bir ağsaqqal bir tayfanı təmsil etdiyindən, on iki tayfanın simvolu kimi on iki ağsaqqal var idi. Lakin səhərdən yığılan şura onun kişi varis olmadığına görə taxta əsla sahib çıxma hüququ olmadığını bildirdilər. Bunu eşidən Təhmirə qonşuluqda yaşayan Savromat şahzadəsi Rəstgübarın qızı Larkianı misal gətirib soruşdu:

- Deyirsiniz ki, olmaz! Bəs Larkian hansı yolla oldu?

Lakin kimsə onun sualına cavab vermədi və hamı susurdu və şura üzvlərinin susduğunu görən Təhmirə kinayə ilə dedi:

- Demək, susursunuz! Amma mən bilirəm! Çünki o taxt onun atasından qalıb və bu taxt üçün onun soyu çoxlu qanlar töküüb. Odur ki mənə də bu taxt atamdan, babamdan və hətta ulu babam Spakodan qalıb və elə bu səbəbdən də siz istəsəniz də, istəməsəniz də mən bu taxtın varisiyəm!

Təhmirənin bu cür danışdığını gören ağsaqqallar biri-biri ilə məsləhətləşdilər və onlardan biri ayağa durdu və üzünü çarıçaya tutub dedi:

- Şahzadəm, kimsə sizin haqqınızı əlinizdən almır və biz əsla bu fikirdə deyilik. Lakin öz aramızda düşünüb-daşındıq və qərara aldığımız ki, ən doğrusu siz deyəndir. Yəni dolayısı ilə şuranın qərarı ilə siz Massaget hökmdarı seçildiniz. Baya üzvlərinin yekdil qərarı ilə Təhmirə Massaget çarıçası oldu və o taliya dağlarındakı Vayu məbədinə qurban kəsib apardı.

Təhmirə şahzadə olduqdan sonra tayfa daxilində islahatlar aparmağa başladı və islahatlar zamanı o, köhnələrini yeniləri ilə əvəz edirdi. Onun islahatları yaşlı Sak əsilzadələrini çox narahat edirdi və onlar da bu məsələni şuraya şikayət edirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq çarıça öz işlərinə davam edirdi və onun ilk gördüyü islərdən biri də on iki tayfa adına və hər tayfadan min nəfər olmaqla on iki minlik “ölümsüzlər” ordusunu yaratmaq təklifi oldu. Bu məsələ şuraya çıxarıldı, lakin qəbul edilmədi. Tayfa ağsaqqalları Təhmirənin təklifini qəbul etmədiklərini Alan tayfa başçısı olan Xosrova tapşırıdılar və o da şuranın adından bu qərarı çarıçaya oxudu. Qərarda deyilirdi:

- Tayfalarımız çox sıxıntı dönməni yaşayır və özlərini güclə dolandırırırlar, buna görə hər tayfa öz əsgəri üçün lazımı vəsaiti və azuqəni zorla toplayıb verir. On iki minlik yeni bir ordu üçün bunları edə biləcəklərini əsla düşünmürük və belə olan təqdirdə təklifiniz massaget şurasının on iki ağsaqqalı

tərəfindən rədd edilir. Onun əvəzinə isə hər tayfa özü ordusunu Təhmirənin ixtiyarına verir.

Əslində bu, şhzadə üçün daha əlverişli idi, lakin ağsaqqallar da öz ordularını onun ixtiyarına verməklə onu əhatələnmiş oldular. Taxta oturan kimi Təhmirə onların düşüdüklərinin əksinə olaraq əsgərlər arasında get-gedə daha da hörmət qazanıb nüfuz sahibi olduğunu sübut etdi. İndi əsgərlər öz tayfa başçılarından çox çariçaya sədaqətlə bağlı oldular. Lakin hər şeyə rəğmən onun taxta çıxmasından sonra çağırılan ilk şura çariçanın xüsusi ordu yaratmaq barəsində məğlubiyyətə uğradı.

Şuradakı məğlubiyyətdən sonra Təhmirə çariça olsa da, onun şəxsi tabeliyində olan əsgərlərin sayı digər tayfa başçılarının əsgərlərinin sayından az idi ki, bu da onu digərlərindən üstün etmirdi. Belə ki, Bartazad qaçıb Savromat çarına sığınandan sonra onun yerinə Alan başçısı olmuş Xosrovun da ən azı çariça qədər ordusu var idi. Lakin Təhmirəyə tabe olan Toxar tayfasının 30 minə yaxın, Abi tayfasının 25 min, sakavarqların 15 min və Apasiak tayfasının isə 18 minə yaxın hərbi dəstələri var idi ki, bu da çariçakından yenə də çox idi.

Ümumilikdə götrürəndə, Massaget tayfa birliyi düşməne qarşı 100 minə qədər ordu çıxarmaq gücünə malik idi və bu da onları qonşularından qorumağa və hətta onların üzərinə hücumla keçməyə yetirdi. İndi hər şey daha əvvəlki kimi deyildi, çünki Təhmirənin vahid çariça seçilməsinə baxmayaraq, kişi olmadığına görə onu ciddiyyə alan az idi. Bu üzdən də hər tayfa başçısı müstəqil şəkildə öz tayfasına başçılıq edir və vergiləri yığırdı. İndi artıq sakların vəziyyəti daha da çətin idi, çünki məmurlar otlaq və əkin yerlərini, torpağın və suyun qiymətini qaldırmışdılar ki, bu da yaşayışı çətinləşdirirdi. Bu səbəbdən də çoxları Fərqaqın zamanına həsəd apardıqlarını dönə-dönə

vurğulayırdılar. Bütün bunları yaxşı başa düşən Təhmirə bu vəziyyətdən çıxış yollarını axtarırdı və bunun üçün o, həyat yoldaşı Rüstəmə arxalana bilmirdi. Çünki Fərqapdan əvvəl Rüstəmin atası Tihraxuda hökmdarı Qubad şah ölmüşdü və Rüstəm də qardaşı Xurşidin[115] xeyrinə taxt-tacdan əl çəkmişdi. O üzdən də Rüstəm tərəfdən hər-hansı bir qüvvənin və ya köməyin gələcəyi sual altında idi. Burada onun yeganə köməyi gözəlliyi və Təhmirə onsuz da Massaget vəzifə sahibləri üçün bir arzu olduğunu bilirdi və heç düşünmədən bu yollardan istifadə etdi. Belə ki o, eyni vaxtda bir neçə Massaget əyanları ilə sövdələşmə yaradaraq onlarla xoş münasibət qurub onların qəlblərinə girdi. Öz növbəsində də Təhmirənin gözəlliyindən cuşa gəlmiş və qızıqmış Massaget tayfa əyanları onun sevgisini əldə etmək üçün hər şeyə gedir və bunun üçün biri-biri ilə adətən ölüm yarışına girmişdilər. Şahzadə də bundan çox məharətlə istifadə edərək öz rəqiblərini bir-bir aradan götürərək tam olaraq taxta yiyələndi. Taxta çıxdığı gündən Təhmirə, həqiqətən də, çox güclü və qətiyyətli bir hökmdara çevrildi və özünün azsaylı qoşunları ilə qonşu düşmənlərini bir-birinin ardınca məğlub etməyə başladı. Təhmirə adlı-sanlı Massaget tayfa əyanlarının etirazlarına baxmayaraq ağır oxçu suvari alayı yaratdı və həm süvariləri, həm də onların atlarına dəmir don geyindirirdi. Yüngül qısa nizələri ağır-uzun nizələrlə əvəz etdi. Bu ağır oxçu suvarilər döyüşlərdə əsas rol oynamasa da, onun əsas məqsədi düşməni qorxudub daxilinə vəl-vələ salmaq idi. Bunun üçün o, ağac qabıqlarından müxtəlif miflik varlıqların (əjdaha, ilan və hiyləgərliyi idi. sair) maskalarını düzəldib əsgərlərin başına geydirirdi ki, bu da düşmən əsgərlərində vahimə yaratmağa yetirdi. Sonra isə o səs çıxaran

---

115.Xurşid - Rüstəmin qardaşı və Qubad şahın 4 oğlundan biri, Tihraxuda şahzadəsi.

oxlar düzəltirdi ki, bu da səmada uçanda əcaib səslər çıxarır və düşməni qorxudurdu. Digər tərəfdən özünün qadınsayığı “başdançıxarma” taktikasını işə salmaq üçün sarışın və gözəl Massaget qadınlarından bölüklər düzəltdi. Bu bölüklər döyüş zamanı düşmən əsgərlərinin inadını qırmaq üçün işə salınmış bir planın parçası idilər. Belə ki, onlar düşmən əsgərlərinin içərilərinə daxil olur və onların aqlını başlarından alırdılar/ Hətta döyüşlərin birində düşmən əsgərlərindən biri bir sarışın massaget qadını atdan salıb öldürmək istəyəndə qadın digər düşmən əsgərindən aman istəmiş və o əsgər də öz dostunu bu Massaget qadına görə öldürmüşdü. Bu xəbər şahzadəyə çatanda o artıq bu planın ustalıqla işə yaradığını başa düşmüşdü. Təhmirə artıq başa düşmüşdü ki, müxtəlif qadın bölükləri yaratmaqla o, düşməni diz üstə çökdürə bilər. Bunun üçün də bu siyasəti yürütməyə başladı və qadınlardan ibarət olan kiçik dəstələr yaratdı ki, bu da İran dillərində “Hamazana” [116]adlanmağa başladı.

116.Hamazana sözü qədim İran dillərində olub “Hama”- hamı, Zana-qadın deməkdir və bu söz də hərfən “hamısı qadınlardan ibarət olan” mənasını verir. (Qeyd: Astara rayonu ərazisində “Həməjen” adlı qəbiristanlıq var ki, bu sözün də mənası “Hamısı qadın” olduğundan Massagetlərə aid olduğu şübhəsizdir)

7. Döyüşkən amazonkalar.

Şərqi Rus çöllərində yaşayan amazonkalar yüksək ehtimalla Təhmirənin yaratdığı Amazon qadın döyüşçülərdən fərqlənirdilər. Belə ki adı çəkilən Amazon sözü[117].[118]

117.Bax: Pogrebova M.N. Qafqaz və Orta Asiya antik və orta əsrlərdə. // . - M., 1981. - S. 42-58).

118. Bax: Chantraine P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots. Paris, 1968. P. 69 .

(qəd.yunan. ἀμαζόνες — əsasən qadınlardan ibarət olan və üzərində kişinin hakimiyyətini və üstünlüyünü əsla qəbul etməyən bir qövm olmuşdur. Onların əsas qayəsi isə nə olursa-olsun, öz şahzadəni qorumaq olmuşdur və əfəsnəyə görə amazonkalar Ares və Harmondan yaranmışlar. Onlar yalnız nəsil artırmaq üçün başqa tayfa və xalqların kişiləri ilə münasibətdə olur və onlardan olan oğlan uşaqlarını geriyə-atalarının yanına(başqa rəvayətə görə isə öldürürdülər) qaytarırdılar. Qız uşağı olanda isə öz yanlarında saxlayıb özləri .Aparılmış araşdırmalar bu qadının da sağ döşünün olmaması sübuta yetirilmişdir . kimi yetişdiridilər[119]. Qədim yunan əfsanələrinə görə “amazonka” adı qədim yunan sözü olan ἀμαζόν —dan yaranmışdır ki, bunun da hərfi mənası “döşsüz” deməkdir[120].

Skiflərə görə amazonkalar əsasən sərrast oxçu qadınlardan ibarət olmuşlar və yaxşı ox atmaq üçün hələ uşaqlıqdan özlərinin sağ döşlərini kəsmişlər. 2019-cu ildə Rusiyanın qərbi Voronej vilayətində bir amazonka qadının məzarı tapılıb ki, onun içində qızıldan şahzadə tacı tapılıb Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Təhmirənin ordusunda olan amazonkalara bu deyimlərin heç biri aid deyil, çünki nə qədim əfsanələrdə, nə də Təhmirəyə aid olan rəvayətlərdə bu tip sinəsi kəsilmiş qadın obrazlarına əsla rast gəlinmir. Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, şərqi-rus çöllərindəki amazonkalardan fərqli olaraq Təhmirənin amazonkaları oxla yox, kiçik silahlarla silahlanırlar və əsla ox ata bilmirdilər. Miflərə görə, amazonkalar

119. Bax: Murzin V. Yu. "Ox və qılınc polad bakirələrə tanışdır ..." // Melitopol Yerli Tarix Jurnalı, 2017, No. 9, s. 34-39).

120.Bax: Amazonlar haqqında mif və qədim ənənədə inkişafı. www.lib.ua-ru.net. Müalicə tarixi 13 Avqust 2017-ci il.

121.Bax: İskit "Amazonlar" in məzarı Voronej yaxınlığında tapıldı.

qədər olan ərazilərdən gəlmələrinin izlərini” qeyd edir [122] indiki Eşilirmak adlı məntəqənin Amazon, İris və Fermodont çaylarının sahillərində yaşamışlar. Tarixçi A.B.Sansarenkoya görə amazonkaların yaşadıkları ərazi Anadolunun Amasiya və Samsun məntəqələrinə uyğun gəlir. Amazonkalar məhz buralardan Asiyaya öz yürüşlərini etmişlər. Miflərə görə onlar tərəfindən Efes, Smirna və digər şəhərlər inşa edilmişdir. Mifoloji ənənə amazonkaların “Evbei və Beotiyadan, Tanais və Kaspianaya Plutarx xəbər verir ki, amazonkalar Qafqaz dağlarının Kaspi dənizi sahilinin bitdiyi yerdə və Kaspi dənizinin cənub-qərb sahillərində, indiki Kür çayının yuxarı sahilindən Dərbəndə qədər olan ərazidə yaşayıblar. Daha sonra o, qeyd edir ki, amazonkalar nə Albanların, nə gəllərin, nə də leqlərin daimi qonşuları deyillər (mənbə göstərilməyib 933 gün). Professor İ.E.Surikov “uzaqlaşmış amazonkalar” haqda tezis təqdim edib ki, ola bilsin ki, amazonkalar Ellin dünyasından daha uzaqlara getmiş və tarixə qarışmışlar.(bax yenə orda). Tarix elmləri doktoru M.V.Skrizinskaya amazonkaların antik obrazında skif silahından yunanların qısa xitonuna qədər dəyişkənliyi qeyd etmişdir. (bax yenə orda) Homer isə Bellerofanlarla Friqiyalıların amazonkalarla müharibələrindən bəhs etmişdir. Amazonka tayfasının çarıçası İpollita (başqa versiyaya görə Antion), Herakl tərəfindən öldürülmüşdür və o, bu tapşırığı Efrisfeydən almışdı ki, gedib onun kəmərinə alıb gətirsin. Bu səfər zamanı Tesey Antionu öz tərəfinə çəkir və bunun nəticəsində amazonkalar Attikaya hücum edirlər. Öz həyat əlyazmasında Qellana istinad edən Plutarx amazonkaların buz üzərində Bosfor boğazından keçib Attikaya yürüş etdiklərini

---

122.Bax: Skrzinskaya M.V. Şimali Qara dəniz bölgəsinin qədim dövrlərindəki Elladanın mədəni ənənələri.

yazır. Lakin Attikanın o zamankı çarı olan Teseylə olan dörd aylıq uğursuz müharibədən sonra amazonklalar öz vətənlərinə qayıdırlar. Amazonkalar çarıca Pentesileyin başçılığı ilə yunanlara qarşı çıxdılar. Hökmdar Pıramla onlar Troyanı yunanların hücumundan qorudular. Daha qədim mənbələrdə amazonkaların digər şahzadəsi Talestra haqda məlumat verilir ki, burada da Makedoniyalı İskəndərin onu ziyarət etməsi qədim kitabə olan “Zamanın illəri” adlı yazıda qeyd olunur[123].

Amazonkalar haqda miflər təkcə epik dastanlarda deyil, incəsənətdə də özünü göstərmişdir. Məsələn qədim yunan heykəltəraşı Fidi, Poliklet və Mikon amazonkalıların çoxlu relyef əkslərini öz əsərlərində çəkmişər. Halikarnas muzeyində saxlanmış bir vazın üzərində amazonkaların Attikaya hücumu öz əksini tapmışdır. Amazonkaların yaranması haqda məlumatlar qədim Minoy sivilizasiyasına gedib çıxır. A.V.Kotinanın fikrinə görə[124], amazonkalar haqda olan mif böyük ilahə ilə bağlıdır və burada qadının ucalmış timsalı öz əksini tapmışdır. Rus tarixçisi Vyaçeslav İvanov Dionisin kultu elə qadın kultu ilə eynidir[125]. Mavro Orbini 1601-ci ildə qeyd etmişdir ki, amazonkalar irandilli sarmatların arvadları idilər[126], lakin bütün bunlara baxmayaraq Təhmirənin yaratdığı amazonkalar onlara əsla bənzəmədilər.

123.Вах: Плутарх, Тесея, 26

124.Вах: Гигин. Мифы 16).Sözügədən amazonkalardan güclü surətdə fərqlənmiş və ayrı bir səbələ yaradılmışdır.

125.Вах: Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. М., 2001. В 3 т. Т.3. С.8.

126.Вах: Мавро Орбини. Книга историография початия имени, славы и расширения народа славянского (20.07.1722.

8.Qubad şahın ölümü və Rüstəmin vətəninə qayıtması.

Rüstəmlə Təhmirə arasında soyuqluq getdikcə onların məsafəsini genişləndirirdi. Hər dəfə dediyi sözlərdə haqlı da olsa yoldaşının könlünü almaq istəyən Təhmirə buna müvəffəq ola bilmirdi, çünki Rüstəm gününün çoxunu ovda, yemək-içməkdə və əylənməkdə keçirdiyindən evə gəlməyi belə unutmuşdu. Günlərin birində Tihraxudadan Rüstəmin kiçik qardaşı Cəmşid gəlib atasının ölüm ayağında olduğunu və Rüstəmi görmək istədiyini bildirdi. Az keçmədi ki, Təhmirə onların yanına gəldi və gənc Cəmşidi salamladı. görən kimi onun gözəlliyinə heyran qalan Cəmşid qardaşının bu cür gözəl qadınla niyə yola getmədiyini anlamaqda çətinlik çəkirdi. Lakin bütün bunlar sonranın işi idi və qardaşı Rüstəmlə dərhal atına minib Tihraxudaya getdilər.

Tezlikə onlar gəlib Tihraxudaya çatdılar və Rüstəm tez atdan düşüb atasının yanına qaçdı və içəri girən kimi atasının yatağına tərəf gedərək halsız halda yatan atasını və yanında duran Xurşidi gördü. Xurşid Rüstəmlə Cəmşid və Fərnaq[127] arasında olan ortancıl qardaş idi və özündən başqa kimsəyə güvənmir və kimsəni sevmirdi. Onun yeganə görmək istəmədiyi və nifrət etdiyi şəxs böyük qardaşı Rüstəm idi və Rüstəmin tez bir zamanda gəlib çıxmasını görən kimi biruzə verməsə də, gözləri ilə kiçik qardaşı Cəmşidi süzdü. Bununla o, Rüstəmin taxta çıxma təhlükəsini də istisna etmirdi. Lakin nə qədər bunu Cəmşid istəsə də, Rüstəm əsla bu fikirdə deyildi və Fərnaq isə əbədi Rüstəmin tərəfini saxlamağa and içmişdi. Belə ki hələ uşaqlıqdan bəri qardaşının bu xasiyyətdə olmasını sezən Rüstəm heç bir zaman onun yoluna çıxmağı düşünməsə də, Xurşid isə

127.Fərnaq – Rüstəmin kiçik qardaşı və Tihra şahzadəsi.

onun əksinə qardaşı Rüstəmin öz fərqliliyi ilə hər zaman onun yolunun üzərində olduğunu düşünürdü. Atası Qubad da öz ortancıl oğlunun bu cür xüsusiyyətdə olduğunu bilir və qocaldığı vaxt gələcəkdə baş verə biləcək hər cür təhlükəni düşündüyündən Sarmat tayfa başçısı Anaxarisin qızı Jişkanı ona arvad almışdı. Jişka o qədər gözəl idi ki, onun üçün Sarmat ölkəsində igidlər candan keçməyə hazır idilər Mavi gözləri, sarı saçları, kiçik burnu və gözəl hörükləri ilə hamını heyran etsə də, Xurşidlə evləndikəndən sonra o da Təhmirə kimi yalqızlıq həyatı sürürdü. Əri ola-ola sanki Jişka cavan yaşında dul qalmağa məhkum olmuşdu. Xurşidin bu hərəkətlərinə görə idi ki, atası onu yox, Rüstəmlə Cəmşidi və Fərnaqı çox sevirdi və indi də ölüm ayağında olanda taxtı ona vermək üçün dalınca adam göndərmişdi.

- Atacan, mənəm oğlun Rüstəm! - deyərək Rüstəm dilləndi. Oğlunu səşindən tanıyan Qubad gözlərini açdı və Rüstəmi görəndə kimi əlini sıxıb ağlamağa başladı. Atasının bu hərəkətlərindən kövrələn Rüstəm onun başını əllərinə aldı və onu oxşaya-oxşaya Xurşidə baxırdı. Qubad Xurşidi heç sevmir, sanki iki oğlu olduğunu düşünürdü. Bütün bu işlər də Xurşidə zara gətirmiş və o da tək yaşamağa öyrəşmişdi.

9.Quqanlarla müharibə. Əzazil Təhmasp

Tihraxudalılardan tayfalarının qonşuları var idi və onlar tihraxuda otlaqlarında qoyun-quzunu qabaqlarına qatıb aparırdılar. Belə tayfalardan biri də Quqan[128] tayfası idi və onların başçısı cəngavər Təhmasp[129] idi.

128.Quqan ölkəsi – Burada ehtimal ki, Kuşan və kuşanlar nəzərdə tutulub.

129.Təhmasp – Quqan hökmdarı, Rüstəm tərəfindən döyüşdə öldürülmüşdür. Bu ad İran mənşəli olub “at təhəmmüllü” deməkdir

Günlərin birində də Təhmasp yenə də öz ordusu ilə Tihraxuda torpaqlarına hücum etdi və bu xəbəri eşidən Xurşid atasından quqanları püskürtmək üçün icazə istədi və Qubad da icazəni verdi. Onların Tihraxuda torpaqlarına bu dəfəki hücumunda günahkar elə Xurşidin özü idi, çünki o hər dəfə sadə paltar geyib Sak çöllərinə çıxırdı və rastına çıxan gözəl qızlarla eşq yaşayırdı. Günlərin birində də çöldə Quqan tayfa başçısının qızı Mojqanla[130] rastlaşır və onu aldadaraq ona sahib olur, lakin Mojqan isə onunla sevişdiyi yerdə tapdığı bilərziyi soraqlayanda onun Qubadın oğlu olduğunu anlayanda əhvalatı atasına danışır. Bunu da özünə da icazəni verdi. Onların Tihraxuda torpaqlarına bu dəfəki hücumunda günahkar elə Xurşidin özü idi, çünki o hər dəfə sadə paltar geyib Sak çöllərinə çıxırdı və rastına çıxan gözəl qızlarla eşq yaşayırdı. Günlərin birində də çöldə Quqan tayfa başçısının qızı Mojqanla rastlaşır və onu aldadaraq ona sahib olur, lakin Mojqan isə onunla sevişdiyi yerdə tapdığı bilərziyi soraqlayanda onun Qubadın oğlu olduğunu anlayanda əhvalatı atasına danışır. Bunu da özünə təhqir sayan Təhmasp öz oğlanları Kərsivəzə və Löhraspla[131] Tihraxuda torpaqlarına hücum edib Xurşidi cəzalandırmaq qərarına gəlir. Tihraxuda torpağında öz düşərgəsini quran Təhmasp öz elçisini Qubadın yanına göndərərək Xurşidi ona verməyini istədi və əks təqdirdə qanlı savaş olacağını bildirdi. Bunu eşidən Qubad Təhmaspın elçilərinə deyir:

- Başçınıza deyin ki, əgər Xurşid həqiqətən də günahkardırsa, qoy onda o Ari qayda-qanunlarına uyğun olaraq müqəddəs od olan Azərdən keçsin. Əgər oddan sağ çıxarsa, günahsız, çıxmazsa günahkar sayılsın!

Qubadın bu təklifi Təhmasbın xoşuna gəldiyindən o da

130.Mojqan – Quqan şahzadəsi. İran dillərində “kiprik” deməkdir

131.Kərsivəz və Löhrasp - Cəsur Quqan sərkərdələri..Hə iki ada iran mənşəlidir.

razılaşır, lakin qorxaq və əsla qüruru olmayan Xurşid bu yanar oddan keçə bilmədiyindən rüsvay olur. Bunu görən Təhmaspın elçiləri Xurşidin günahkar olmasının sübut olunduğunu söyləyib onun Təhmaspa verilməsini tələb etdilər. Lakin cəsur Rüstəm irəli çıxıb Təhmaspın elçilərinə dedi:

- Gedin Təhmaspa deyın ki, Xurşid günahkardır və onu cəzalandırmaq vəzifəsi bir qardaş kimi mənə düşür, Təhmaspa yox. Əgər razı deyilsə, onda kişi kimi döyüş meydanına gəlsin və qılıncımı dadsın!

Bu xəbəri elçilər aparıb Təhmaspa çatdıranda o özünü təhqir edilmiş hesab edərək müharibə əmrini verdi və çox keçmədi ki, Təhmaspın orduları sel kimi tihraxudalılardan üzərinə yürüdülər.

Beləliklə, qohum Ari tayfaları arasında qardaş qırğını başladı və hər iki tərəfdən çoxlu adam öldü. Bütün bu qırğınlara görə Qubad tək səbəbkar olan Xurşidi günahlandırır. Qısa bir müddətə Quqan əsgərləri Tihraxuda əsgərlərini geri püskürtməyə başladılar. Təhmaspın ordusu o qədər güclü idi ki, onların süvari alayının hücumlarına tab gətirməyən Tihraxuda əsgərləri atlarının başlarını çəkib geri qaçmağa başladılar. Lakin Rüstəmin komandanlığı altında Tihraxuda süvarilərinin dağların arxasından pusuqları yarıb Təhmaspın arxasına keçməsi vəziyyəti Tihraxuda ordusunun xeyrinə dəyişməyə başladı. Arxadan hücum keçən cəngavər Rüstəm qarşısına keçən hər kəsi anında məhv edir və öz atının ayaqları altında əzirdi.

Quqanlar süvari və piyadaları arxadan onlara hücum keçən Rüstəmin qarşısını almağa çalışsalar da, buna müyəssər ola bilmədilər, Rüstəm onların yarısını qırdı və qalanlarını da qaçmağa məcbur etdi. Tezliklə Rüstəm bütün maneələri dəf edərək gəlib Quqanların hökmdarı olan Təhmaspın düşərgəsinə çatdı və Təhmasp da öz növbəsində çox güclü cəngavər idi, lakin bu ona kömək etmədi. Öz igidliyi və qüdrəti ilə hamının ürəyinə qorxu salan Təhmasp Rüstəmin qarşısında tab gətirə

bilmədi. Rüstəm gəlib Təhmaspın çadırının önünə çatanda Təhmaspın iki oğlu Kərsivəz və Löhərasp öz süvariləri ilə onun üzərinə yürüdülər. Lakin uzun döyüşdən sonra Rüstəm onların hər ikisini öldürdü. Bunu görəndə kimi Təhmaspın gözləri kəlləsinə çıxdı və qılıncını sıyıdırıb Rüstəmin üzərinə şığıdı, lakin Rüstəm bir zərbə ilə onu atı qarışıq yerə sərdi.

Bu zərbədən yerə sərilən Təhmasp ayağa qalxmağa belə güc tapmadı. Amma Təhmaspı öz kiçik qardaşı Fərnaqa tapşırıran Rüstəm mühasirəyə düşmüş digər əsgərlərinin yanına tələsdi. Fərnaq Təhmaspa yaxınlaşıb qılıncını qaldırıb onun başını kəsmək istədi, amma nədənsə bir az düşüncə bu fikirdən vaz keçdi. Bu zaman yerə uzanmış Təhmasp ona yazıq-yazıq baxır və sanki aman diləyirdi. Bir müddət Təhmaspa baxan Fərnaq qılıncını qınına saldı və atının başını çəkib Rüstəmin ardınca sürdü. Bunu fürsətə çevirən Təhmasp sürünərək yanındakı oxu götürüb Fərnaqı nişan aldı və sərrast zərbə ilə onu atdan yerə saldı. Düşmənləri sağa-sola qıran Rüstəmin gözü birdən Fərnaqa sataşdı və bir anlıq: - Fərnaq! Fərnaq!! - deyərək bağıraraq.

Tez bir zamanda yaralı Fərnaqı döyüş meydanından çıxartdılar və arxaya apardılar. Həmin gün Xurşud az da olsa, igidliklə vuruşdu, lakin onu yaralayaraq atdan saldırdılar və atını da öldürdülər, amma yenə də qəhrəman Rüstəm onu xilas etdi. Təhmaspın süvariləri qarşısında tab gətirməyib öz başçıları olan Qubadı da döyüş meydanında qoyub qaçan Tihraxuda əsgərləri Rüstəmi görəndə kimi ürəklənib geri qayıtdılar və qələbə əldə etdilər. Döyüş dayanan kimi Təhmasp və əsgərlərinin bir qismi əsir düşdü və onları Qubadın önünə gətirdilər. Əsirləri görəndə Qubad öncə bu oyunu quran oğlu Xurşidə, sonra isə bu oyunu bitirən Rüstəmə və sonra da məğlub olan Təhmaspa baxıb bircə bircə gülümsəyirdi. Bunu görəndə Təhmasp gah qəzəbdən dişlərini

sıxır, gah da ağır yaralanmış və qan axan qolunu sıxıb ufuldayırdı, lakin o, çox tab gətirə bilməyib bağırırdı:

- Ey Qubad! Əgər oğlun Rüstəm olmasaydı, sən və əsgərlərin qorxaq kimi qaçmaq üzrə idiniz. Əgər belə olmasaydı, indi sən yox, mən sənin cənazən üstündə ayağımı qoyub meyitinə tüpürürdüm. O üzdən də sən yararsız müqəvvadan başqa bir şey deyilsən və üstündə oturduğun taxtı ona layiq olan Rüstəmə ver!

- Sən mənim yadıma yaxşı saldın Təhmasp, lap yadımdan çıxmışdı! - deyər Qubad sakit halda dedi.

- Hələ sənin yadına çox şeyi salmaq lazımdır, çünki heç nədən başın çıxmır! - deyər Təhmasp dilləndi.

- Həə, lap doğru buyurdun ki, Rüstəm məndən də güclü və qüdrətlidir və indi mən sənin meyitin üstündə ayağımı qoyub nəşinə tüpürəcəyəm və Rüstəmi öz yerimə taxta oturdacağam. Sən də göynədiyini anlayıram, çünki sənin Rüstəm kimi oğlun yoxdur və o üzdən içdən yandığımı başa düşürəm! - deyər Qubad, kinayə ilə cavab verdi.

Qubad şah hamının gözü önündə belə söyləsə də, bu əsla belə deyildi, çünki hamı Qubadın taxtı Rüstəmdən də çox sevdiyini çox yaxşı bilirdi, çünki o taxta görə öz qardaşı Sakasafarı və oğlu Sakanı Tihraxudadan qovmuşdu. Çünki Sakasafar oğlu olanda onun adını Sakan qoymuşdu ki, bu da sak dilində hökmdar demək idi.

Qubadın bu sözlərindən sonra ufuldayan Təhmasp üzünü Qubada şaha tutub dedi:

- Sənin bilmədiyin çox şey var, belə ki sak qayda-qanununa görə taxt ilk övladın yox, kiçik oğlanındır, odur ki sən taxtına səndən sonra igid Rüstəm yox, qorxaq Xurşid oturacaq. Təhmaspın sözlərinə əsla kefini pozmayan Qubad şah rahat halda cavab verib dedi:

- Amma mən isə əsl Ari-fars hökmdarları kimi edərəm və taxtı zəif olana yox, güclü olana verərəm. Bunu eşidən kimi Xurşidin gözlərində elə bil ümid işığı söndü, çünki Xurşidi həyata bağlayan şeylərdən biri də taxt idi, lakin indi o da əldən getmiş sayılırdı. Xurşid o qədər qəzəblənmişdi ki, Rüstəmi belə öldürmək istəyirdi. Yüngül ox yarası alan Fərnaq da sağaldı,

10.Xurşidin Rüstəmi yoldan çıxarıb Taliyaya göndərməsi.

Vaxt keçsə də, Xurşidin qəlbində alov hissi sönməmiş və o hər vəchlə qardaşı Rüstəmi sarsıtmaq və öz arvadı Təhmirəyə daha da yaxınlaşdırmaq istəyirdi. Bununla o, Rüstəmin həmişəlik Tihraxudadan çıxıb getməsini və əbədi olaraq Taliyada qalmasını istəyirdi. O, qardaşını hamıdan çox tanıdığından onun zəif yerlərini də bilirdi və buna görə də o hər dəfə Təhmirədən danışanda onun gözəlliyini vəsf edir və qardaşına da belə gənc və gözəl arvadı tək buraxmamağı və onu gözdən qoymamağı dönə-dönə tövsiyə edirdi. Rüstəm hər nə qədər Xurşiddən böyük və güclü olsa da, onun qədər ağıllı və hiyləgər deyildi və daima onun sözlərini dinləyirdi və buna görə də Xurşidin sözləri onu düşündürməyə vadar etdi. Günlərin birində Xurşid üzünü Rüstəmə tutub dedi:

- Əziz qardaşım! Bil və agah ol ki, həmişə səni özümdən də öndə düşünmüşəm, lakin bir məsələ var ki, ona görə sən daima Taliyada qalmısan. Düşünürəm ki, atamız öləndən sonra sən Tihraxuda taxtına necə əyləşə bilərsən ki, Taliyada gözəl arvadın Təhmirənin ətrafında o qədər gənc və yaraşıqlı igidlər var. Məncə, sən burada yox, daima Taliyada - gənc arvadının yanında olmalısan, onu hər dəqiqə pisliklərdən gözləməlisən.

Bu sözlər ox kimi Rüstəmin qəlbinə dəydi və hirsleş soruşdu:

- Kimi nəzərdə tutduğunu dərhal de, artıq səbrim qalmadı.

Bunu eşidən Xurşid sakit tərzdə cavab verdi:

- Deyəcəyəm, amma sanma ki, bunları səni qızıışdırmaq üçün deyirəm. Mənim tək qayəm qardaşım Rüstəmin qüruru və onurudur. Ona görə də o şəxslərin adlarını bilməsən də, mən deyəndən sonra sən də anlayacaqsan. Xurşid danışa-danışa daha da qəzəblənən Rüstəm özünü saxlaya bilməyib bağırdı:

- Di tez ol, mənə ad ver!

- Rüstəm! Nəzərdə tutduğum insanlar Bəxtiyar, Söhrabın oğlu Mənuçihar, Vindadın oğlu Fəribuz və bir də mühafizəçilərdən Kəyumərsdir! – deyərək Xurşid cavab verdi.

Bəxtiyarın adını eşidən kimi Rüstəm elə bil yuxudan ayıldı, çünki doğrudan da, o, Bəxtiyarı öz gözəl arvadının yanında tez-tez görür və Təhmirənin (Tomirisin) də ona alovlu gözlərlə baxdığını bir-neçə dəfə hiss etmişdi və bu üzəndən də Xurşudun sözlərinə inandı. Xurşidin, Şapurun və hiyləgər Xosrovun planları öz işini görmüşdü, indi Rüstəmlə son dəfə danışmaq lazım idi və bütün ümidlər bu gecədə idi. Əgər o, Rüstəmi inandıra bilsəydi, o zaman Rüstəm Taliyaya – Sakalilavrakaya qayıdacaqdı.

Beləliklə, axşam oldu. Xurşid gözəl bir süfrə hazırladı və qardaşını oraya dəvət etdi və çox keçmədi ki, Rüstəm Xurşidin yanına gəldi və süfrəni görən kimi hər şeyi unudu. Rüstəmin zəif damarının şərab olduğunu bilən Xurşid ona çox gözəl süfrə hazırlamışdı və beləcə onlar yeməyə başladılar. Bir neçə qədəh içəndən sonra kefləri açılan hər iki qardaş yastıqlara dirsəkləndilər və söhbətə başladılar. Xurşid dedi:

- Əziz qardaşım! Bil və aqah ol ki, məsələ taxt yox, sənin qürurundur və bu qürura yüz taxtı versən də azdır. Onun üçün sənə deməyim odur ki, tez bir zamanda Taliyaya qayıt və namusuna göz qoy, taxta görə isə narahat olma, mən hələlik burdayam. Bu sözdən dərin ah çəkən Rüstəm üzünü Xurşuda tutub dedi:

- Doğru deyirsən qardaşım! Mən elə dan yeri sökülər-sökülməz Taliyada olacağam və atama da deyərsən ki, mən taxt-falan istəmirəm, qoy onu sənə versin.

Beləcə, bir az da söhbət etdikdən sonra ayağa durub atına mindi və Taliyaya tərəf çapmağa başladı.

Bu vəziyyətdən yerində donub qalan Xurşud inana bilmirdi ki, onun planı işə yaramışdı və indi taxt onun idi. Tezliklə Taliyaya gəlib çatan Rüstəm qəzəblə və iri addımlarla Təhmirənin yanına girdi və hamını qovdu, sonra isə o tərəfə-bu tərəfə getməyə başladı. Rüstəmin niyə belə qəzəbli olduğunu anlamayan Təhmirə ona sakit səsle dedi:

- Rüstəm, de görüm, axı nə olub?

- Bəlkə, sən deyəsən nə olub? – deyə Rüstəb cavab verdi.

Rüstəmin sözlərindən heç nə başa düşməyən Təhmirə ona yaxınlaşdı, əlini tutub sinəsinə qoydu və dedi:

- Evləndiyimizdən bəri mənə göz qoymursan, yanımda qalmırsan, çox vaxt da başqa yerdə gecələyirsən, heç nə də olmasa axı mən də qadınam.

Bunu eşidən kimi Rüstəm cin atına mindi və bağırdı:

- Demək, Bəxtiyarla olan ilişini inkar etmirsən?

Bu sözdən sonra Təhmirə Rüstəmin əlini buraxdı və onun qəlbində Rüstəmlə bağlı olan sonuncu ip də qırıldı və üzünü Rüstəmə tutub dedi:

- Bəxtiyarımı? O hardan çıxdı, sən nə danışdığını bilirsənmi?

- Bunu tək mən yox, hamı bilir, indi bunu necə inkar edə bilərsən? - deyə Rüstəm cavab verdi

Beləcə onlar axşama kimi mübahisə etdilər və ayrıldılar. İndi Təhmirə anladı ki, artıq onları biri-birinə heç nə bağlamır və o gündən başlayaraq, artıq Rüstəmlə Təhmirənin yolları qəlbən ayrıldı.

11. Təhmirənin xəyanəti.

Uzun zaman bu məsələ Təhmirəni daxildən yeyirdi və o öz daxilində gah özünü, gah da Rüstəmi danlayır və deyirdi:

- Axı o, haqsızdır, özü istədiyi zaman gedib kef çəkir, yeyib-içir və heç evə də gəlmir, mənə bir axmaq kimi elə hey onu gözləyirəm. Axı, Bəxtiyarla mənim heç bir əlaqəm olmayıb və niyə ancaq Bəxtiyarın adı çəkilir. Elə bu haqda düşünürdü ki, birdən Təhmirənin yadına düşdü ki, evləndiklərindən bir müddət sonra, Rüstəm evə gəlmədiyi zaman o, səhər vaxtı Bəxtiyarla Lakarta çayı sahilinə getdiyi yadına düşdü. O vaxt o orada suda üzərkən Bəxtiyar da onu ölü sayıb suya girib onu çıxarmaq üçün qucağına almışdı. - Hə, indi anladım, onu deyir, axı orada onlardan başqa kimsə olmayıb və orada ümumiyyətlə, onların arasında heç nə olmamışdı. Şahzadənin yadına düşdü ki, Bəxtiyar onu sudan çıxaranda əli onun sinəsinə dəymişdi və onda çarıçanın qəlbinə atəş düşmüşdü.

- Heç nə olmadığına görə bu oyunlar onun başına gəlir, onda elə qoy olsun! - deyərək Təhmirə birdən atına minib çölə çıxdı və Bəxtiyarı gördü. Bəxtiyar kənardə dayanıb öz atının yüyənini düzəldirdi. Təhmirə əli ilə Bəxtiyara işarə edib ardınca gəlməsini istədi, özü isə düzənliyə tərəf çapmağa başladı. Bunu görən Bəxtiyar da heç nə başa düşməyib atına mindi və şahzadənin ardınca çapmağa başladı.

Bir müddət çapandan sonra onlar gəlib Lakarta çayının Kaspi dənizinə töküldüyü Vazarta adlı deltasına çatdılar. Sahilə çatanda artıq gecədən keçirdi və səhər açılmaq üzrə idi. Sahilə çatan kimi Təhmirə atdan düşdü və ləpələrə tərəf hərəkət etdi və çox keçmədi ki, Bəxtiyar da gəlib çatdı və atın üstündə şahzadəni gözləməyə başladı. Səhər olduğundan Kaspi dənizinin suları çox soyuq idi. Topuğa qədər suya girən Təhmirə çönüb Bəxtiyara baxdı və sonra isə dedi:

- Bəxtiyar!

- Buyurun çarıçam, eşidirəm sizi! – deyə Bəxtiyar cavab verdi.

- Bir keçə sər yerdə, atımın tərkində şərab da var, süfrə aç, tez ol! – deyə çarıça dilləndi.

Bəxtiyar başüstə! - deyib atdan düşdü və özündə də olan yeməyi və çarıçanın atının tərkindəki şərabı da gətirib süfrə açdı.

Təhmirə gəlib süfrənin qırağında əyləşdi və üzünü Bəxtiyara tutub dedi:

- Nə baxırsan, sən də əyləş!

Bunu eşitcək Bəxtiyar da əyləşdi və eləcə susub dayandı. Bunu görən çarıça yenə:

- Nə durmusan, şərab süz!

Bəxtiyar da şərab süzdü və beləcə onlar bir müddət şərab içib yemək yeməyə başladılar. Bəxtiyar gənc olduğundan üzü qızara-qızara az içir və çox yeyirdi, amma onun əksinə isə çarıça az yeyir və çox içirdi və çox keçmədi ki, sərxoş olan Təhmirə üzünü Bəxtiyara tutub dedi:

- Sən heç sevib-sevilmişənm?

- Yox, şahzadəm! - deyə üzü qızaran Bəxtiyar utancaq halda cavab verdi.

- Necə yəni, sən bu günə qədər heç kimlə olmamışanı və heç bir qadını dadmamışanı? – deyə, keflənmiş Təhmirə heyretlə soruşdu.

- Yox, şahzadəm, əfv edin! Bu günə qədər heç biri ilə olmamışam və heç bir qadın bədənini çılpaq halda belə görməmişəm, təkcə sizin bədəninzdən savayı! – deyə Bəxtiyar udquna-udquna cavab verdi.

Bunu eşidən Təhmirə bir az da gözləri qızıxdı, ayağa durub qəh-qəhlə gülməyə başladı və sonra üzünü Bəxtiyara tutub dedi:

- Üzünü o tərəfə çevir.

- Başüstə! - deyib Bəxtiyar üzünü o yana çevirdi.

Bundan sonra şahzadə paltarını soyunub Kaspi sularına girdi və üzməyə başladı, lakin ləpələr o qədər güclü idi ki, çarıçanı atıb-tutmağa başladı. Bunu görən Bəxtiyar qorxmağa başladı və şahzadənin də sərxoş olduğundan boğulacağını düşünüb qışqırdı:

- Şahzadəm, şahzadəm! Qayıdın geri, boğula bilərsiniz!

Lakin Təhmirə onu eşitmirdi və ləpələrlə çarpışırdı.

Bunu görən Bəxtiyar onun ardınca Kaspi sularına atıldı və üzə-üzə şahzadəyə tərəf gedərək onu qucağına aldı və sahilə çıxardı. Təhmirəni güclə sahilə çıxaran Bəxtiyar onu qum üzərinə uzatdı, sonra isə əli ilə onun sinəsinə sıxıb mədəsindəki suyu çıxarmağa çalışdı. Birdən Təhmirə udqundu və öskürdü, bu zaman ağzından su tökülməyə başladı. Təhmirənin titrədiyini görən Bəxtiyar tez çırpı yığıb tonqal qaladı və bir müddətdən sonra qızıışan çarıça gözlərini açıb Bəxtiyara dedi:

- Sən nə cürətlə məni xilas etdin?

- Bu mənim vəzifəmdir, şahzadəm! Nə demək? – deyə Bəxtiyar cavab verdi.

- Axı sizə nə olub, nədir sizi bu qədər həyatdan bezdirən? – deyə Bəxtiyar təəccüblə soruşdu.

- Sən anlamazsan! – deyə şahzadə cavab verdi.

- Şahzadəm, sizə yalvarıram, özünüzə xətər verməyin, çünki olanlara mən başımla cavabdehəm və siz nə əmr etsəniz sözsüz yerinə yetirəcəyəm! – deyə Bəxtiyar yalvarışlı bir səslə.

- Nə əmr etsəm, sözsüz yerinə yetirəcəksənmi? – deyə şahzadə soruşdu.

- Elədir ki var, şahzadəm! – deyə Bəxtiyar cavab verdi.

Bunu eşidən kimi Təhmirə üzünü Bəxtiyara tutub dedi:

- Onda qəlbimin atəşini söndür!

- Necə? – deyə Bəxtiyar təəccüblə soruşdu və bu zaman Təhmirə Bəxtiyarın əlini tutub sinəsinə qoydu və dedi:

- Mənimlə ol və ehtirasımı söndür!

Özünü itirmiş Bəxtiyar nə edəcəyini bilmədiyindən titrək bir səslə dedi:

- Şahzadəm, mən qorxuram, əgər Rüstəm bunu eşidərsə məni öldürər!

- Əgər sən mənə toxunmasan onda mən Rüstəmə deyərəm ki, mənə göz qoymusan, onda o səni həqiqətən də, öldürər, odur ki, yaxın gəl! – deyib Təhmirə Bəxtiyarı özünə tərəf çəkdi. Şahzadənin bu sözlərindən qorxuya düşən Bəxtiyar onun dediklərini etməyə başladı.

Beləliklə, Təhmirə yerə uzandı və Bəxtiyar da onun yanında uzanıb onu oxşamağa başladı. Bir tərəfdən qorxan Bəxtiyar digər tərəfdən şahzadənin ağ bədəninə və mərmər sinəsinə valeh olmuşdu, O, şahzadənin dodaqlarını, boynunu öpməyə başladı. Çoxdan kişi nəvazişinə həsrət qalan Təhmirə Bəxtiyarın öpüslərindən uyub özündən getmişdi və o , Bəxtiyarı daha da özünə tərəf sıxırdı. Təhmirənin bu hərəkətlərindən daha da ürəklənən Bəxtiyar onu oxşamağa başladı. Həmin gün Təhmirə həyatının ən gözəl çağını yaşadı. Bütün olanlardan özünü itirmiş Bəxtiyar utandığından nə deyəcəyini bilmirdi və onun bədənini bir qorxu bürümüşdü və o sanki öz-özünə deyirdi:

- Bu nə işdir belə? Bütün Sak cəngavərlərinin arzusu olan gözəl şahzadə ilə asanlıqla belə yaxınlıq etmək, onun qəlbinin hakimi olmaq? Bu necə baş verdi? – deyə Bəxtiyar öz-özünə düşündü.

Bu fikir Bəxtiyarı qurd kimi içəridən yeməyə başladı. Əgər Rüstəm bu olanları bilsə, o zaman onu ölüm gözləyirdi. Bütün bunların əksinə olaraq sudan çıxan Təhmirə paltarlarını geyinməyə başladı və sonra isə üzünü heç nə olmamış kimi Bəxtiyara tutub sakitcə dedi:

- Di tez ol, yığış gedək, artıq gecdir!

- Başüstə! – deyə Bəxtiyar fikirdən ayılıb, tez ayağa qalxdı.

Sonra isə onlar atlarına minib geri dönməyə başladılar və yolboyu şahzadə indi elə bil heç Bəxtiyarı tanımırdı. Bəxtiyar anladı ki, o, Təhmirə üçün sadəcə həvəs və ehtiras mənbəyi olacaq, başqa heç nə. Yol boyu Təhmirə isə Bəxtiyarın əksinə özünü sakit aparırdı, sanki onun çiyinlərindən ağır bir yük götürülmüşdü, çünki indi onun üçün artıq Rüstəmin sözlərinin mənası yox idi və bunu yalnız gizli davam etdirmək zorunda idi. Bu işdən sonra aylar keçdi və Təhmirə bir tərəfdən Bəxtiyarla öz gizli əlaqələrini sürür və digər tərəfdən də əri tərəfindən təhqir olunmuş Bevaraspı[132] yenidən öz tərəfinə çəkməyə başladı. O, bu işi öz ağsaç qardaşı Sakalura tapşırırmışdı və Sakalur da Yati, Sakavarq və Komar tayfalarının obalarına gedib, onların ağsaqqalları ilə bircə Quz[133] tayfa başçısı Bevaraspın yenidən dostluğa inandıra bildi.

Bevarasp Təhmirə ilə görüşü qəbul edəndən sonra çariça hər tayfadan başına igidlər yığıb Bevaraspın yanına getməyə və özü şəxsən onunla görüşməyi qərara aldı və məşhur musiqiçi Zalı da apardı özü ilə. Şahzadə ilə bərabər sakların ən güclü igidləri, qılinc oynadanları, oxçuları da onunla Bevaraspın yanına getdilər. Orada olduğu zaman onlar ata-baba qaydasına uyğun olaraq yenə yarışma təşkil edildi və yarışma on iki gün çəkdi. Bütün bu yarışma zamanı qolu qüvvətli igidlər biri-biri ilə yarışır və öz güclərini nümayiş etdirirdilər. Lakin Rüstəm bu yarışa gəlməmişdi və çox acıqlı idi. Rüstəmin gəlmədiyinə görə

---

132. Bevarasp – Quzan(Quz) tayfasının başçısı, Təhmirənin (Tomirisin) müttəfiqi və bu ad iranmənşəli olub, “inanm atı” deməkdir.

133. Quzan(Quz) tayfası – Mərkəzi asiyada yaşamış irandilli tayfa.

yarışın qalibi Apasak tayfasından olan cəngavər Ruhrasp[134], oxçular üzrə isə Sakaravarq Kanşi[135] oldu. Təhmirə Bevaraspdan xahiş etdi ki, öz kiçik oğlu Ahrana[136] icazə versin ki, o da şahzadə ilə at yarışına qatılsın və Bevarasp da buna razı oldu və Ahran şahzadə ilə at yarışına çıxdı.

Təhmirə qalib gəldi, çünki bu at ona elə Bevarasp tərəfindən verilmişdi. Bevaraspla barışdığına əmin olandan sonra Təhmirə geri döndü, lakin otağa çatanda qeyri-adi mənzərə ilə qarşılaşdı. Ona xəbər verdilər ki, Rüstəm o gedəndən bəri yoxdur və bunu yoxlamaq üçün o, Rüstəmin çadırına girdi və onun yaraq-əsləhəsini görmədi. Növbəti gün Bəxtiyar “vəhşi döyüşçülər” adlanan dəstənin başçısı təyin olundu və bunu eşidən Şapur Xosrovun üzərinə yürüyüb qəzəblə dedi:

- Bəs nə oldu, deyirdin ki, Rüstəmlə ayrılıq şahzadəni dərinədən sarsacaq. Amma düşündüyümüzün əksinə oldu və o Bəxtiyarın qoynuna girib onunla sevişdi və bu gün də onu başçı təyin edir!

- Bununa nə demək istəyirsən? – deyə Xosrov soruşdu.

- Deməyim odur ki, bu gün başçı olan Bəxtiyar kim zəmanət verə bilər ki, sabah şahzadənin qəlbinə girib ondan taxtı almaz və əgər bu baş verərsə, onda planlarımız alt-üst olub gedər! - deyə Şapur[137] cavab verdi. - Yox! Yox! Bu əsla baş verməyəcək, çünki Bəxtiyar Rüstəmlə müqayisədə kiçik bir soxulcandır və o yalnız Rüstəmin nəşi üstündən keçib taxta otura bilər. Amma yenə də təklifim budur ki, Bəxtiyarı dövrəyə buraxaq, qoy Rüstəmlə Təhmirə düşmən olsun! – deyə

134.Ruhrasp – Apasak tayfa sərkərdəsi. İrənmənşəli addır- “At hənirtisi”

135.Kanşi – Sakavarq tayfa cəngavəri.

136.Ahran – Bevaraspin oğlu, Quzan şahzadəsi.

137.Şapur – Toxar hökmüdarı.

Xosrov dilləndi.

- Hə, doğru deyirsən, baxaq görək nə olur? – deyə Şapur sakitləşdi. Beləcə zaman keçdi və Təhmirənin bir oğlu oldu və bu xəbər qısa bir zamanda Rüstəmə çatdı. Çariçanın Bevaraspın yanına getməsindən qəzəblənən Rüstəm artıq şahzadədən ayrı yaşayır və onunla qalmırdı. O hamıdan aralıda olan bir yerdə qalırdı, lakin şura olanda gəlirdi. Bu xəbər Rüstəmə çatanda o, savromatlar ölkəsinə getmiş və artıq orada şahzadə Larkianın[138] qonağı idi. Təhmirənin əmri ilə Rüstəmi hər yerdə axtarırdılar, amma tapa bilmirdilər, hətta bəziləri onun öldüyünü belə düşünürdü. Bunu fürsət bilən Bəxtiyar isə vaxtaşırı Kaspi dənizinin sahilinə gedir, çariçə ilə sevişdiyi yerdə əyləşərək, dərin-dərin düşünür və Vazarta çayının mənsəbindəki qamışları əli ilə qırırdı. O düşünürdü ki, indi onun üçün gözlənilməz bir yol açılıb və o, onbaşıdan yüzbaşıya, daha sonra isə minbaşıya çevrilə bilərdi. Bunun üçün şahzadəyə istəyini verməkdə davam etsə, həm də, Rüstəm əbədi olaraq bu tərəflərə gəlməsə idi daha yaxşı olardı! - deyə Bəxtiyar xəyal edirdi.

12. Quzan (quzların) hökmdarı sadıq Bevarasp.

Çox keçmədi ki, Təhmirə ilə eşq məcarası olanların sırasına Quz tayfasının başçısı Bevarasp da daxil oldu. Belə ki o, çariçaya xəbər göndərərək onunla görüşmək istədiyini bildirdi və razı olacağı təqdirdə onun bütün

138. Bax: Herodot.Tarix əsəri.VI kitab

şərtlərini qəbul edəcəyinə söz verdi.

Şahzadə də öz növbəsində gündən-günə artan pərəstişkarlarının təkliflərini dəyərləndirib onlardan istifadə etmək qərarına gəldi və Bevaraspın təklifini qəbul etdi. Bu gündən o, Quz tayfa başçısı Bevaraspın yanına getməyi qərara aldı və çalışdı ki, bundan kimsənin xəbəri olmasın. Lakin çariçanın əksinə Bevarasp Təhmirənin gəlişini bir bayrama çevirib onun şərəfinə ziyafət təşkil etdi. O, çöldə yaşayan bütün sakları dəvət etmək istəyirdi. Lakin Təhmirə ona imkan vermədi. Bevarasp şahzadəyə öz mehribanlığını göstərmək üçün onun şərəfinə 2000 qoyun kəsdirdi və ətrafa dağıtdı. Bunu gören Təhmirə dedi:

- Tək bircə mənim gəlişimə görə bu qədər qoyun-quzunu israf etmək doğru deyil!

Şahzadənin bu sözlərini fürsətə çevirən Bevarasp narazılıqla dərinləndən ah çəkib dedi:

- Onsuz da qoyun-quzumuz çox, otlağımız və torpağımız azdır və Şapur bizi Soqda ölkəsinə, Kabus isə digər tərəfə buraxmır!

Bunu eşitcək Təhmirə qəzəbləndi, çünki Quz tayfası hələ ulu Spakonun zamanında digər Ari saklardan ayrılmış və bu yerlərdə məskən salmışlar. İndi isə onların yolu bu qədər çərçivəyə salınıb, kəsilibdir.

Əvvəllər kiçik bir dəstədən ibarət olan Quz tayfası indi böyüyüb çoxalmış və bu da darısqallıq yaratmışdır. Digər tərəfdən də onların yolunun Kavus və Şapur tərəfindən kəsilməsi ədalətsizlik idi. Bu az imiş kimi digər qohum tayfa olan Toxarlar və karatlar onları ticarət etmək üçün Xorasana və Ön Asiyaya buraxmırdılar. Şapurla Kavus Bevaraspa onların şərtlərini qəbul edəcəkləri təqdirdə sərhədləri açacaqlarını, çariçanı da öz çariçası kimi tanıyacağını bəyan etdi. O öz gözəl atı olan Septazı çariçaya hədiyyə verdi və o gündən Quz tayfası bildirsələr də, Bevarasp razılıq vermirdi. Bu məsələni kökündən

həll etmək üçün Təhmirə yığıncaqda iştirak edən qohum Sakavarq, Apasiak, Yati və Kamar tayfa başçılarının da köməyi ilə həm Şapura, həm də Kavusa təzyiq edərək Bevaraspın yolunu açdı . Onlar da Ceyhun[139] çayını keçib Sepitrata[140] və Araks çaylarına qədər olan dağətəyi otlaqlardan istifadə hüququ aldılar. Bunun əvəzinə də Quz tayfa başçısı Bevarasp öz sevimli bəyaz atını çarıçaya hədiyyə verdi.

Beləliklə, Təhmirənin icazəsi ilə Quzlar minə yaxın öz qoyun-quzuları ilə şahzadə tərəfindən onlar üçün ayrılmış Toxar otlaqlarında görünəndə Şapurun gözləri kəlləsinə çıxdı. Sonra isə o, öz əsgərlərinə ata minib otlaqlardakı qoyun-quzunu qovmağı əmr etdi, lakin bu xəbəri eşidən Alan tayfa başçısı Xosrov və qardaşı Xoşrav vaxtında yetişib Şapuru bu qardaş qırğımından döndərdilər. Bu zaman qəzəblənən Şapur dedi:

- Demək asandır, amma ziyan mənə dəyir və imkan verin, qoy o quzları öz qanında boğum!
- İstəyirsən, get onları qır, onda gör başına nələr gəlir! - deyə Kavus dilləndi.
- Başıma kim və ya nə gətirə bilər ki? – deyə Şapur soruş
- Onda massagetlərin çarıçası Təhmirə 30 minlik ordu ilə üstünə gələr və səni məhv edər. Mən hələ o dəmirbədənli Rüstəmi demirəm, səni bir dəqiqə içində parça- parça edər!
- deyə Xosrov dilləndi. Bunu eşidən Şapur əlləri ilə başını tutub qəzəblə:

139.Ceyhun – İndiki iranla Türkmənistan sərhəddində çay.

140.Sepitrata – Taliya ilə Qorqşarlar arasında çay, irandakı Sefidrud çayına uyğun gəlir.

- Bu Spako və Fərqaq bəlasından nə zaman qurtulacağıq!
Əvvəl hiyləgər atası Fərqaq, indi də pozğun qızı Təhmirə başımıza bəla olub və öz libası altına 30 min kişini yığıb idarə edir.

- Sən nə demək istəyirsən? – deyə Xosrov soruşdu.

- Demək istəyirəm ki, əvvəl atası idi, indi də qızı bizi uşaq yerinə qoyub, barmağına sarıyır və o bu hərəkəti ilə o, Bevarasp tərəfindən də dəstək alacaq.

- Sən deyəsən Tiharxuda başçısı Qubadın öz oğlu Rüstəmə göndərdiyi 30 minlik ordunu yaddan çıxarmısan? - deyə Kavus dilləndi.

- Rüstəmi yolumuzdan çəkmədən Təhmirəni devirmək çətin olacaq! -deyə Şapur sakitcə dedi.

- Necə yolumuzdan çəkək? Təklifin nədir? - deyə Xosrov təəccüblə soruşdu.

- Təklifim budur ki, onu öldürək! – deyə Şapur cavab verdi.

- Öldürəkmi? – deyə Xosrov təəccüblə.

- Hə, elədir ki, var, zira başqa çarəmiz yoxdur! – deyə Şapur cavab verdi.

Bunu kənardan izləyən Kavus dedi:

- Yox-yox, siz nə danışırsınız, bu doğru yol deyil!

- Niyə ki? – deyə Şapur soruşdu.

- Çünki biz Rüstəmi öldürməklə bütün sakların, eləcə də öz tayfamızın lənətinə gələrik, hamı birləşib üstümüzdə gələcək və bizi yer üzündən siləcəklər! – deyə Kavus cavab verdi.

- Bəs nə təklif edirsən? – deyə Şapur soruşdu.

- Təklifim budur ki, onsuz da soyuq münasibətdə olan Təhmirə və Rüstəmin arasına nifaq salaq, onlar da ayrılacaqlar. O zaman Rüstəm öz ölkəsinə qayıdar! – deyə Kavus cavab verdi.

- Bəs bunu necə edək? - deyə Şapur soruşdu.

- Yeni şura çağırmaq və orada elə oyun quraraq ki, hamının gözü qarşısında Rüstəmin şahzadəyə saymamazlıq etməsini sübut edərik! - deyərək Kavus cavab verdi.

Kavusun bu sözlərindən sevinən Şapur əllərini açıb onu qucaqladı və dedi:

- Sən lap mənim ürəyimi oxudun və eləcə hər ikisindən oğlumun qisasını ala bilərəm. İndi, dilə məndən görüm, nə dilərsən? Sonra isə onlar hərə öz növbəsində yeni şuranın çağırılması üçün obalara getdilər. Çox keçmədi ki, onların istədikləri alındı və yeni Sak şurası çağırıldı. Bu şuraya on iki Massaget tayfası ilə bərabər onlara yeni qoşulmuş Quz tayfası da qatılmış və onların başçısı Bevarasp da şuraya dəvət edilmişdi. Budur səhər saatlarında şura başladı və sağ tərəfdə şura ağsaqqalları, sol tərəfdə tayfa başçıları, baş tərəfdə isə Təhmirə (Tomiris) əyləşmişdi. Vovokan[141] qoca olduğundan iclası Qayumart[142] açdı. Şuranın mühafizəsi isə qocaman Fərhad[143] tapşırılmışdı. Şura başlayan kimi hərə öz təklifini və problemlərini dedi və onların həlli üçün yollar axtarıldı. Sonda isə Təhmirə öz təkliflərini verməyə başladı. Şuranın çıxışında durmuş hiyləgər Xosrov və içəridə əyləşən Şapur da hamı kimi onun bütün təkliflərini sözsüz olaraq qəbul etdilər. Hiyləgər Xosrovun işarəsi ilə Şapur öz tamğasını ortaya atıb danışmaq üçün söz istədi və onun bu təklifi qəbul edildi. Sözü onə verildiyini görən Şapur bundan məharətlə istifadə etmək üçün ayağa duraraq danışmağa başladı.

Danışmaq zamanı o, Quz tayfasının onu sıxışdırdığını və quzların üzündən toxarların azuqəsiz və otlaqsız qalacağını ağlaya-ağlaya anladır. Əslində isə, Şapurun şuraya heç bir

---

141.Vovokan – Massaget şura üzvü və el ağsaqqalı.

142.Qayumart - Massaget şura üzvü və el ağsaqqalı

143.Fərhad – çariçanın qala mühafizə rəhbəri.

ehtiyacı yox idi, əksinə kimsənin köməyi olmadan təkbaşına Quzları məhv edib öz otlaqlarını geri ala bilərdi. Lakin onun bu hərəkəti bütün Massagetləri onun üzərinə qaldıra bilərdi və bunu üçün də sözünün sonunda üzünü çarıçaya tutub dedi:

- Bu haqda qüdrətli şahzadəmiz nə deyə bilər?

Şahzadə üçün əslində Şapurun sözlərinin heç bir əhəmiyyəti yox idi, çünki o, Şapurun üzündən Bevaraspla arasını vurmaq istəmədi. Bunu görən Şapur üzünü cəngavər Rüstəmə tutub dedi:

- Ey igid cəngavər Rüstəm! Mənim bir ayağım gorda, bir ayağım da bu dünyadadır, oğlum Firdovsun ölümü məni bir az da yaşamaq həvəsindən salıb, indi də bu köməksiz qocanın sözünü eşidən yoxdur, indi yeganə ümidim sənə. Əgər sən mənim oğlum Firdovsu bağışlasaydın, onda mən onu özüm öz əllərimlə cəzalandırardım. Bu sözlərdən sonra Xosrovun planına əsasən, ağlayaraq yalandan öz hüşünü itirmiş kimi rola girən Şapur yerə yıxıldı və bunu görən sadəqəbli saf Rüstəm ortaya öz tamğasını atdı ki, bu da onun söz demək istədiyini göstərdi. Çünki dünənki səhnə onun yadından çıxmamışdı və Şapurun bu hərəkətlərinə dözməyib onu tez yerdən qaldıraraq dedi:

- Heç narahat olma və əminəm ki, sən buna görə məni bir gün bağışlayacaqsan. Çünki mən hamının gözü qarşısında and içirəm ki, oğlunun ölümünün əvəzinə bundan sonra sənə bir oğul olacağam və hər xahişini canla-başla yerinə yetirəcəyəm. O ki qaldı sənə maneçilik edənlərə, and içirəm ki, öz layiqli cəzalarını alacaqlar! - deyib ayağa qalxdı və hamının gözü önündə Bevaraspa yaxınlaşıb ona möhkəm bir yumruq vurdu.

Bu zərbədən yerə sərələn Bevaraspa güclə özünə gətirdilər. Rüstəmin hamının gözü qarşısında qərinələrdən bəri mövcud olan Sak tayfa şurasının qayda-qanunlarını kobudcasına pozması hamı tərəfindən çox pis qarşılandı da, Təhmirə bir çarıça kimi öz səsini belə çıxara bilmədi. Bunu görən Bevaraspa çarıçanın

Rüstəmin bir oyuncağı olduğunu anlayaraq ayağa durub şurani tərək etdi. Beləliklə, bu dəfəki şura qayda pozuntusuna görə heç bir məsələni həll etmədən dayandırıldı.

Hamının gözü qarşısında təhqir olunan Bevarasp elə də zəif biri deyildi və Kaspi dənizindən Yatxaya (Dunaya) qədər olan çöllərdə yaşayan bütün tayfaların içərisində yaxşı və etibarlı dostları var idi. Ayrıca şahzadənin aylarla çox çətinliklə əldə etdiyi bir müttəfiqi, əri Rüstəm bir dəqiqənin içində bir zərbə ilə vuraraq itirmişdi. Ona görə də, o, öz otağına çəkilib Rütəmi yanına çağırtdı. Çox keçmədi ki, Rüstəm gəlib çarıçanın otağına çatdı və içəri girib dedi:

- Məni çağırmışan! Ey gözümün nuru!

Rüstəmi görəndə kimi Təhmirə elə bil cin atına mindi və qəzəblə qışqırdı:

- Sən hələ heç nə olmamış kimi bir soruşursan da?

- Yenə başlama, axı nə olub? - deyərək Rüstəm sakit halda diləndi.

- Necə yəni nə olub? Törətdiklərinlə hamının gözü qarşısında məni alçaltmış, qonaqlarımı və bütün Sak şurasını təhqir elədin, məni hamının nəzərində bir həqiqi hökmdar kimi yox, sənin oyuncağınmış kimi göstərdin! - deyərək Təhmirə qəzəblə çıxırdı.

- Həə, başa düşdüm, indi də hökmdar oldun və yad kişiləri döyməyim sənənin kefinə dəyir? - deyərək Rüstəm kinayə ilə dilləndi.

- Axı sən niyə başa düşmək istəmirsən ki, ətrafımızı Xosrov və Şapur kimi hiyləgərlər tutub və onlar hər vaxt bizlə bizimlə müttəfiqlərimizi küsdürüb, aramıza nifaq salmaq və bizi təkləmək istəyirlər! - deyərək Təhmirə cavab verdi.

- Şapur təmizdir, onun haqqında belə danışma, onun heç bir günahı yoxdur! - deyərək Rüstəm dilləndi.

- Bəs, Bevaraspın nə günahı var idi ki, sən hamının yanında onu təhqir etdin və mən də sayəndə güclü bir müttəfiqimi itirdim. Şapura gəldikdə isə o səndən sadəcə oğlunun qisasını almaq istəyir! – deyə çariça cavab verdi.

Şahzadənin sözlərindən qəzəblənən Rüstəm üzünü ona tutub dedi:

- Demək, belə oldu! Sən həmişə belə edirsən, zira evləndiyimiz günə lənət olsun ki, o gündən bəri yad kişilər sənin üçün məndən önəmli olub! - deyib çölə çıxdı.

Rüstəmin belə hərəkətləri çariçanı bir çaşqınlığa salmışdı, indi bütün tayfalar ondan Rüstəmin cəzalandırmasını tələb edəcəkdilər. İki od arasında qalan Təhmirə dərinədən düşünməyə başladı və həyat yoldaşının ona qarşı soyuqluğunu hiss edən Rüstəm isə acıq edərək çıxıb getdi.

13. Savromat şahzadəsi Larkian (Larka)

Təhmirənin yanından acıq edən Rüstəm bütün bu olanlardan bir müddət uzaqlaşmaq üçün savromatların ölkəsinə - uşaqıq dostu Larkianın yanına getməyi qərara aldı. Larkian Savromat hökmdarı Ateyin qızı idi və öz gözəlliyinə və igidliyinə görə Təhmirədən) heç də geri qalmırdı. Atası tərəfindən çox sevilən Larkian atasının digər hökmdarlarla görüşündə də iştirak edirdi və bu üzəndə də çoxlu hökmdar görmüşdü. Belə ki, sonuncu dəfə Təhmirənin atası Fərqaqın alanları məğlub edəndən sonra görmüşdü. O zaman Alan başçısı Bartazad onların ölkəsinə pənah gətirdiyindən Fərqaq da onun ardınca Savromatiyaya gəlmişdi.

Lakin Fərqaqın Savromat başçısı Ateylə görüşü zaman Fərqaq Atey Bartazadı istəyəndə Atey vermək istəmiş, lakin kiçik Larkian imtina etdiyindən Atey də öz fikrindən vaz keçmişdi. Fərqaq da məyus halda vətəninə dönmüş və günlərlə öz otağında kimsəni qəbul etməmişdi. Təhmirə də məhz o zaman Larkianın adını eşitmiş və o gündən ona nifrət edir və onunla hər vəchlə qarşılaşmağı arzu edirdi.

Təhmirənin əksinə olaraq Larkian Rüstəmi hələ uşaqlıqdan tanıyırdı, çünki Taliyaya nisbətə Tihraxuda ölkəsi Savromatiyaya daha yaxın idi və onların arasında yalnız qohum Sarmatiya ölkəsi var idi. Bu səbəbdən də Tihraxuda başçısı Qubad tez-tez qohumu olan Ateyin yanına gedir və gedərkən özü ilə Rüstəmi də oraya aparırdı. Larkian da Rüstəmlə məhz o zaman tanış olmuşdu. Öz növbəsində Larkian da uzun saçlı, sarışın, mavi gözlü, dik burun və ağbəniz idi. O demək olar ki, öz uşaqlığını Rüstəmlə keçirmiş və bir yerdə oynayır, əylənir və hətta göllərdə belə çimirdilər. Bu səbəbdən də hələ uşaqlıqdan Rüstəmdə gözü olan Larkian bir neçə dəfə göldə çimərkən libasını soyunmuş və özünü Rüstəmə təslim etmişdi. Beləcə, onların arasında gizli sevgi məcarası var idi və o böyüyən zaman Rüstəmlə evlənməyi xəyal edərkən Təhmirənin meydana çıxması ilə Larkianın planları alt-üst olmuşdu.

Hələ Rüstəmin Təhmirə ilə evlənməsi onun daha da qəzəblənməsinə və Təhmirəyə nifrət bəsləməsinə səbəb olmuşdu. Lakin o, Rüstəmlə evləndiyinə görə həmişə Təhmirəyə həsəd aparmış və onların arasındakı soyuq evlilikdən xəbərsiz olmuşdu. Bu soyuqluq meydana çıxdanda o, çarıçaya düşmən kəsilmiş və Rüstəmə qarşı etdiklərinə görə ondan qisas alacağını düşünmüşdü. İndi buna gərək yox idi, çünki Rüstəm Təhmirənin(Tomirisin) yox, artıq onun yanında idi. İndi hər şey Larikianın istədiyi kimi getməyə başlamış və o xəyanətkar qadının içüzü meydana çıxmağa başlamışdı.

Bütün günü Rüstəmin yanından çəkilməyən Larkian onun sevgisinin sirrini mədəsində olduğunu bildiyindən gün boyu onun üçün böyük süfrə açdı. Rüstəm də gün boyu heç bir iş görmür, ancaq Larkianın onun üçün açdığı kabab süfrəsində öz vəhşi dişləri ilə əti eşir və bol-bol şərab içirdi. Rüstəmin sərxoş olduğunu görən Larkian hamını otaqdan çıxarıb tamam soyunur və onun qoynuna girirdi. Sərxoş olsa da, fil gövdəli Rüstəm Larkianın ağ mərmər bədənini görən kimi dəliyə dönür və onunla xoş bir gecə keçirirdi. Rüstəmin qoynunda həzz alan Larkian ondan tam doymasa da, bu da ona bəs edirdi. Çünki o, istədiyinə yavaş-yavaş nail olmaqda idi. Larkian çox xoşbəxt idi, çünki atasından sonra qardaşı intlərlə döyüşdə ölmüş və taxt ona qalmışdı və ona görə də o, Rüstəmlə xoş səfa sürür və öz həyatının dadını çıxarmağa çalışırdı. Rüstəmin Təhmirədən ayrılmasından isə artıq bir il keçirdi.

14.Təhmirənin oğlu Fərqaqın dünyaya gəlməsi.

Lakin tezliklə Savromatiyadan gələn karvan Rüstəmin Savromatiyada gözəl şahzadə Larkianın yanında olduğunu bildirdilər. Bunu eşidən Təhmirə bərk qəzəbləndi və dərhal Rüstəmin dalınca çapar göndərdi. Larkianın yanında xoş səfa sürən zaman birdən bir atlı gəlib Larkianın çadırına yaxınlaşdı və Rüstəmə xəbər verdi ki, oğlu olub. Bunu eşidən kimi Rüstəmin gözləri parladi və çoxdan bəri sönmüş həyat işığı yenidən yanmağa başladı. O, ayağa durub yaraq-əsləhəsini geyməyə başladı. Bunu görən Larkian onu saxlamağa çalışsa da, bu mümkün olmadı və Rüstəm sürətlə çapa-çapa Taliyaya qayıtdı.

Rüstəm gəlib Təhmirənin yanına çatdı və atdan düşən kimi tez tələsik Təhmirənin yanına girid. Onu görən kimi hamı ona tərəf baxmağa başladı və içəri girən Rüstəm ortadakı uşağı

gördü və sanki qəlbi titrəməyə başladı. Sonra dizüstə oturub bir anlığa həyəcanla nəfəs almağa başladı və içindəki uşaqlıq özünü biruzə verdi. Hamı diqqətlə Rüstəmi izləyirdi. Bu zaman uşaq Rüstəmə tərəf baxdı və sonra iməkləyə-iməkləyə ona tərəf gəlməyə başladı. Bunu görən Rüstəm yerdə oturub ayaqlarını da geniş açdı ki, uşaq sərbəst onun yanına gələ bilsin.

Uşaq da öz növbəsində iməkləyə-iməkləyə gəlib Rüstəmə çatdı və öz kiçik əlini ona tərəf uzatdı. Bunu görən Rüstəm boynundakı Tihraxuda sülaləsinə aid olan pələng təsvirli tanqanı çıxarıb onun boynuna saldı. Tanqanı görən uşaq bir az onunla oynadı və sonra onu yeməli bir şey zənn edib tanqanı ağzına saldı. Rüstəm də heyrətlə uşağı izləyirdi və bu da Təhmirənin diqqətindən qaçmırdı. Bir müddət tanqanı çeynəyən uşaq onu bir kənara atdı və sonra iməkləyərək bir əli ilə Rüstəmi tutub ayağa qalxdı və digər əlini də ona uzadıb sanki “məni qucağına al” - deyirdi.

Bunu görən kənardə əyləşən insanlar heyrətə gəldilər, çünki uşaq Rüstəmin onun atasını olduğunu sanki iyindən tanımış və onu seçmişdi. Sonra isə uşağı qucağına alan Rüstəm onu bağrına basıb öpməyə başladı. Hamı bunu Rüstəmlə Təhmirənin arasının düzəldəcəyini düşündüyü bir zamanda Təhmirə isə bunun əksini düşünürdü, çünki Rüstəmin olmadığı bir müddətdə o, Bəxtiyarla o qədər yaxın münasibət qurmuşdu ki, onun qəlbində yalnız Bəxtiyara olan hisslər var idi. Bundan əlavə Larkianla Rüstəmin sevgi əlaqəsini də da bunun üstünə gəlsək, bu əsla mümkün görünmürdü. Rüstəmin gəlməsindən xoşhal olmayan Şapur və Xosrov gizlicə hərəkətə keçməyi qərara alıb Şapurun çadırında yığılmağı planlaşdırdılar və onlar bu görüşə Bəxtiyarı da çağıraraq bir yemək-içmək məclisi düzəldilər. Bir müddət yeyib-içəndən sonra onlar öz məkirli planlarını həyata keçirmək üçün dillərini işə salmağa başladılar.

Məclisdə Alan, Karat və Toxar tayfa başçıları və sərkərdələri də iştirak edirdilər və onlar Bəxtiyarı danlayıb deyirdilər:

- Sən bu qədər lazımlı bir sərkərdə olduğun halda Təhmirə səni lazımsız bir fiqura çevirib və sənə yalnız könül əyləncəsi kimi baxır. Amma sən qüvvətliyə, o edə bilirdi ki, sənə yeddi minlik bir ordu versin, amma vermədi. Lakin biz sənə açıqca dəstək vermək və yeddi minlik bir orduya rəhbərliyi təklif edir, Təhmirə qarşı çıxmağa çağırırıq. Əgər bizə qoşulsan, onda sən öz ordun, öz otlağın və öz qoyun-quzun olar.

Lakin onların düşüncələrinin əksinə olaraq Bəxtiyar ayağa durub dedi:

- Sizi ey qafillər! Siz məni qorxutmaq fikrindəsiniz, amma bilin ki, məni əsla qorxuda bilməyəcəksiniz. Mən şahzadəyə həm ürəklə, həm də könüllə bağlıyam!

- Könülləmi? – deyə onlar təəccüblə soruşdular.

- Bəli, könüllə və ayrılmaz bir bağla, amma mən bu sirri özümlə qəbirə aparacağam! – deyə Bəxtiyar sərxoş halda dedi.

- Bu nə bağlılıqdır belə ki, sən bu sirri bizə demək istəmirsən? – deyə onlar yenə soruşdular.

- Siz məni əvvəl dediyim kimi də qorxutmağa çalışmayın! – deyə Bəxtiyar dedi.

- Biz səni əsla qorxutmuruq! – deyə onlar cavab verdilər.

- Əgər mən burada olanları şahzadəmə danışsam, onda o sizin kəllənizi qoparacaq və onda siz də mənim o uşağın atası olduğumu heç bir zaman öyrənməyəcəksiniz! - deyə sərxoş Bəxtiyar cavab verdi və yığılıb xoruldamağa başladı.

Bu xəbəri eşidən kimi Şapur və Xosrovun gözləri parıldamağa başladı, çünki dörd ayaq üzərinə düşmüşdülər və onların illər boyu etmədiklərini Bəxtiyar bu gün etdi.

- Demək Təhmirənin uşağının atası Rüstəm yox, Bəxtiyardır və bunu çariçaya qarşı istifadə edəcək, onu əlimizdə oyuncağa çevirəcəyik! - deyə qəh-qəhlə güllməyə başladılar.

Zaman öz işini görmüşdü və Təhmirə indi təhlükədə idi, çünki Bəxtiyar ona xəyanət etmişdi və bunu ört-basdır etmək o qədər də çətin deyildi. Ayrıca olaraq bu sirri bilənlər Bəxtiyara ürək-dirək verib kinayə ilə deyirdilər:

- Sən elə də pis bir iş görməmişən və buna görə kimsədən qorxmağın lazım deyil. O ki qaldı qorxmağa qoy Təhmirə səndən qorxsun, sən ondan yox, ayrıca olaraq bu sirr ilə sən Təhmirəyə (Tomirisə) istədiyini elətdirə bilərsən. Lakin bütün bunlara rəğmən Bəxtiyar onlarla razılaşmır, əksinə onların bütün sözlərinin qarşısına sədd çəkib deyirdi:

- Tutaq ki, mən sizin dediklərinizlə hərəkət edib Təhmirə qarşı çıxdım və siz onu taxtdan devirdiniz. Bəs, mən burada nə qazanıram və nə əldə edirəm? Ən yaxşısı budur ki, oturasınız oturduğunuz yerdə, çünki sizinlə ölü şahin olmaqdan, çarıça ilə canlı qarğa olaram. Odur ki, nə qədər bu sözlər gedib Təhmirəyə çatmayıb dayanın, yoxsa kəlləniz gedəcək. Di salamat qalın! – deyərək Bəxtiyar ayağa durub çadırı tərək etdi.

Bəxtiyarın çıxıb getdiyini görənlər təşvişə düşüb onun ardınca çadırdan çıxdılar və Xosrov qorxmuş kimi üzünü Şapura tutub dedi:

- Hə, nə durmusan, di tez ol, dayandır onu və getməyinə mane ol, yoxsa gedib şahzadəyə xəbər çatdıracaq. Bunu görən Şapur irəli çıxıb Bəxtiyarın ardınca qışqırdı:

- Bəxtiyaar! Dayan! Ayaq saxla görüm! Rüstəm mənim yeganə oğlum Firdovsu gözümün qarşısında qətlə yetirdi. Əgər sən mənə kömək edib Rüstəmi öldürsən, onda mən hamının yanında sənə söz verirəm ki, səni oğulluğa götürüb taxt-tacımı sənə verəcəyəm və səni bircəcik qızım Valanla evləndirəcəyəm. Bunu eşidən kimi Bəxtiyar ayaq saxladı və nəfəsini dərdi. Bunu arxadan izləyən Şapur və Xosrovun üzü gülümsədi, çünki, deyəsən, onların planı işə yaramışdı və onlar Bəxtiyarın arxasınca səslənib dedilər:

- Biz səni tələsdirmirik Bəxtiyar, get yaxşı-yaxşı düşün və qərarını sonra bildirərsən bizə. Əgər dediklərimizi etsən, səni taxt-tac, var-dövlət və toy gözləyir. Yox, əgər edə bilməsən, onda hamımızı ölüm gözləyir və bunu unutma.

Onları geriyə baxmadan dinləyən Bəxtiyar atına minib oradan uzaqlaşdı. Çox keçmədi ki, Bəxtiyar atını çapa-çapa gəlib Taliyaya çatdı və Sepirata çayını keçib Taliya dağlarını arxada qoydu. Axşama doğru Kaspi dənizi ilə Taliya dağları arasındakı qalın meşəliyin içi ilə uzanan dar cığırla çapırdı. Başı qarlı Taliya dağları ondan solda, Kaspi dənizi isə sağda qalmışdı. Taliya dağlarından arxada isə, çox uzaqlarda Varzakaxa[144] dağı görünürdü. Tezliklə Bəxtiyar gəlib Təhmirənin olduğu yerə çatdı və Vavr qalasına daxil oldu. Atdan düşüb onun otağına tərəf addımlamağa başladı. Bəxtiyar gəlib onun qapısının ağzında dayandı və düşünməyə başladı. O düşünür, öz-özünü məzəmmət edirdi:

- Görəsən, gedib bu xəbəri şahzadəyə çatdırımmı, qoy o da vəziyyətdən xəbərdar olsun, Rüstəmin ölümünü əngəlləsin. Yox! Yox! Qoy nə olursa-olsun, deməyim, və qoy həyat mənim üzümə də gülsün! - deyə Bəxtiyar qapını açmadan geri dönüb öz otağına çəkildi. Bu hərəkətlə də Bəxtiyar fərqinə varmadan Təhmirəyə xəyanət etmiş oldu.

Bəxtiyar gedəndən sonra Şapur Xosrova dedi:

- Başqa yol yox idi məgər? İndi mən sizin üzünüzdən öz taxtımı və dünya gözəli qızımı o it oğlu Bəxtiyaramı verməliyəm? Əsla vermərəm. O bu işi bitirdikdən sonra onu ya öldürərəm, ya da qızımı itə ataram, amma ona vermərəm. Bunu deyib öz çadırına girəndə qızı Valanı gördü və Valan əlində kumız atasına yaxınlaşıb ona uzatdı və dedi:

---

144. Varzakaxa – Massagetiyada dağ – Lerik rayonundakı Perzəkuya uyğun gəlir

- Atacan! Niyə əsəbləşmişən, məgər sən öz qızına etibar etmirsən, məgər mən Təhmirəyəm Tomirisəm) ki, hər gələnlə cingildəşim? Amma əgər söz şapurların qürurundan gedirsə, onda mən özümü fəda etməyə hazırım. Çünki mənim damarlarımda sənin kimi əzəmətli Şapurun qanı axır və yüz Valan[145] qurban olsun sənə. Bunu eşidən Şapurun gözləri yaşardı və Valanı bağrına basıb dedi:

- Əziz qızım! Bunlar sadəcə qardaşın Firdovsun qatili Rüstəmi məhv etmək üçündür və əmin ol ki, sən o günü görəcəksən, bununla da qardaşının qanı yerdə qalmayacaq!

145.Valan – Rüstəmin atı.

15. Savromatlarla müharibə. Larikianın ölümü.

Rüstəmin qayıtmadığını və onun əksinə öldürüləcəyini eşidən Larkian qəzəbləndi və Təhmirəyə \ onsuz da gündəngünə aşib-daşan nifrəti daha da artdı. Ona bu xəbəri Şapur və hiyləgər Xosrov Bartazad tərəfindən çatdırmışdı. Belə ki, onlar əsl həqiqəti gizlədib Rüstəmi məhz Təhmirənin (Tomirisin) öldürmək istədiyini və sonra da Bəxtiyarla xoşbəxt səfa sürmək istədiyini bildirdilər.

Rüstəmi özündən də çox sevən Larkian axşam Bartazadla məsləhətləşdi və Təhmirənin üzərinə hücumu keçməyi qərara aldı. Bu hücumu səbəb illər boyu Massagetlərə nifrət bəsləyən Alan tayfa başçısı Bartazad oldu. Çünki o, uzun illər əvvəl çariçanın atası Fərqaq tərəfindən hücumu məruz qalmış və onun

üzündən hər şeyini itirərək savromatlara sığınmağa məcbur olmuşdur. Ona görə də, o bu müharibədən istifadə edərək həm massagetlərdən qisas almağı, həm də taxtını geri qaytarmağı düşünürdü. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, həm massagetlər, həm də savromatlar iki qohum Ari tayfası idi və uzun illər bərabər bir-biri ilə sakit qonşuluq həyatı sürmüşdülər. Bu Ateyin zamanında da belə olmuşdu və indi artıq Rüstəm üzündən bir-birinin qanını axıdacaqdılar.

Çox keçmədi ki, çoxsaylı Savromat ordusu Massagetlərin tayfa konfederasiyasına yaxınlaşdı və Savromat ordusunun əsas hissəsini ağır süvarilər təşkil edirdi ki, bu da çox təhlükəli idi. Bu xəbəri eşidən sərhəd gözətçi məntəqələri dağların üstündə və kurqanlarda odlar qalayaraq bu acı xəbəri biri-birinə ötürməyə başladılar.

Tezliklə bu acı xəbər bütün Massaget tayfalarına, eləcə də Taliyaya gəlib Təhmirəyə çatdı və o sanki diksinərək dedi:

- Nəə! Larkianmı üstümüzə gəlir?
- Elədir ki, var əlahəzrət! - deyə qoca Fərhad cavab verdi.
- O pozğunun burada nə işi var? – deyə Təhmirə (Tomiris) qəzəblə soruşdu.

- Bilmirik, şahzadəm! Yəqin vardır bir dərdi! – deyə Fərhad cavab verdi. Bu sözdən sonra əllərini taxtına çıxıran Təhmirə (Tomiris) ayağa qalxıb qəzəblə qışqırdı:

- Tez ol, get ordunu hazırla! Hökmən Larkianın dərşini vermək lazımdır.

- Baş üstə! – deyə Fərhad təzim edib çölə çıxdı.

Beləliklə, bütün Massaget igidləri silahlanıb ata mindilər və savromatları qarşılamaq üçün Araksı keçib Samra çayına tərəf çapmağa başladılar. Bir gündən sonra onlar gəlib Samra çayına çatdılar və burada Tihraxuda əsgərləri də onlara qoşuldu. Daha bir gün çapandan sonra Qaf dağlarını aşıb Tarku çayına doğru hərəkət etməyə başladılar. Bu arada Savromat ordusu

yolda qarşılmasına çıxan bütün Massaget obalarını qarət edib yandırır və insanları öldürməyə başladılar. Onlardan güc alan Bartazad da Qaf dağlarına yaxınlaşa-yaxınlaşa öz sərkərdəsi Barzanda tapşırı ki, Alaniyaya bir çapar göndərüb alanlara bildirsin ki, onların hökmdarı gəlir və tezliklə ona birləşsinlər.

Çox keçmədi ki, Bartazad Sirak və Aors tayfalarını da özünə birləşdirib Tihroxuda sərhədlərinə gəlib çatdı. O elə ilk döyüşdə Tihroxuda ilə savromatlar arasında olan tayfaları ağır məğlubyətə uğrattı və onların tayfa başçılarının kəlləsini çarıça Larkianın ayaqları altına atdı. Bunu gören Larkian daha da ürəkləndi və Massagetlərin üzərinə yürüş etmək qaçılmaz oldu. Tezliklə hər iki ordu gəlib Tarku çayına çatdı və çayın kimin keçəcəyini gözlədi.

Təhmirə öz sərkərdələri olan Vindad, Söhrab və Fərhadla məsləhətlər apardı və Massagetlər qərar aldılar ki, hücum edən savromatlar olduğundan qoy çayı onlar keçsin və buna görə də Massagetlər çayın sahilni tərk edib bir az geri çəkildilər. Bunu qorxaqlıq kimi başa düşən savromatlar çayla deyil, öz qayıqlarına minib Kaspi dənizi ilə keçərək Tarkunun massagetlər olan sahilinə çıxdılar. Bu zaman massagetlərin kahini olan Tor da orada idi və o, Rüstəmi çağırub müharibə ritualını yerinə yetirməyə başladı. O, əvvəlcə ortada böyük bir atəşin qalamasını əmr etdi və sonra da müqəddəs odun qırağında qurban kəsdilər. Sonra isə Tor kəsilmiş qoyunun qanından Rüstəmin alnına sürtdü. Bu adət qədimdən bəri müharibədə qələbə qazanmaq üçün icra olunurdu və indi də buna ehtiyac duyulmuşdu.

Tor bütün ruhları çağırub bu müharibədə onlara kömək olmaları üçün dua edirdi. Sonra isə Tor qanla dolu kasanı Rüstəmə uzatdı və o da onu başına çəkdi. Qanı içəndən sonra Sakların müqəddəs qılıncına tərəf getdi və qılıncı götürüb havaya qaldırdı.

Rüstəm sağ əlini Abi tayfa başçısı Sakalurun çiyinə, sakalur da öz əlini Toxar tayfa başçısı Şapurun çiyinə, o da öz əlini Quz tayfa başçısı Bevaraspın çiyinə qoydu. Beləliklə, on iki Sak tayfa başçısı öz əllərini biri-birinin çiyinə qoydular.

Bundan sonra isə Rüstəm döyüş andı içdi və onun ardınca əllərini biri-birinin çiyinlərinə qoyan tayfa başçıları da Rüstəmin sözlərini təkrar etməyə başladılar. Onlar müqəddəs odun ətrafında dövrə vura-vura cəng etməyə başladılar. Beləcə, bütün Sak tayfaları müqəddəs odun ətrafında dövrə vuraraq birləşdilər. Sahilə çıxan Savromatlarla massagetlər arasında ilk döyüşdə heç kim qalib gələ bilmədi, lakin sonrakı günlərdə bir mövqeyini əldən-ələ verib yenə qayıtaran tərəflər döyüşü sonrakı aya saxlayır və beləcə müharibə uzanmağa başladı. Hər iki tərəf atəşkəs vaxtı öz yaralılarını daşıyır və yenidən toplanırdı və tərəflər biri-birinə dəfələrlə hücumlar etsələr də, bu qanlı döyüşdə qalib gələn hələ ki görünmürdü. Beləcə müharibə dörd ilə qədər davam etdi və hər iki tərəfdən çoxlu qanlar axıdıldı, çoxlu insanlar tələf oldu.

Döyüş meydanında biri-birinin qanını içən iki qohum tayfa sanki biri-birinə yad olmuşdular. Larkian Rüstəmə görə gəlməyini bildirsə də, sonra onun da döyüşdüyünü və çoxlu Savromat öldürdüyünü eşidəndə ona nifrət etməyə başladı. Toparlanan tərəflər toplu döyüşlərdən yorularaq təkbətək döyüşlərə girdilər. Lakin döyüş meydanına Təhmirənin ordusundan Rüstəmdən başqa biri çıxa bilmirdi, çünki o, qarşısına çıxan bütün savromat cəngavərlərini yerə sərdiyindən, başqa Massagetə növbə çatmırdı.

Döyüş meydanında Rüstəm tərəfindən öldürülmüş yüzlərlə Savromat cəngavəri yatırdı. Uzaqdan Rüstəmin necə rəşadətə və igidliklə döyüşdüyünü izləyən Larikian anladı ki, Rüstəmi aradan götürməyincə massagetləri məğlub etmək mümkün olmayacaq, çünki artıq Savromat ordusundan kimsə

cürət etmirdi Rüstəmin qarşısına çıxsın və hamının canına vəlvələ düşmüşdü. Bartazad özü əsgərlərinin dalında gizlənmişdi ki, Rüstəm onu görməsin. Lakin döyüşlərin birində Rüstəm Bartazadla təkbətək döyüşə girdi və Rüstəm bir zərbə ilə Bartazadın başını bədənindən ayırdı. Bunu gören alanlar Rüstəmin üzərinə hücum edib onu mühasirəyə aldılar. Bu vaxt Təhmirə əli ilə işarə etdi və Sak əsgərləri Rüstəmin köməyinə gəldilər.

Alanlardan fərqli olaraq Savromat ordusunda da saklarda olduğu kimi sarışın və döyüşkən Amazon qadınlar var idi və bu Amazon qadınlar axırıncı dəfə Yunan Attikaya hücum edib məğlubiyyətə uğramışdılar. Lakin burada isə vəziyyət fərqli idi, çünki Massaget ordusundakı amazonlardan fərqli olaraq Savromat ordusundakı amazonlar əsasən oxatan oduqları üçün sağ döşlərini kəsmişdilər.

Bartazadın gəbərdiyini və alanların məğlubiyyətini gören Larkian əli ilə işarə etdi və sürətli Amazon qadınları massagetlərin üzərinə şığıdılar. Larkian özü də Təhmirə axtarmağa başladı. İki böyük ordu biri-birinə girdi və kimin-kim tərəfində olduğu əsla seçilmirdi. Qısa bir zamanda başlar, əllər kəsildi, qan yeri bürüdü və döyüşün bu cür gedişi hər iki tərəfin son adama qədər vuruşacağını göstərirdi. Döyüş zamanı Rüstəmlə Larkian üz-üzə gəldilər və Rüstəm üzünü Larkiana tutub dedi:

- Larkian! Çıx get! Səni öldürmək istəmirəm! Sənin etdiklərin minlərlə insanın ölümünə səbəb oldu.

Rüstəmi gören kimi rəngi dəyişən qəzəbli Larkian yalvarışlı tərzdə dedi:

- Rüstəm! Sevgilim! Bax gör səni sevməyən qadına görə nə günlərə düşmüşsən, gəl gedək mənimlə, xoşbəxt olarıq!

- Yox! İstəmirəm! Mənim burada özümə aid bir ailəm var və sən də artıq get özünə xoşbəxt həyat qur! – deyə Rüstəm

cavab verdi. Sonra da arxasını çevirib getmək istəyəndə Larkian oxla onu arxadan vurdu.

Rüstəmin öldüyünü zənn edən Larkian qaçmağa başladı, lakin ox Rüstəmin qoluna dəymişdi. Rüstəmin Larkian tərəfindən arxadan vurulduğunu eşidən Təhmirə Bevarasp tərəfindən ona hədiyyə edilən sürətli atla Larikanı təqib etməyə başladı.

Larkian var gücü ilə öz atını çapır və onu təqib edən çariçadan mümkün qədər uzaqlaşmağa çalışırdı. Arxaya çönüb baxanda Təhmirənin onu təqib etdiyini görəndə Larkian öz yayını çariçaya tuşladı və yayı dartıb oxu atdı. Ox sürətlə gedib Təhmirənin atının ayağına batdı. At büdrəyib yerə yığıldı və atın üzərində olan çariça də yerə çarpıldı və yığıldığı yerdən ayağa duran çariça atının yanına gəldi. O Sağ əli ilə oxu dartdı və sol əli ilə isə qanaxmanı dayandırmaq üçün bezi yaranın üzərinə qoydu, sonra isə oxu öz yayına qoydu və uzaqlaşan Larkianı nişan aldı və atdı. Larkian uzaqda olsa da, ox sürətlə uçub onun kürəyinə batdı və Larkian atın üstündən yerə düşdü.

Tezliklə Təhmirə Larkiana çatdı. Ox Larkianın kürəyindən sancılmış, ürəyinə qədər işləmişdi və bu üzəndən də o can verirdi. Təhmirəni görəndə Larkian son nəfəsində gücünü zorla toplayıb Təhmirə dedi:

- Səni görün lənətə gələsən, lənətlənmiş qadın! Sən gec-tez Allahın qəzəbinə gəlib it kimi gəbərəcəksən! – deyib gözlərini əbədi yumdu.

Larkianın ölüm xəbəri tezliklə Rüstəmə gəlib çatdı və o dərhal atının başını çəkib onun yanına tərəfə çapmağa başladı.

Rüstəm ora çatanda yerdə uzanan Larkianın cansız bədənini görüb, atdan düşdü və Larkianın yaxınlaşmış dizə çökərək, onun başını dizi üstə qoyub bağırırdı:

- Larka! Larkaaa!! Aç gözlərini! Axı sənə dedim ki, uzaqlaş buradan, bəs niyə dediklərimə əməl etmədin? – deyə ağlamağa başladı.

Kənardan Rüstəmin Larkianın başı üzərində hönkür-hönkür ağladığını görən Təhmirə (Tomiris) və massagetlər onun Təhmirədən çox Larkiana bağlı olduğunu açıq-aşkar hiss etdilər. Bunu görən Təhmirə başını aşağı salıb susmağa üstünlük verdi. Rüstəm Larkianın nəşini şahzadələrə və krallara uyğun olaraq bəzədi və əsir savromatlara verib vətəninə yola saldı. Tezliklə əsir savromatlar Larkianın cənazesini də götürüb Daik (Ural) çayının o biri sahilinə keçdilər və cənazə ilə birlikdə savromatiyanın mərkəzinə gəlib çatdılar.

Öz hökmdarlarının ölümünü eşidən Savromatiya xalqı üst-başlarını cırıb, öz sevgili kraliçələri üçün matəm saxladılar və sonra da onu təntənə ilə dəfn etdilər. Hamının qəlbində Təhmirəyə qarşı dərin bir nifrət hissi baş qaldırmışdı və bu əsasən də Rüstəmlə bağlı idi. Çünki Rüstəmlə keçirdiyi bir il boyunca eşq macərası yaşayan Larkian Rüstəm gedincə ona gözəl bir oğul doğmuşdu və indi o uşaq anasız qalmışdı.

Savromatları məğlub edən massagetlər onları Daik çayının o biri sahilinə atıb onlarla çayboyu sərhəd xətti təyin etdilər. Bu çayın adı qədim İran dillərində “Yaik” sözünün digər forması idi və indiki Yaik çayı ilə eynilik təşkil edirdi. Müharibədə çoxlu Massaget igidləri həlak oldu ki, onların alələri və uşaqları başsız qaldılar

16. Turqutlar və Qorqsarlarla müharibə. Alp ər-Tunqa

Savromatları məğlub edən massagetlər onları Daik çayının o biri sahilinə atıb onlarla çayboyu sərhəd xətti təyin etdilər. Bu çayın adı qədim iran dillərində “Yaik” sözünün digər forması idi və indiki Yaik çayı ilə eynilik təşkil edirdi.

Müharibədə çoxlu Massaget igidləri şəhid oldu ki, onların ailələri və uşaqları başsız qaldılar . Bu məsələ əsgərlərin evə dönməsi zamanı baş verdi və başsız qalan ailələr şivən qoparmağa başladılar. Bu zaman vəziyyətdən istifadə edən hiyləgər Şapur və Xosrov muharibənin məhz Təhmirə üzündən baş verdiyini və onların igidlərinin də bu üzədən həlak olduqlarını xalq arasında yayaraq xalqın qəzəbini alovlandıraraq onu üsyana çevirdilər.

Bu xəbəri eşidən sadə xalq tezliklə üsyana qalxdı və birləşməyə başladılar. Üsyanın əsas hissəsini toxarlar və qurqasalar təşkil edirdilər və onların əsas qayəsi Təhmirəni devirmək idi. Bütün keçidləri və yolları bağlayan üsyançı toxarlara Şapur və Xosrov başçılıq edirdi. Öz cəngavərliyi ilə müharibələrdə ad qazanmış Şapur indi o qılıncı öz doğma qanqardaşlarına qarşı çevirmişdi.

Bu azmış kimi bu üsyanda ona Mavi dağların (Tyanşanın) arxasında yaşayan və göy tanrıya inanan dargözlü turqutlar da yaxından dəstək verirdilər. Turqutlar monqol irqinə daxil idilər və saklarla müqayisədə onlar dargöz və kiçikburun idilər.

Turqutlar əsrlər idi ki, Çinin təzyiği altında əzilir və bu səbəbdən də İran və Qafqaza köç etmək istəyirdilər. Lakin onların bu istəkləri ürəklərində qalmaqda idi, çünki onlar həm İran və həm də Qafqaza köç etmək üçün güclü Ari tayfası olan Sak-Massagetləri əzib keçməli idilər. Onlar buna heç cür nail ola bilmədikərindən Şapurun təklifi onlar üçün göydəndüşmə olduğundan onu düşünmədən qəbul etdilər. Turqutların başçısı qəddar və hiyləgər sərkərdə Alp Ər Tunqa idi. Alp Ər Tunqa adı ona igidliyinə görə verilmişdi. Belə ki, "Alp" sözünün mənası "igid", "qəhrəman", "bahadır", "ər" sözünün mənası "erkək adam", "tunqa" sözünün mənası isə "bəbir" deməkdir".

Alp Ər adı Altay dağlarından olan qədim runik yazılarında da bəhs edilmişdir. Orhun Yazılarında (i, kuzəy. 7, ii, doğu. 31), Kül Tigin 714-cü ildə Oğuzlara qarşı beşinci dəfə etdiyi

səfəri qazanınca, kitabəyə belə yazdırmışdır: "tunga tigin yoghında kiri ölürtimiz." Alp Ər Tonqa haqda "Divani-lügət it-Türk" və "Təbakəti - Nəsəri" əsərində məlumat verilir. Bu mənbələr onun haqqında məlumat verərkən yazırlar:

Alp ər Tonqanın tezliklə saklar üzünə yürüş etmək istəməsi xəbəri gəlib Tomirisə də çatdı və bu xəbəri eşidən tayfa ağsaqqalları səhər tezdən şura çağırmağı qərara aldılar və bunu üçün Təhmirəyə xəbər yolladılar. Çapar qısa müddətdə gəlib xəbəri Təhmirəyə çatdırdı və o da tələsik şuraya getdi.

Şura başlar-başlamaz hay-küy qopmağa başladı, ağız dediyini qulaq eşitmirdi və biri-birini dinləməyən ağsaqqallar Təhmirədən tezliklə bu işə son verməyi tələb edirdilər. Bəziləri isə bu işin dalında Şapurun və Xosrovun durduğunu təsdiqlədilər və bu zaman çöldə də hay-küy eşidilməyə başladı. Təhmirə çölə çıxdı və gözlərinə inanmadı, kütlə şuranın olduğu yeri dövrəyə almış və qışqırırdı:

- Üsyançılara ölüm! Zərirə ölüm!

Bu zaman Təhmirə çölə çıxıb əli ilə kütləni sakitləşdirib dedi:

- Əziz xalqım! Dinləyin məni! Bu üsyanı alovlandıran xain Şapur və Xosrovdur və yüksək ehtimalla Şapur Rüstəm tərəfindən öldürülmüş oğlu Firdovsun və Xosrov da Bartazadın qisasını almaq istəyirlər, amma əmin olun ki, tezliklə xainlər öz cəzalarına çatacaqlar. Bu sözləri eşidən kütlə yenidən qışqıraraq sözlərini təkrar etdilər:

- Xainlərə ölüm! Şapur və Xosrova ölüm! Toxarlara və Qurqsərlərə ölüm!

Bu an bir çapar da gəlib atdan düşdü və çariçaya yaxınlaşıb qulağına nə isə pıçıldadı. Eşitdiyi xəbərdən sonra Təhmirənin üzü dəyişdi və üzünü kütləyə tutub dedi:

- İndi aldığım xəbərə görə bu işdə onlara Çinin şimalında yaşayan və köçəri həyat sürən dargözlü turqutlar da köməklik edirlər və onlar “gög tenqreyə” sitayiş edirlər və əsas qayələri Xorzəmini arilərin əlindən almaqdır. Bu tayfanın həmişə digər xalqların torpaqlarında gözü olmuşdur. İndi biz onları geriyyə, “Mavi dağların” o tayına Onona tərəf qovmalıyıq.

Tezliklə Taliyada kortəbii də olsa kaspilərdən bir ordu yığıldı və onlar toxarlar və qurqsarlarla müharibəyə hazırlaşdılar. Bu vaxt Alp ər-Tunqanın başçılığı altında dargözlü Turqut ordusu mavi dağları aşaraq Toxaristana daxil oldular. Onlar orada Şapurun ordusu ilə birləşərək, Kaspı dənizinin cənub-şərq sahilindəki dağları aşaraq Ceyhun çayını keçib Qorsarların ölkəsi Qorqana saxıl olub orada Qorqsar ordusu ilə birləşdilər. Axşama sayları 30 mini keçən üsyançılar sel kimi mazanların ölkəsinə daxil olub Massaget obalarını talayib viran etdilər.

Taliyadakı Massaget orduları hələ tam toplanmamış üsyançılar mazanların ölkəsinə keçib gəlib Sepidrata çayına çatdılar ki, bu da Taliyanın cənub-şərq qapısı idi. Çayın sağ sahilində düşərgə salan Şapur, Kavus və Alp ər-Tonqa məclis qurub şərab içib əyləndirdilər və bu zaman çayın o biri sahilədən başlayan “Amira drava”[146] ağacları ilə başdan-başa yaşıl rəngə boyanmış meşələrə baxan Şapur ah çəkib - Heç ağıma gəlməzdi ki, qalın Taliya meşələri atlarımın ayaqları altında əziləcək və mənim əlimə keçəcək. Onun sözlərinə dəstək verən qorsarların başçısı Kavus bir əlində şərab ayağa qalxıb digər əli

---

146.Amira drava\ Asanqa drava – Bax: Dəmir ağacı.

ilə Taliya meşələrini işarə edib dedi:

- Bax, gör, ən yaxşı torpaqları və otlaqları özlərinə götürüblər, amma bizə isə qumlu çölləri və ya meşəsiz hündür dağları saxlayıbılar və bu heç də ədalətli deyil.

- Həə, doğru deyirsiniz! Bu heç də ədalətli deyil, çünki bu qədər gözəl torpaqlar varkən biz də Çinin şimalında o susuz ilan məliyə çöllərdə öz yurdlarımızda gəbərik. Düşünürəm ki, əgər bəxtimiz gətirsə, gələcəkdə övladlarımıza bu torpaqlara köç etməyi və lazım gələrsə, zorla ələ keçirməyi məsləhət görərik! – deyə dargözlü Turqut Alp ər - Tunqa dedi. Sonra üzünü qardaşı Bilgə, Buncuk və Aybarsa tutub onların da fikrini bilmək istədi. Bunu gören Aybars ayağa durub əlindəki şərəblə dolu qədəhi tutub dedi:

- Doğru buyurursunuz xaqanım! Öncə Xorzəmini, sonra isə bu torpaqları ələ keçirəcəyik və biz də bunu dedi:

etməsək, gələcək nəsillərimiz bu torpaqları zorla ələ keçirib buranın tək sahibi olacaqlar. Bunu eşidən Kavusla Şapur təəccüblə biri-birinə baxdılar amma heçnə demədilər.

Bləcə, bir neçə saatdan sonra məclis dağıldı və hamı yatdı. Dan yeri sökülməmiş yola düşən üsyançılar tezliklə gəlib Taliyanın Siyakux adlı yerində, Taliya dağları ilə Kaspi dənizinin ən dar yerindəki ovalıqda üz-üzə gəldilər. Bu zaman Xosrov da onun tərəfində olan alanları yığıb şimaldan Qaf dağlarını keçərək Bes keçidni[147] ələ keçirib Panqel dərəsinə [148]

147.Bes keçidi – Şim. Osetiyada dağ keçidi.

148.Panqel dərəsi – bax Şimş Osetiya ilə Çeçenstan arasında dərə.

yaxınlaşdı. Həm toxarlar, həm də qorqsarlar kaspilərlə qonşuluqda yaşadıklarından onlarla tanış idilər. Çünki kaspilərin əsas qabaqcıl hissəsi sağ cinah idi ki, bu da onların birinci zərbə vuracaq hissəsi idi. Ondən sonrakı zəif qüvvə isə sol tərəfdə dayanmışdı, lakin ortada isə Təhmirə öz ətrafı ilə möhkəmlənib durmuşdu. Massagetlərin sağ cinahına Rüstəmin qardaşı Fərnaq, sol zəif cinahına isə Rüstəm özü başçılıq edirdi ki, bu da üsyançıları çaşdırırdı. Bundən əlavə kənarında isə çoxsaylı və yaxşı silahlanmış orduya qarşı şahzadənin qardaşı Sakalurun başçılığı altında zəif xalq dəstələri dayanmışdı. Ayrıca olaraq Bəxtiyar isə atlı süvari oxçu dəstələrə başçılıq edirdi. Döyüş başladı. Bundən istifadə edən turqutlar da öz sərrast atışları ilə, Rüstəm Bəxtiyara yüksək səslə yüngül oxçu atlıları bataqlığın kənarında bitən qamışlığa aparmağı və oradan da düşmənin diqqətini bataqlığa yönəltməyi əmr etdi.

Lakin Rüstəmin Bəxtiyara bu əmri acıqla və yüksək tonla verməsi Bəxtiyarın kefinə dəydiyindən o, Rüstəmin dediyinin əksinə olaraq özü əsgərləri ilə birbaşa qamışlığa yox, kəsə olaraq bataqlığa girdi. Bataqlığa girən kimi Bəxtiyar və əsgərləri orada batıb dayandılar və bunu gören Toxar və Qorqsar əsgərləri onlara oxlar yağdırmağa başladılar. Yağdırılan oxlar nəticəsində Bəxtiyarın əsgərlərinin çoxu elə bataqlıqdaca həlak oldular. Ox atmaqda mahir olan Alp Ər Tunqa özü oxunu qulağına qədər çəkib saklara atır və hər atışda birini vurub yerə sərirdi. Bəxtiyarın tələyə düşdüyünü eşidən Rüstəm əsgərlərinə tapşırırdı ki, onlar tezliklə gedib Bəxtiyara çatsınlar və onu mühasirədən çıxarsınlar.

Rüstəmin əmri ilə kəsə dəstələri qamışlığa tərəf gəlib onları xilas etmək istəyəndə dargözlü turqutlar onları ox atəşinə tutdular və kaspilərin çoxu da burada həlak oldu. Bunu eşidən Təhmirə əllərini başına vurub dedi:

- Vay olsun mənim halıma! Kül olsun mənim başıma! Bütün bunlar mənim günahımdır və ən yaxşı əsgərlərim mənim ucubatımdan öldülər! İndi hamı mənə nifrət edir və deyirlər: - Qadıncadan da hökmdar olar!.. tezliklə gedib Bəxtiyara çatsınlar və onu mühasirədən çıxarsınlar.

Rüstəmin əmri ilə kaspi dəstələri qamışlığa tərəf gəlib onları xilas etmək istəyəndə dargözlü turqutlar onları ox atəşinə tutdular və kaspilərin çoxu da burada həlak oldu.

Bunu eşidən Təhmirə əllərini başına vurub dedi:

- Vay olsun mənim halıma! Kül olsun mənim başıma! Bütün bunlar mənim günahımdır və ən yaxşı əsgərlərim mənim ucubatımdan öldülər! İndi hamı mənə nifrət edir və deyirlər: - Qadıncadan da hökmdar olar!..

Massaget əsgərlərinin bataqlıqda kütləvi şəkildə öldüyünü görənlər turqutlar onların ardınca bataqlığın qırağındakı qamışlığa girdilər və bunu görənlər Rüstəm öz dəstəsi ilə onları dövrəyə alıb yanar oxlarla vuraraq yandırdılar.

Qamışlığın yandığını görənlər turqutlar bataqlıqdan çıxmaq istəyəndə kaspilərin oxlarına tuş gəlib öldülər və qalanları da tüstüdən boğulmamaq üçün bataqlığı kəsə keçməyə cəhd göstərsələr də, bu mümkün olmadı. Onlar dərin bataqlıqda batdılar. Turqutların bir çoxu isə təslim oldu və bunu görənlər Şapur və Kavus tez Rüstəmin tərəfinə keçərək, turqutları qılıncdan keçirməyə başladılar. Onlar guya heç nə olmamış və turqutları tələyə salmaq üçün onların tərəfində olduqlarını bildirdilər. Beləcə kaspilər, toxarlar və qorqsarlar və alanlar hücum edib onsuz da məğlub olan turqutların çoxunu öldürdülər və qalanlarını da qaçmağa məcbur

etdilər. Öz növbəsində də vəziyyətdən istifadə edən Bəxtiyar ölü turqutların meyitləri üzərində hərəkət edərək bataqlıqdan çıxdı və turqutların sol cinahına ağır zərbə vurdu.

Bəxtiyarın bataqlıqdan qurtulduğunu gören Rüstəm, Sakalurun köməyinə gələrək onu da xilas etdi. Bütün bunları gören və həyəcanla izləyən Təhmirənin sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Tezliklə döyüş bitdi və massagetlər ağır itki versələr də, qalib gəldilər. Şapur və Kavus isə bu döyüşdə iştirak bütün turqutları öldürdülər. Onlar bununla öz xəyanətlərinin üstünü örtmək və Rüstəmin qəzəbinə düşər olmaq üçün edirdilər. Onların planları işə yaradı, belə ki onların turqutlarla hər-hansı bir əlaqəsi gözə dəymədi.

Döyüşün sonunda massagetlər öz yaralılarını döyüş meydanından çıxarıp, önləri isə dəfn edirdilər. Ayrıca olaraq bataqlıqda batanlar Rüstəm qamışlığı yandıran zaman Turqut əsgərləri ilə birgə yanmışdılar. Bu zaman qalib tərəf kimi Təhmirə öz təkkəsində əyləşib gözləyirdi. Digər tərəfdən də, əsirləri, qorqsarların və turqutların bir çox başçılarını qolubağlı Təhmirənin hüzuruna gətirdilər və əsirlər çarıçanın önündə baş əyərək özlərinin bağışlanmasını diləyirdilər.

Təhmirə öz şərtlərini irəli sürdü və onun tələbinə görə qorqsarlar və turqutlar öldürülmüş massagetlərin əvəzinə onların ailələrinə qan pulu olaraq qoyun-quzu verməli və massagetlərə aid otlaqlardan çıxıb getməli ididlər. Müharibə qanunlarına görə məğlub tərəf qalib tərəfə ya sədaqət andı içməli, ya da özünün ən dəyərli bir şeyini girov qoymalı idi. Buna görə də, Təhmirə məğlub olmuş turqutların və qorqsarların tayfa başçılarının qızlarını və oğullarını əsir götürdü. Bu insanlar daima massagetlərin yanında qalmalı və hər hansı bir əks hərəkətdə öldürülməli idilər. Bundan əlavə olaraq qorqsarlar massagetlərlə savromatlar arasındakı sərhədə 6000 qoşun yerləşdirməli idilər.

Massaget və Kaspi tayfa başçıları çariçadan tələb edirdilər ki, nə qədər ki, düşmənin döyüş ruhu sındırılıb, hücum edib onun ön mərkəzini dağıdaq ki, bir daha bu torpaqlara hücum etməsinlər. Beləliklə, Təhmirə Massaget çölünün tək hakiminə çevrildi. Alp Ər Tunqa özünün məğlub olmuş ordusunun qalıqları ilə çayı keçib dağlara çatdı və onları aşıb öz ölkəsi olan qanıçənlər yurdu Bozqıra[149] getdi.

149.Bozqır – Turqutların ana vətəni, Çinin şimalında və Monqolustanda bir ərazi.

III HİSSƏ. ARILƏRİN TOQQUŞMASI

1. Böyük Kuruş (II Kir)

Massagetlərin içərisində baş vermiş intriqaqlar onları yeni bir təhlükənin astanasına gətirib çıxardı. Bu zaman iranda hakimiyyətə gəlmiş böyük II Kirə massagetlərin gözəl çariçası Təhmirə haqda məlumatlar daxil olmağa başlamış və o da bundan çox müətəəssir olmuşdu. II Kir əvvəl ərmassagetləri özünə tabe etmək istəsə də, baş verən

hadisələrdən dolayı bir cavab ala bilməmişdi. Bundan əlavə massagetlər böyük II Kirin şimala doğru yürüşlərinin önündə böyük bir maneə idilər və bu səbəbdən də şahənşah onları özünə tabe etmək qərarına gəlmişdi. O, Təhmirəyə öz yeni elçisini göndərməyi qərara aldı və Fars elçiləri qiymətli hədiyyələrlə çariçanın sarayına gəlib çatdılar. II Kirin elçiləri günortaya gəlib

Təhmirənin qəbuluna düşdülər və böyük II Kirin hədiyyələrini ona təqdim etdilər. Böyük Kir, farsca: , کوروش بزرگ Kuroş-e Bozorg), Midiyalı Kuruş(II Kir (e.ə. 600 – e.ə. 530) – qədim İran padşahı və əhəmənilər imperiyasının banisi[150] Kuruşun(II Kirin) başçılığı altında Əhəməni imperiyası cənub-qərbi Asiyanı tamamilən fəth edərək, ərazisinə görə o zamanlara qədər dünyada görünməyən genişlikdə bir dövlətə çevrilmişdi[151].

Herodot göstərir ki, Midiya sarayında fars meyilli qüvvələr gizli fəaliyyət göstərirdi. Bir qrup əyan başda Harpaq olmaqla II Kir ilə əlaqəyə girir[152 və onun hakimiyyəti ələ keçirməsinə kömək edirdilər. Farslar uzun müddətli müharibələrdə madayların mövqeyinin zəifləməsindən istifadə edərək üsyan qaldıraraq özlərini müstəqil elan etmiş və nəticədə Midiya dövlətini parçalamışlar. Fars qüvvələrinin başında Astiaqın nəvəsi (qızı Mandananın oğlu) II Kir dururdu[153]. Astiaq[154] qızı Mandananın[155] doğulacaq uşağının gələcəkdə onun üçün təhlükə törədəcəyi ilə bağlı yuxu gördükdən sonra, Harpaqı[156] uşaq doğulan kimi onu öldürməsi üçün Anşana[157] göndərir.

151.Bax: Kuhrt, A."13". The Ancient Near East: C. 3000-330 BC. Routledge. pp. 647. ISBN 0-4151-6762- 0.

150.Bax: Herodot. 4. 213.

152.Bax: Pierre Briant: „Od Kira do Aleksandra: Povijest Perzijskog Carstva" (From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire), preveo Peter Daniels, Indiana: Eisenbrauns, 2002.,str.28).

153.Bax: Herodotus correctly names Cyrus' parents, though he does not know that Cambyses was a king. cf. How, W. W., & Wells, J. (1991). A commentary on Herodotus with introduction and appendixes. Oxford [Oxfordshire]: Oxford University Press. i.10.

154.Astiaq – Midiyanın son hökmüdarı və II Kirin babası.

154.Mandana – Kuruşun(II Kirin anası) və Astiaqın qızı.

156.Harpaq – Midiya ordu komandanı və Kirin üsyanı zamanı onun tərəfinə keçmişdir.

157.Anşan – İranın cənubunda tarixi vilayət. Bax::James Ussher, Larry Pierce i Marion Pierce, str. 109) .

Harpaq isə əlini hökmdar nəslindən olan insanın qanına batırmaq istəmədiyi üçün uşağı Mehrdad (Mitridat) adlı bir çobana verir və o da uşağı öz övladı kimi böyüdür. On il keçdikdən sonra II Kirin sağ olmasını öyrənən Astiaq bundan qəzəblənərək Harpaqı cəzalandırır. Astiaq onun yeganə oğlunu kəsdirərək ətindən yemək bişirtirir və sarayda təşkil olunmuş ziyafətdə içində uşağın atası Harpaqın da olduğu saray adamlarına yedirir. Harpaq ziyafət zamanı bunu öyrəndikdən sonra bərk qəzəblənsə də, səbrini basıb, sakitcə oğlunun qalıqlarını masalardan toplayaraq dəfn edir. Astiaq daha sonra maqlarla II Kirin taleyini necə həll etmək haqqında məsləhətləşməyə başladı. Onlar dağda yoldaşları ilə oyun oynayarkən tapılan uşağın kəhanəti gerçəkləşdirərək onun hakimiyyətini əlindən ala biləcəyini, ona görə də saraydan uzaqda saxlanması gərəkdiyini söylədilər. Onların məsləhəti ilə, Astiaq uşağı valideynləri I Kambiz və Mandananın yanına, Anşana (xarablıqları Şiraz yaxınlığında yerləşən qədim şəhər) göndərdi[158]. II Kir e.ə. 559–cu ildə hakimiyyətdə öz atasını əvəz edir və e.ə. 553 – cü ildə çoxdan Astiaqdan qisas almaq istəyən Harpaqın məsləhəti ilə babası Midiya hökmdarı Astiaqa qarşı üsyan qaldırır[159]. Tərəflər arasında irili-xırdalı bir neçə döyüş baş verir. Farslar və madaylar arasında gedən müharibənin üçüncü ilində, Pasarqad döyüşündə maday ordusu hökmdarın əmrlərinə tabe olmayaraq dağılır və beləliklə də Maday sülaləsi devrilir[160] və Midiya dövlətinin varlığına son qoyulur. II Kir Astiaqın[161].

158..Bax: Walter Burkert, *Homo Necans*, 1983:103-09.

159..Bax: M. A. Dandamaev, *A Political History of the Achaemenid Empire*,

160.Bax: Duncker, Max, *The History of Antiquity*, tr. Evelyn Abbott, p. 350. London, Richard Bentley * Son (1881) p. 350.1.1..Bax: Duncker, Max, *The*

161.*History of Antiquity*, tr. Evelyn Abbott, p. 351. London, Richard Bentley * Son (1881) p. 351.8

hakimiyyətini əlindən alır və onu təhqir edir. Beləliklə, bu xəbər Pasarqadda Böyük Kirə çatanda o, çox qəzəbləndi və əmr etdi ki, ordu hazırlansın. II Kir öz çoxsaylı ordusu ilə e. ə. 530-cu ildə Təhmirənin üzərinə hücumu keçdi. Təhmirə haqqında əsas məlumat Herodotun "Tarix" əsərində dünyanın ən görkəmli Herodotun kitabında yer alan hadisələrdən biri də. Əhəməni hökmdarı Kuruşun II Kirin e. ə. 529-cu ildə öldürülməsi ilə bağlıdır. Əhəməni dövlətinin banisi II Kirin (e.ə. 550-530) ölümü bədii mövzu kimi antik müəlliflərin yaradıcılığında dərin iz buraxmış, əsrdən əsrə ötürülərək əfsanələşmişdir. E.ə. V əsrdən başlayaraq Herodot, Ktesis, Beros, Strabon, Arrian, Polien, Diodor, Ammian, Marsellin və digər yazarlar bu mövzuya müraciət etmiş, onlarla məlum detallarla fərqli hekayələrin yaranmasına səbəb olmuşlar.

II Kirin ölümü ilə nəticələnən hərbi əməliyyatlar haqqında rəsmi qaynağın yoxluğundan indiyə kimi antik müəlliflərin yazdıqları ilə kifayətlənməli oluruq. Bu həlledici döyüşün harada baş verdiyi ilə bağlı ən mötəbər mənbə məhz Herodotun "Tarix" əsəri hesab edilir. II Kir müasir Azərbaycan respublikası ərazisində, Araks(Araz) çayından şimalda yerləşən Massaget çarlığına (bir çox tarixçilər bu çarlığı Orta Asiyada yerləşdirir, Arazı isə Amudərya ilə eyniləşdirirlər, çünki massagetlər Orta Asiyada da yaşayırdılar) yürüşü zamanı öldürülmüşdü. Bu rəvayətin qəhrəmanı massagetlərin qətlə yetirilmiş şahının dul qadını Təhmirədir Herodot yazır: "Massagetlər, deyilənə görə, çoxsaylı və cəsur bir tayfa olub. Onlar issedonlarla qarşı-qarşıya, günəşin doğuşu istiqamətində şərqdə, Araz çayının arxasında yaşayırdılar və bəziləri onları skif tayfalarından sayır. Massagetlərin şahı ölmüş, tayfanın başına onun dul qadını Təhmirə keçmişdi. II Kir öz elçilərini göndərərək, onunla evlənmək istədiyini bildirir. Ancaq Təhmirə anlayır ki, II Kir onunla evlənmək yox, bu yolla Massaget çarlığını ələ keçirmək

istəyir və elə buna görə də həmin təklifi rədd edir. Belə olduqda II Kir hiyləgərliklə öz istəyinə nail ola bilmədiyini görüb, massagetlər üzərinə açıq hücum keçdi, lakin qədim mənbələrin bir qismi böyük Kirin Təhmirə ilə döyüşdə heç də həlak olmadığını bildirirlər və bunu bir neçə antik mənbələr təsdiqləyir. Belə ki, Herodotla bərabər digər antik müəlliflər də özlərinin əsərlərində böyük Kirin Təhmirə ilə döyüşdə əsla ölmədiyini dönə-dönə qeyd edirlər və onlardan biri Artakseks Mnemonun həkimi və antik tarixçi Ktesi qeyd edir:

“II Kir Dərbint tayfaları ilə döyüşdə ağır yaralanır və aldığı bu ağır yaradan üç gün sonra Pasarqad şəhərində vəfat edir.” Azərbaycanın şimalındakı dəmir qapı Dərbənd sözü də ehtimal ki, Dərbint tayfa adı ilə bağlıdır, çünki farsca Dərbənd sözü “Dər səddi” kimi də mənalanır. Belə ki Dərbint tayfası böyük Kiri qaçmağa məcbur edirlər və bu qaça-qaçda böyük Kir arxasından gələn atlıların təkanı ilə atdan yerə düşüb ağır yaralanmış və bu da sonradan onun ölümünə səbəb olmuşdur. Babil tarixçisi Beros təsdiq edir ki, böyük Kir Dah tayfaları ilə döyüşdə həlak olmayıb və ölümündən sonra da II Kir özü tərəfindən əsası qoyulan İrənin paytaxtı Pasarqad şəhərində dəfn olunub və məzarı günümüze qədər qalmaqdadır Digər geniş yayılmış məlumatlardan biri də böyük II Kirin e.ə. 530-cu ildə öldüyüdür və onun ölüm əhvalatı Plutarxın əvvəllər qeyd etdiyi Krezin parfiyalılarla döyüşdə ölüm səhnəsi ilə eynilik təşkil edir. Lakin tarixçi Berosun dediklərinə görə Kuruş (II Kir) özünün iyirmi doqquz illik hakimiyyətindən sonra “das düzündə” (dahlar ölkəsində) ölmüşdür[162]. Bu tayfaların başçısı müxtəlif ölkələrdə hökmdarlıq etmiş arşakilər sülaləsinin banisi olan Arşak Daparan olmuşdur.

Bu səbəbdən də sonrakı vaxtlarda bu Arşak Daparan iranda

162..Bax: B.A.Turaev. Qədim Şərqi tarixi. II. L., 1954, s. 11

hakimiyyəti ələ alıb yeni Fars sülaləsi olan arşakilərin əsasını qoyaraq Parfiya dövlətini yaratmışdır.

Təhmirənin həyatı isə bunlardan fərqli olaraq daima qalmaqallarla tarixçilərin əsərlərində yer almışdır. Ümumiyyətlə götürdükdə Təhmirə ilə Bəxtiyar və Rüstəmlə Larkian arasında baş verən sevgi macərəsi hər ikisini biri-birindən kifayət qədər ayırıb uzaqlaşdırmışdı. Həm Təhmirə, həm də Rüstəm biri-birinə bu məsələni açıqlamır, əksinə hər şeyi öz axarına buraxmışdılar. Çünki bütün bu baş verənlərə görə kimsə onlardan hesab sormağa cürət belə edə bilməzdi. Biri-birinin ardınca Rüstəmin hesabına döyüslərdə qələbə qazanan Təhmirə əsl cəngavərə çevrilmişdi. Bütün bunları dərk edən Rüstəm ona yalnız döyüşlər üçün lazım olduğunu bilirdi və bunun üçün də günlərin birində kiçik qardaşı Fərnaqı yanına çağıraraq dedi:

- Artıq getmək vaxtdır, deyəsən mən Təhmirə üçün muzzdlu bir ölüm məşınına çevrilmişəm və daha ona heç bir bağlantı duymuram.

- Yəni sən həqiqətən vaxtın gəldiyini düşünürsən? – deyə Fərnaq cavab verdi. - Həə! Doğru deyirsən qardaş! Dünyada mənim kimi ikinci bir adama rast gəlmək çox çətindir! – deyə Rüstəm dərinədən ah çəkdi.

- Niyə belə deyirsən qardaş, axı sənəin başqalarından nəyin əksikdir ki? - deyə Fərnaq dilləndi.

- Bilirsən qardaş, deməyim budur ki, dünyada mənim mənim kimi varis olub taxtı olmayan, evli olub arvadı olmayan, şəxsiyyəti olub qüruru olmayan ikinci bir adam yoxdur! – deyə Rüstəm ah çəkə-çəkə cavab verdi.

- Bununla kimi nəzərdə tutursan qardaş? – deyə Fərnaq yenə soruşdu.

- Həm massagetlər üçün, həm də tihraxudalılar üçün gördüyüm o qədər böyük işlərə baxmayaraq kimsə mənə çox saq

ol demir. Lakin heç bir qüruru və igidliyi olmayan Bəxtiyara sariça ən yüksək qiyməti verir! – deyə Rüstəm cavab verdi!

- Səni nədir belə incidən qardaş! – deyə Fərnaq soruşdu.

- Bu gün Bəxtiyara “aslanım” deyə şahlar mənə vaxtında “pişiyim” desəydilər onda mən dünyanı çiynimə qoyub gəzdirərdim! – deyə Rüstəm cavab verdi.

Fərnaq çox yaxşı başa düşürdü ki, əzəmətli Rüstəm öz sevdikləri tərəfindən xəyanətə uğrayıb və aldadılır. Bütün bunlar nəticəsində qardaşının gündən-günə şam kimi əridiyini görən Fərnaqın gözləri yaşarırdı. Arvadının onun gözü önündə Bəxtiyar və digər tayfa sərkərdələri ilə eşq macərəsi yaşadığını eşidən və görən Rüstəm çariçanın yanında alçaldıcı bir həyat yaşamağa davam edirdi. O bütün günü içir və sərxoş halda hər şeyi vurub-dağıdırdı. Onun gözü indi artıq heç nədən qorxmur, əksinə ən qorxulu tapşırıqlara gedir və hər dəqiqə ölmək istəyirdi. Bütün bu məsələlərdən bezmiş Rüstəm buraları tərk edib getmək istəyirdi. Lakin Larkian da olmadığına görə gedəcəyi bir yer də qalmamışdı və buna görə də, artıq, o öz yanına Fərnaqdan başqa kimsəni buraxmır və kimsə ilə təmas qurmurdu.

Günlərin birində İranda II Kir adlı bir cəngavərin taxta çıxdığı xəbəri ətrafa yayıldı və tezliklə bu xəbəri Rüstəm də eşitdi. Bu məsələ Rüstəmin diqqətini cəlb etdi və o da yaranan boşluğu doldurmaq üçün Fərnaqı yanına çağıraraq dedi:

- Bu II Kir adlı cəngavər kimdir ki, İranda hamı onun cəngavərliyindən danışıq?

- Qardaş! Dediysin o II Kir çox güclü və məğlubedilməz bir cəngavərdir və eşitdiyimə görə öz ləyaqəti və yaxşı xüsusiyyətlərinə görə öz diyarında hamı tərəfindən sevilir! - deyə Fərnaq cavab verdi.

- II Kir haqda daha geniş məlumat ehtiyacım var və ona yaxın birini tap ki, bu haqda mənə geniş məlumat verə bilsin! – deyər Rüstəm dilləndi.

- Başüstə qardaş! – deyib Fərnaq çıxıb getdi.

Bir neçə gün sonra Fərnaq yanında bir gənc döyüşçü ilə Rüstəmin yanına gəldi və dedi:

- Qardaş! İstədiyini kimi II Kirin ordusundan bir əsgəri sənənin yanına gətirmişəm və qoy o özü sənə məlumat versin.

Əsgəri görəndə Rüstəm əli ilə işarə edərək dedi:

- Yaxın gəl!.. Qorxma!

Əsgər də yaxın gəlib təzim etdi və Rüstəm üzünü əsgərə tutub soruşdu:

- Danış görüm sizin bu əzəmətli II Kir necə cəngavərdir?

Əsgər başını qaldıraraq Rüstəmə dedi:

- Ey əzəmətli Rüstəm! Bil və əgər ol ki, bu dünyada II Kirdən başqa güclü, qüvvətli, qüdrətli, səxavətli və qürurlu bir cəngavər yoxdur və bu günə kimi analar hələ belə bir oğulu dünyaya gətirməmişdir!

- O da vaxtı ilə sənənin kimi tənha və adi bir cəngavər idi, yalnız öz xalqını başına yığıb Midiya zülmündən xilas etdi. Baxmayaraq ki, Astiaq onun babası idi, II Kir əzmlə onun üzərinə getdi və onu məğlub etdi və bu gün isə hamı onun ətrafına yığılıb onu öz hökmdarı hesab edir. II Kir də öz qüdrəti ilə dünyanın dörd bir tərəfini öz qılıncı altında birləşdirib.

- Axı o bunu necə edir? – deyər Rüstəm heyrətlə soruşdu.

Sonra isə əsgər yenə sözüünə davam edib dedi:

- O, əsgərləri nə yeyirsə, onu yeyir, nə geyirsə, onu geyir və harada yatır, o da orada yatır. Ayrıca olaraq II Kir tez-tez əsgərlərini hədiyyə ilə təltif edərək evə yollayır və bu da onu sevilən və məğlubedilməz edir. II Kir vaxtaşırı öz döyüşçülərinin evinə baş çəkir və onların ehtiyacları ilə maraqlanır. Bütün bunları duyan Rüstəm heyrətindən yerində donub qalmışdı,

çünki o, çoxdan idi ki, belə bir cəngavər sərkərdə və ya hökmdar haqda eşitməmişdi, sonra isə əsgər çıxıb getdi. Rüstəmi isə II Kir məsələsi dərinə düşündürməyə başladı və o indi II Kir haqda daha da çox şey öyrənmək istəyir. O, Kuruşun(II Kirin) bu əzəmətindən yararlanmaq və bəlkə də öz yaralarını sağaltmaq üçün bəhrələnmək istəyirdi.

3.Rüstəmin II Kirin yanına getməsi və onun tərəfinə keçməsi.

Qardaşının II Kirə bu qədər maraq göstərdiyini görən Fərnaq onu daha da heyrləndirmək üçün II Kirin sərkərdələri ilə görüşmək üçün onu Pasarqada apardı.

Fərnaq II Kirin ən yaxın adamlarından olan Şibka[163] adlı cəngavərlə Rüstəmi uzaq bir yerdə görüşdürdü. Görüş zamanı Rüstəm öz çoxsaylı suallarını Şibkaya tuşlayır, Şibka da sakitcə Rüstəmi maraqlandıran sualları cavablandırır. Şibkanın bütün bu dediklərindən heyrətə gələn Rüstəm üzünü Fərnaqa tutub dedi:

- Əgər II Kirin belə cəsur adamları varsa, demək o, həqiqətən də, çox qüdrətli bir hökmdar və güclü bir insandır. Çünki II Kirin o qədər rəqibi olduğu halda farsları öz bayrağı altında birləşdirməsi onu, həqiqətən də xalqı tərəfindən çox sevilən birinə çevirir. Amma onun əksinə olaraq vahid hökmdarlarının olmasına baxmayaraq saklarda hər tayfa başçısı özünü bütün sakların hökmdarı hesab edir. Məsələ o yerə çatıb ki, onlardan bəzilərinin Təhmirədən də çox hərbi qüvvəsi var və bu da dolayısı ilə çariça üçün təhlükədir.

163.Şibka – İran hərbi sərkərdəsi.

Rüstəm də II Kir kimi sakları bir yumruq altında birləşdirməyi düşünməyə başladı və bu zaman Fərnaq içəri daxil olub dedi:

- Qardaş! Səni II Kirin Yunan muzdlu piyadalarının komandiri Fanat[164] görmək istəyir!

Bunu eşidən Rüstəm ayağa durub Fanatı çox gözəl qonaqpərvərliklə qarşıladı və ona gözəl süfrə açdı. Süfrənin gözəlliyi və yeməklərin müxtəlifliyi ilə valeh olan Fanat özü ilə gətirdiyi qızıldan və bahalı daş-qaşlarla bəzədilmiş qabları süfrəyə qoyub dedi:

- Gördüyün bu vazaları uzaq Hinddən II Kir üçün gətirmişlər, lakin deyirlər ki, bu vazalar Hinddə də Çindən gətirilmişdir və bu üzdən də böyük II Kir onu əzəmətli Rüstəmə bağışlamaq istəyir. Bütün bu bahalı hədiyyələri görən Rüstəm özü şəxsən II Kirin yanına getməyə qərar verdi. Səhər açılan kimi Rüstəm öz dəstəsini götürüb Pasatrqada tərəf hərəkət etdi və onu yol boyu hamı əzəmətli ari cəngavəri kimi qarşıladılar və bu da Rüstəmin çox xoşuna gəlmişdi. Rüstəm İran torpağına qədəm basdıqdan sonra Kuruşun (II Kirin) əmri ilə onun şərəfinə ziyafət və bayram təşkil edildi, lakin Rüstəmin başı o qədər yemək-İçməyə qarışmışdı ki, o, onun üçün düzənlənmiş bayram şənliyində iştirak etmədi. Bu zaman II Kirin oğlu Smerdis Rüstəmi uzaq məsafədən izləyirdi. Rüstəm isə kənardan Fars oxatanlarının uzaqdan böyük dairəvi hədəfə necə ox atdıqlarına baxıb gülümsəməyə başladı və sonra kinayə ilə dedi:

- Sizin bu böyüklükdə dairəyə ox atmağınız yaxındakı bir dəvəyə ox atmaq kimi bir şeydir, mən və massagetlər onu gözüyumulu belə edərlər!

Rüstəmin sözlərindən heyrətlənən kənardakılar ondan öz məharətini göztərməyi xahiş etdilər, lakin bütün bunlara

---

164.Fanat - Kuruşun (II Kirin) Yunan muzdlu sərkərdələrindən biri

baxmayaraq Rüstəm bunu etməkdən imtina etdi və birdən böyük II Kir dilləndi:

- Ey Ari igidi! Səndən öz oxatma məharətini göztərməyini xahiş edirəm!

II Kirin xahişini eşidən Rüstəm onun bu xahişini geri çevirməyərək yanındakı qardaşı Fərnaqın qulağına nə isə pıçıldadı və Fərnaq da Rüstəmin çadırına gedib onun yayını gətirdi. Yolda o, minbaşı Şapurdan xahiş etdi ki, Fars oxatanlarına tapşırınsın ki, onlar 4 bildirçin hazırlasınlar və çox keçmədi ki, Rüstəmə onun misilsiz atını gətirdilər. Rüstəm dərhal atın belinə minib Fərnaqın gətirdiyi yaya qırmızı uclu dörd ox qoyub dartdı və bu zaman Fərnaq əli ilə Fars əsgərlərinə işarə edən kimi onların hər biri dörd ayrı tərəfə dörd bildirçini səmaya buraxdılar. Rüstəm o bildirçinlərdən ikisinə ox atdı və onlar səmanın yüksəkliyindən yerə düşdülər. Lakin Rüstəmin atı dayandı və oxlardan biri yerə düşdü. Bu zaman digər iki bildirçin bir az da yüksəkliyə uçmağa başlayıb uzaqlaşdı, lakin Rüstəm tez əyilib oxu götürdü və cəld dartıb uzaqlaşan digər iki bildirçinə atdı və onlar uçduqları yüksəklikdən yerə düşdülər. II Kirin alqışlaması ilə hamı birdən onu izdihamla alqışlamağa başladı və bu məharətinə görə II Kir Rüstəmə bahalı daş-qaşlarla bəzədilmiş vazları hədiyyə edib dedi:

- Sən və sənin igid tayfan olan saklar və biz farslar eyni atanın belindən gəlmiş iki qardaş xalq və iki bədəndə bir ürək kimiyik və bu səbəbdən də sən Ari qövmünün əvəzolunmaz qəhrəmanlıq və cəsurluq nümunəsisən!

Bunu eşidən Rüstəm cavab verdi:

- Əlahəzrət! Əgər, doğurdan da, dediyiniz kimidirsə, onda niyə bizim xalq da sizin yaratdığınız bu Ari bayrağı altında birləşmirlər?

Rüstəmin bu sözlərindən xoşhal olan II Kir sakit səsle Rüstəmə cavab verdi:

- Görürəm ki, sən də mənim kimi xalqını sevənsən və əmin ol ki, gün gələcək o dediyin baş verəcək! Bunu deyən kimi II Kir əmr verdi və tezliklə Rüstəmə bahalı daş-qaşla işlənmiş dəbdəbəli bir libas gətirdilər və bu libasın üzərində Tihraxuda çar sülaləsinin rəmzi olan “qrifon” təsvirli Midiya geyimini gətirdilər. Bu vaxt II Kir özü şəxsən ayağa qalxdı və Rüstəmin də ayağa qalxmasını istədi. Rüstəm ayağa duran kimi II Kir o geyimi əlinə alıb üzünü Rüstəmə tutdu və dedi:

- Sən ey Arilər qəhrəmanlıq nümunəsi və sakların qüruru olan əzəmətli Rüstəm! Göstərdiyin rəşadətə görə səni ulu babalarımız və ali xanədanımız qədim Midiya hökmdarların rəmzi sayılan hökmdar ailə libasını sənə təqdim edirəm, yaxın gəl! Rüstəm yaxın gəldi və II Kir o dəbdəbəli libası şəxsən özü Rüstəmin əyninə geyindirdi və yanında əyləşdirdi. Libas o qədər gözəl və qiymətli idi ki, sözlə vəsf etmək qeyri-mümkün idi.

II Kir ayrıca olaraq Rüstəmi özünün mərmərdən tikilmiş köşkünə dəvət etdi və köşk o qədər gözəl idi ki, Rüstəm buna çox valeh oldu. II Kir ayaq üstə durmuş, onun sol tərəfində qızdan "şire-xorşid" (Günəşli şir) heykəli və sağ tərəfində də çox sevdiyi həyat yoldaşı Kasandana[165] da var idi.

166.Otan – Kasandananın qardaşı.

Kasandana özü şah nəslindən olan tanınmış əsilzadə Farnaspın qızı idi və o çox gözəl idi. Onun əmisi olan Otan[166] Ari əsilzadələri arasında xüsusi hörmətə malik idi və hamı onu təqlid edərdi. Kasandananın gecə kimi zil qara gözləri, uzun

165.Kasandana – II Kirin arvadı və İran şahzadəsi.

qara saçları, ox kimi qara kiprikləri vari idi. Əyninə sarı uzun libas geyinmiş, ətəyi isə mor rənglə örtülmüşdü. Kasandana çiçəkləri çox sevdiyindən II Kir ona həmişə tər ağ çiçəklər verərdi. II Kirin Kasandana ilə evliliyindən II Kambiz, Bardiya[167], Ariston və Atossa[168] adlı bir qızı dünyaya gəlmişdi və II Kir onları çox sevərdi. Rüstəm Kasandananı görən kimi ədəblə salam verdi və Kasandana da ona öz ərkanı ilə cavab verib üzünü bağladı. Rüstəm II Kirə söhbət edən zaman, Kasandana onu başdan-ayağa süzür və bu əzəmətli Rüstəmi indi qarşısında canlı gördüyü üçün təəccübünü gizlədə bilmirdi. Söhbət əsnasında Kassandana fürsət tapdı və üzünü Rüstəmə tutub dedi:

- Mənə elə gəlir ki, sizin qadınıınız çox xoşbəxtdir. Ona görə ki, sizin kimi mərd, igid cəngavərin həyat yoldaşdır, elə deyilmi?

- Elə eyni sözü sizin bəranizdə də demək olar kraliçam! – deyər Rüstəm cavab verdi.

Bütün bu təntənə və dəbdəbədən gözləri işıqlanan Rüstəmin sevincinin həddi-hüdudu yox idi. Çünki uzun illər öncə vətəni Tihraxuda, sonra da bütün saklar üçün canını belə təhlükələrə atan Rüstəmə bu günə qədər kimsə quru təşəkkür belə etməmiş,əksinə bunu onun borcu sayaraq üstündən keçmişlər. Ayrıca olaraq göstərdiyi fədakarlığın əvəzinə ən çox sevdiklərindən belə xəyanət görən Rüstəmin Kuruş (II Kir) tərəfindən bu cür yüksək tutulması onun gözlərini açdı. Kuruş (II Kir) Rüstəmə onun yanında qalacağı təqdirdə onu kiçik Midiyanın satrapı edəcəyi və onu qızı Atossa ilə evləndirəcəyini söz vermişdi. Budur Rüstəm həyatda layiq olduğunu Təhmirədən yox, II Kirdən almışdı.

167.Kambiz və Bardiya – II Kirin oğlanları.

168.Atossa və Ariston – II kirin qızları.

Lakin indi onu düşündürən bu yox, ayrı bir məsələ idi. Belə ki, Rüstəm tezliklə bu xəbərin Təhmirəyə və saklara çatmasını və Rüstəmin nə qədər qiymətli və lazımlı biri olduğunu bildirmək istəyirdi. Lakin Rüstəm üçün bu hələ tez idi, çünki burada onu başqa bir məsələ gözləyirdi. Rüstəmlə Fərnaq yenicə süfrəyə əyləşmişdilər ki, II Kirin gözətçilərindən olan yunan hərbi komandiri Şibka içəri daxil olub təzim etdi və üzünü şaha tutaraq dedi:

- Əzəmətli hökmdarım! Rüstəmi və qardaşı Fərnaqı görmək istəyən iki şəxs var!

Bu sözü eşidən Rüstəm təəccüblə soruşdu:

- Bu Fars torpağında kimdir belə mənə yaxın və məni soruşan? II Kir əli ilə işarə etdikdən sonra içəriyə Rüstəmə yaxın olan iki şəxs girdi və onlardan biri Rüstəmin əmisi Səqəsvar (Sakasfar) və əmisi oğlu Sakana idi. Onları görəndə kimi Rüstəm heyrətindən donub qaldı və yeməyini saxlayıb cəld ayağa durdu. Bu zaman onu görəndə əmisi Səqəsvar qollarını açıb Rüstəmə yaxınlaşaraq dedi:

- Rüstəm! Xoş gördük qardaş oğlu, illərdir ki, sənin üzünə həsrətəm və nə yaxşı oldu ki, tale bizi Tihraxudada yox, İranda üz-üzə gətirdi.

Lakin Rüstəm öz acıqlı baxışı ilə Səqəsvar süzdü.

Bunu əmisi də hiss etdi. Amma özünü o yerə qoymayaraq, Rüstəmin yanında oturaraq Sakananı göstərək dedi:

- Bax, o da sənin qardaşın Sakana, illər keçmiş və biri-birinizdən ayrı qalmısınız.

Lakin Rüstəm hər bir cavab və yaraşlıq igid görəndə onu Təhmirəyə (Tomirisə) gələcək sevgili kimi qəbul etdiyindən heç ona tərəf baxmayaraq dedi:

- Əmi, əsas mətləbə keç və səni uzun bir ayrılıqdan sonra mənim yanıma gətirən nədir?

- Eşit məni, oğlum! Hər ikimizin taleyi eynidir və hər ikimiz Tihraxuda taxtının əsl hakimi olduğumuz halda yerimizdə başqaları əyləşir. Gəl birləşək və öz haqqımızı alağ. Sən Tihraxuda taxtına əyləş, mən də Haomavarq taxtına! – deyə Səqəsvar(Sakasvar) dedi.

- Yox əmi! Qarşında əvvəlki gördüyün avam və sadələhv Rüstəm yoxdur, indi kimsə məni öz şəxsi məqsədləri üçün artıq istifadə edə bilməz, buna görə də özünü boşuna yorma! – deyə Rüstəm cavab verdi.

Bütün bunları Sakana kənardan başını aşağı salıb susqunluqla dinləyirdi və sonra isə onlar çıxıb getdilər.

Çox keçmədi ki, Rüstəmin iki minlik Tihraxuda və min nəfərlik Massaget əsgərləri ilə Kuruşun (II Kirin) yanına getməsi xəbəri saklara gəlib çatdı. Hamı heyrətlərindən donub qaldılar və hamı öz-özünə deyirdi:

- Yəqin indi Spako, Madi, Purdad, Fərqaq və Qubad şah öz qəbirlərində narahatdırlar və Rüstəmin bu hərəkətinə görə onların məzarı od tutub yanır. Ümumiyyətlə, Rüstəmin bu hərəkətini kimsə izah edə bilmir və sakitləşə bilmirdi. Hamı düşünürdü ki “axı necə ola bilər ki, Tihraxuda taxtının varisi, sakların qüruru və bütün çölün əvəzolunmaz qəhrəmanı olan əzəmətli Rüstəm II Kirin tərəfinə keçib və öz vətənini satmış yunan Fanetlə eyni sırada yer alıb”.

Sakların əksinə olaraq farslar Rüstəmə layiq olduğu ən yüksək qiyməti verərək onu Ari hökmdarlarına layiq dəbdəbəli saraylarda, onunla Sakastanın və sakların hökmdarı kimi davranıb ehtiram göstərirdilər.

II Kirin əmri ilə Rüstəmə qərbdə Borusfen çayından, şərqdə Çinə qədər, şimalda savromatlar ölkəsindən cənubda Taliyaya (Kaspiana) qədər olan tayfaların hökmdarı titulu verildi. Bununla da bu ərazilərdə yaşayan sakalotlar, saklar, tihraxudalar, toxarlar, apasaklar, haomavarqlar və quzlar

Rüstəmlə birgə II Kirin hakimiyyəti altına keçmiş olurdu. Rüstəmin bu cür davranması sakların parçalanmasına gətirib çıxardı və hərə öz ərazisini möhkəmləndirərək öz hakimiyyətini qorumağa çalışdı. Belə ki, Rüstəmdən ciddi surətdə üz döndərən saklar eyni zamanda Təhmirəni də bu işdə günahlandırmağa başladılar. Belə ki, bu xəbəri eşidən Tihraxuda hakimi və Rüstəmin qardaşı Xurşid öz sərhədlərini möhkəmləndirdi, Şapur, Xosrov və Kavusun orduları hərbi hazırlıq vəziyyətinə gətirildi. Bütün bunlardan fərqli olaraq Bəxtiyar isə kənarda durub ikili siyasət aparmağa və suyu bulandıрмаğa başladı.

4.Hökmdar Rüstəmin öz dəstəsi ilə gizlicə vətənə qayıtması.

II Kir dediyi kimi də Rüstəmə həddindən artıq qiymət verib onu ucaltdı. O Rüstəmi hamının gözü qarşısında təntənəli surətdə başına tac qoyaraq, onu Sakavrakanın (Sak yerinin) və Sakalilavrakanın (Sakların lil yeri Taliyanın) tək hökmdarı elan etdi. II Kirin bu hərəkətlərindən sevinənlər də var idi, sevinməyənlər də. II Kir Rüstəmi öz qardaşı və sağ qolu elan edərək onu saklardan və farslardan ibarət xüsusi ordunun komandanını elan etdi. Rüstəmin komandanlığı altında öz İran ordusu ilə bütün Ön Asiyanı ələ keçirdi və çoxlu məğlubedilməz sərkərdələri məğlub etdi. İndi II Kirin) qarşısında başqa bir məsələ dururdu:

- Necə olursa-olsun, Kaspi dənizi sahilindəki massagetləri məğlub edib öz dövlətinə qatmaq və Rüstəmi öz vassalı kimi Sakavrakaya hökmdar təyin etmək istəyirdi. Lakin II Kirin Rüstəmə bu qədər önəm verməsi bəzi əyanları narahat etdiyindən onlar bir fitnə ilə II Kirə Rüstəmin arasını vurmağı qərara aldılar. Belə ki, bir ərəb döyüşlərin birində saklara əsir

düşdü və çox keçmədi ki, Rüstəmlə dost oldu və o ərəb günlərin birində üzünü Rüstəmə tutub dedi:

- Ey sakların hökmdarı, əzəmətli Rüstəm! Sən mənə öldürməyib həyatımı bağışladın və buna görə də mən də sənə bir həyat borcum var və odur ki sənə köməklik etmək istəyirəm!

- Bununla nə emək istəyirsən? – deyərək Rüstəm təəccüblə soruşdu.

- Deməyim odur ki, mən də sənə kimi II Kirin yanına bir zamanlar pənah gətirmişdim və əzəmətli II Kir mənə sənə kimi yüksək qiymətləndirib başıma tac qoydu, lakin II Kirin ətrafında olan əyanlar mənə paxıllıq etməyə başladılar. Onlardan biri olan Utba bin Əsəd[169] mənə kimi II Kirin arasına fitnə salaraq mənə II Kirin gözündən saldı. İndi mən onun üçün heç kiməm və ayrıca olaraq vətənimdə də satqın kimi tanınıram. Utba bin Əsəd adını eşidəndə Rüstəm ona inanmağa başladı, çünki gələndən bəri Rüstəm həqiqətən də, Utba bin Əsədin ona qarşı acıqlı baxışlarını sezmişdi və ona görə də bir az fikrə gedəndən sonra ərəbə dedi:

- Əminəm ki, bu vəziyyətdən çıxmaq üçün təklifin də vardır.

- Əlbəttəki vardır! Əgər II Kir sənə də gözündən çıxarsa, onda sən də mənə kimi vətəninə dönə bilməyəcəksən və oralarda sənə satqın kimi tanıyalar. Nə qədər ki, gec deyil Qafqaza – vətənin Taliyaya qayıt!

Vətən sözü eşidən kimi o həm Tihraxdada, həm də Taliyada bütün sevdiklərini yadına salıb ah çəkdi və sonra qardaşı Fərnaqı yanına çağıraraq dedi:

- Əmrimdə olan Fars əsgərlərindən başqa bütün saklara bildir ki, dan yeri sökülməmiş Taliyaya - Sakalilavrakaya

---

169.Ütbə bin Əsəd – İran sarayında yaşayan ərəb sərkərdə.

qayıdırıq!

- Baş üstə qardaş! - deyə Fərnaq təzim edib çıxıb getdi və tezliklə bütün Sak sərkərdələri Rüstəmin başına yığışib təlimat aldılar və sonra da öz çadırlarına tərəf getdilər. Çox keçmədi ki, hamı hazır oldu və bu zaman o ərəb Rüstəmin ətəyindən yapışıb yalvarmağa başladı:

- Məni də özünlə apar! Sənə yalvarıram!

- Məni yubatma, əks halda bizim yola hazırlaşdığımızdan başqaları da xəbər tutar! – deyə Rüstəm sakit bir səslə cavab verdi.

- Sən məni xilas etmisən, sənə bir can borcum var və cazə ver sənənlə gəlmişəm, lazım olan vaxtda borcumu da ödəyərəm! – deyə Səlmən bin Qəssan ağlamağa başladı.

- Sən öz həyatını mənə yox, Şinabanda[170]borclusan və get onunla hesablaş! – deyə Rüstəm cavab verdi.

- Şinaband məni bağışlayıb, mənə icazə ver qoy öz Sak qardaşlarımla bu uzun və çətin yola çıxım! – deyə Səlmən bin cavab verdi.

- Yox sən ərəbsən, biz isə Ariyik, sənənlə ölkən Ərəbiyə, bizim ölkə isə sakavrakadır, öz ölkəndə qal! – Rüstəm cavab verdi.

- Dərğudur ki, mən ərəbəm və bir ərəb onu xilas edəndə daima qulluq edər. İndi mənim sizdən başqa kimsəm qalmayıb, bu şərəfi mənə bəxş et və izn ver sizinlə gedim! – deyə Səlmən bin Cərir cavab dedi.

Səlmən bu sözlərindən təngə gəlmiş Rüstəm üzünü ona tutub dedi:

- Bəyaz dediyim kimi sakların ölkəsi sakalilavrakadır və o Kaspi dənizinin cənubundakı dağlar olan Varzata və Taliya dağlarından başlayır. Oraya gedən yolda çoxlu çətinliklər və

170.Şinaband – Rüstəmin sərkərdəsi. Bu adda Lerik rayonunda eyni adda kənd var.

keçilməzlilər var və bunun üçün dözümlü və igid olmaq gərəkir və səndə bu igidlik varmı?

Əgər sən yolda hər hansı bir döyüşdə həlak olsan, onda biz sənin cismini torpağa, ismini isə qəlbimizə dəfn edərik, lakin bu sənin üçün qürbət eldə əzab çəkməkdən başqa bir şey olmayacaq. Bu zaman Salman bin Cərir Rüstəmin sözünü kəsmək istəyəndə Rüstəm səsini qaldıraraq dedi:

- Dayan! Sözümlü kəsmə! Sən isti ərəb ölkəsində dünyaya gəlmisən, dəbdəbəli Babil şəhərində böyüyüb boya-başaçatmısan. Buna görə də sən vətənim Sakalilavrankanın və Taliya dağları ilə Kaspı dənizi arasında yerləşən rütubətli torpaqlarda bir gün də yaşaya bilməzsən. Sənə məsləhətim öz doğma Ərəbistan torpağında qal və vətəninə xidmət et!

Rüstəm sözünü bitirər-bitirməz yola düşmək barədə göstəriş verdi. Babil[171] şəhərinin şimala doğru qapısı olan müqəddəs İştara[172] darvazasına yaxınlaşanda Rüstəmi və əsgərlərini mühasirəyə aldılar. Bunlar Kuruşun (II Kirin) Babil satrapı olan fars Zərdaqın əsgərləri idi, onların sayı yüzdən çox idi və bu vaxt iki atlı irəli gəlib dedi:

- Rüstəm kimdir?

- Mənəm! - deyər Rüstəm cavab verdi.

- Siz kimdən icazə almısınız? – deyər atlılar soruşdu.

- Zərdaq[173] getməyimi bilir! - deyər Rüstəm cavab verdi.

Əsgərlər:

- Zərdaqın sarı icazə nişanını göstər.

- Siz mənim kim olduğumu bilirsinizmi? – deyər Rüstəm cavab verdi.

Əsgərlər:

171.Babil – Mesopotomiyada qədim şəhər.

172.İştar – Qədim babil şəhərinin darvazası.

173.Zərdaq – Babil əhərinin muhafizə rəisi.

- Hə bilirik! Sən çar Rüstəm və bunlar da sənin sakların və Zərdaqın sarı icazə nişanı olması şəhəri kimsə tərk edə bilməz.

- Tez olun açın qapıları! - deyə Rüstəm qəzəblə bağırırdı. Əsgərlər:

- Yox, açma bilmərik deyəndən sonra qılınclar çəkildi və saklar Zərdaqın əsgərlərini qılıncdan keçirdilər. Bundan sonra isə Rüstəm və əsgərləri sakitcə şəhərdən çıxıb şimala – Sakalilavrakaya(Taliyaya) doğru hərəkət etməyə başladılar. Tezliklə sakların şəhərdən çıxıb getmə xəbəri ətrafa yayıldı və satrapın əmri ilə şimala gedən bütün postlar bərkidildi və bütün yollar nəzarətə alındı. Hər tərəfə çaparlar göndərildi və bu çaparlar bütün satraplara, mərzbanlara Rüstəmin qaçması haqda xəbəri yaydılar. Xəbər tezliklə II Kirə də çatdı və o, qəzəbindən yerə-göyə sığmırdı, lakin onu təsəlli edən əsas məsələ isə Rüstəmin niyə belə etdiyi idi.

Bütün postlarda İran əsgərləri hərbi-hazırlıq vəziyyətinə gətirilmişdi və onlar Rüstəmin dəstəsini gözləyirdilər, lakin elə bil ki, Rüstəm öz dəstəsi ilə dənizə girmişdi. Nə qədər qəzəbli olsa da, II Kir, ümumiyyətlə, Rüstəmin qaçma xəbərinə inanmır, əksinə bunu da əzəmətli Rüstəmin xüsusiyyətlərindən hesab edirdi.

Babil şəhərində Baltasarın[174] sarayında hamı dərin düşüncələrə dalmışdı və hamını Rüstəmin iki minlik ordu ilə hansı dəliyə girdiyi maraqlandırırırdı. Nəhayət, Rüstəm haqda ilk xəbəri Mard[175] gəlib II Kirə çatdırdı və məsələnin əsl mahiyyətini gizlədərək Kuruşa (II Kirə) belə dedi:

- Aldığım məlumatlara görə, Rüstəm öz dəstəsi ilə sadəcə olaraq qərb sərhədlərimizi təftişə çıxıb, lakin bu avam saklar qərb

---

174. Baltasar – Əhəmənilərin Babil şəhər valisi.

175. Mard – Kuruşun(II Kirin) sərkərdəsi.

əvəzinə çaşib şimala gediblər. Bunu eşidən II Kir Mardın bu sözlərinə inanaraq Rüstəmə yazıqlığı belə gəlmişdi.

II Kirin yumşaldığını görən Mard sözünə kinayə ilə dedi:

- Bu tərs dağlı qafqazlılara heç nə olmaz, onlar Taliya dağlarından Qaf dağlarına, oradan da Savromatiyaya gedir və saxtali qarda belə ölmürlər. II Kir öz sarayında arxayınlaşıb oturan zaman Rüstəm öz dəstəsi ilə şimala doğru hərəkət edərək Arbelaya[176] çatdılar və Zaqros dağlarını[177] güclə keçən saklar çoxlu tələfat verdilər.

Belə ki Zaqrosun keçilməz qarlı sıldırım keçidləri sakların atlarını taqətdən saldı və Rüstəmin atı Vol isə bürəyib yerə oturdu. Vəziyyətin belə olduğunu görən Rüstəm sakları başına yığdı və Zaqrosun bu çətin keçidini davam edib-etməmək haqda məşvərət etməyə başladılar. Səsvərmə başlayan kimi razı olanlar öz tanqalarını ortaya atdılar və qərar qəbul edildi. Qərara əsasən Zaqrosla keçid dayandırıldı və saklar Zaqrosu kəsə deyil, onun sol ətəkləri ilə Urartu torpaqlarına tərəf hərəkət etməyə başladılar. Beləcə saklar çox yol getdikdən sonra səhər gəlib Urartu torpaqlarına çatdılar. Rüstəm Urartu sərhədindəki, Koşaba[178] məntəqəsi yaxınlığında düşərgə qurdu və öz əsgərlərindən 500 nəfərini düşərgədə qoydu. 1500 nəfərlik süvari ilə Urartunun içərilərinə doğru hərəkət etdi. Saklar çox getdilər, lakin bir canlıya da rast gəlmədilər və onlar çox çətin vəziyyətdə - həm ac-susuz idilər, həm də soyuqdan donurdular. Onlar bir az gedir, bir az dincəldirilər, lakin kimsə Rüstəmin nə dincəldiyini, nə də yatdığını görmürdü. Nəhayət, taqətdən düşmüş saklar uzaqdan bir qala gördülər və bunu görən Fərnaq

176.Arbela – İndiki İraqda Ərbil şəhəri.

177.Zaqros dağları - İran-İraq sərhədində dağ silsiləsi.

178.Koşaba məntəqəsi – Türkiyə ilə İran sərhədindəki Xoşab məntəqəsinə uyğundur.

qışqırmağa başladı:

- Qala, qala görürəm! Bu zaman hamı o tərəf baxdı və həqiqətən də, bu qala idi. Rüstəmin tapşırığı ilə sərrast oxatanlar hazır vəziyyətdə dayandılar və digər əsgərlər isə qalaya doğru hərəkət etdilər. Tezliklə onlar gəlib qala darvazasına çatdılar.

Sakların bir qismi çöldə qaldı, digər qismi isə dörd tərəfə baxa-bax içəri girdilər. Qalanı başdan ayağa gəzsələr də, ətrafda kimsəni görə bilmədilər və o elə bil tərک edilmişdi və bunu hiss edən Rüstəm dedi:

- Qala tərک edilmiş və heç bir yemək də yoxdur, ayrıca olaraq quyu da daşla doldurulub.

- Necə yəni tərک edilib? – deyə Fərnaq soruşdu və sonra Arkan və Demoku[179] çağıraraq dedi:

- Hər ehtimala qarşı bütün zirzəmiləri yoxlayın, bəlkə bir şey tapdınız!

Bunu eşidən kimi onlar yanlarına əsgər alıb zirzəmilərə endilər. Bütün zirzəmini axtaran Demok və Arkan orada da heç bir şeyin olmadığını deyəndə Rüstəm qalan əsgərlərini də qalaya gətirdi və orada dincəlməyi əmr etdi. Bütün yorğunluqlardan sonra Rüstəm də azca dincəlməyə qərar verdi, lakin yenice yuxuya getmişdi ki, Fərnaq onu oyatmağa başladı:

- Qardaş, oyan tez ol! Bu zaman Rüstəm diksinib səso oyandı və qala bürcündən aşağı baxanda gördü ki, hər tərəf odla qalanmışdır. Bunu görə Rüstəm üzünü Fərnaqa tutub dedi:

- Bizi tələyə salıblar və ehtimal ki, indi düşmənin qüvvələri qaranlıqda durub bizi izləyirlər.

- Nə əmr edirsən, qardaş? – deyə Fərnaq soruşdu.

Yalnız gözləmək! – deyə Rüstəm cavab verdi.

Rüstəm və əsgərləri qalada iki gün gözləsələr də kimsə

179.Arkan və Demok – Tihraşuda sərkərdələri.

onlara hücum etmədi, yəqin onlar sakların azuqələrinin bitməsinə gözləyirdilər və bu yaxşı hərbi taktika idi. Rüstəm də bunu yaxşı bildiyindən əsgərlərinə qidaya qənaət etməyi tapşırırdı, lakin üçüncü gün qalaya 3 atlı yaxınılaşdı. Rüstəm qala qapılarının açılmasını əmr etdi, qapıları açıldı və üç atlı içəri daxil oldu. Geyimlərinə və silahlarından onların İran əsgərləri olmadıqları anlaşılırdı, ayrıca onların qalın qara qaşları və saqqalları var idi ki, bu da onların urartulu olduğunu bildirirdi. Söhbət zamanı Rüstəm atlılara bildirdi ki, onların məqsədi bu qalaya soxulmaq yox, sadəcə öz vətənlərinə getməkdir.

Lakin Urartu əsgərləri onların dost olmadıqlarını və bu qalaya da qəsdən gəldiklərini bildirəndə Rüstəm qəzəbləndi və bunu görənlər saklar urartulu əsgərlərin üzərinə cumdular.

Əsgərlərinin elçiləri öldürmək istədiyini görənlər Rüstəm əli ilə işarə edərək elçiləri öldürməməyi əmr etdi və üzünü əsgərlərə tutub dedi:

- Deyəsən ulu atalarımızın sizə necə zərbə vurduqlarını və sizin də babalarınızın necə qaçıb canlarını qurtardıqlarını tez unutmusunuz və bunu, deyəsən, yenidən təkrarlamaq lazım gələcək!

Sonra isə o elçiləri özü ilə qala bürcünə gətirdi. Fərnaqdan oxu alıb yandırdı və havaya atdı. Elə bu zaman qaranlıqdan beş yüz ox da havaya atıldı. Sonra da üzünü urartululara tutub dedi:

- İndi gördünüz ki, biz yox, siz tələdəsiniz? Siz bizə öz qalanızı verdiz və biz də burada dincəldik. Buna görə sizə minnətdarıq, lakin bizim şərtimiz var!

- Nə şərtidir elə? – deyə urartululardan biri soruşdu və bunun cavabında Rüstəm verdi:

- Siz bizə qala sahibi ilə yüz əsgəri girov qoyursunuz və biz də sizin ölkədən sakitcə çıxıb gedirik. Elə ki, sərhədə çatdıq, onda qala sahibini və əsgərlərinizi sağ-salamat sizə təhvil verib

ölkəmizə gedərik. Rüstəmin sözlərindən sonra Urartu elçilərindən biri dedi:

- Bunu üçün biz düşünməliyik və əgər sabaha qədər bizdən bir xəbər almasanız, onda bilin ki, şərtinizi qəbul etməmişik və müharibə olacaq. Rüstəm elçiləri buraxdı, lakin səhər oldu, amma elçilərdən xəbər olmadı, bu da müharibəyə işarə idi.

5. Urartulularla müharibə.

Rüstəm urartuluların öz sözlərində durmayacaqlarını bildiyindən elə axşamdan hazırlıq işləri görmüşdü. Beləcə səhər vaxtı urartulular hücumə keçdilər, lakin yaxınlıqda sak oxçularının olduğunu nəzərə alaraq ox hədəfindən uzaqda durub

gözlədilər. Bu vaxt saklar həm qaladan, həm də ətraflardan urartululara oxlar yağdırmağa başladılar. Azuqənin qənaətlə işlədilməsinə baxmayaraq tezliklə sakların bütün azuqəsi və suyu bitdi və bunu görənlər köhnə quyunu qazmaq istəsələr də, bu bir nəticə vermədi.

Urartulularla müharibə çox çəkdiyindən sakların gücü artıq tükənmişdi və onlar məcburən öz atlarını kəsir, ətinə yeyir və qanını isə içirdilər. Beləliklə, onlar tez bir zamanda bütün atları kəsib yedilər və növbə Rüstəmin sevimli atı Vala çətdi. Lakin saklar Valı əsla kəsmək istəmirdilər, çünki o həm Rüstəmin süd qardaşı, həm də saklar üçün müqəddəs bir qələbə rəmzi sayılırdı. Bütün bunları nəzərə alan saklar onun üçün göz yaşlarından su düzəldirdilər ki, o da içsin. Lakin bu çox çətin

idi, çünki Val çox azuqə yeyir və çoxlu su içirdi və buna görə də su və ərzaq çatışmazlığından getdikcə zəifləməyə başladı.

Çox keçmədi ki, Urartu ordusu Rüstəmin qaladan qıraqda qoyduğu beş yüz sakı qırıb yox etdilər və onların başlarını kəsib araba ilə qalaya yolladılar. Bunu görən qaladakı saklar dəhşətə gəldilər və qışqıraraq Rüstəmi çağırdılar. Səsa oyanan Rüstəm qala bürcünə çıxdı və bürcdən aşağı baxanda öz əsgərlərinin başlarını görəndə diz üstə çöküb ağlamağa başladı. Bir müddət hönkür-hönkür ağlayıb kövrələn Rüstəmin gözlərindən axan yaş saqqalını islatmışdı, sonra isə ayağa qalxıb əsgərlərini başına yığdı və dedi:

- İgidlərim! Bizim indi iki yolumuz qalıb!

- Ya qaladan çıxıb düşmənlə son nəfərə qədər üz-üzə vuruşarıq, ya da qalada qalıb son nəfəsimizə qədər mübarizə aparacaq və sonda qalan şəxs özünü öldürəcək!

Sonra isə aşağıda öldürülən beş yüz nəfərdən ibarət sak əsgərlərinin kəllələrinə baxıb sözünə davam edərək dedi:

- Bu urartu vəhşiləri düşündüyümdən də çox güclü və qətiyyətli çıxdılar. Sanırdım ki, geridə qoyduğum beş yüz nəfərlik əsgərlərimi məğlub etmək üçün uzun vaxt sərf edəcəklər. lakin, bu heç də belə olmadı. Onlar daha ayıq çıxıb qısa müddətdə əsgərlərimizin öhdəsindən gəldilər.

Bunu görən Fərnaq soruşdu:

- Bəs, nə etməmizi əmr edirsən?

- Əgər qaladan çıxıb onlara hücum etsək, bu dirigözlü ölümə getməkdir. Yox, qalıb mübarizə aparsaq, yenə də bir-bir bu döyüşdə məhv olacağıq. Elə bu səbəbdən də əmrim budur ki, qalada qalaq və Təhmirəyə tez bir zamanda bir çapar göndərib kömək istəyək! – deyərək Rüstəm cavab verdi.

Bunu eşidən saklar bu işi səsverməyə qoydular və hərə öz tamğasını meydana atıb razılıq əlamətini bildirdilər. Sonda isə

bütün saklar öz kəmərlerini açıb biri-birinə bağladılar və sonra da qalanın arxa tərəfindən aşağı sallayıb çaparı endirdilər.

Qaladan gizlicə aşağı enən çapar tez qaçıb Sakalilavrakaya – Təhmirənin (Tomirisin) yanına getdi. Bir müddət sonra qalanın arxa tərəfində, aşağıda atlılar göründülər. Bunlar Şibka və Harpaq idi. Onlar qalaya arxadan yaxınlaşıb öz oxları ilə düşməni uzaqlaşdırmağa çalışırdılar və bu zaman bundan istifadə edən əsgərlər elə həmin kəmərlərlə qaladan aşağı enməyə başladılar. Növbə Rüstəmə də çatdı və onu aşağı saldılar. Rüstəm o qədər yorulub taqətdən düşmüşdü ki, yerə enən kimi yıxılıb yerə sərildi. Rüstəmin yıxıldığını görən Şibka onun başını dizi üstə qoyub dedi:

- Narahat olmayın əlahəzrət, biz özümüzü vaxtında çatdırdıq və əgər Harpaq olmasaydı, çətin ki, yolu tapa biləydik. Rüstəm gözlərini açıb Şibkaya baxdı və sonra onu qucaqlayıb hönkür-hönkür ağlamağa başlayaraq dedi:

- Siz niyə gecikdiz, niyə bu qədər gec gəldiniz?

Sonra isə öskürməyə başladı və südlə dolu kuzəni alıb başına çəkdi. Rüstəmin bu sözlərindən özünü itirən Şibka Harpaqa baxdı və dedi:

- Elə deməyin, əlahəzrət, günahımızı alırsız, əgər Harpaq və Tirdad bizə azuqə-yemək və əsgər verməsəydi, çox çətin ki, biz sizi tapardıq. Rüstəm çönüb sağa baxanda yaxşı geyinmiş bir cəngavər görüb soruşdu:

- Bu igid kimdir belə?

- Bu Amid ölkəsinin[180] başçısı Tirdatdır!– deyə Şibka cavab verdi.

- Lakin siz yenə də gec gəldiniz, altı günlük yolu 12 günə gəlib çıxdınız! – deyə Rüstəm cavab verdi. Şibka udquna-udquna dedi:

180.Amid – İndiki türkiyə ərazisində qədim şəhər.

181. Opis – Sərkərdə.

- Əlahəzrət! Biz sizin dediyiniz o altı günlük yolu beş günə də gələ bilərdik, amma eşitdik ki, II Kir hər yerdə sizi axtarır və bütün yollarda postlar qurulub və bu üzdən gecikdik. Bunu eşidəndən sonra Rüstəm bir az sakitləşdi və sonra üzünü Tirdat tutub dedi:

- Təşəkkür edirəm sənə ey Amid hökmdarı! Sən bizə kömək etdin, biz bunu heç vaxt unutmarıq.

- Ulu hökmdar, siz mənə yox, mən sizə minnətdar olmalıyam, çünki sizin igid Opisi[181] gördüm. Xüsusilə sizin qəhrəmanlığınız haqda mən Sakasena[182] ərazisinə şahənşah tərəfindən təyin edilmiş hökmdar Dadaşrişdən[183] eşitmişəm. Bundan əlavə o, özü sizin harada olduğunuzu bilən kimi mən onun evində qonaq olduğum üçün mənə bu əsgərlərlə sizə köməyə göndərdi! – deyə Tridat cavab verdi və sonra isə Tirdad əlini Rüstəmin çiyininə qoyub dedi:

- Rüstəm, sənənin Qafqaza dönməyin çoxlu igidlərinin ölümü ilə nəticələndi və qoşunun azaldı. Odur ki, icazə ver mən öz əsgərlərimlə sənənin tabeliyinə keçək.

- Yox Tiridat! Sənənin təklifini qəbul edə bilmərəm, onsuz da sən öz köməyini etmişən mənə! – deyə Rüstəm cavab verdi.

- Niyə inad edirsiniz, əlahəzrət, qəbul edin bizi, axı sən öz qoşununun çoxunu itirmişən, yalnız bizimlə Qafqaza qayıda bilərsən! – deyə Harpaq da dilləndi.

- Yaxşı edirəm! Edirəm! – deyə Rüstəm dilləndi.

- Mən əvvəllər sənənin haqqında pis fikirdə idim, amma indi isə geniş bir qəlbənin olduğunu gördüm Tiridat, bağışla mənə! İndi sən Harpaqı bizim yanımızda qoyub özün urartuluları təqib et! – deyə Rüstəm cavab verdi.

182. Şakaşena – Arazdan şimalda qədim ölkə.

183. Dadaşriş – Şakaşena hökmüdarı.

- Səninlə çətinliklə tanış olub asanlıqla ayrılmaq da mənim üçün çox çətinidir. Sən məni bağışla və salamat qal! – deyərək Tiridad atının başını çəkib getdi.

6. Albanlarla müharibə. Alban hökmdarı Asvaqen

Beləliklə, onlar ayrıldılar, saklar isə Amid hökmdarı tərəfindən onlar üçün buraxılmış azuqələri yeyib özlərinə gəldilər və yollarına davam etdilər. Rüstəmin əksinə olaraq Tiridad isə cənuba çaparaq urartuluları təqib edir və onlarla qızgın döyüşdə olmuş Rüstəmi yada salırdı. O, Rüstəm üçün azuqə olaraq çoxlu qoyun-quzu əti, silah-sursat, at və onlarla bərabər isə bir neçə bələdçi də göndərmişdi. Bundan əlavə Harpaq öz ordusunu başdan-ayağa soyundurub geyimlərini Rüstəmə vermək istərkən, Rüstəm onun sadəqəbli olduğunu görüb özü istədiyi qədər aldı və gerisini də Harpaqa saxladı.

Beləliklə saklar və Harpaq gəlib Amid ölkəsi ilə Albaniyanın sərhədinə çatdılar, burada Harpaqın vətəni bitirdi. Artıq Rüstəmlə Harpaqın vidalaşmaq məqamı gəlib çatmışdı. Rüstəmlə Harpaq biri-birini qardaş kimi qucaqlayıb sağollaşdılar və Harpaq Rüstəmə dedi:

- Əziz qardaşım! Qoy bizim ulu əcdadımız olan Spakonun ruhu səni qorusun və qoy uğur həmişə səninlə olsun!

- Əmin ol ki, bu dünya yaranandan analar hələ sənin kimi mərd və cəngavər bir igidi doğmamış və bundan sonra da doğmayacaqdır!

Onlar beləcə ayrıldılar və Rüstəm öz dəstəsi ilə Alban torpaqlarına daxil oldu. Budur - Alban sərhədçiləri sakların Albaniyaya daxil olması xəbərini hökmdarları Asvagenə[184] çatdırdılar. Bunu eşidən Alban knyazı öz əsgərlərini silahlandıraraq bir hissəsini Alban-İver[185] sərhəddində saxladı. Albanların bir hissəsi ilə isə öz komandanlığı altında Assuriya[186] sərhədləri yaxınlığında pusquda durub gözlədi. Hər şeydən xəbərsiz olan Rüstəm və əsgərləri Araksı keçib Şiraka daxil oldular və Rüstəm Şirak[187] ərazisində öz düşərgəsini qurmağı albanlar üstünlüyü ələ almaq üzrə idilər, lakin üstəm çıxış yolu axtarsa da, tapa bilmirdi və bu zaman Rüstəm üzünü Fərnaqa tutub dedi:

- Deyəsən sonumuz gəldi!

Lakin elə bil, Fərnaq Rüstəmi dinləmirdi. Onun fikirləri dağınıq idi. Birdən xəyaldan ayılıraq, dedi:

- Rüstəm, Ruzbeh səni çağırır!

Özünü itirmiş Rüstəm boynunu çevirib kənardə ölən Sak əsgərlərinin cəsədlərinə baxıb başını bulayırdı. Çünki, yetmişiki nəfərdən çox Sak əsgərinin sinəsində çoxlu sayda xain Alban vəhşiləri tərəfindən sancılmış qılınc izləri var idi. Yetmiş üçüncü əsgər isə sağ tərəfdə artıq yorulmuş halda əlində qılıncı saxlaya bilmirdi və bunu görəndə Rüstəm bağırırdı:

- Qorxursan ki sağ qalmaq üçün, əslində qarnına bir-iki yumruq vur ki, qorxun getsin!

Yaralı əsgər dilləndi:

- Əlahəzrət! Ölənə kimi vuruşacağam, canım sizə fəda olsun. Əgər sağ qala bilməsəm, onda Taliyaya qayıdanda Lilavrakadakı ailəmi himayənizə almanızı xahiş edirəm! – deyərək Ruzbeh[188] dedi:

- Narahat olma, sən ölməyəcəksən və bu sözləri özün orada -

184.Asvagen – Alban hökmdarı.

185.İveriya – Gürcüstan ərazisində mövcud olmuş qədim çarlıq.

186.Assuriya – Şimali İraqda antic quldar dövləti.

187.Şirak – İndiki aşağı Qarabağ və Zəngəzur ərazisində tarixi vilayət.

188.Ruzbeh – Rüstəmin sərkərdələrindən birinin adı –

Sakalilavrakada öz ailənə deyəcəksən! – deyər Rüstəm xırıltılı səslə cavab verdi. Fərəməzin[189] vəziyyəti daha pis idi və o, o qədər zərbə almışdı ki, artıq danışa bilmir, xırıldayırdı. Fərəməzin bu vəziyyətini gören Rüstəm onun nə dediyini anlamaqda çətinlik çəkirdi və sonra üzünü saklara tutub dedi:

- Qardaşlarım! Artıq vaxtdır! Sizə əmr edirəm ki, iki hissəyə ayrılın! Birinci hissə ölən qardaşlarımızı dəfn etsin və sonra da arxadan çıxıb şimala doğru hərəkət etsin. İkinci hissə isə mənimlə burada qalıb ölənə qədər vuruşsun. Rüstəmin sözlərindən sonra minbaşı Şapur irəli çıxıb dedi:

- Ey Tihraxuda və Massaget hökmdarı, sən bizə və vətənimizə lazımsan hələ, odur ki sən buradan çıxıb get biz isə qalıb vuruşarıq!

- Yaxşı, təklifinizi qəbul edirəm! – deyər Rüstəm ölümləri dəfn edib şimala Sakasenaya doğru hərəkət etməyə başladı. Rüstəm sakların bir qismini Ariparnın[190] başçılığı ilə döyüş meydanında qoyub digər bir dəstə ilə Sakasenaya doğru hərəkət etməyə başladı. Bir gün gedəndən sonra o öz dəstəsi ilə gəlib Vart[191] məntəqəsinə çatdı və orada düşərgə qurdu. Saklar yenidən dincəlməyə başlamışdılar ki, uzaqda bir qrup atlı göründü və onlar düşərgəyə yaxınlaşanda sak olduğunu bildirdilər. Onlar yaxınlaşanda Rüstəm gözlərinə inanmadı və bu Rüstəmin döyüş meydanında qoyub getdiyi Ariparna və bir qrup yaralanmış Sak dəstəsi idi. Öncə gözlərinə inanmayan Rüstəm sonra qəzəbləndi və üzünü Ariparna tutub dedi:

- Siz nə cürətlə öz yoldaşlarımızı döyüş meydanında qoyub ardımca gəlibsiz? Sizin o qədər qeyrətiniz çatmadı ki, öz silahdaşlarımızla çiyin-çiyinə döyüşsünüz?

189.Fərəməz - Rüstəmin sərkərdəsi.

190.Ariparn – Rüstəmin sərkərdəsi.

191.Vart keçidi – Ehtimal ki, bu Ermənistanla Gürcüstan arasındakı Lart keçididir.

- Ariparn öz başını aşağı salmışdı, lakin Rüstəmin sözündən sonra dilə gəlib cavab verdi:

- Biz əsla qorxmadıq və mərdliklə döyüşüb düşmənin hücumlarının qarşısını aldıq, lakin düşündük ki dəstədən bir qrup da sağ qalsa bu çətin yolda sənə kömək ola bilər.

Ariparnın sözlərindən qəzəblənən Rüstəm Ariparna bağırdı:

- Bizim əcdadlarımız olan arilər heç bir zaman döyüş meydanında öz silahdaşlarını qoyub qaçmayıb, lakin indi öz hərəkətinlə sübut etdin ki, sən öz silahdaşlarını döyüş meydanında qoyub qaçan qorxaqsan. Amma sən orada qalıb elə vuruşmalı idin ki, qoy, o xain və əxlaqsız albanlar həmişəlik bizdən daima qorxmalı idilər. Amma sən qaçmaqla öz silahdaşlarını satdın və düşmənin əlinə verdin.

Bu sözdən sonra Rüstəm üzünü Domekə tutub işarə etdi və Domekin əmri ilə yüz oxatan fərariləri nişan aldı. Oxçular atmaq istəyəndə arxadan bir səs eşidildi:

- Dayanın, atmayın! Bunlar mənim dəstəməndirlər! Onların qaçması yalnız mənim üçün rüsvayçılıq olduğundan burada tək bir günahkar varsa, o da mənəm. Bu səbəblə də xahiş edirəm ki onları yox, məni cəzalandırın! – deyə minbaşı Şapur dilləndi.

Şapurun Rüstəmin yanında yaxşı hörməti var idi, çünki o, Rüstəmin atası Qubadın yaxın silahdaşlarından olmuşdu və bu üzdən də Rüstəm onun sözlərinə qulaq verib sakit bir tərzdə dedi:

- Ey Massagətlərin qüruru Şapur! Sənin sözlərinə qulaq asıb onların canlarını bağışlayıram, çünki sənin şərəfin bizim

hamımızın şərəfidir. Bu üzdən də sənə əmr edirəm, bu satqın dəstəni geri qaytar, qoy gedib döyüş meydanında öz silahdaşları kimi həlak olsunlar. Bunu eşidən Şapur yaxın gəlib Rüstəmin əlini öpüb təşəkkür etdi.

7. Amansız albanlar.

Saklarla döyüşdə çoxlu itki verən Alban hökmdarı Asvagen heç cür sakitləşə bilmirdi, çünki o, öz ordusunun çoxunu döyüşdə itirmişdi. Asvagen heç cür inana bilmirdi ki, son döyüşdə Rüstəmin qoyub getdiyi 14 nəfərlik atlı Asvagenin min nəfərlik ordusunu əzib darma-dağın etmişdi. Bundan qorxuya düşən Asvagen dua edirdi ki, bu saklar tezliklə onun ölkəsini tərk edib hansı cəhənnəmə gedirlər getsinlər. O, bu düşüncə ilə öz taxtında əyləşib dərin-dərin düşünür, başını yellədirirdi və bu zaman üzünü keşikçiyə tutub dedi:

- Get Satoyu[192] çağır yanıma!

- Başüstə, əlahəzrət! – deyə, keşikçi Maştos[193] təzim edib çıxdı və çox keçmədi ki, Satoy gəlib çıxdı və içəri girib təzim etdi. Satoyu görən Asvagen həyəcanla soruşdu:

- Məlumat ver görüm bu saklar haradadırlar və onlar üzərimizə yenə hücum edəcəklərmi?

- Yox əlahəzrət, çünki mən bu işlə bağlı ordu başçısı Zatmaqı[194] təlimatlandırmışam, o da ətrafa kəşfiyyətçi göndərüb. İndi o buradadır, qoy özü bu haqda sizə məlumat versin! - deyə, Satoy cavab verdi.

- Nəyi gözləyir, qoy dərhal gəlib məlumat versin? - deyə Asvagen dilləndi. Bu zaman Zatmaq içəri daxil olub təzim edib dedi:

- Əlahəzrət! Hər tərəfə kəşfiyyətçiləri göndərmişəm və alınan məlumatlara görə onları sonuncu dəfə Martakaxa[195]

silsiləsinin qərb tərəfindən şimala doğru hərəkət etdiklərini görüblər. Ehtimal ki, onlar öz qohumları olan Sakasenaya,

192.Satoy- Alban hökmdarının vəziri.

193.Maştos – Alban hökmdarının mühafizəçisi.

194.Zatmaq – Alban hökmdarının köməkçisi.

Dadaşrişin yanına gedirlər. Bunu eşidən Asvagen dərindən nəfəs alaraq dedi:

- Nəhayət, qurtulduq bu saklardan!!

Beləliklə, Rüstəm öz əsgərlərinin qalıqları ilə öncə Sakasenaya (Şəkiyə) gedib orada dincəlib azuqə götürmək istəyirdi. Orada bir az dincəldikdən sonra isə Qaf dağlarını aşıb böyük düzə çıxmaq, oradan da Sakavrakaya (Şirvana) Dəryal keçidi ilə daxil olub Sakalilavrakaya şimaldan daxil olmaq istəyirdi. Əgər bu alınmasa idi onda o elə öz ölkəsində qalmağı planlaşdırırdı. Rüstəm Taliyaya cənubdan da daxil ola bilərdi, lakin bütün yolları II Kirin əsgərləri tutmuşdular və hər yerdə Rüstəmi axtarırdılar. Yol boyu o, yoluna çıxan Alban məntəqələrini dolanır, mağaralarda gizlənir və qarşısına çıxan leqlər və gellərlə[196] vuruşmamaq üçün kənar yollarla gedirdi. Bir müddət çətin yollardan keçib düzənə çıxan Rüstəm Amid hökmdarı Tirdad tərəfindən ona verilən bələdçiləri yanına çağıraraq dedi:

- Siz bu çətin və keçilməz yollarda bizə bələdçilik edib Sak düzünə gətirib çıxara bildiz, odur ki sizi ən qiymətli hədiyyələrlə mükafatlandırırım. Sonra isə Rüstəm Amid bələdçilərinə qiymətli daş-qaş, ləl-cəvahirat və qızıl verdi. Amid bələdçiləri öz hədiyyələrindən məmnun olub öz ölkələrinə qayıtmaq istədiklərini bildirdikdə Rüstəm dedi:

- Əgər öz evlərinizə qayıtmaq istəyirsinizsə, onda mənim salamımı həm Tirdada, həm də Harpaq çatdırarsınız. Beləcə, bələdçilər Rüstəmlə vidalaşaraq öz ölkələrinə qayıtdılar və düzə

çıxandan sonra rahat nəfəs almaq üçün Rüstəm Dori[197] məntəqəsi yaxınlığında düşərgə saldı.

195.Maratkaxa silsiləsi – Kiçik Qafqazın kiçik dağ silsiləsi.

196.Gellər – Şimali qafqazda irandilli tayfa.

197.Dori – Cənubi qafqazda məntəqə. 198. İvarlar – bax gürcülərin əcdadları İberlər.

Axşamdan səhərə qədər yatmayıb düşünən Rüstəm səhər vaxtı üzünü altıyüz nəfərlik dəstəsinə tutub dedi:

- Biz indi bir şura çağırıb qərar verməliyik. Taliyaya qayıtmaq üçün qarşımızda üç dağ keçidi durur. Bu üç dağ keçidinin hər biri qüvvətli bir tayfanın nəzarətindədir və biz bunların birindən keçməyi seçməliyik. Bu keçidlərdən biri İvarların[198] əlində olan Snor[199] keçididir, ikincisi “Dəmir qapı”[200] keçididir ki, Daryal[201] yolunda yerləşir və dakların əlindədir. Üçüncüsü isə, Alan keçididir ki, alanların əlindədir. Bu keçidlərdən olan Sınor-İvar keçidi sağda və çox hüdürlükdə yerləşir. Əgər onunla getsək, gərək daha da şimala doğru gedib Ranqax (Volqa) çayını keçməli və savromatların ərazisindən dövrə vurub dahların[202] əlində olan dəmir qapı keçidi ilə Taliyaya qayıtmalıyıq. İkinci yol olan Alan dağ keçidi ilə keçsək, elə adı onun çox çətin və keçilməz olduğunu bildirir. Elə ilk gündə alanlarla rastlaşıb qanlı döyüşə girə bilərik və üçüncü keçid isə skutların əlindədir, dar olsa da, o da keçilməzdir. Amma onu keçə bilsək, Sakavrakaya çatırıq. Sonra oradan da birisi tez gedib Təhmirəyə Kir haqda məlumat verər. Bunu eşidən 100 sak öz tanqalarını ortaya atıb razılıq verdilər və Rüstəm də hərəkətə keçdi. Çox keçmədi ki, Rüstəm və onun 500 əsgəri gəlib dak keçidinin ən dar yerinə çatdılar. Saklar yenicə keçidə daxil olmuşdular ki, İvarlar sağ tətəfdəki dağdan hər yerdən çıxdılar. Onlar öz oxlarını çəkib tətikdə qaldılar və gözlədilər. Bu zaman Rüstəm və atlıları İvarları görməzdən

gəlib irəliləyir və addım-addım ölümə yaxınlaşırdılar. İvarlar oxlarını tətikdə saxlayıb öz hökmdrlarına baxıb onun əmrlərini

---

199.Snor – bax indiki gürcüstandakı Snori.

200.“Dəmir qapı” – Burada dəmir qapı Dərbənd nəzərdə tutulur.

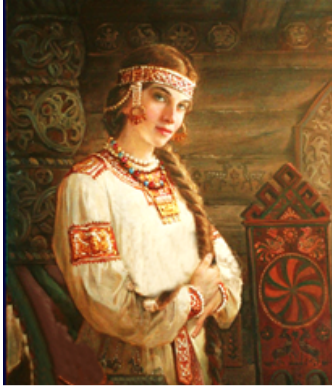
201.Daryal keçidi – Bax Dərbənd keçidi.

202.Dahlar – İndiki Dağıstan ərazisində yaşamış irandilli Dah-Dərbint tayfaları.

gözləyirdilər. Beləcə saklar Snor keçidini uğurla keçdilər və heç bir hücumə məruz qalmadılar. Lakin keçidin bitməyinə az qalmış Rüstəmin atı Val ayağındakı ox yarasından artıq yeriyə bilmirdi. Ox zəhərli olduğundan keçid bitən kimi, at yerə yıxılıb can verdi. Bunu gören Rüstəm də atının başını qucaqlayıb göz yaşını tökdü və yer qazıb, onu basdırdı. Beləliklə, saklar gəlib Ranqxa çayına çatdılar. O çaydan sonra sakların ölkəsi olan Sakavraka başlayırdı. Snor dağ keçidini keçəndən sonra saklar itkisiz olaraq Savromatiya düzünə daxil oldular. Hündür Qaf dağları artıq arxada qalmışdı, öndə isə onları vəhşi Savromatiya çölü gözləyirdi.

8. Sarmatlarla müharibə. Çarıça Amaqa

Səhər vaxtları idi, duman çölün üzərindən hələ çəkilməmişdi və hər tərəf əfsanələr ölkəsinə çevrilmişdi, lakin elə ki duman çəkildi ani olaraq onların üzərinə hücumu keçildi. Düşmən sakları hazırlıqsız yaxlayıb Ranqxanın sahilinə sıxışdırmağa başladı və çoxsaylı Sarmat süvariləri hər tərəfdən Rüstəmi və onun əsgərlərini əhatəyə aldı. Sarmatların ani hücumlarını gören Rüstəm özünü itirməyib saklara döyüş əmrini Verdi və Sak süvariləri bir yerə cəmləşib

mərkəzdən zərbə vurmağa tələsir, amma düşmən isə heç tələsmir, əksinə manevər edirdi. Düşmən süvarilərinin önündə iki atlı dururdu və onlardan biri qadın, o biri isə kişi idi. Onlardan biri öz ordusunun sıra boyunca çapır və aradabir sakları əli ilə göstərib nə isə deyirdi. Sakların əksinə olaraq savromatlar uzun nizə ilə silahlanmışdılar və onu iki əli ilə tutub düşməne tuşlamışdılar. Bu uzun silah düşməni yaxına buraxmır və onu asanlıqla məğlub etməyə imkan verirdi. Bundan əlavə savromatların əynində dəmir zirehli paltar da var idi ki, bu da onları məğlubedilməz edirdi və bunu gören Rüstəm üzünü saklara tutub dedi:

- Çalışıb düşməne yan tərəfdən yaxınlaşın və imkan yaranan kimi onların uzun silahını əllərindən alınız. Əgər bunu etsəniz, onda onları məğlub etmək asan olar. Birdə ki, çalışın onları atdan yerə salın ki, bizim qısa Sak qılıncı ilə onları öldürmək asan olsun.

Beləliklə, döyüş başladı və ağır Savromat süvariləri sakların içərisinə girdi və dəmir zirehlə sinəsi bərkidilmiş ağır

Sarmat atları bir zərbə ilə çılpaq olan Sak atlarını geri otuzdururdu.

Saklar isə öz növbəsində ağır silahlanmış savromatların ciyinlərinə tullanırlar və onları atdan yerə salan kimi öldürürdülər. Yerə sərilən savromatların əynində dəmir zireh olduğundan onlar hərəkət edə bilmir və yerindən ayağa dura bilmirdilər. Bu da sakların işini asanlaşdırır və cəld saklar ani olaraq onları öldürürdülər. Qısa Sak qılınclarına nisbətən sarmatların qılıncları uzun və ağır idi ki, onları da cəld hərəkət etdirmək çox çətin idi. Uzun müddət davam edən qanlı döyüş sakların qələbəsi ilə bitdi və sarmatların qaçdığını görən Rüstəm üz-gözü qanlı halda zorla nəfəs ala-ala dedi:

- Qardaşlar! Bir yeni hücumu artıq tab gətirə bilmərik, buna gücümüz və taqətimiz qalmayıb və Bunun üçün başqa bir çıxış yolu tapmaq lazımdır!

Elə bu zaman kimsə atdan Rüstəmin üstünə yıxıldı. Bunu görən Rüstəm cəld çevrildi və yıxılanın kiçik qardaşı Fərnaq olduğunu gördü. Uzun bir döyüş yolu keçən Fərnaq artıq yorulub taqətdən düşmüş və al-qana qərqlənmişdi. Bütün gecəni savromatların hücumunu gözləyən Rüstəm yanıldı, çünki sarmatlar artıq hücum etmədilər və bu dəfə onların yanına bir başçı yaxınlaşdı. Çox keçmədi ki, o atlı saklara yaxınlaşıb uca səslə dedi:

- Sizin başçınız kimdir?

- Mənəm! – deyə Rüstəm cavab verdi.

Bunu görən Sarmat atını Rüstəmə tərəf sürüb dedi:

- Biz çoxuq, siz isə azsınız, amma mərdliklə vuruşduğunuza görə çaricamız Amaqa sizin canınızı bağışlamaq istəyir, amma bir şərtlə.

- O nə şərtidir elə? – deyə Rüstəm soruşdu.

- Təslim olmalısınız! – deyə Sarmat elçisi yüksək səslə dedi.

Bunu eşidən Rüstəm gülümsəyərək cavab verdi:

- Saklar əsla təslim olmur!lar!

- Bəs sən kimsən igid, adın nədir? – deyə Sarmat elçisidi soruşdu.

- Adım Rüstəmdir! Tihraxuda və Massaget hökmdarı Rüstəm!

Bunu eşidən kimi atlı öz atının başını çəkib geri çapdı və az keçmədi ki, bir dəstə atlı başında da onların çariçası Rüstəmin dəstəsinə tərəf çapmağa başladı. Gəlib çatandan sonra onların içərisindən bir gözəl süvari qadın atını önə çəkib dedi:

- Rüstəm! Sən mənə tanımadınmı?

Bu sözləri eşidən Rüstəm dıqqətlə baxsa da, onu tanıya bilmədi və dedi:

- Yox, tanıya bilmədim! – deyə Rüstəm cavab verdi.

Rüstəmin bu sözlərindən sonra şahzadə atından düşüb yaxın gəldi və üzünü açıb Rüstəmə dedi:

- Bu mənəm Amaqa!

Rüstəm uzun illərdən bəri ilk dəfə idi ki, Amaqanı tanıya bilməmişdi. Amma bütün çöl bu qəhrəman çariçanı çox gözəl tanıyırdı.

Amaqa — B.e.ə. yaşamış və çar Medoskun arvadı. Amaqa haqda rəvayət (II əsr) Amaqa öz ərinin yerinə hökmlərlik edərək Xerson şəhərinin əhalisinin ona yardım üçün müraciət etməsindən sonra onların dəvətini qəbul etmişdir. Belə ki, o hər birində 3 at olmaq şərti ilə 120 minlik seçmə əsgərlə Sarmat çariçası bir sutka ərzində 120 km qət edərək skiflərlə üz bəüz dayandı. Amaqa Skif çarını öldürərək, onun yerinə onu elə öz oğlunu qoyaraq ona ədalətlə idarə etməyi və qonşularına toxunmamağı əmr etdi. Onun qız nəvəsi Hipsikratiya Əhəməni nəslindən olan Mehrdadın (Mitridatın) arvadı idi. Amaqanın məzarı Kırım yarımadasında, Noqayçinski kurqanındadır.

B.e.ə. II əsrdə yaşamış belə bir rəvayət var:

...Sarmat çarı Midossakın Amaqa adlı döyüşkən və ağıllı bir arvadı var idi. Midossak özü eyş-ışrətlə məşğul olduğundan ölkəni yalnız Amaqa idarə edir və düşmənlərlə mubariz aparırdı. Tezliklə Amaqanın qəhrəmanlığı və şöhərti bütün Skif çöllərinə yayıldı və Tavriya yarımadasında yaşayan Xersonlular ona müttəfiqlik təklif etdilər. İlk öncə Amaqa Skif çarına məktub yazıb ona Xersona hücum etməkdən vaz keçməyini tələb etdi. Lakin rədd cavabı alan kimi o, 120 min döyüşçü ilə bir sutka ərzində 1200 stati(190-220 km) yolu qət edərək tez bir zamanda Skif çarının sarayının divarları qarşısında göründü və qala müdafiəçilərinin hamısını qırdı.

...Sarmatların ani hücumundan dəhşətə gələn skiflər o qədər çaşıb qaldılar ki, onların sayını belə təyin edə bilmədilər. Saraya daxil olan Amaq çarı və ona qohum olan hər kəsi öldürdü. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu hadisə b.e.ə.165-145-ci illərdə baş vermişdir. İndi həmən ərazidə, osetnlərdə Amaqa adı geniş yayılmışdır. İndi Amaqa Rüstəmin bir zamanlar qoyub getdiyi zəif biri deyildi və indi o çariça idi, amma yenə rüstəmi unutmamışdı. Bunu eşidən kimi Rüstəm ayağa qalxdı və Amaqoya yaxın gəlib diqqətlə onu süzüb dedi:

- Həmişəki kimi aramızdakı dostluq bir qanlı savaştan sonra başlayır, amma savromatlarla hər tanışlığım mənim çoxlu igidlərimin ölümünə səbəb olur və bu üzdən hər kəsin ölümünə görə təəssüf edirəm[203]

- Bəs Savromat şahzadəsi Larikian? Axı o, səni sevirdi, bəs necə oldu ki, sən, səni çox sevən bir qadının ölümünə səbə oldun?– deyə Amaqa hirsle soruşdu[204]

- Hə, doğru deyirsən, mən Larikianı çox sevirdim və inan ki, həyatımda ən çox dəyər verdiyim yeganə bir qadın idi. Elə bir qadın ondan sonra da olmayacaq, amma onun ölümünə mən yox, onun öz kibri və hirsli səbəb oldu! – deyə Rüstəm ah çəkərək cavab verdi.

- Buraya niyə gəlmisən Rüstəm? – deyər şahzadə Amaqa soruşdu.

- Danışmağa hərəkəti olmayan Rüstəm şahzadə Amaqaya dedi:

- Bizdə bir adət var, düşməninlə döyüş, dostunla danış!

Yəni biz əgər dostu yuqsa bizi yedizdir və içizdir, sonra danış. Yox, əgər düşməniksə, onda döyüş və öldür bizi!

Rüstəmin sözlərindən sonra gülümsəyən Amaqa üzünü Rüstəmə tutub dedi:

- Rüstəm, sən həqiqətən də böyük cəngavər, əfsanəsən! Səni bizimlə əbədi bağlayan bir şey var və ona görə də səni və əsgərlərini qonaq edib sənə o gözlədiyini sürprizi göstərmək istəyirəm. Bunu deyən kimi Amaqa atına mindi və əli ilə işarə edib onları ardınca gəlməsini istədi. Aclıqdan taqətdən düşmüş Rüstəm əsgərlərinə əmr verdi və onlar atlarına minib Rüstəmin ardınca savromatlara tərəf getdilər. Amaqanın əmri ilə Rüstəm və əsgərlərinin şərəfinə ziyafət verildi və uzun yolboyu taqətdən düşmüş və aclıqdan əziyyət çəkən saklar indi qarınları doyunca

---

203. Вах: Б. А. Тураев. История Древнего Востока. II. Л., 1954, с. 118.

204. Вах. Politen. Strateqmanın VIII 56 (Qafqaz və Don antik müəlliflərin qeydlərində. 1990, es 334—335.

ət yeyir və şərab içirdilər. Rüstəm isə onun üçün ayrılmış taxtadan tikilmiş daxmaya çəkildi və yaralı Fərnaqın yaralarını bağlayırdı. Şahzadə Amaqa da Rüstəmin yanına gəlib Fərnaqı ziyarət etdi və onunla bərabər gələn sarışın, göygöz və ağbəniz Sarmat kənziləri əllərindəki şərab, ət, bal, yağ, meyvəni bir təfəddə qoyub, sonra isə onlar üçün rahat yataq düzəldib çıxıb getdilər. Fərnaqın yaralarını bağlayandan sonra Rüstəm onun üçün ayrılmış o biri daxmaya çəkildi və Amaqa da onun ardınca daxil oldu. Burada rahat yataq və hər cür yemək-icmək və şərab qoyulmuşdu. İçəri girən Rüstəm rahat yatağı görəndə kimi üst

geyimlərini çıxarıb ölü kimi yatağa sərildi. Bu vaxt içəri girən Amaqa asta-asta süfrəyə yaxınlaşıb əyləşdi və Rüstəmin də yaxın gəlib çörək yeməsini istədi.

Çox acmış Rüstəm süfrəyə yaxınlaşdı və vəhşi kimi ətə və şəraba daraşdı. Çox keçmədi ki, şərabın təsirindən məst olan Rüstəm rahat nəfəs almağa başladı və bunu görə Amaqa da bir neçə qədər şərab içəndən sonra kefləndi və sonra da yatağın bir tərəfinə uzandı. Rüstəmin ona tərəf baxdığını hiss edən Amaqa qəsdən elə uzandı ki, onun ağ mərmər bədəni görünsün. Rüstəmin onu vəhşi kimi süzdüyünü görən Amaqa sözə başladı:

- Sən Larkianı kimə görə tərək etdin axı. Siz bildiyim qədər çox xoşbəxt idiniz və Larkianın xoşbəxtliyinə mane olan qadın kmdir belə?

- Larkianla mən uşaqlıqdan tanış idik, mən hiss etmədən də onun qəlbində mənə qarşı sevgi duyğuları və hisləri yaranmışdı. Mən bunu öyrənəndə qəlbinə dəyməmək üçün onun üçün sevgi mənbəyi oldum! – deyə Rüstəm cavab verdi.

- Demək istəyirsən ki, Larikianı heç sevməmişən? – deyə çariça Amaqa soruşdu.

- Yox! Yox! Əlbəttə ki, sevmişəm, ilk olaraq mənə saxta olan bu sevgi macərəsi sonradan mənim xoşuma gəlməyə başladı. İlk dəfə o mənimlə sevişəndə öz libasını çıxardı və mən onun ağ mərmər bədənində heyran oldum və bu günə qədər də yadımdan çıxmayıb! – deyə Rüstəm dilləndi.

Rüstəmin bu sözlərindən gözləri qızmış Amaqa bir az da söhbəti genişləndirərək dedi:

- Əgər inciməzsənsə sənənlə açıq danışmaq istəyirəm.

- İncimərəm, nə istəyirsən açıqca söyləyə bilərsən! – deyə Rüstəm cavab verdi. Bunu eşidən Amaqa bir qurtum da şərab içəndən sonra Rüstəmi oğrun-oğrun süzərək dedi:

- Bilirsen ki, yerin və göyün də qulağı var və bizə çatan xəbərlərə görə sən öz Tihaxuda taxtını itirmisən və yerinə

qardaşın Xurşid keçib. Evləndiyin qadın Təhmirə (Tomiris) də yalnız adı ilə sənindi, amma bədəni və qəlbi başqasına aiddir. Bu sözü deyən kimi Amaqa gözlərini Rüstəmə zilləyib onun nə deyəcəyini gözlədi. Lakin heç bir reaksiya görməyincə yenə sözünə davam etdi:

- Əgər bu deyilənlər doğru deyilsə, söylə dedi-qodunu yayanların dillərini kəsdirim.

- Şahzadə Amaqanın sözlərini heç vecinə də almayan Rüstəm əli ilə işarə edərək dedi:

- Sən bu dedi-qodu yayanları mükafatlandır və heç özünü yorma, onsuz da deyilənlərin hamısı doğrudur, odur ki davam et!

Rüstəmin elə də pis reaksiya vermədiyini görəndə Amaqa bir az da ürəklənib sözünə davam edərək dedi:

- Mən çox təəssüf edirəm ki, taleh sənə kimi dahi bir sərkərdədən üz döndərüb və icazə ver sənə yüz min qoşun verim, gedib qardaşın Xurşiddən öz taxtını geri alasan. Birdə ki, özünü bəyənmiş Təhmirə əxlaqsız da özünə tabe edib ayaqlarını yuduzdur. Çünki sən ən təmiz bir aliyə layiqsən, onlar əslə sənə qiyətini bilməyəcəklər. Bunu eşidən Rüstəm gülümsəyərək cavab verdi:

- Məni on il bundan əvvəl böyük Kir öz yanına çağırıb ən üstün zirvəyə layiq görüb. O məni bütün sakların və savromatların, ümumən Sakastanın çarı elan etdi, amma mən razılaşmadım. Çünki dünya malı dünyada qalar. Bundan əlavə bir tərəfdən II Kir digər tərəfdən də biz hücum etsək, onda massagetlərin sonu gələcək. Bu səbəbdən də mənə sənə yüz minlik ordun lazım deyil, çünki Tihraşudaya gedib öz taxtını geri qaytarmaq üçün mənə elə öz əsgərlərim bəs edər. Lakin xalqımın başının üstünü II Kir bəlası almışkən mənə indi taxt-tac uğrunda mübarizə nə yaraşar?

- Massagetlərdən sənə nə?

- Onlar səni və sənin qılıncının gücündən istifadə edərək öz məqsədlərinə çatdılar, sonra isə lazımsız bir əşya kimi bir qırağa tulladılar. Bu ki, ədallətsizlikdir. Birdə ki, axı sən Tihraxudanın qanuni hökmdarısan! – deyə Amaqa acıqla dilləndi.

- Təhmirə məni sevməsə də məni əbədi olaraq onunla və bütün massagetlərlə bağlayan bir körpü var. Bu körpü oğlum Fərqaqdır. İndi mən razı ola bilmərəm ki, mənim xalqım mənim taxt-tac hirsim üzündən məhv olsun! – deyə Rüstəm cavab verdi. Bunu eşidən Amaqa yazıq bir tərzlə dedi:

- Olmaz ki, sən oraya qayıtmayıb əbədi olaraq yanımda qalasan?

- Yox, olmaz! - deyə Rüstəm cavab verdi.

Rüstəmin bu sözlərindən sönən Amaqa üzünü ona tutub dedi:

- Mən sənə xoşbəxt bir həyat təklif etdim, amma sən isə əzablı bir ömür yolu seçdin və mən çox çalışdım, fəqət alınmadı. II Kir haqqında danışmaqla sən həm mənim, həm də Xurşid haqqında hər şeyi yaddan çıxarırsan. Amma yaxşı düşünsən bilərsən ki, üç tərəfdən massagetlərə eyni vaxtda zərbə vurmaqla hərə öz istədiyinə nail ola bilər və sən belə bir fürsəti əldən buraxırsan!

- Mən heç nəyi unutmur və heç bir fürsəti əldən vermərəm, sadəcə nə qədər sağam Xurşid massagetlərin üstünə getməyə cürət etməz və taxtı itirməkdən qorxar. Tihraxudada nə qədər Xurşidin tərəfdarı varsa, iki o qədər də mənim tərəfdarım var. Əgər mənimlə Xurşid arasında müharibə başlasa, onda Tihraxuda əsgərlərinin yarısı mənim tərəfimdə olar! – deyə Rüstəm cavab verdi.

- Amma bir vaxtlar Təhmirənin atası Fərqaq alanları məğlub edəndə onun sərkərdəsi Bartazad bizim ölkəyə qaçdı. Sonra isə Təhmirə savromatların şahzadəsi Larikiyanı öldürdü və

biz bu günə qədər bunları unutmamışıq. Alanlar da massagetlər kimi bizim qohum tayfadır, lakin massagetlərdən bizə daha da yaxındırlar. Bunu özümə örnək götürərək mən savromatların təhlükəsizliyini təmin etmək və sərhədlərini möhkəmləndirmək üçün Aors və Sirak tayfalarının keşikçi dəstələri ilə öz ətrafımı bərkitdim. İndi II Kirin massagetlərin üzərinə yürüməsi ilə əlimizə böyük bir fürsət düşübkən niyə bundan imtina edək ki? - Amaqa acıqla cavab verdi.

- Bəs sən düşünürsən ki, massagetləri məğlub edən II Kir bir gün gələr Savromat torpaqlarına da soxular? - deyə Rüstəm dilləndi.

- İran şahı ilə mənim aramda çox məsafə var və o buraya ömründə gəlib çata bilməz, lakin əgər o, Sarmat torpaqlarına soxularsa, onda savromatların uzun qılıncının gücünü dadar! - deyə Amaqa cavab verdi.

- İndi sən mənə Təhmirənə kömək etməyimi tövsiyə edirsən? - deyə Amaqa soruşdu.

- Yox, mən səndən belə bir şeyi xahiş etmək istəmirəm, lakin demək istəyirəm ki, alanlar, massagetlər, sakolotlar, saklar, sarmatlar və savromatlar qədimdən bəri eyni tayfadan olub, indi isə ayrı düşüblər. Sən isə öz qədim adətlərindən əl çəkib ellin libasını geymisən və mənim aləmində sən bu libassız da ağıllı və gözəlsən! – deyə Rüstəm cavab verdi. Rüstəmə qarşı öz hisslərini gizlədən Amaqa, ona hələ uşaqlıqdan aşiq olduğunu deyə bilmirdi, lakin bu yandan da o Rüstəmi buraxmaq istəmir və daima yanında qalmasına çalışdı. Bu səbəbdən də o, Rüstəmin nə istədiyini bildiyindən onu özü ilə ova apardı və ovda şərab içib ora-bura at çapan Amaqa ehtirasa gəlmişdi və öz gözlərini Rüstəmdən ayırmırdı. O, gah ani olaraq qışqırır, gah da özündən aslı olmayaraq qəh-qəh çəkib gülürdü.

Beləcə ov başa çatdı və onlar öz yerlərinə qayıtdılar və Rüstəm öz dairəsinə çəkilib dincəlməyə başladı. Sonra isə çox keçmədi ki, şərabdən sərxoş olmuş amaqa Rüstəmin otağına daxil oldu və sakitcə soyunub onun yatağına girdi. Çoxdan bəri kobud kişi bədəni hiss etməyən Amaqa ehtirasla Rüstəmin qoynuna girib onun dodaqlarını öpüb onu qucaqladı. Beləcə səhər açıldı və dan yeri sökülməyə başladı. Bütün gecəni Rüstəmlə sevişən Amaqa, Rüstəmin isti qoynunda xumarlanıb yatmışdı. Çox keçmədi ki, Rüstəm ayıldı və Amaqanın onunla eyni yataqda çılpaq olduğunu gördü. Rüstəmin oyanması ilə Amaqa da oyandı və sonra üzünü Rüstəmə tutub dedi:

- Sən həqiqətən də güclü və qüvvətli kişisən və sənin arvadın olan o Təhmirə axmaqdır. O sənin kimi güclü və ehtiraslı bir kişini, səndən zəif olan Bəxtiyara necə dəyişə bilib?

- Amma mənə səninlə arzu etdiyim gecəni yaşadım və indi arzu edirəm ki, mənim səndən bir oğlum olsun və o da sənin kimi çox güclü, qüvvətli bir oğul olsun. Bunun üçün tanrılara qurban gətirəcəm ki, mənə sənin kimi bir cəngavərdən oğul qismət etsin. Amma narahat olma, mən sənin o dəyər verdiyin Təhmirənin üzərinə əsla yürüməyəcəm və sən də əvəzində mənim yanımda həmişəlik qalarsan. Amma isytəyirsən indi çıxıb get və buna görə mən səni əsla qınamaram sevgilim, yox əgər nə vaxtsa yanıma dönmək istəsən, onda həmişə mənim qəlbimin qapları sənin üzünə açıqdır – deyə, Amaqa dedi və sonra da yataqdan durub libasını geyərək gövrək halda çölə çıxdı.

Rüstəm də Amaqanın ardınca durub libasını geydi, sonra isə dairəsindən çıxdı və bu zaman Amaqa onun üçün hazırlanmış nahar süfrəsinə dəvət etdi. Axşamkı hadisədən bir az zəif düşmüş Rüstəm, vəhşi kimi süfrədəki yeməkləri yeyir və şərab içirdi. Bu zaman kənardə oturmuş onun necə yemək

yediyinə həvəslə tamaşa edirdi. Rüstəm yemək yeyərkən dünən Amaqanın döyüşdən sonra ona dedi:

- “səni hədiyyə” gözləyir sözləri yadına düşüb soruşdu:

- Hə, yaxşı yadıma düşdü! Dünən söz verdin ki, mənə hədiyyə edəcəksən, bəs hanı o hədiyyə?

Rüstəmin bu sözlərindən sonra Amaqa əli ilə işarə etdi və muhafizəçilərdən biri harasa çıxıb getdi və sonra hardasa on yaşında bir oğlan uşağı ilə qayıtdı. Uşaq qayıdandan sonra Amaqa üzünü Rüstəmə tutub dedi:

- Sənə hazırladığım hədiyyə budur!

Yemək yeyə-yeyə başını azca qaldırıb uşağa baxan Rüstəm soruşdu:

- Bu uşaq kimdir?

Rüstəmin sözlərindən gülümsəyən Amaqa cavab verdi:

- Bu Rüsvidir və Larkianın oğludur və onu savromatlar Aran adlandırırlar!

Larkian adını eşidən kimi Rüstəm yeməyi dayandırdı və başını qaldırıb uzun-uzadı oğlana baxdı. Birdən onun gözü onun sol qolundakı Tihraxuda tanqasına sataşdı və bir müddət gözlərini tanqaya zilləyən Rüstəm boylanın Fərnaqa baxıb soruşdu:

- Fərnaq, bu nə deməkdir?

Heyrətindən yerində donub qalmış Fərnaq oğlana yaxın gəldi və tanqaya baxandan sonra üzünü Rüstəmə çevirib dedi:

- Əlahəzrət! Bu Tihraxuda şahzadələrinə məxsus olan Tihraxuda hökmdarı rəmzi olan tanqadır və sizin tanqaya oxşayır.

- Bunu eşidən Rüstəm tez ayağa durdu və uşağa tərəf gəldi tanqaya baxan kimi yerində donub qaldı və sonra həyəcanla:

- Bu nə deməkdir! Yoxsa? – deyə üzünü heyərlə Amaqaya tuub soruşdu.

- Hə, Rüstəm! Doğru anlamısan! Bu tança sənindir və sən onu on il əvvəl səni sevən qadın olan Larkiana verib demişdin ki, əgər oğlu ola qoy onun qoluna taxsın. İndi bu qarşındakı səninlə Larkianın oğlu olan Rüsvanıdır və o sizin sevginizin bəhrəsidir. Larkiansdan sonra bu usağı Larkianın qardaşı Skopasis böyüdü.

Amaqanın sözlərindən həyacanlanan Rüstəm öz titrəyən əlləri ilə Rüsvanın saçına, üzünə, gözlərinə və sonda isə burnuna toxunaraq dayandı və heyrətlə dedi:

- Ola bilməz! Bu elə mənim burnumdur ki var! Gözləri eynəm anası Larkianın gözləri kimi mavi, saçları da elə onunkudur! – deyə Rüstəm gah gülür, gah da ki, ağlayırdı. Sonra qıqıraraq uca səsle “oğlum!..” deyə Rüsvanı bağına basdı.

Bunu görən Amaqanın da gözləri yaşardı və sonra isə gözünü yaşını silə - silə dedi:

- Doğru tapdın Rüstəm! Burnu sənin burnunduki var! Elə

bu səbəbdən də Larkian onu sənin şərəfinə Rüsvan – yəni Sak dilində "Rüstəmburun" adlandırdı. Mənim xahişimlə onu savromatıyadan Sarmatıyaya mənim yanıma gətiriblər ki, səninlə tanış edim, sonra da geri apararlar. Beləcə, Rüstəm bir müddət də Rüsvanın yanında qaldı ki, bu da

Amaqanın işinə yaradı və o daha bir neçə gecə Rüstəmin qollarında uyudu.

Maqanın yanında qalan Rüstəm bir müddət sonra oradan ayrılmağı qərara aldı, çünki Kir artıq massagetiyaya irəliləyirdi. Lakin bir yandan da onun oğlunun peyda olması onu birtərəfli olaraq Larkiana da olmasa savromatlara bağladı. Ən yaxşı halda o gedib İran şahı II Kirlə məsələni çürütmək və tez bir zamanda oğlunun yanına dönmək istəyirdi. Onun üçün də səhər açılan

kimi tez durub Taliyaya yola düşmək üçün hazırlıq gördü və hazırlıqlar bitən kimi Amaqa ilə vidalaşdı və sağollaşdı. Sonra isə oğlunu yanına çağıraraq dedi:

Yaxın gəl oğlum! Qorxma, zira sən dünyada ən güclü və əzəmətli cəngavər olan Rüstəmin oğlusan!

- Düşünmə ki, səni tapmışkən tərək edirəm, mən sadəcə vətənimə soxulmuş düşməni dəf edib yenə yanına qayıdacam!

- Əgər qayıtmırsan onda sən gəl məni axtar və qolundakı bu tanqanı kimə gözlərsən səni mənim yanıma gətirəcəklər!

Bu sözlərdən sonra Rüstəm savromatiyanı tərək edib Taliyaya doğru hərəkət etməyə başladı. Sarmatiyadan ayrılan Rüstəm və əsgərləri sürətlə çaparaq çölə keçdilər və tezliklə gəlib Tarku və samra çaylarını keçdilər. Çox keçmədi ki, onlar yol üstündə yerləşən bir obanın dahlar tərəfindən yağmalandığını gördülər və hücumə keçib mane omaq istəyəndə döyüş başladı. Baş verən qısa bir döyüşdə daklar üz qoyub qaçmağa başladılar və Rüstəm də özünün sol əlindən yaralandı.

Dahların od vurduğu oba yanmaqda idi və qara tüstü havaya qalxırdı. Döyüşdən yorulmuş Rüstəm və əsgərləri obanın çıxışındakı körpünün altında yerləşən çaydan doyunca özləri və atları içəndən sonra bir az dinlənməyi qərara aldılar. Rüstəm də bir qıraqda yaşıl otların üzərində əyləşərək öz oxunu da qabağına qoymuş və qılınc zərbəsindən yaralanmış sol əlini bağlamaqla məşğul idi. Onun atı isə çoxdan bəri görmədiyi yaşıl otlardan acgözlüklə yeyirdi. Bir az dincələndən sonra qaçan dakların izi ilə hərəkət edən Rüstəm və əsgərləri tezliklə dakların əlindəki “dəmir qapı” keçidinə yaxınlaşdılar. Bu keçid dar olsa da çox təhlükəli idi, çünki kimsə dakların icazəsi olmadan və ya vergi vermədən buradan keçə bilmirdi. Rüstəm və əsgərləri daryal keçidi ilə Sakvrakaya keçmək üçün hərəkət edib onun ortasına çatdılar və keçidin sağ tərəfi Qaf dağları, sol

tərəfi isə Kaspi dənizi idi. Dənizin üstündən qalxan duman dağlara da yayıldığından kimsəni görmək olmurdu.

Bir müddət getdikdən sonra birdən duman çəkildi və dağın başında əlində ox vəhşi Dah tayfası göründü. Ən hündür yerdə dayanmış Dah tayfa başçısı Dərbind gözlərini sakitcə keçən saklara zilləmiş və ondan aşağıda dayanmış əsgərləri isə onun əmrini gözləyirdilər. Sakların sakitcə hərəkət etdiyini görən Dah tayfa başçısı Dərbind öz oxunu aşağı saldı və birdən vıyıltı ilə bir ox gəlib Rüstəmin atı Vala dəydi. Oxun sancmasından gözləri kəlləsinə çıxan at kişnəyib şahə qalxmaq istəyəndə Rüstəm əli ilə atı sakitləşdirdi və at sanki hər şeyi başa düşürdü və ona görə dözdü. Beləliklə saklar tezliklə "dəmir qapı" keçidini keçdilər və Sakavrakaya daxil oldular.

IV HİSSƏ. KIRIN HƏRBİ YÜRÜŞLƏRİ

1.Hadat

Tezliklə böyük Kir in fəthləri başladı və o dünyanın dörd tərəfinə hərbi yürüşlərə başladı. Tez bir zaman içində İran ordusu qonşuluğunda yerləşən bütün xalqları biri-birinin ardınca məğlub edərək özünə tabe etdi. Kir uzun bir fəthlərin sonunda böyük və əzəmətli bir imperiya yaradaraq bir çox xalqları və ölkələri özündən asılı hala saldı. O, fəth etdiyi ölkələrə mədəniyyəət və əmniyyət gətirirdi. İran ordusu hər gen irəliləyərək daha çox ərazi ələ keçirir və yorulanda isə düşərgə salıb dincəlirdi. Sonuncu fəthlərdən sonra çox bərk yorulmuş İran ordusu yünə düşərgə salıb dincəlməyi qərara aldı. Həməən gün böyük bir düşərgə quruldu, qazanlar qaynadıldı və yeməklər bişirildi.

Beləliklə, o günü keçirdilər və yatmaq üçün aşlarını yastığa qoyub yuxuya getdilər. Ertəsi gün, səhər tezdən bütün müttəfiqlər Kiaksarın çadırına toplandılar. Onun çadırının yaxınlığında böyük bir izdihamin toplandığını eşidən çar Kir, əyninə Ari hökmdar milli libasını geyərək çıxışa doğru irəliləməyə başladı. Bu zaman dostları Kirin çadırına yaxınlaşıb ondan qalmağı xahiş etdilər. Xahiş edənlərdən birincisi kadusilərin çarı, ikincisi İskit çarı, üçüncüsü Hirkaniya çarı və dördüncüsü də Qobri idi. O özü ilə bərabər Hadatı da gətirdi və o da Kirə onun torpaqlarında qalmasını xahiş etdi. Əlbətdə ki, Kir, Hadatın çoxdan qorxduğunu bilirdi və ona görə də gülümsəyərək ona tərəf dönüb dedi:

-“Aydındır ki, Hadat, bu Hiştaspa sizi indi dediyiniz kimi düşünməyə inandırmışdır.

Hadata cavab olaraq əlini[205] göyə qaldırdı və dedi ki, bunu ona inandıran Hiştaspa deyil və sözünə davam edərək dedi:

- "Mən yaxşı bilirəm ki əgər sən getsən, mənim işim bitəcək." Buna görə də özüm də Histasp ilə razılaşdım və ondan [qoşunların yerləşdirilməsi ilə] bağlı necə hərəkət etmək istədiyini bildiyini soruşdum .

– Necə, Belə çıxır ki mən Hiştaspanı haqsız yerə danlayıram! – deyə kir cavab verdi.

- "Əlbətdə ki, haqsız yerə danlamırsınız, Zevsə and olsun ki, mən Hadata yalnız bir şey dedim: atanız geri çağırılana qədər səfərə davam edə bilməzsiniz! – deyə Hiştaspa narazı halda cavab verdi.

- Nə dedin? Mənim istəyib istəmədiyimi bilmədən, bu barədə necə danışmağa cəsarət edirsən? – deyə Kir qəzəblə.

- "Əlbətdə ki, cəsarət etmişəm və Zevsə and içirəm ki, Farsda şöhrət ucalığında görünmək istəyindən necə qurtulursan və bu cür müvəffəqiyyətə necə nail olduğun üçün atana danışmağı istəyirsiniz! – deyə Hiştaspa cavab verdi.

- Məgər sən də evə getmək istəmirsən?! – deyə Kir soruşdu.

- Xeyr getmək istəmirəm və Zevsə and içirəm ki " "mən buradan heç yana köçməyəcəyəm. Mən, Hadatın Assuriya çarı üzərində qələbəsini təmin edənə qədər burada dayanacağam və müharibə edəcəyəm.! – deyə Hiştaspa cavab verdi.

Beləliklə onlar bir-birləriylə uzun müddət söhbət edib danışdılar. Sonda Kiaksar çadırından çıxdı, təntənəli geyimlərdə və Midiya taxtına oturdy. Hər kəs toplanandan sonra sakitlik çökəndə Kiaksar dedi:

- Dostlar və üttəfiqlər, mən həm sizdən, həm də Kirdən böyük olduğum üçün söhbətə mən başladım. Düşünürəm ki, indi

---

205.Bu, Babilə basqın zamanı Kadusilərin başına gələn uğursuzluğa işarə edir; yuxarıya baxın, Bax: Ksenefond/Kiropediya. VI kitab.I fəs. (s. 135-155)

döyüşlərin davam etməsi və ya ordunun dağıdılması barədə fikir mübadiləsi aparmağın vaxtı çatıb. Hər kəs düşündüyü kimi özünü ifadə etsin.

O sözünü bitirəndən sonra ilk olaraq Hirkaniya çarı Rafinin oğlu Xlarazim ayağa durub[206] dedi:

- Cəsəətli müttəfiqlər", qılınclarımızın güc gəldiyi bir yerdə sözlərin nə üçün işləndiyini bilmirəm. Sonda hamımız yaxşı başa düşürük ki, əgər birləşsək onlara daha çox zərər verə bilərik. Hamımız dağılıb gedəndə isə bu bizim ziyanımıza olar və biz çox çətinlik çəkəri və bu səbəbdən də ordunun qalmasını istəyirəm.

Ondan sonra kadusilərin çarı Kaqoy oğlu Hipparx ayağa durdu dedi:

- Bizə gəldikdə, bu barədə danışmağa, evə qayıtmağa və ittifaqı dağıtmağa çətinliklə vaxtımız oldu, bəzən əsas qüvvələrin ayrılması kampaniyası gözlənilməli kimi bizə fayda vermədi³. Ordunuzun bir hissəsi başqa bir yerə getməsi bildiyiniz kimi bunun üçün baha başa gələcək və ordunun qalmasını istəyirəm.

Ondan sonra əvvəllər heç vaxt Kirin qohumu olmuş Artabaz ayağa durub dedi:

- Kiaksar, mənimlə söhbət edənlərlə təkcə bir şeylə razılaşmıram: müharibə üçün ordunun qalmasını olduqlarını bildirlər və ayrılmasını istəmirlər. Lakin bildirmək istəyirəm ki, orada tez-tez qəbilələrimin köməyinə qaçır, düşmənlər əmlakımızı qarət etdikdə və qalalarımız tez-tez hücum etdikdə narahat onları düşmən hücumlarından qoruyurdum.

206/Düşmən divarlarının dağıdılması üçün mühasirə silahları ... - Kir tərəfindən mühasirə silahlarının istehsalı və istifadəsi aşağıda da qeyd olunur, VII. 2. 2 və 4. 1. Herodot (VI. 18) Miletin eramızdan əvvəl 494-cü ildə mühasirəyə alındığı dövrdə ifadə etdi. e. Farslar "hər cür mühasirə silahından" istifadə etdilər.

İndi isə özüm başqalarının qalalarına sahibəm, düşmənlərdən qorxmuram, düşmənlərin hesabına yeyib içirəm. Beləliklə, evdəki həyat bir hərbi xidmət idi və bugünkü həyat isə davamlı bir tətildir və buna görə də ordunun ayrılmasını və ləğv edilməsini heç istəmirəm.

Kaqoydan sonra Qobri ayağa durub dedi:

- Mənə gəlincə, igid müttəfiqlər, indiyə qədər Kirin vicdanlılığına heyran qaldım, çünki o vədlərini heç bir şəkildə pozmadı. Ancaq indi əgər o öz qoşunu ilə ölkəmizi tərk edərsə, onda Aşşur çarı məni cəzalandıracaq, çünki mən onunla yox, Kirlə dost oldum.

Bütün bunlardan sonra Kir söz alıb dedi:

- İgidlər mənə də açıq şəkildə məlumdur ki, əgər qoşunları ləğv etsək gücümüz azalacaq və düşmənlərimizin qüvvələri yenidən artacaqdır. Onlardan silah aldığımızı baxmayaraq tez bir zamanda yenilərini əldə edəcəklər və atlarını itirənlər tezliklə özləri üçün başqalarını əldə edəcəklər. Ölən əsgərlərin yerinə yeni, cavanlar götürəcəklər, belə ki, tezliklə bizi yenidən narahat edə biləcəklər. Niyə mən Kiksardan ordunun ləğvi məsələsini müzakirə etməsini istəmişəm? Çünki düşmənlərin bizə necə yaxınlaşdığını görürəm və əgər müharibəni eyni üsullarla davam etdirsək, onlarla mübarizə apara bilməyəcəyik. Əslində, qış gəlir və bizim özümüzün ən yaxşı halda sığınacağımız var, amma Zevsə and içirəm ki, orada nə atlar, nə qulluqçular, nə də əsgərlər üçün yoxdur. İnanın ki biz bu vəziyyətdə müharibəni davam etdirə bilməyəcəyik. Malik olduğumuz qidaya gəldikdə, bütün tədarüklər tükəndi və uzaq diyarlarda yerli sakinlər bizdən qorxaraq öz bütün ehtiyatlarının hamısını möhkəmləndirilmiş yerlərə apardılar. Yəni sizdən soruşuram: aclıq və soyuqla mübarizədə yorğun olan, döyüşə biləcək qədər cəsarətli və güclü olan kimdir? Əgər biz əvvəlki kimi döyüşsək, bunu sizə mən deyirəm, inanın ki, döyüşü elə

başlamadan dayandıрмаğımız daha məqsədə uyğundur.[207]. Yox əgər müharibəni ciddi şəkildə davam etdirmək istəyiriksə, sizə aşağıdakıları etməyinizi tövsiyə edirəm: düşməni bir çox qısa müddətdə istehkamlarından məhrum etməli və eyni zamanda özümüz üçün mümkün qədər çox belə istehkam yaratmalıyıq. Ancaq əlimizdə əgər qalalar varsa, onda bu qalalarla düşmənləri öz ölkələri üzərindəki hakimiyyətdən məhrum edəcək və özümüzü daha çox təhlükəsizliklə təmin edəcəyik. Biz özümüz, torpaqlarımızdan onsuz da uzaq olduğumuz üçün sizə düşməyə ən yaxın nöqtələri qorumağınıza söz verirəm və torpaqlarınıza bitişik Aşşur bölgələrini ələ keçirib inkişaf etdirəcəksiniz. Nəhayət, əgər biz düşmənlərə yaxın nöqtələri qoruya bilsək, onların uzaq sərhədlərinə sahib olaraq tamamilə öz təhlükəsizliyimizi təmin etmiş oluruq. Çünki əminəm ki, ani təhlükəyə laqeyd yanaşmağa cürət etməyəcək, hər hansı bir səfər dövründə bizə qarşı bir maneə yaratmayacaqlar. üçün silahları və istehkamlarımızı qurmaq üçün inşaatçıları almalıyıq.

Kirin sözündən sonra Kiaksar bir mühasirə maşınının istehsalını öz üzərinə götürməyi söz verdi, digərinin Hadat və Qobri inşa edəcəklərinə, üçüncü – Tiqran istehsal edəcəyinə söz verdi. Kir özü də ikisini istehsal etməyə çalışacağını söz verdi. Buna qərar verildikdə, hər kəs sənətkarlar axtarmağa və maşın istehsalı üçün lazım olan hər şeyi hazırlamağa başladı. İş

207.Səkkiz atın qoşulduğu dörd çəkmə çubuğu olan bir araba. - Mümkündür ki, Kirin düzəltdiyi səkkiz çəkmə çubuğu olan daha böyük arabalar kimi dörd çəkməli Abradatov arabası (aşağıda, § 52), yalnız müəllifin xəyalının bir məhsuludur. Yəni də belə böyük arabaların olması ehtimalı tamamilə istisna edilə bilməz; məsələn, Makedoniyalı İskəndərin cəsədinin Babildən Misirə dörd çarxı olan belə bir arabada nəql edildiyi məlumdur (bax. Diod. XVIII. 27.5).

nəzarət etmək üçün belə bir iş üçün ən uyğun görünən xüsusi insanlar təyin edildi.

Kir bütün bunların xeyli vaxt alacağına əmin olanda ordunu, onun fikrincə insanlar üçün ən sağlam və lazımlı materialların çatdırılması üçün ən əlçatan bir yerə yerləşdirdi. Müdafiyyə ehtiyacı olan bütün yanaşmaların möhkəmləndirilməsini təmin etdi, beləliklə ordunun burada qalması lazım olan hissəsi, çox irəlində olan əsas qüvvə ilə

hərəkət etsə də təhlükəsiz idi. [208] Əlavə olaraq, onun fikrincə, bölgəni ən yaxşı tanıyan insanları sorğu-suala tutduqdan və ordudan lazım olan hər hansı bir materialı harada əldə edə biləcəyini onlardan öyrənərək, davamlı olaraq əsgərləri toplamaq üçün çıxardı. Eyni zamanda ordunun davamlı keçidlər yolu ilə xalqının sağlam və güclü qalması üçün lazım olan hər şeyi yığmağa çalışması və hərbi səfərlərdə ərzaqı çatdırmalı idi.

Beləliklə, Kir bu məsələlərlə məşğul idi. Bu vaxt həm Babildən qaçanlar, həm də əsir götürülənlər, Aşşur çarının özü ilə çoxlu talant qızıl və gümüş pulları, habelə digər xəzinələri və müxtəlif zinət əşyaları götürərək Lidiyaya getdiyi xəbərini aldılar. Adi əsgərlər çarın qorxudan öz sərvətini etibarlı bir yerə apardığını söyləməyə başladılar. Ancaq Kir Aşşur padşahının ona qarşı yeni bir ordu toplamaq üçün yola çıxdığını başa düşdü və buna görə də döyüşün qarşısını alına bilməyək üçün hazırlaşmağa başladı. O, Fars süvarilərinin sıralarını yeniləməyə çalışır, əsirlərdən atlar alır və bəzən dostlarından alırdı. Ümumiyyətlə, ehtiyac duyduğu hər şeyi kimsədən qəbul edirdi və istər kimsə əla silah təklif etsin, istərsə də at olsun, heç nəyi rədd etmirdi. Kir ayrıca düşməndən əsir götürülmüş və ya başqa yolla əldə edilmiş arabalardan istifadə edərək yeni arabaları təchiz etməyə

208/Liviya döyüş arabaları Kirenika döyüş arabaları ilə eynidir; yuxarıya bax, VI. 1.27 və təqribən.

başladı. Eyni zamanda, Troya döyüşü dövründə daha əvvəl geniş yayılmış və hələ də kireniyalılar tərəfindən istifadə olunan arabaların istifadə edilməsindən qadağan etdi. Nəhayət, köhnə günlərdə Midiya, Suriya, Ərəbistan sakinləri və ümumiyyətlə bütün Asiya xalqları arabaları kirenililərlə eyni şəkildə istifadə edirdilər. Onun fikrincə, bu metodla ordunun mübahisəsiz ən yaxşı hissəsi - döyüş arabalarında vuruşan ən seçmə döyüşçülər üçün - döyüşün nəticəsinə qətiliklə təsir etmədən, döyüşün sadə təhrikçiləri mövqeyində olduqlarını gördülər. Axı, üç yüz arabaya üç yüz xüsusi döyüşçü və onlarla min iki yüz at lazımdır. Arabalar təbii olaraq ən etibarlı, ən cəsur insanlardır və sayı da üç yüzə çatır. Kir arabaları istifadə etmək üçün köhnə üsuldən imtina. Bunun əvəzinə, möhkəm təkərləri daha az qırılacaq və uzun oxlarda yeni döyüş arabaları düzəltdi, Cəsədin arabalar üçün bir qala kimi möhkəm taxtalardan düzəldilməsini əmr etdi. Hündürlüyü dirsək səviyyəsinə çatdı, beləliklə atları bədən üzərində sürmək mümkün oldu. Arabaları gözlərdən başqa hər şeyi əhatə edən zireh geyindirdi. Sonra təxminən iki qulac uzunluğundakı dəmir oraqların çarxların hər iki tərəfindəki oxlara və oxun altındakı digər oraqlara bərkidilməsini əmr etdi və arabaları birbaşa arabaları sürə bilməsi aşağı yönəldildi . Daha sonra Kir tərəfindən gətirilən bu növ araba, bütün Fars kralının dövründə yaşayan bütün xalqlar tərəfindən istifadə olunur. Kirin dost qəbilələrdən toplanan və ya düşmənlərdən tutulan çox sayda dəvəsi var idi. Bunlar Kir tərəfindən alınan hərbi tədbirlər idi.

2.Casus Arasp

Kir çox uzaqqörən idi və o Lidiyaya bir casus göndərmək və Aşşur padşahının nə etdiyini öyrənmək istəyirdi. Bunun üçün Araspın ən uyğun olduğunu düşünərək ona gözəl bir əsir qadın

bağışladı. Bu Arasp ilə belə bir bədbəxtlik yaşandı ki o özü də buna mat-məəttəl qaldı. Belə ki, Arasp Kirin ona bağışladığı öz əsirinə aşıq olaraq ehtirasla tutuldu və onu qarşılıq verməyə inandırmağa başladı. Ancaq əsir qadın imtina etdi və ayrılmasına baxmayaraq ürəkdən sevdiyi ərinə sadıq qaldı. Arasp ona zorla sahib olmaq istəyəndə isə əsir qadın Araspdan Kirə şikayət etmədi, dostları arasında ixtilaf gətirməyə cəsarət etmədi. Ancaq Arasp bunu etməklə istədiyi məqsədə çatmağa üçün qadını təhdid etməyə başladı və bildirdi ki, əgər öz iradəsi ilə təslim olmasa, onu məcburiyyət qarşısında edər. Əsir qadın şiddətdən qorxaraq artıq bunu gizlətmədi və bu sirri söyləmək üçün öz məktubunu Kirə göndərdi. Hər şey barədə eşidən Kir, Araspın bu uğursuzluğuna güldü və Artabazı göndərərək Arasp'a belə bir nəcib qadına qarşı zorakılıq etməsini qadağan etdiyini əmr etdi,... Artabaz, Araspın yanına gələrək onu danladı; qadının ona yalnız müvəqqəti qulluq üçün əmanət olduğunu xatırladaraq, pisliliyini, vəfasızlığını və səbirsizliyini qınadı, nəticədə Arasp tamamilə kədər göz yaşlarına boğuldu. Kirin onu cəzalandırmaması üçün utancından yerə batmağa hazır idi və qorxusundan ölürdü. Bunu öyrəndikdən sonra Kir onu öz yerinə dəvət etdi və xüsusi bir söhbətdə dedi:

- Görürəm Arasp, sən məndən qorxursan və utanmaqdan ölürsən və bu əzabı dayandır. Tanrıların belə sevgiyə tabe olduğunu eşitmişəm, və insanların, hətta ən ağıllı sayılanların da sevgidən nə çəkdiyini bilirəm. Axı bu zəifliyi özümün arxamda gördüm və gözəl insanlarla ünsiyyət qurarkən onlara laqeyd qalmaq üçün gücümün olacağına əmin deyiləm. Ümumiyyətlə işin bu yerə çatmasında mən özüm günahkaram, axı səni bu qədər qarşısızalmaz bir[209]

209.Bax: Ksenefond. Kiropediya. VI kitab.34.

gözəlliklə tək qoyan mən idim. Lakin Arasp belə cavab verib dedi:

- Əzəmətli Kir, bu vəziyyətdə də sən həmişə olduğu kimi insanlara səmimi olmağı bacarırsan həlim və insanın zəif tərəflərinə yuvarlanarkən. Həqiqətən də mən bu işdə özüm günahkaram və hökmüdarkən bir əsir qadına aşiq olmamalıydım.

- Dinlə Arasp, amma belə bir ümumi fikir sayəsində mənə böyük bir xidmət göstərə və müttəfiqlərimizə çox kömək edə bildin! – deyə Kir dedi.

- Kaş ki, sizin üçün faydalı ola biləcəyim bir iş olsaydı," Arasp ah çəkdi! – deyə Arasp ah çəkdi.

- Budur, əgər sən özünü qurtaran kimi göstərməyə və düşmənlərimizə bu formada görünməyə razı olsaydın, zənnimcə sənə tamamilə inanardılar! – deyə Kir sözünə davam etdi.

- "Zevsə and içirəm" ki, dostlarım da mənə sizdən qaçdığımı deyəcəklər! – deyə Arasp cavab verdi.

- Düşmənlər haqqında hər şeyi öyrənib bizə dönə bilərsən. Düşünürəm ki, sənə inanaraq səni bütün söhbətlərində və planlarında iştirakçı vəziyyətinə gətirərdilər ki, bilmək üçün vacib olan heç bir şey səndən gizli qalmasın.! – deyə Kir sözünə davam etdi.

- Hesab edin ki, mən artıq getmişəm “!- deyə Arasp cavab verdi.

- Gözəl Panfeyadan ayrıla bilərsənmi? - deyə soruşdu Kir.

- Bəli, ayrıla bilərəm çünki, və bu hikmətə hiyləgər sofist Erosun köməyi ilə çatdım. Axı, şübhəsiz ki, ruh bir olsaydı, həm yaxşı, həm də pis ola bilməzdi, eyni zamanda gözəl və biabırçı işlər üçün səy göstərər, Eyni zamanda bir şey etmək istəyər və istəməz. Aydınır ki, iki ruh var və yaxşılar daha güclü olduqda, insan gözəl əməllər edər, pislər daha güclü olduqda isə həyasız

olanlar. İndi daha güclü bir ruhum var və çox daha güclü, çünki səni müttəfiq kimi qəbul etdi! – deyər Arasp cavab verdi.

- Bu vəziyyətdə, getməyə razı olsan onda düşmənləri mümkün qədər özünə inandırmağın. Onlara sirlərini və planları haqda dəyərli məlumatlar toplayıb bizə göndər. Belə bir maneə, məsələn, ölkələrinin bölgələrindən birinə basqın hazırladığımız mesajı ola bilər. Bu barədə eşitdikdən sonra bütün güclərini bir yerdə toplaya bilmirlər, çünki hər kəs öz evi və yaxınları üçün qorxacaqdır. Mümkün qədər uzun müddət onlarla birlikdə ol. Axı özlərini qoşunlarımızın yanında tapdıqlarında nə edəcəklərini tapmaq bizim üçün xüsusilə faydalı olacaqdır. Hətta döyüş növünün ən yaxşı olduğunu onlara məsləhət verə bilərsiniz. Axı, onların döyüş formalaşması ilə kifayət qədər tanış olduğunuz və düşərgələrini tərk etdiyinizə qərar verdiyiniz zaman yenə də əvvəlki kimi sıraya girməli olacaqlar. Formalaşmanı dəyişdirməyə cəsarət etməyəcəklər və buna baxmayaraq yenidən qurulmağa başlasalar, dərhal qarışıqlığa atılacaqlar! – deyər Kir dedi.

Bu cür təlimatlar alandan sonra Arasp Kir ilə vidalaşdı və ən sadıq nöqərləri götürüb özünə kimsə üçün faydalı hesab etdiyini söylədi, düşərgədən ayrıldı. Panfeya, Araspın itkin düşdüyünü eşitdikdə, Kirin yanına məktub göndərdi və orda deyilirdi.

3.Abradat və Panfeya

Panfeya Araspın itkin düşdüyünü eşitdikdə, Kirin yanına məktub göndərdi və orda deyilirdi.

- Əzəmətli Kir, Araspın düşmənlərə getdiyinə görə üzülməyin. Ərimə bir elçi göndərməyimə icazə versəniz, sizi inandırım ki Araspdan daha sadıq bir dost qazanacaqsan. Əminəm ki, özü ilə götürə biləcəyi bütün ordusu ilə sizin yanınıza gələcəkdir. İndiki Assuriya padşahının atası ərimlə dostluq münasibətlərində idi,

amma indiki hökmdar, əksinə, məni ərimdən ayırmağa da çalışdı. Əminəm ki, ərim onu cinayətkar kimi görür və buna görə də sənin kimi bir liderə həvəslə qoşulmaq istəyəcəkdir. Bunu eşidən Kir, Panfayaya ərinə bir qasid göndərməsini əmr etdi və o da göndərdi. Abradat arvadından ona göndərilən şerti işarəni tanıyan kimi hər şeyi dinlədikdən sonra, minlərlə atlı götürərək məmnuniyyətlə Kirin yanına getdi. O, İran sərhəd məntəqəsinə gələrək kim olduğunu və nə üçün gəldiyini Kirə çatdırmağı xahiş edir. Kir dərhal onu arvadının çadırına aparmağı əmr etdi.[210] Ər və arvad bir-birlərini görən kimi sevincindən tutaraq özlərini silahlara atdıb biri-birinə sarıldılar. Sonra Panfeya ərinə Kirin dindar davranışı, təvazökarlığı, ona göstərilən rəğbət haqqında danışdı. Abradat onu dinlədikdən sonra dedi:

-“Panfey, Kirə həm sənin üçün, həm də özüm üçün təşəkkür etmək üçün nə etməliyəm?

- Yalnız bir şey, etməlisən “ sənə göstərdiyi yaxşı münasibəti olduğu kimi ona göstər! – deyə Panfeya cavab verdi. Bundan sonra Abradat Kirin yanına getdi və ona yaxınlaşan Abradat onun əlindən tutub dedi:

- Əzəmətli Kir, bizim üçün etdiyin bütün yaxşılıqlara görə, sənə yalnız bir şey təklif edə bilərəm: məni tamamilə dost, qulluqçu və müttəfiq kimi at. Bu andan etibarən bacardığım qədər sizin üzərinizə götürdüyünüz bütün işlərdə ən yaxşı köməkçi olmağa çalışacağam. - Təklifini qəbul edirəm, “Lakin, indi səni buraxıram ki, arvadınla yemək yəyəsən, amma bundan sonra mənimlə birlikdə ortaq dostlarımızla nahar etməlisən! – deyə Kir cavab verdi. Tezliklə Abradat, Kirin zirehli geyimli binicilər və atlar üçün

---

210.İki parasang - Yəni, təqribən 11 km (parasang haqqında II kitabın 14 sayılı qeydinə baxın.

oraq daşıyan arabalar və avadanlıqlar istehsalı ilə söylə məşğul olduğunu gördü. Sonra o da, süvarilərinin hesabına Kir üçün yüzə yaxın oxşar arabanı təchiz etmək qərarına gəldi və şəxsən bu dəstəyə rəhbərlik etmək üçün arabanı minmək niyyətindədi. Abradat, bir arabanı səkkiz atın qoşulduğu dörd çəkmə çubuğu ilə təchiz etməyi əmr etdi [Və arvadı Panfeya onun üçün pulundan qızıl qabıq, qızıl dəbilqə və eyni dirsək yastıqları düzəltdi]. Atlar möhkəm mis zirehli geyindiği arabaya qoşuldu. Abradat bu hazırlıqlarla məşğul olarkən, Kir arabasını dörd çəkmə[211] çubuğu ilə görəndə ağılına elə gəldi ki, səkkiz çəkici ilə belə bir araba düzəltmək mümkün idi. Belə ki səkkiz cüt öküz komandası bunu sürə bilər döyüşdə. Bu quruluş, təkərlər də daxil olmaqla ən altdan hesablanaraq təxminən üç orgiya hündürlüyündə idi. Kir bu cür qüllələrin əsgər cərgəsini izləyərək falanqaya böyük dəstək verə biləcəyinə və düşmənlərin meydana gəlməsinə böyük zərər verə biləcəyinə inanırdı. Platformaların üstündə döyüş dəstləri olan dairəvi qalereyalar tikdi və hər qalaya iyirmi əsgər yerləşdirdi. Hər şey qüllələrlə hazır olduqda, çəkiclərini sınaqı və məlum oldu ki, səkkiz əkiz komanda, üstündə dayanmış insanlarla belə bir qüllə daşıyır və hər komanda ayrı-ayrılıqda adi yükünü daşıyandan daha asandır. Axı, bir komanda üçün baqajın ağırlığı iyirmi beş istedadı çatdı, 18 teatr səhnəsi ilə eyni qalınlıqda şüalardan tikilmiş qüllənin ümumi ağırlığı iyirmi silahlı əsgərin ağırlığı ilə birlikdə çıxdı elə olun ki, hər

---

211.5 yin sağ qanadı ... - Əlyazmalardakı yer açıqca xarab oldu. S.305-in tərcüməsi Παντράσια κράσια əvəzinə ιτ άριστερόν, σὸ δέ, ὃ Χρυσάντα əlavəsini oxumağı təklif edən I. Pantazidesin versiyasına əsasən hazırlanmışdır (VII. 1.3 ilə müqayisə əsasında.2.Sonra, Arsam, [sol qanadını əsgərlərinlə, sən də, Krizant,] - hələ də işğal etdi

komanda üçün on beşdən az istedad var idi. Kir bu qüllələrin hərəkətinin asanlıqına əmin olan kimi dərhal müharibədə hər hansı bir üstünlüyün eyni zamanda qurtuluş və ədalət və xoşbəxtlik olduğunu düşünərək onları bütün ordu ilə birlikdə yürüş etməyə hazırlamağa başladı.

4.Hind elçiləri.

O zaman Hindistan padşahının 21 nəfər elçi heyəti İrana gəldi və Kirə öz padşahlarından aşağıdakıları çatdırmasını əmr etdiyini bildirdilər:

-“Əzəmətli Kir, mən çox sevinirəm ki, mənə öz dostun hədəb edərək etibarlı dostlarının siyahısına salmışsan. Mən də bunun əvəzinə öz elçilərim vasitəsi ilə sənə çoxlu pul və qızıl göndərmişəm və onlara sənə istədiyini tapşırığı yerinə yetirmək əmrini vermişəm. ”

Bu mesajı eşitdikdən sonra Kir dedi:

- “Bu vəziyyətdə hamınızdan çadır qurduğunuz yerdə qalmağınızı, pulu qoruyub öz zövqünüz üçün yaşamağınızı xahiş edirəm. Ancaq sizing səfirlərdən üçü düşmənin yanına gedib Hindistan kralı adından ittifaq qurmağa gəldiklərini bildirsinlər. Düşməndən öyrəndikləri məlumatı həm mənə, həm də sizə çatdırırsınız. Əgər sizing elçilər bu tapşırığın öhdəsindən gələ bilsələr onda mən sizə əvvəlkindən də daha yaxşı hörmət göstərüb sizing mənə göndərdiyiniz qızıldan da çoxunu sizə göndərərəm. Çünki mənim cəsuslarım paltarlarını dəyişsələr belə düşmən onları tanıyır, amma sizing adamlar isə diqqəti çəkmədən düşmənin planları haqda öyrənə bilirlər hindlilər Kirin təklifindən məmnun oldular və ertəsi gün isə yola belə düşdülər. Onlar gedərkən düşmənin gizli planlarından bacardıqca daha çox öyrənəcəklərinə söz verdilər.

Bu vaxt Kir hər cəhətdən kiçik bir planı olmayan bir adam kimi davranaraq müharibəyə geniş hazırlaşdı. Eyni zamanda, müttəfiqlərin qərarlarının həyata keçirilməsinə qayğı göstərməklə yanaşı, bütün qarşılıqlı rəqabət ruhunu aşılamağa çalışdı ki, hamısı silahlı digərlərindən daha yaxşı görünməyə çalışsınlar, özlərini özləri kimi göstərməyə çalışsınlar. Ən yaxşı atlılar, ən bacarıqlı cirit atan və oxatan, çalışqan və çalışqan döyüşçü yığıdı. Buna nail olmaq üçün onları tez-tez ov yarışa aparırdı və ən yaxşılarını bu və ya digər şəkildə fərqləndirirdi. Eynilə dəstə komandirlərinin də döyüşçülərini yarışdıraraq onlardan ən yaxşılarını, bacardığı qədər təriflər verərək onları məmnun etmək üçün bu komandirləri təşviq etdi. Hər hansı bir fədakarlıq edib bir bayram qeyd etdikdə, bu halda da insanların bildiyi hər cür hərbi təlimlərdə yarışlar keçirdi və qalib gələnlərə möhtəşəm mükafatlar payladı ki, bütün ordu sevincli həyəcana qərq olun.

Nəhayət, Kirin hər şeyi hazır olandan başqa o muhasirə maşınları xaricində hamısını döyüşə apardı. Fars atlıların sayı on minə qədər id. Kirin özünün təchiz etdiyi çin bağlanmış arabalarının sayı yüzə, eyni şəkildə Abradatın Kir kimi təchiz etməyə qərar verdiyi arabaların sayı yüzə çatdırıldı. Kir də Kiaksarı Midiya arabalarını dəyişdirməyə və tiplərini Troya və Liviya formasından yeni Fars tipinə dəyişdirməyə başladı və onların sayı da yüzə çatdırıldı. Sonra dəvə oxatanları müəyyən edildi. Bütün bunların nəticəsi olaraq, əsgərlərin böyük əksəriyyəti müharibədə onsuz da qalib gəldiklərinə inandırdı.

Kirin kəşfiyyata göndərdiyi hindlilər düşmən düşərgəsindən görünəndə ordudakı əhval belə idi. Krezin bütün düşmən qüvvələrinin lideri və komandiri seçildiyini öyrəndilər. Bundan əlavə və bütün müttəfiq padşahların bütün ordusu ilə döyüşə gəlməsinə və mümkün olduğu hər yerdə əsgər toplamaq üçün istifadə edilməsi lazım olan çox miqdarda pul ayırmasına qərar

verdiklərini geyrəndilər. Uzun qılınclarla silahlanmış bir çox trakyalı artıq işə başlamış 25 və misirlilər 26 nəfər, necə deyərlər yüz iyirmi minə qədər, hamısı ayaqlarını örtən uzun qalxanlarla silahlanmışdılar köməyə üzürdülər. Bundan əlavə, kipli bir ordu gözlənilirdi və hər iki Frigiyadan, likonlardan, Paflagoniyadan, Kapadokiyadan, Ərəbdən, Finikiyadan və Babil hökmdarı ilə birlikdə Assurlulardan olan bütün Kilikiya, friglər Krezə köməyə gəlirdilər. Asiyada yaşayan ionyalılar, aolyalılar və demək olar ki, bütün ellinlər Krezə qoşulmuşdular. Krez, ittifaq müzakirəsi üçün Lakedaemona səfirlər də göndərdi. Düşmən ordusu Pactola çayı yaxınlığında toplanır və sonra Fimbrar yürüş etmək niyyətində idi, Bu günə qədər sahil bölgələrində [Suriyada] məskunlaşan İran şahənşahına tabe olan barbarlar üçün toplanma nöqtəsi kimi xidmət edir. 33; Hər kəsə əsgərlərə satış üçün ərzaq çatdırmaq əmri verildi. Məhkumlar eyni şeyi danışdılar və nəticədə, Kir də lazımı məlumatları almağa ümid etdiyi dillərin tutulmasına qayğı göstərdi. O, kölə kimi gizlənmiş kəşfiyyatçıları da göndərdi [qaçan kimi gizlənmiş] Kirin döyüşçüləri bu xəbəri eşidəndə onu bir həyəcanla ələ keçirildi. İndi sakit və səssiz gəzirdilər, üzvləri sevinc göstərmirdi, dairələrə toplaşırdılar və hər yerdə sorğu-sual apararı, bir-biri ilə danışarı insanlarla dolu idi. Kir orduda yayılan qorxuları eşidən kimi dərhal dəstələrin komandirlərini yanına çağırıb onlara ürək-dirək verdi və dedi:

- Dəyərli müttəfiqlər, size çağırmaqda əsas məqsədim odur ki, düşmən cəbhəsindən gələn bir xəbərin sizi qorxuya saldığını eşitdim. Fikrimcə bu bir yalandır, çünki düşmənlər bunu səfərqabağı aranızda çaxnaşma yaratmaq üçün edirlər. Tanrılar naminə söyləyin görüm mənəm də sizin kimi

Düşmən qüvvələrinin üstümüzə yürüş xəbəri eşitsə idim nə edərdim? Əvvəlcə sizi məğlub edənlərin yenidən qazandıqları qələbədən ilham alaraq yenidən bir səfər başladığınızı eşitmiş

olardın. Daha sonra oxçuların və atanların hərəkətlərini pozan döyüşçülərin yenə sizə və onlarla birlikdə özləri kimi, amma daha çox sayda başqalarına tərəf gəldiklərini öyrəndinizmi? Üstəlik, biləcəksiniz ki, ağır silahlarla çıxıb piyadalarımızı döyən piyada qoşunları kimi, atlıları da süvari qoşunlarımıza qarşı yürüdülər, silahlarını da dəyişdirdilər. Onlar yay əvəzinə hər biri güclü əsgərə bir nizə verib vuruşmaq niyyətindədirlər. Üstəlik, onlarla birlikdə əvvəlki kimi qaçmağa hazır olan döyüş arabalarının gəldiyini eşitmisiniz. Bu arabalara bağlanan atlar zireh geyinmiş, arabalar taxta qüllələrdə olduğu kimi üstündə dayanmış və bədənləri və dəbilqə ilə örtülmüş və oxların ətrafına dəmir oraqlar bağlanmışdır. Bu arabaları birbaşa düşmən sıralarına sürə bilərsiniz. Əlavə olaraq bilməlisiniz ki, üstlərində əsgərləri olan dəvələri də var. Belə bir dəvənin qarşısında yüz at belə dayanmaz. Bundan əlavə, yanlarında əsgərlərini örtmək üçün qüllələr daşıyırlar və sizi vuraraq piyadaları ilə döyüşməyinizə mane olurlar. Beləliklə, kimsə sizə bütün bu qüvvələrin düşmənlərin ixtiyarında olduğunu söyləsə, o zaman necə davranardınız? Bu vaxt Krezin suriyalılardan daha qorxaq olduğu öyrəndiniz. Sonuncular qaçdılar, döyüşdə məğlub oldular və Krez isə müttəfiqlərə kömək etmək əvəzinə müttəfiqlərinin məğlub olduğunu görüb qaçdı.... Bundan əlavə məlum oldu ki, düşmənlərin özləri də sizinlə mübarizə aparacaq qədər güclü deyillər, çünki açıq şəkildə onlar üçün sizinlə mübarizə aparmaq çox çətinidir. Ancaq bütün bunlara baxmayaraq, düşmən qüvvələri yenə də kimisə qorxudursa onda bu cür insanlar, döyüşçüləri, sizə bəyan edirəm ki, sadəcə düşməni göndərmək daha yaxşıdır. Çünki onlar üçün orada olmaq, burada olmaqdan daha çox fayda gətirəcəkdir.

5.Fars Xrizant

Kir sözünü bitirdikdə Fars əsilzadəsi Xrizantı ayağa qalxaraq dedi:

-“Əzəmətli Kir, təəccüblənməyin ki, bəzilərimizin bu cür xəbərləri eşidəndə qanı qaraldı. Bu vəziyyətə onlar qorxudan yox, kədərdən gəldilər. Axı hamısı eynidir, sanki səhər yeməyini istəyirdin və istəyirsən, sonra birdən səhər yeməyindən əvvəl yerinə yetirilməsi lazım olan bir iş barədə hesabat verdilər - mənəcə, heç kim belə sevinməzdi bu xəbərlərdən. Eynilə, indi də vəziyyətimizin yaxşı olmasını gözləyirdik. Bundan əlavə örüləsi bir işin daha olduğunu eşitdikdə hamı dərhal tutqunlaşdı, ancaq qorxudan yox, çünki bu işin çoxdan yerinə yetirilməsini istədiyimiz üçün idi. Buna baxmayaraq, bu gündən bəri yalnız çörəyin çox olduğu, qoyunların və məhsuldar palmaların olduğu Suriya üçün deyil 35, həm də çoxlu şərabin, əncirin çox olduğu Lidiya üçün də mübarizə aparırıq. Biz Lidiya nemətlərini tez dadmağa çalışaraq yeni iradə ilə sənin ardınca gedib vuruşacağıq.

Xrizant sözünü bitirən kimi bütün müttəfiqlər onun sözlərini məmnuniyyətlə və razılıqla qəbul etdilər.

- Bu vəziyyətdə mən düşünürəm ki, qoşunları üçün hazırlıqların hazırlandığı yerə birinci çatmaq üçün düşmənlərin üstünə ən qısa müddətdə hərəkət etmək lazımdır. Bundan əlavə, kampaniyamızı nə qədər sürətli etsək bir o qədər də xeyrimizə olacaq. Heç olmasa bu fikrə sahibəm və kimsə bizim üçün daha etibarlı və ya daha asan bir hərəkət yolunun olduğunu düşünürsə, qoy özünü dilə gətirsin. Bundan sonra çoxları Kirin ən qısa müddətdə düşmənlərə yürüş etmək lazım olduğu fikrini dəstəklədiklərini bildirdi. Heç kim etiraz etmədi və sonra Kir yenidən söz alıb dedi:

- Mübarizə etməli olduğumuz müttəfiqlərimiz, cəsədlərimiz və silahlarımız tanrının köməyi ilə çoxdan hazır vəziyyətə gətirilmişdir. İndi özümüz üçün və dörd ayaqlı köməkçilərimiz üçün ən azı iyirmi gün yol üçün təchizat hazırlamalırıq. Mənim hesablamalarıma görə on beş gündən çox müddət ərzində heç bir material tapa bilməyəcəyimiz yerlərə getmək məcburiyyətindəyik. Çünki onlar burada olan bütün materialın qismini toplayıb aparılmış, qismini də düşmənlər tərəfindən bilərdiməhv etmişlər. Bizə kifayət qədər miqdarda çörək almaq lazımdır, çünki onsuz nə döyüşə bilərik, nə də yaşaya bilərik. Şərab məsələsinə gəldikdə, hər kəs tədricən bir su ilə barışmağa vərdiş etmək üçün lazım olduğu qədər özləri ilə götürməlidir. Axı, səyahətin əhəmiyyətli bir hissəsində şərab alacaq bir yerimiz olmayacaq və bu səbəbdən çox miqdarda yığsaq da, yenə də kifayət etməyəcəyik. Buna görə də özümüzü şərabsız taparaq gözlənilmədən hər hansı bir xəstəliyin qurbanı olmamağımız üçün aşağıdakıları etməliyik. Bu gün çörəyimizi su ilə yeməyə başlayacağı və indi bunu etməklə özümüzü xeyirə salırıq. (Arpa çörəyi yeyən hər kəs üçün bu quru çörəyi həmişə su ilə yumşaldaraq. Buğda çörəyi yeyən də su ilə nəmlənmiş bu çörəyi yeyəcək çünki hər şey həmişə su ilə bişirilir. Bir sözlə şərabı yalnız yemək yedikdən sonra içsək onda ruhumuz daha az həzz alacaqdır. Sonra bir su içməyə vərdiş etmədiyimiz müddətdə şərabın qalanını günortadan sonra tədricən içməliyik. Axı şəraitdəki yaranan dəyişiklik istənilən təbiətin əsas dəyişikliklərə tab gətirməsinə imkan verir. Tanrılar bizə dəyişikliyə dözə bilmək üçün bizə tədricən hərəkət etmək imkanı verir. Qışdan isti yaya və yaydan sərt qışa, payıza və yaza keçməyi öyrədir. Biz ondan bir nümunə götürməli və tədricən özümüzü vərdiş edərək hələ əldə etməli olduğumuz vəziyyətə çatmalıyıq. Sonra yataq əvəzinə eyni çəki üçün lazım olan materialları götürün çünki artıqları heç vaxt zərər

görməyəcəkdir. Xalçalarınızı itirdikdən sonra əziyyət çəkəcəyinizdən qorxmayın, çünki əgər bu baş verərsə onda mən sizin narazılığınızı qəbul etməyə hazır olacağam. Əksinə, kiminsə əlavə paltarları varsa, həm sağlam, həm də xəstələr üçün çox faydalı olacaqdır. Qəlyanaltı olaraq ədvalı, ədviyyatlı və duzlu hər şeyi özünüzlə götürməlisiniz, çünki bunlar iştah açır və uzun müddət bəs edir. Taxıl alma ehtimalı böyük olan ərazilərə girdiyimiz zaman dərhal özümüz üçün un üyütmək üçün əl dəyirmanları(dasthor) düzəltməliyik. Bu dəyirmanlar çörək bişirmək üçün istifadə olunan alətlərdən ən yüngüldür. Xəstə insanların ehtiyac duyduğu vəsaitləri də yığmalısınız. Onların çəkisi əhəmiyyətsizdir və buna baxmayaraq belə bir bədbəxtlik baş verərsə, onsuz hərəkət edə bilməzsiniz. Kəmərlərinizi də özünüzlə götürməlisiniz. Axı, hər şey, həm insanlarda, həm də atlarda, əksəriyyəti kəmərlərlə asılır. Onlar yıprananda və cırıldıqda, ehtiyat yedəklər olmadıqca hərəkət etmək mümkün deyil. O zaman nizə düzəltməyi bilənlər üçün özünüzlə bir zindan götürməyi unutmamağınız yaxşı olardı. Özünüzlə səng gətirmək də yaxşı bir fikirdir. Axı nizə ucunu itələyən eyni zamanda ruhunu da itiləyir, çünki kəskin nizə sahib olan birisi qorxaq olmaqdan utanır. Həm də arabaları təmir etmək üçün çox sayda taxta gətirməlisiniz, çünki tez-tez istifadə olunanda bir çoxu sıradan çıxacaq. Bütün bunlar üçün lazımlı alətləri də götürməlisiniz. Nəticədə, lazımlı ustalar hər yerdə bizə rast gəlməyəcəklər, bu arada bir şeyi özləri düzəldə bilməyənlər çox azdır ki, heç olmasa bir gün davam etsinlər. Hər araba üçün bir kürək və bir zindan, hər yük heyvanı üçün bir balta və bir oraq götürməlisən. Bu alətlər hər bir şəxs üçün faydalıdır və çox vaxt bütün orduya böyük fayda gətirir. Siz silahlı döyüşçülərin komandirləri, tabeliyinizdə olanlara lazımlı müddəaların ehtiyatlarını yoxlamalısınız. Heç kimə bir şeyin əskik olmasına icazə verməməliyik, çünki bu çatışmazlıq bizə

qarşı çevriləcəkdir. Mənim əmrimə görə, siz, nəqliyyat xidmətinin rəisləri, bunu yoxlayın və yükləməyə vaxt ayıranları yükləri tamamilə yığmağa məcbur edin. Bundan əlavə siz yol işçilərinin komandirləri, yararsızlıqlarına görə dart atan, oxatan və sapand sıralarından kənarlaşdırılanların siyahılarını məndən alın. Dart atanların sıralarından kənarlaşdırılanların səfər müddəti ərzində işləyən baltalarla, qazma ilə keçmiş oxatanlarla və kürəkli keçmiş sapandlarla təchiz edilməsi lazımdı. Həm də özümlə dəmirçiləri, dülgərləri və dəriçiləri, hərbi xidmətə uyğun olanları özümlə götürəcəyəm. Birdəki lazımi alətləri olan hər kəsi özümlə aparacağam ki, ordunun bu cür sənətkarlara ehtiyacı olsa, hamısı əllərində olsunlar. Bu ustalar döyüş formalaşmasında iştirak etməkdən azad ediləcək, lakin istəyən hər kəs üçün bacarıqlı bir iş yerinə yetirərək lazım olanı edərlər.

Bəlkə tacirlərdən bəziləri bir şey satmaq niyyəti ilə ordu ilə gələcək. Beləliklə, əsgərlərə yemək almaq əmri verildiyi ilk günlərdə bir şey satarkən tutulsa, hər şeyi itirəcəkdir. Üstəlik tacirlərdən kim satışa daha çox mal təqdim etsə, həm müttəfiqlərdən, həm də şəxsən məndən hədiyyələr və şərəflə mükafatlandırılacaqdır. Tacirlərdən birinin, inandığı kimi mal almaq üçün kifayət qədər pulu yoxdursa, qoy mənə ordu ilə gedəcəyinə zəmanət versin, sonra bizdən ehtiyacı olduğu hər şeyi alacaq . Bunlar mənim sifarişlərimdir və kimsə başqa faydalı bir şey bilirsə, onu mənə işarə etsin. İndi hamı gedib yola hazırlaşın və mən yola düşməyimiz münasibətilə bir fədakarlıq edəcəyəm. Hər şey hazır olandan sonra bir verəcəyik. Bundan sonra bütün əsgərlər təyin olunmuş saatda təyin olunmuş lazımi əşyalarla birlikdə komandirlərinə görünməlidirlər. Sizə gəldikdə komandirlər, qoy hər kəs dəstəsindəki şeyləri düzəltsin və sonra çadırıma gəlsin ki, hamı sıralardakı yerini öyrənsin.

Əsir lidiyalılar.

Bütün bunları dinlədikdən sonra irnlilər səyahətə hazırlaşmağa başladılar və Kir qurban kəsməyə başladı. Qurbanlıqlar kəsilib yeyildikdən sonra işarə verildi və bütün ordu ilə yola çıxdı. İlk gün İran ordusu mövqelərə mümkün qədər yaxın düşərgə qurdu ki, hər kəs bir şey unutsa oraya qayıda bilsin və özündə bir şey çatışmırsa, orada yığınsın. Kiaksar , Midiya ordusunun üçdə biri ilə birlikdə öz əmlakını qorumaq üçün arxada qaldı və Kir ən qısa müddətdə irəlilədi. O, ordudan qabaqda atlılar göndərdi və hər dəfə qarşısına kəşfiyyatçı və müşahidəçiləri müşahidə üçün əlverişli nöqtələrə çıxardı. Süvarilərin ardınca arabaları qoydu və bir neçə sıra arabalar və heyvanlar eyni vaxtda hərəkət etdi. Arxasında piyada qoşununun falanksı var idi və konvoyun hər hansı bir hissəsi geridə qalırdısa, yerdəki komandirlər hərəkətin təxirə salınmaması üçün tədbirlər gördülər. Arabalar sütunun ortasına qoyulmuşdu və silahlı əsgərlər yan tərəflərdə gəzirdilər və hər hansı bir maneə yaranarsa, yaxınlıqdakı əsgərlər dərhal onu aradan qaldırmaq üçün tədbirlər gördülər. Beləliklə, yaxın bir sütunda hərəkət etdilər və hamısı kəcavələri arxada saxlamağa çalışdılar. Bu hərəkət qaydası ilə insanlar bir-birlərini axtarmağa məcbur deyildilər. Hər şey orada və tam təhlükəsiz vəziyyətdə idi və əsgərlər ehtiyac duyduqları hər şeyi daha tez əldə edə bilirdilər.

Bu vaxt qabaqda gedən kəşfiyyatçılar düzənliklərdə, sanki, ot və odun yığan insanları gördülər. Həm də yük heyvanlarını gördülər, bəziləri yığıqlarını götürür, bəziləri isə ot biçirdilər. Uzaqlara baxarkən yuxarıya doğru tüstü və ya tozun olduğunu da görə bilərlər. Bütün bunlardan demək olar ki, inamla yaxınlıqda bir yerdə düşmən ordusu olduğu qənaətinə gəldilər. Bu səbəbdən skoparkh dərhal adamlarından birini hər şeyi Kirə

bildirmək üçün göndərdi. Dinlədikdən sonra hamısına öz postlarında qalması və yeni bir şey görsələr dərhal məlumat vermələrini əmr etdi. Bu məqsədlə ayrılan atlılar irəlilədilər və ordunun qalan hissəsi Kirin əmri ilə dərhal onlar üçün ayrılmış yerdə yerləşdirildi. Belə ki əsgərlər girmədən əvvəl lazımlı hesab etdiyi hər şeyi özləri üçün hazırlamağa vaxt tapdılar. Kir onlara əmr etdi ki, ilk növbədə səhər yeməyini yesinlər, sonra sıraya düzülüb yeni əmrləri gözləsinlər. Hər kəs səhər yeməyini yeyəndə Kir suvari və piyada dəstələrinin komandirlərini, araba dəstələrinin rəhbərlərini, döyüş maşınlarının komandirlərini, habelə heyvan və arabalara cavabdeh olanları dəvət etdi. Bütün bu qonaqlar onun çadırına yaxınlaşmağa başladılar. Bu vaxt atlılar vadiyə endi və orada düşməni məğlub edib bir meçəsinə əsir götürdü. Əsirləri Kirin yanına gətirəndə o da onlara müxtəlif suallar verməyə başladı. Kirin suallarına əsirlər düşərgələrini tərk etdiklərini və bəziləri yem üçün, bəziləri odun üçün getdiklərini cavablandırdılar. Onlar bunun səbəbini öz qoşunlarındakı çatışmazlıqların olduğu üçün etdiklərini izah etdilər. Onları dinlədikdən sonra Kir soruşdu:

-“Ordunuz buradan nə qədər uzaqdadır?”

- İki fərsəng aralıdadır! – deyə əsirlər cavab verdilər. 47.

Sonra Kir yenidən soruşdu:

- Orduda bizim haqqımızda nə bilirlər?

“ Zevs şahiddir ki” çox şey bilirlər və əsas odur ki, çox yaxınsan! – deyə əsirlər cavab verdilər.

-“Bəs onlar bizim haqda nə deyirlər?” - deyə Kir soruşdu. Kir bu sualı xüsusi olaraq mövcud komandirlərin xatirinə soruşdu və əsirlər cavab verdilər:

-“Xeyr, Zevs şahiddir ki, xalqımız heç sevinmədi, əksinə kədərləndi.

- Yaxşı, indi onlar nə edirlər? – deyə Kir soruşdu.

- Döyüş hazırlıqlarını görürlər sırasına düzülürlər və iki gündür ki, bu işlə məşğuldurlar! – deyə əsirlər cavab verdilər.

- Onları kim idarə edir? – deyə Kir soruşdu.

Əsirlər cavab verdi:

-“Onları Krez özü və onunla birlikdə bir Ellin və başqa bir midiylia və onun səndən qaçdığını söyləyirlər48! – deyə əsirlər cavab verdilər.

-“Ey böyük Zevs,” “onu istədiyim kimi ala bilsəydim! – deyə Kir əllərini göyə qaldıraraq dedi. Bundan sonra, Kir məhbusları aparmağı əmr etdi və özü də söhbətə başlamaq üçün iştirak edənlərə tərəf döndü. Qəfildən düzənlikdə düşmənin böyük bir süvari dəstəsinin peyda olması xəbəri ilə bir elçipeyda oldu və o dedi:

Fikrimcə onlar bizim ordumuza baxmaq üçün buraya tərəf çapırlar. Əlavə olaraq, bu dəstədən irəlində təxminən otuzdan çox atlı – birbaşa üstümüzə gəlirlər və yəqinki imkan daxilində bizim postu tutmaq istəyirlər. " Kir dərhal öz atlıların bir hissəsinə postun yerləşdiyi təpənin ətəyinə sıçrayış etməyi və düşmənlərin gözü görmədən orada pusqu qurmağı əmr etdi və belə dedi:

-“Onlarla kəşfiyyatçımız postdan ayrılan kimi,” pusqudan çıxacaq və təpəyə qalxan düşmənlərə hücum edəcəksiniz.. Bunu etmək üçün siz Hiştaspanın, min atlısını götürün və düz düşmən dəstəsinə doğru çapın. Lakin heç vaxt onları naməlum bir ərazinin dərinliklərinə qovmayın və müşahidə postlarınızın saxlanılmasını təmin etmək üçün kifayət qədər irəliləyin. Birdə kimsə sağ əlini yuxarı qaldıraraq sizinlə görüşməyə tələsirsə, bu cür insanları dostlarınız kimi qəbul edin.

Bundan sonra Hiştaspa yürüşə hazırlaşmağa getdi və Kirin atlılara əmr etdiyi kimi dərhal irəlilədi. Yolboyu onsuz da müşahidə məntəqələrinin digər tərəfində - Kirin əvvəllər Suzian əsirinin keşikçisi olan qulluqçuları ilə göndərdiyi bir casusla

tanış oldular. Kir bunu eşidən kimi oturduğu yerdən sıçradı və ona tərəf qaçaraq möhkəm bir şəkildə əlini sıxdı. Digərləri, əlbəttə ki, xəbərsiz insanlar kimi, belə bir mənzərəyə heyran qaldılar və Kirin dediklərinə qədər heyrətlərindən qurtula bilmədilər: Kir üzünü adamlarına tutub dedi:

- Dostlarım, bizə gözəl bir insan qayıtdı, indi onun fəaliyyəti haqqında bütün dünya bilməlidir. Axı o, bizi pis bir vəsvəsəyə düşür olduğu üçün yox, məndən qorxduğu üçün tərk etmişdir. Onun adı Aspardır və o mənim tərəfimdən düşmən qüvvələrini kəşf etmək və bizə onlar haqqında dəqiq məlumat vermək üçün göndərilmişdir. Sonra Kir üzünü Araspa tutub dedi:

- Dostum Arasp, sənə verilən sözləri xatırlayıram və bütün bu insanların qarşısında köməyi ilə sənə təşəkkür edirəm. Qoy bütün döyüşçülər ona layiqli bir ər kimi hörmət göstərsin! Çünki o bizim təhlükədə olduğumuz zamanlarda öz həyatını təhlükəyə atmışdır.

Sonra Kir, salamlamanın bəlkə də yetərli olduğunu söyləyəndə qədər hamı Araspusu qucaqlamağa və əlini sıxmağa başladı. İndi isə qoy Arasp bizə bilmədiklərimiz haqda danışsın! Güclü bir düşmənlə görüşmək və daha zəiflə qarşılaşmaq, düşmənin zəifliyini eşitmək, onu daha güclü görməkdən yaxşıdır.

- Əlbətdə, düşmənlərin gücünü mümkün qədər dəqiq müəyyən etmək üçün hər şeyi etdim və bunun üçün mən özüm onların qoşunlarının qurulmasında iştirak etdim! – deyə Arasp cavab verdi.

- Deməli, sən təkcə onların sayını deyil, döyüş sırasını da bilirsən?- deyə Kir soruşdu.

- "Zevsə and içirəm ki həтта necə mübarizə aparmaq istədiklərini də bilirəm" ! – deyə Arasp cavab verdi.

- Sən ilk öncə onların ümumi sayını bizə bildir! – deyə Kir dedi.

- Hamısı, həm piyada, həm də atlılar, misirlilər xaricində otuz sıra dərinlikdə sıraya düzülür və qırx stad zəbt edirlər. Krezin ordusunun hansı yeri işğal etdiyini öyrənmək üçün əlimdən gələni etdim! – deyər Arasp cavab verdi. (

- Bəs misirlilər necə düzülüb? - deyər Kir soruşdu.

- Onlar eni və dərinliyi yüz nəfərdən ibarət hər on mininci dəstəyə yan düzülüb. Bu düzülüş qaydalarını onlar öz vətənlərindən gətirmiş və Krez, çox istəksiz olsa da, bu qaydanı qəbul etdi. Krez, ordularının cəbhə boyu mümkün qədər sizin ordunuzdan çox olmasını istədi! – deyər Arasp cavab verdi.

- Niyə buna nə ehtiyac var idi? – deyər Kir soruşdu.

- Zəvsə and içirəm ki, bunu sizi üstün qüvvələrlə muhasirə almaq üçün! – deyər Arasp cavab verdi.

- Onlar özlərinin mühasirəyə süsəcəklərini bilməməlidirlər. Ancaq öyrənməyimiz üçün vacib olanı artıq səndən eşitdik. İndi isə döyüşçülər, hamınız bunu etməlisiniz, indi buradan dağılışan kimi atlarınızın və silahlarınızın diqqətlə yoxlayın. Sabah səhər tezdən ilk edəcəyimiz şey insanlarımızı bəsləmək və atları bəsləmək olacaq ki, hansı vəzifəni yerinə yetirməyimizdən asılı olmayaraq yemək barədə düşünməyək. Ardından sən, Arsam, [sol qanada əsgərlərinizlə get, sən isə də, Xrizant,] - sağ qanad və digər sıraların indi tutduqları yerləri tutmasına icazə verin. Sonra əmr verin ki, hər kəs falanqada öz yerlərini tutub sıra düzəlsin (hər sıra iyirmi dörd əsgərdən ibarət idi)! – deyər Kir dedi. Sonra əsgərlərdən biri dedi:

- Həqiqətən sizin fikrinizcə, bu şəkildə düzülərkən düşmənin falanqanın muhasirəsinə sala bilərəkmiz?

-“Sən nə düşünürsən, arxada dayanan əsgərlər artıq silahları ilə düşməyə çata bilməyəcək qədər falanqa yarada bilməzlərmi? O əsgərlər düşməyə zərər vura bilərəmi və ya bilməzmi? İndi yüz cərgə dərinlikdə tikilən bu hoplitlərin on min cərgədə düzülməsini istərdim və o zaman bir ovuc insanla mübarizə

aparmalıydıq. Bu arada, falanqamıza verdiyim dərinliklə, bunun tamamilə işə yarayacağına əminəm. Zirehli döyüşçülər önündə metal şit, onların arxasında isə oxçuları qoyacağam. Onlar hər hansı bir əlbəyaxa döyüşə tab gətirə bilməyəcəklərini etiraf etdikləri halda, onları ilk növbədə necə yerləşdirmək olar? Əgər qabaqda mərmə geyinmiş bir döyüşçü varsa, onlar uzanacaq və dart ataraq öndəkilərin başlarına bir yay ataraq düşmənlərə zərər verəcəklər. Hər biri düşməyə nə qədər zərər verərsə, o, şübhəsiz ki, bununla da öz vəziyyətini yüngülləşdirir. Sonuncu olaraq arxada gözətçi qoyacağam. beləliklə sən ilk olaraq mənim əmrimlə öz ordunu düzəcəksən və onların arxasında, səngər komandirləri, eyni qayda ilə düzülün, ardınca da, oxçuların komandirləri, eyni şəkildə düzülün. Siz, arxa mühafizə komandirləri, hamısının arxasında bir yer tutun və adamlarınıza qarşıdakılara diqqətlə baxmağı, vəzifələrini yerinə yetirənlərini tapşırmağı, halsız olanları təhdidlərlə cilovlamağı və cəzalandırmağı əmr edirəm. Bundan əlavə fərariyyət edən hər kəsi ciddi cəzalandırın. Bunlar bizim vəzifələrimizdir və siz, səyyar qüllələrdəki əsgər komandiri, bu qüllələri daşıyan komandalardan arxasından izlədiyinizə əmin olun.

- Sən Daux, arabalara rəhbərlik edirsən, ordunu dərhal bu qüllələrin arxasında apar və çox qabaqda qaçan və ya geri qalanları ciddi şəkildə cəzalandırın

- Sən Kardux, qadınları daşıyan konvoydan məsulsən, arabaları çantanla konvoyun arxasına qoy. Ordunun ardınca gedən bütün bu kütlə böyük təsürat yaradacaq [və bəzən pusqu qurmağımıza imkan verəcəkdir] 58 və düşmənlər, bizi əhatə etməyə çalışsalar, bizi daha uzaq bir dövrə vurmağa məcbur edəcəklər. Bunlar sizin üçün olan əmrlərimdir.

- Sən Artaoz və Artahers, hər biri min piyada əsgərinizlə birlikdə kalonun arxasında durursunuz.

- Siz Farnux və Asiadat, öz minnəfərlik atlı qoşunlarınızı ümumi kolona qoymursunuz, onları döyüş hazırlığında qadınlarla arabaların arxasında ayrı-ayrı sıraya düzürsünüz, sonra başqa komandirlər ilə birlikdə yanıma qayıdırınız. Döyüşə ilk girən kimi sanki eyni vəziyyətdə olmalısınız.

- Siz dəvələrə minmiş döyüşçülərin komandiri, dəstəni qadınlarla arabaların arxasına qoydunuz və Artahersin dediklərini et. Sən, döyüş arabaları komandirləri, püşk atmalısınız və kimə düşsə, qoy yüz arabası ilə qarşıda yer tutsun. Digər iki yüz döyüş arabası, biri sağda, digəri solda, dərin sütunlara uzanan falanks tərəfdən yürüş edəcəklər! deyər Kir dedi.

Bunlar Kirin əmrləri idi, lakin Suz çarı Abradat dedi:

- “Əzəmətli Kir, mən düşmən falanqasına qarşı bir yer tutmağa razıyam.

(36) Onun hazırlığından məmnun olan Kir möhkəm bir şəkildə onun əlini sıxdı və sonra başqa döyüş arabalarında vuruşacaq farzlardan soruşdu:

-“Döyüşçülər, siz bununla razısınız mı?”

Onlar bununla razı olmadıqlarını bildirdikdə Kir onlara püşk atmağı əmr etdi və Abradat istədiyi yerə dayandı və o misirlilərin tam qarşısında idi. Sonra hamı dağıldı və Kirin əmrlərini yerinə yetirməyə başladı, Sonra şam yeməyindən sonra gözətçi postları qurduqdan sonra yatmağa getdilər.

7.İran ordusunun döyüş taktikası.

Ertəsi səhər Kir qurban kəsməyə başladı və qalan əsgərlər, səhər yeməyi yeyib tanrılara şərab içərək gözəl və möhtəşəm mərmə və dəbilqələr taxmağa başladılar. Həm də alnlarını və qabaqcıqlarını taxaraq atları bəzədilər və cəngavərlər də minən

atlara və arabalara taxılan atlara - yanlarını qoruyan zirehlərə taxılırdı. Bütün ordu mis ilə parıldadı və bənövşəyi ilə alovlandı.

Abradatın səkkiz atın çəkdiyi dörd çəkmə arabası, xüsusilə möhtəşəm bir paltarla parıldayırdı. O öz ölkəsinin və xalqının kətanlibasını taxmaq istəyəndə 61 Panfeya ona [yeni, qızıl qabıq] 62 qızıl dəbilqə, dirsək yastıqları və biləkləri üçün geniş bilərziklər bağışladı. Sonra da ona dabanlara qatlanan bənövşəyi və sümbül rəngli bir dəbilqə verdi.. Bütün bunları ərindən gizli şəkildə zirehindən əldə etdiyi şeylərdən düzəltməyi əmr etdi. Abradat bu bəzəkli görüldüyünə heyran qaldı və Panfeyadan soruşdu:

- “Əzizim, bu zirehi mənim üçün düzəltmək üçün öz bütün qiymətli paltarınımdan oldun ?

- Xeyr, Zevsə and içirəm, ki səni gördüyüm kimi başqalarının qarşısına çıxsan mənim üçün ən yaxşı bəzək olacaqsan.

Beləliklə, o, ona yeni zireh bağladı və özü isə yanağından aşağı axacaq olan göz yaşlarını gizlətməyə çalışdı.

Abradat bütün bu zirehləri taxanda hamının gözünə ən gözəl və nəcib döyüşçü kimi göründü və təbiət ona hədiyyələrini səxavətlə bəxş etdi. O bütün bunları qəbul edib arabaya minərkən Panfeya bütün iştirak edənlərə kənara çəkilməsini əmr edərkən ona bu sözləri söylədi:

- Əgər ərlərinin həyatını özlərindən daha çox qiymətləndirən arvadlar olubsa, bilməlisən ki Abradat, mən onlardan biriyəm. Məgər mən bunu sübut etməliyəm? Axı, davranışlarım bu barədə bu gün söylənən sözlərdən daha inandırıcı danışmalıdır. Bununla birlikdə, sizin üçün hiss etdiyim hisslər nə qədər dərin olsa da, bildiyiniz kimi, cəsarətimi sübutedərək sizinlə eyni qəbirdə olmağımın daha asan olduğuna ümumi sevgimizlə and içməyə hazırım. Özünü utancla örtmüş ərimlə şərəfsiz yaşamaqdansa ... hər ikimiz üçün çox gözəl bir taley arzulayıram! Ancaq ən əsası, Kirin qarşısında böyük bir

borcumuz olduğuna inanıram. Axı məni tutdular və qənimətin bir hissəsi olaraq ona ayıranda nə məni kölə, nə də azad, lakin utancaq bir qulluqçu kimi götürmək istədi⁶³. Amma məni sənin üçün saxladı, məni himayəsinə götürdü, bir qardaş arvadı kimi. Əlavə olaraq, əvvəlki gözətçim Arasp onu tərk edəndə ona söz verdim ki, sizin üçün namə göndərilməsinə mənə icazə verərsə, siz əAraspdan çox üstün bir döyüşçü və sədaqətli dost qazandıracam.

(9) Panfeyanın bu sözlərindən məmnun olan Abradat, əli ilə başına toxundu və baxışlarını göyə çevirib dedi:

—Ey böyük Zevs! Panfeaya layiq bir ər və bizi bu qədər şərəfləndirən Kirusa layiq bir dost olum!

Bələliklə, arabanın qapısını açıb arabanın üstünə çıxdı. Arabacı qapını arxasından bağladıqda, Panfeya, ona olan sevgisini başqa bir şəkildə necə ifadə edəcəyini bilmədən arabanın kənarından öpdü. Abrodat yerindən tərpənən kimi Panfeya onu gözdən itənə qədər izlədi.

- "Abradat isə ona baxmadan ürəyidə deyirdi:

- Sakit ol, Panfeya", əlvida və geri qayıtmağın vaxtı gəldi.

Sonra vəzifə başçıları və qulluqçular onu tutub arabasına qaytardılar və orada yerləşdirib pərdələri çəkdi. Abradat və arabası möhtəşəm bir mənzərə olsa da, ətrafdakılar Panfeya gedənə qədər ona geri dönməyə cəsarət etmədilər. Kir qurban verərkən xoşbəxt əlamətlər aldıqda və ordu onun əmrlərinə uyğun olaraq sıraya düzüldü. Onlar bir-birindən bir qədər məsafədə bir sıra müşahidə məntəqələri irəli sürdü, sonra bütün komandirləri çağırdı və onlara aşağıdakı nitqlə müraciət etdi:

- Dostlar, igid müttəfiqlər! Tanrılar bizə qurban olaraq ilk qələbə qazanmağımız üçün əlverişli əlamətləri göstərir. Məni döyüşə daha böyük həvəslə getməyə vadar edəcək şərtləri xatırlatmaq istəyirəm. Həqiqətən də siz hərbi məsələlərdə düşmənlərindən daha təcrübəlisiniz. Birlikdə yaşadınız və

onlardan daha uzun müddət bir döyüş sütunu yaratdınız. Ümumi zəfərin iştirakçıları idiniz, əksəriyyəti ümumi məğlubiyyətin iştirakçılarıdır. Hələ hər iki tərəfdəki döyüslərdə iştirak etməyən döyüşçülərə gəlincə, bu əsgərlər qonşularında xainləri düşmənlərinin sıralarında görürlər. Bir-birinə güvənən döyüşçülərin bir addım geri çəkilmədən, ümumi bir təkan içində döyüşəcəklərini gözləmək təbiidir. İnamsızlıqla dolu olanlar yalnız bir şey - döyüş meydanından necə qaçmağı mümkün olduğu qədər tez düşüncəklərş

Beləliklə, mükəmməl təchiz edilmiş döyüş arabalarımızla müdafiəsizlərinə, yaxşı silahlandığı süvarilərimizə, düşmənin silahsız atlılarını cəsarətləqovacaq və onlara bir anda əlbəyaxa döyüş təbiiq edəcəyik. Piyada qoşunlarına gəldikdə, onların böyük hissəsi əvvəllər döyüşdüyünüz kimidir və eyni zamanda zəif silahlanmış yeni misirlilər də zəif qurulmuşdur. Axı onların qalxanları o qədər böyükdür ki, onlara görə əsgərlərin vuruşması və hətta irəlidə bir şey görməsi çətindir. Yüz sıra halında meydana gəlmələri, şübhəsiz ki, bir neçə qabaqcıl döyüşçü çıxılmaqla döyüslərdə iştirak etmələrinə mane olacaqdır.

Digər tərəfdən, əgər onlar sadə bir hücumla bizi mövqeyimizdən kənarlaşdırmağı gözləyirlərsə⁶⁵, əvvəlcə döyüş arabalarımıza, yəni dəmir⁶⁶ gücünə çarparaq müqavimət göstərməli olacaqlar. İlk atlar və sonra, onların bir hissəsi dözə bilsə də, eyni zamanda süvarilərimizlə, falanqa və döyüş qüllələri ilə necə eyni vaxtda vuruşa bilərlər? Axı bu qüllələrdən olan döyüşçülər bizə çox kömək edəcəklər? Əksinə düşmənləri çətin vəziyyətə qoyacaq, yuxarıdan vuracaq və döyüşmək imkanından məhrum edəcəklər. Ancaq başqa bir şeyə ehtiyacınız olduğunu düşünürsünüzsə, mənə bu barədə məlumat verin və tanrıların köməyi ilə heç bir şey olmayacaq. Ümumiyyətlə, kimsə bir şey demək istəyirsə, desin, ancaq könüllü yoxdursa, qurbanların verildiyi yerə gedin və bu

qurbanları gətirdiyimiz tanrılara dua etdikdən sonra dəstələrinizə dağılışın. Qoy hər biriniz əsgərlərinizə sizə verdiyim təlimatları versin. Hər biri öz rütbəsinə layiq olan tabeçiliyinin qarşısına çıxsın, görünüşündə, simasında və danışıqlarında qorxmazlığını göstərsin.[212]

212.Bax: Ksenefond.Kiropediya. VI kitab.

V HİSSƏ KİRİN QƏLƏBƏLƏRİ VƏ FƏTHLƏRİ

1.Siruz və Arsama

Beləliklə, dəstələrin komandirləri tanrılara dua edərək yerlərinə getdilər. Nökərlər Kir və köməkçilərinə hələ qurban verərkən yeyib-ıçirdilər. Kir dərhal ayağa duraraq ilk yeməyin meyvələrini tanrılara qurban verdi və səhər yeməyini yeməyə başladı, hər zaman öz hissəsindən xüsusilə ac olanlara həsr etdi. Sonra bir qarışıqlıq edərək tanrılara dua edərək gətirilən içkinin dadına baxdı və ətrafdakı bütün insanlar da bunu etdilər. Nəhayət, Zevs ataya onların lideri və müttəfiqi olması üçün bir dua ilə dönən Kir, yoldaşlarına da bunu etməyi əmr edərək atının üstünə sıçradı. Kirin ətrafını əhatə edən döyüşçülərin hamısı onunla eyni şəkildə təchiz edilmişdi. Yəni bənövşəyi paltarlarda, mis mərmə və ağ sultanlarla mis dəbilqədə, qılınc və nizələrlə hər atlı - belə bir nizə ilə silahlanmışdılar. Atları piriçə alnları, döş və ayaq qoruyucularla qorunurdvə ikincisi həm qoruma, həm də atlı üçün xidmət etdi. Kirin zirehləri yalnız bir cəhətdən fərqlənirdi, qalan atlılar onları qızıl boya ilə örtüdü və Kir isə güzgü kimi parıldadı. Atına minib dayandıqda, uzaqlara baxaraq hara hərəkət edəcəyini seçəndə sağ tərəfdən birdən göy gurultusu çaldı.

- Biz səni izləyirik, ey böyük Zevs! – deyə Kir qışqırdı və ata toxundu. O öz sağında süvarilər komandiri Xrizana öz atlıları ilə birlikdə, solda piyada ilə birlikdə Arsama getməyi əmr etdi.. Kir hər kəsə nişanını izləməsini və düz bir xətt üzrə hərəkət etməsini əmr etdi. Nişanı isə uzun bir nizə üzərində qanadları uzanmış bir qızıl qartaldı. Bu nişan hələ də Fars kralında qalır.

Düşmən görünməzdən əvvəl Kir öz ordusuna üç dəfə möhlət vermək üçün dayandırdı. Nəhayət, iyirmi staddan çox 6 keçdikdə, hamı düşmən ordusunun onlara tərəf irəlilədiyini

gördü. Hər iki ordu bir-birinin gözüne görünən kimi düşmənlər əmindilər ki, cəbhə boyu hər iki istiqamətdə Kirinki ilə müqayisədə daha genişdir. Falaqların dayandırdıqdan sonra əksinə bir dairəvi manevr etmək mümkün olmadı. Hər iki tərəfdən bir anda döyüşə bilmələri üçün hər iki tərəfə qoşunlarını tərəzi kimi 7 sıraya düzərək bunun üçün hər iki qanadı çevirməyə başladılar. Kir, bütün bunları görsə də, dayanmadı, eyni istiqamətdə irəliləməyə davam etdi. Hər iki düşmən qanadının özləri üçün nə qədər böyük bir fırlanma bucağı planlaşdırdığını və tərəflərə nə qədər uzanmalı olduqlarını təxmin edərək Kir dedi:

- Hrizant, düşmənlərimizin dönməli olduğu yerə baxırsan?

- Bəli, əlbətdə,” baxıram və buna görə çəmşəm. Zənnimcə, hər iki qanadını da əsas falaqdan çox qopardılar! – deyə Xrizant cavab verdi.

- Zevsə and içirəm ki bəli! – deyə Kir cavab verdi.

- Bəs bunu niyə edirlər? - deyə Xrizant soruşdu.

-“Aydındır ki, falaqqa hələ uzaqda olduqda qanadları bizə yaxın olmasın deyə qorxduğumuz üçün və biz onlara hücum etmədik! Kir cavab verdi.

- Bəs onda bu birliklər bir-birlərindən bu qədər ayrılıb necə qarşılıqlı əlaqəni təşkil edə bilər? – deyə Xrizant soruşdu.

- Görünür qanadları kifayət qədər irəlilədikdə və ordumuzun cinahlarından çıxdıqda bu baş verir! – deyə Kir cavab verdi.

- Yəni onların hərəkətlərini məqbul hesab edirsiniz? - Xrizant heyrətləndi.

- Bəli, onların sadəcə cinahlardan bizə hücum etdiklərindən daha pisdir. Bu və ya digər şəkildə, - davam etdi! – deyə Kir cavab verdi. Onlar bir az düşündükdən sonra kir öz sözünə davam edib dedi:

- Sən, Arsam, hələ də yavaş-yavaş, mənim kimi piyada qoşununu irəli apar və sən də, Xrizant, öz süvarilərinlə, onunla

bir sırada, yan-yana hərəkət et. Mənim fikrimcə döyüşə başlamaq ən uyğun olacaq yer seçəcəyəm. Mən yerimi alandan sonra düşmənlə əlaqə qurmalı olduğumuz zaman siz məndən geridə qalmamalısınız. Düşmənlərə tərəf irəlilədikdə - bunu asanlıqla görə bilərsiniz, çünki düşünürəm ki, xeyli səs-küy olacaqdır. O zaman Abradat arabaları ilə irəliləyəcək - ona görə də ona əmr veriləcək və sən də onu izləməlisən, arabalara mümkün qədər yaxın tutmalısən. Bununla, düşmənlərimizin qarışıqlıqları içərisində onlara hücum edəcəyik. Tanrılar istəsə, düşməni birlikdə təqib etmək üçün ən qısa müddətdə sizə qoşulmağa çalışacağam.

(Beləliklə "Zevs Xilaskar və Lider" işarə edərək ötürdükdən sonra Kir ayrıldı. Zirehli geyimli döyüş arabaları ilə döyüşçülər arasından keçərək zaman-zaman döyüş sütunlarında gəzənlərin üzlərinə baxaraq qışqırdı:

- Cəsur döyüşçülər, üzlərinizi görmək mənim üçün necə də xoşdur!

Sonra özünü başqa bir dəstənin qarşısında qalaraq yenidən qışqırdı:

- Döyüşçülər, başa düşürsünüzmü ki, bu gün yalnız yeni bir qələbə uğrunda deyil, bütün rifahımız uğrunda mübarizə aparmalıyıq!

Sonra isə o üçüncü dəstənin önünə keçərək dedi:

- Döyüşçülər, bundan sonra heç vaxt tanrıları bir şeyə görə qınamalı olmayacağıq. Axı onlar bizə böyük faydalar əldə etmək imkanı verdilər. Yalnız cəsarətli insanlar olmalısən!

Sonra növbəti dəstənin qabağına keçib dedi:

- Döyüşçülər, bir zamanlar bir-birimizi bundan daha möhtəşəm bir əyləncəyə dəvət edə bilərikmi? Axı, bu gün cəsarətli çıxsaq, hər kəs ümumi masa üçün zəngin bir pay verə bilər!

O nəhayət növbəti dəstəyə müraciət edərək dedi:

- Düşünürəm ki, igidlərim, bu gün hamı üçün hansı mükafatların olduğunu özünü başa düşürsünüz. Qaliblərə düşməni məğlub etmək, öldürmək, qənimət və şöhrət qazanmaq, azad və hökmdar olmaq fürsəti verilib, qorxaqlar isə açıq-aşkar tam əksinədirlər. Buna görə də özünü sevən hər kəs mənimlə döyüşsün, çünki mənim tərəfimdən asılı olduğu qədər, heç bir qorxaq və ya biabırçı bir işə yol vermərəm! – deyər Kir dedi.

O, elə ilk döyüşdə iştirak etdiyi şəxslərin yanından keçəndə hər dəfə təkrarladı:

-“Sizdən əvvəl çıxışlara ehtiyac varmı, döyüşçülər? Axı özünü də bilirsiniz ki, cəsur insanlar döyüşlərdə hansı günü qorxaqlar hansı günü qeyd edirlər.

Nəhayət Abradata yaxınlaşan Kir dayandı və Abradat da arabasının cilovunudartaraq ona yaxınlaşdı. Yaxınlıqdakı piyadalardan və arabalarından bəziləri kənara çəkildi və hamısının yanında Kir Abradata dedi:

- Abradat, istədiyini kimi, sən və əsgərlərinin müttəfiq ordunun birinci sıralarında olmasını arzuladı. Ancaq unutma ki, hücum etmə növbəniz gəldikdə, Fars döyüşçüləri sizi görməyəcək, və döyüş zamanı dəstəksiz qalmaqacaqlar.

Buna Abradat cavab belə verdi:

- Bizə gəldikdə, Kir, burada mənim fikrimcə hər şey qaydasındadır. Ancaq cinahlarımızdan narahatam, çünki düşmən ordusunun təkə arabalarla deyil, digər silah növləri ilə də möhkəm olan tərəflərə necə uzandığını görürəm. Bizim tərəfimizdə isə yalnız arabalarla qarşılaşırlar. Buna görə də, buranı püşkatma ilə almasaydım, yəqin ki, burada dayanmağa utanıram. Bu dərəcədə, mənə elə gəlir ki, tam təhlükəsiz vəziyyətdəyəm.

- Əgər sənənlə hər şey həqiqətən yaxşıdırsa, o zaman başqaları üçün narahat olmağa dəyməz, çünki tanrıların köməyi ilə

cinahlarımızı düşmən təhlükəsindən qurtaracağam . Ancaq sən bir şeydən təsirləndirirəm, indi qorxduğun insanların necə çalışdığını görmədən əvvəl düşmənlərə qarşı hücumla keç! – deyər Kir cavab verdi.

Beləliklə, Kir qarşıdakı döyüş ərafəsi çox öyündü, baxmayaraq ki əslində öyünməyə çox meylli deyildi.

-“Onların necə qaçdıqlarını görəndə sən də düşünmədən cəsarətlə düşmənlərin üzərinə qaç. Onları çaxnaşma ilə ələ keçirəcəyini, döyüşçülərin qətiyyətlə dolu olacağını görəcəksən. Yenə də vaxtın var Abradat, döyüş arabalarını ətrafında bir döngə et və bütün əsgərlərini cəsarətlə döyüşə getməyə çağır. Üzünün ifadəsi ilə onları həvəsləndir və şirin ümidlərlə onlara ilham ver! Döyüş arabaları döyüşçülərinin ən yaxşısı olduğunu sübut etmək üçün döyüşçülərinə rəqabət ruhu aşılacaq. Axı, bu döyüş uğurlu olarsa, əmin olun, bundan sonra hamı cəsarətdən daha sərfəli bir şey olmadığını söyləyəcək! – deyər Kir dilləndi.

Abradat arabaya mindi və bu əmri yerinə yetirməyə getdi. Kir, Hiştaspanın Fars süvarilərinin yarısı olduğu sol cinaha qədər irəlilədi və Sirius ona müraciət edərək dedi:

- İndi Hystaspes, gördüyünüz kimi, sürətinizdən asılıdır. Axı düşmənləri ilk öldürən özümüzüxsə, təbii ki, heç birimiz ölməyəcəyik.

Hiştasp gülümsəyərək cavab verdi:

- Yaxşı, özümüz bizə qarşı duranların qayğısına qalacağıq, ancaq cinahlardan irəliləyən digərlərini əsgərlərimizin qalan hissəsinə tapşıracağınız ki, onlar da boş dayanmasınlar.

Kir cavab verdi:

- Narahat olma, mən onlara tərəf gedirəm. Sən Hiştaspa aşağıdakıları yadda saxla. Əgər bir yerdə hələ də müqavimət atəşi varsa, onda sən yeni bir döyüş üçün oraya tələs.

Bu sözləri deyəndən sonra Kir irəli hərəkət etməyə başladı. O, kolona çataraq burada yerləşdirilən arabaların komandirini taparaq ona dedi:

- Mən sizə kömək etmək üçün gedirəm. Düşmən qanadının kənarına hücum etdiyimizi görəndə kimi dərhal düşmən xəttinin irəliləməsinə tələsin, çünki o tərəfdə bir dəfə burada tutulandan daha təhlükəsiz olacaqsınız. Nəhayət özünü qadın arabalarının arxasında gördükdə, Artahers və Farnuxa min piyada əsgər və min min döyüşçü ilə burada qalmalarını əmr edib dedi:

- Düşmənin sağ qanadına hücum edəcəyimi görəndə kimi, siz birinci onlara hücumla tələsin. Mübarizəni hər hansı bir ordunun hücumla əhəmiyyətli cinahdan aparacaqsınız, xüsusən də sizə xüsusi güc verəcək bir falanksla hərəkət edəcəyiniz üçün. Gördüyünüz kimi düşmənlərin atlıları həddən artıqdır. Siz lazım olduqda onların dəvə dəstəsinə hücum edin və döyüşə başlamazdan əvvəl onları gülünc vəziyyətdə qoyun.

2.Misirlilərlə döyüş

Belə əmrlər verdikdən sonra Kir sağ cinah tərəfə getdi. Bu vaxt Krez, özünün olduğu tərəfə uzanan qanadların çox düşmənlə daha yaxın olduğuna qərar verdi. Buna görə də işarə verdi, cinah sütunlarına daha da irəliləməmələrini, dərhal hər birinin öz yerində bir dönüş etməsini əmr etdi. Ayağa qalxanda birbaşa Kirin ordusuna baxanda Krez onlara düşmən tərəfə keçmək üçün bir işarə verdi. Beləliklə, üç falanqa Kir ordusunun üstünə hərəkət etdi. Onlardan biri öndən, digəri ikisi cinahlardan, biri sağdan, digəri soldan hərəkət edərək Kir ordusunu qorxuy saldı. Həqiqətən də Kirin ordusu hər tərəfdən düşmən əsgərləri – atlılar, oxçular, döyüş arabaları ilə əhatə olunmuşdu. Yalnız təkcə arxada düşmən yox idi. Lakin buna baxmayaraq, Kirin əmri ilə bütün əsgərlər bir anda düşmənlə üz-üzə gəldilər.

Qarşıdan gələn döyüşün həyəcanla gözləyərək hər iki tərəf də dərin səssiz qaldı. Ancaq sonra Kir zamanın gəldiyinə qərar verdi və sonra mars oxumağa başladı və bütün ordu onu təkrar etdi. Bundan sonra, hamısı bir anda Enialius'un şərəfinə bir döyüş fəryadı verdilər və dərhal Kir irəli atıldı. O, atlıları ilə cinahdan düşməyə zərbə vuraraq, mümkün qədər tez döyüşmək üçün onlara yaxınlaşmağa çalışdı. Döyüş formalaşmasında olan piyadalar sürətlə onu izlədi və müxtəlif tərəflərdən düşmən sütununa büründü. Kirin açıq bir üstünlüyü var idi, çünki falankanı ilə hərəkət edərək cinahdakı düşməyə hücum etdi. Nəticədə, tezliklə düşmənlər çaxnaşmaya qaçdılar.

Aristahers Kirin döyüşə başladığını görəndə kimi dərhal Kirin əmr etdiyi kimi dəvələri qabağa ataraq düşmənin sol qanadına qarşı hərəkət etdi. Düşmənlərin atları dəvələrə baxaraq onsuz da uzaqdan qorxuya düşmüşdü. Onlardan bəziləri dəli olmuş, qaçaraq qaçmış, bəziləri tərbiyə edib bir-birlərinə dəymişdilər. Atlar ümumiyyətlə dəvələri görəndə belə qorxu hissi keçirirlər. Nəticədə, sənətçilər və döyüşçüləri tam döyüş quruluşunda onsuz da dağınıq vəziyyətdə düşmənlərə hücum etdilər. Eyni zamanda arabalar düşmənin sağ və sol qanadlarına tərəf qaçdı. Onlardan qaçaraq düşmən əsgərlərin çoxu arabalardan sonra cinahlardan irəliləyən dəstələrin hücumuna məruz qaldı, digərləri isə əksinə hücum edən əsgərlərdən qaçaraq arabalar tərəfindən əzildi.

Abradat da daha gözləməyib yüksək səslə qışqırdı:

- Dostlarım, məni izləyin!" deyib atlarını əsirgəmədən, irəli qaçdı və digər arabalar onunla irəlilədilər. Onlara baxanda düşmən arabaları dərhal qaçdı və yalnız bəziləri parabatlarını götürməyi bacardı, bəziləri isə taleyinə buraxdı. Düz irəliləyən Abradat, Misir falanqasına hücum etdi və onunla birlikdə ona ən yaxın olan digər arabalar da buraya qaçdılar. Çünki Abradati yalnız yoldaşları izləyirdi¹⁹; Misir piyadalarının qalın bir

sütunda necə hərəkətsiz dayandığını görən digər arabalar, süpürülən düşmən arabalarının arxasındakı tərəfə qaçaraq onları təqib etməyə başladılar. Zərbənin yerində Misirlilər Abradat və yoldaşlarına yol tapa bilmədikləri üçün, sol və sağ sıralar hərəkətsiz dayandıqları üçün, atların təzyiqi ilə hücum edənlər düşmən əsgərləri yıxdılar və alt-üst etdilər, düşənlər silahlarla birlikdə atların və təkərlərin dırnaqları tərəfindən tapdalandı. Kim oraqların altına düşsə, onları zirehlə birlikdə ikiyə böldülər. Bununla birlikdə, təsvir edilə bilməyən bu zibillikdə, təkərlər yıxılmış cəsədlərin yığımlarına dəyib oxlardan uçarkən, Abradat və bəzi başqa arabalar müqavimət göstərə bilmədilər və yerə yıxıldı. Burada bu cəsur döyüşçülər parçalanaraq öldürüldü. Lakin onları izləyən farslar, Abradat və yoldaşlarının yaratdığı boşluqdan misirlilər sırasına qırdılar və qarışıq düşmənləri darmadağın etməyə başladılar. Misirlilərin sıraları bütöv qaldığı yerdə - və bu böyük bir uzanma idi - düşmənlər farslara hücum etməyə başladılar.

Burada dəhşətli bir qırğın qaynamağa başladı, nizələr, mizraqlar və qılınclar biri-birinə dəydi. Ancaq misirlilər öz güclü silahlarına görə üstünlük qazandı. Axı onlar hələ də güclü və uzun nizələrlə silahlanmışlar və qalxanları və yüngül hörmə qalxanları ilə müqayisədə bədəni daha yaxşı örtürdü. İran ordusuna nisbətən onlar bu uizun qalxanlarla öz çiyinlərini də örtür və bu da döyüşçülərin hücumlarına xüsusi bir qüvvə verirdi. Misirlilər qalxanlarını öndə bir sıra boyunca bağlayaraq düşməni addım-addım geriye püsürdürdülər. Farslar isə yalnız öz əllərini örtə bildikləri kiçik qalxanlarla onlara müqavimət göstərə bilmədilər. Geri çəkilən farslar, hərbi maşınların müdafiəsi altında olan atəş nöqtəsinə qədər arxaya doğru hərəkət edib misirliləri atəş nöqtəsinə darta bildilər. Misirlilər bu yerə gəlib çatanda farslar onları qüllələrdən vurmağa başladılar. Eyni zamanda arxa cəbhədə yerləşən əsgərlər nə

oxçuların, nə də nizə atanların döyüş sahəsini tərk etməsinə icazə vermədilər. Onlar qılınclarını qaldıraraq oxlarını və dartlarını atmağa məcbur etdilər. İnsanlar bir-birinin ardınca öldü və hər yerdə dəhşətli bir silah səsi, oxlar və nizələrin düdüyü, bir-birlərini çağıran əsgərlərin yüksək səsləri eşidilirdi.

Bu anda Kir, döyüşün əvvəlində qarşılaşdığı düşmən ordusunun bir hissəsini təqib etdi. O, farsların mövqedən kənarlaşdırıldığını görəndə çox əsəbiləşdi. Bununla birlikdə, düşmənlərin arxa tərəfinə vuraraq, onların irəliləməsini ən sürətli şəkildə dayandıрмаğın yolunu anladı və əsgərlərinə onu izləmək əmrini verdi və onları gəzdirdi. İndi arxadan gəldikdə, şübhəsiz düşmənlərə hücum etdilər və bir çoxunu öldürdülər. Nəhayət misirlilər düşmənlərin arxada olduqlarını görəndə qışqırmağa başladılar və İran ordusunun zərbələri altında geri çəkilməyə başladılar. İndi həm piyada, həm də suvarilər bir-birinin ardınca vuruşurdular. Kirin atının altına düşən və dırnaqları yıxılan bəzi düşmən döyüşçü atının qarnına qılıncla vurmağı bacardı. Zərbədən at yüksəldi və Kiri atdı. Dərhal bütün döyüşçülər bir fəryad etdilər və iqiqat qəzəblə düşmənlərə tərəf qaçdılar. Onları düşmənləri və onları qaçmağa məcbur etdilər. Onlar Kiri yerdən qaldırıb atına mindirdilər. Yenə atın üstündə əyləşən Kir ətrafa baxdı və misirlilərin hər tərəfdən döyüldüyünü gördü, çünki Hiştaspa və Xrizant artıq Fars atlıları ilə birlikdə meydana çıxmışdılar. Ancaq Kir artıq Misir falanksına hücum etmələrinə icazə vermədi, ancaq uzaqdan ox və nizələri atmağı əmr etdi. Döyüş meydanını yığıb döyüş maşınlarına çatan Kir, qüllələrdən birinə qalxmağa və hələ də döyüşən başqa bir düşmən dəstəsinin olub olmadığını görməyə qərar verdi.

O, qülləyə dırmaşarkən düzənliyin hamısının atlarla, adamlarla, döyüş arabaları ilə dolu olduğunu, qaçan və təqib edən, fəth edən və məğlub etdiyini gördü. Misirlilərin sıx bir

sütunu xaricində müqavimət göstərməyə davam edəcək tək bir düşmən dəstəsini heç bir yerdə görmədi. S.162-ni .Artıq misirlilər heç bir tədbir görmədilər və dəhşətli ziyan gördülər. Kir cəsarətli davranışlarından məmnun qaldı və bu cür cəsarətli insanların həlak olmasına peşman oldu. Buna görə ətrafdakı döyüşən bütün əsgərlərin geri çəkilməsini əmr etdi və başqalarının misirlilərə hücum etməsinə icazə vermədi və cavab olaraq dedilər:

- Cəsur döyüşçülərin şöhrətini necə xilas edib qorumaq olar?

Onda Kir onlara dedi:

-Ancaqyalnız siz sıralarda qalırınsınız və döyüşə davam etmək niyyətindəsiniz.

- Xilasımızı şərfli bir şəkildə necə təmin edə bilirik? – deyə misirlilər soruşdular.

- Aydınır ki [müttəfiqlərinizdən heç birinə xəyanət etmədən qurtuluşunuzu təmin edə bilməzsiz– deyə Kir cavab verdi.

- Həqiqətən sizin dostunuz olsaq, bizimlə nə etməyə qərar verirsiniz? – deyə onlar yenə soruşdular.

- Deməli sənə yaxşılıq etməklə, öz növbəsində səndən xidmətlər almaq üçün əlləşir! - deyə Kir cavab verdi.

- Nə yaxşı? – deyə misirlilər yenidən soruşdular.

Kir cavab verdi:

- Bu müharibə müddətində sənə indidən çox maaş verə bilərdim. Sülh gəldikdə, mənimlə qalmaq istəyənlərin hamısına torpaq və şəhərlər ayıracağam, qadınlar və kölələr verəcəyəm.

Bunu eşidən misirlilər, yalnız Krezlə müharibədə iştirak etməkdən azad olmalarını xahiş etdilər. Çünki dedikləri kimi yalnız onunla şəxsi dostluq əlaqələri qurdular. Digər şərtlərlə tamamilə razılaşdılar və Kir ilə sədaqət zəmanətlərini aldılar.

Sonra Kirin xidmətində qalan misirlilərin nəsilləri hələ də Fars kralına sadıq qalırlar. Kir o misirlilərə ölkə daxilində hələ də misirlilərin şəhərləri adlandırılan bir neçə şəhər, eləcə də dənizin

yaxınlığındak Kima məntəqəsində hələ də nəsillərinin sahib olduğu Larisa və Killen ilə təmin etdi. Bütün bunları bitirdikdən sonra Kir gecə ordusunu geri çəkdi və Fimbrah düşərgə qurdu.

Bu döyüşdə yalnız misirlilər düşmənlərdən fərqləndilər və Kirin ordusunda Fars süvariləri yaxşı döyüşdü. Buna görə də indi də Fars süvariləri Kirin o zaman onlar üçün təqdim etdiyi silahları hələ də qoruyub saxlayırlar. Ora q daşıyan arabalar da fərqləndilər, nəticədə bu tip silah hələ də Fars padşahlarının şərəfini qoruyurdu. Dəvələrə gəldikdə, onlar yalnız düşmən atlarını qorxutdular, lakin üstündə oturan əsgərlər düşmən atlılarına zərbə vura bilmədilər. Özləri onlardan zərər görmədilər, çünki atlar yaxınlaşmağa cəsarət etmədilər. Bu şərtlərdə dəvə süvariləri faydalı oldu, ancaq heç bir əsilzadə döyüşçü dəvələri minmək üçün almaq və saxlamaq istəmədi. Onlarla mübarizə aparmaq çox az idi.

3.Lidiyanın fəthi. Məsləhətçi Krez

Beləliklə, Kirin əsgərləri, axşam yeməyini yeyib gözətçilərini quraraq, gözlənilməli kimi yatağa getdilər. Bu vaxt Krez ordusu ilə dərhal Sarda qaçdı və düşmən ordusunu digər dəstələri də evlərinə qaçdılar. Günün başlanması ilə Kir birbaşa Lidiyanın paytaxtı Sard şəhərinin üzərinə yürüdü. Şəhəri müdafiəsinə qarşı o qalaya yaxınlaşaraq şəhərətərafı ərazilərdə muhazirə qüllələri və nərdivanlar hazırlamağa başladı. Bu cür hazırlıq işləri görərkən, xaldeylilərə və farslara, gecə vaxtı bu qayanın ən dik və əlçatmaz göründüyü sardlıların istehkamına qalxmağı əmr etdi. Onların rəhbərləri əvvəllər akropolu qoruyan döyüşçülərdən birinin çaya enməyi və zirvəyə qalxmağı yaxşı bilən bir Fars idi. Düşmənlərin qalaya sahib olduqları aşkar edildikdən sonra bütün lidiyalılar şəhər divarlarını tərk edərək şəhərin hər tərəfinə qaçdılar. Kir, günün başlanması ilə şəhərə

girdi və şəhərt tamamilə boşaldılmışdı. Krez özünü kral sarayında bağladı və oradan Kirə təslim oldu. Gözətçilər qapıları açıb İran əsgərlərini saraya buraxdılar və onların başında Artahers dururdu. Artahers bir zamanlar İran dövlətinə meydan oxuyan bu Lidiya sarayının dəhlizləriylə addımlayaraq Krezin otağına gəlib çatdı. Otağın qapısına çatan Artahers bir təpiklə onun qaplarını taybatay acid və iri addımlarla içəri daxil oldu. Krez özü öz taxtında tikan üstündə əyləşmiş kimi oturmuş və əlini də başına qoyub düşünürdü. İran əsgərlərinin bu tərzdə içəri girediyini görən Krez əllərini yuxarı qaldırıb təslim olduğunu bildirdi. Bu zaman Artahers əlindəki əmri açıb oxumağa başladı və orada deyilirdi:

Lidiya çarı Krez, siz İran dövlətinə tabe olmadığınızı görə, İrana qarşı döyüşdüyünüzə görə, İran əsgərlərini öldürdüyünüzdə görə günahlandırılırsınız və sizə böyük hökmüdarımız olan əzəmətli Kirin əmri ilə dəirdi-dəst edirəm! – deyib əsgərlərə işarə etdi. İran əsgərləri də Krezi həbs etdilər. Şəhərə girən İran ordusunun bəzi xalideylilərdən ibarət hissələri evləri qarət və talan etməyə başladılar. Bu xəbəri Kirə çatdıranda o çox əsəbləşdi və bütün hərbi komandirləri dərhal yanına çağıraraq dedi:

– Əgərlərimin bu şəhəri və insanların evlərini necə talan etdiyini görmək mənim üçün dözülməzdir. Bilin ki, səfərimdə iştirak edən hər bir xaldeylini zənginləşdirməyə hazır idim. Ancaq indi geri qayıdarkən özünüzdən güclü biri ilə qarşılaşsanız təəccüblənməyin və nə götürmüsünüzsə dərhal yerinə qoyun.

Belə bir qorxulu xəbərdarlığı eşidən xaldeylilər qorxdular və ələ keçirilmiş bütün əmlakı geri qaytardılar. Onlar Kirin hirsələndiyini görəndə yalvarmağa başladılar. Buna ehtiyac yoxdur, ancaq həqiqətən də qəzəbimi soyutmaq istəyirsinizsə onda akropoldan götürdüyünüz hər bir şeyi akropolu qoruyan

əsgərlərə qaytarım. Axı başqalarına nümunə olmağa çağıran mənim öz əsgərlərim ilk növbədə nizamlı olmalıdırlar! – deyə Kir cavab verdi.

Xaldeylilər Kirin onlara əmr etdiyi kimi talan etdikləri hər şeyi yerinə qoydular və əvvəzində kir tərəfindən hədiyyələr aldılar. Kir ordusunu şəhərin özünə ən uyğun görünən hissəsində yerləşdirərək hamısından vəzifələrindən ayrılmadan səhər yeməyi yeməyi əmr etdi.

Beləliklə əmr verdikdən sonra Kir Krezin yanına gətirilməsini əmr etdi və Krez Kiri görən kimi qışqırdı:

- Xoş buyurmusuz cənab!

- Xoş günün olsun Krez, qorxma axı ikimiz də insanıq. Sən mənim məsləhətçim olmağa razı olarsan? – deyə Kir soruşdu.

- Əlbətdə ki, olaram və “sənin üçün faydalı bir şey düşünməkdən məmnun olardım. Axı bilirəm ki, mənim üçün də yaxşı olar! – deyə Krez cavab verdi.

- Onda mənə qulaq as, “əsgərlərimin nə qədər əmək və təhlükəyə dözdüyünü və indi Babildən sonra Asiyanın ən zəngin şəhərinə sahib olduqları şüuru ilə necə dolduqlarını bilirəm. Buna görə onların mükafatlandırılmasını ədalətli hesab edirəm. Əlavə olaraq başa düşürəm ki, əməkləri üçün bir növ mükafat almasalar, onları uzun müddət itaətdə saxlaya bilməyəcəyəm. Bununla birlikdə, şəhərinizi talan etmək üçün onlara icazə vermək istəmirəm, çünki bunun şəhər üçün müəyyən bir ölüm anlamına gələcəyinə bilirəm. Bunun yanında soyğunçuluqda qazancın həmişə pislərə çatdığını çox yaxşı bilirəm! – deyə Kir dedi.

Bütün bunları eşitdikdən sonra Krez belə cavab verdi:

-“Bu halda seçimimə görə bəzi lidiyalılara bildirim ki, sizə şəhərdə talan etməyəcəyimiz və uşaqlarımızın və qadınlarımızın əsir alınmasına imkan verməyəcəyim barədə bir söz vermişəm.

Bunun üçün onlara deyəcəyəm, sizə söz verdim ki, lıdyalıların özlərinin razılığı ilə Sarda ən yaxşı olanı alacaqsınız.

Nəhayət, əgər bu barədə eşitsələr, əminəm ki, həm kişilər və ya qadınlar ləl-cəvahiratlarının onların ixtiyarında olmasınsa sevinər və bir il içində şəhəriniz yenidən hər cür zənginliklə dolacaqdır. Ancaq təkliflərimizi gördükdə talan haqqında bir daha düşünmək sizin ixtiyarınızdadır. Əvvəlcə xəzinələrim üçün adamlar göndərin və gözətçiləriniz onları mənim gözətçilərimdən qəbul etsni! – deyə Kir dedi.

Bütün bunlarla, Kir razılaşdı və Krezin təklif etdiyi kimi edəcəyinə söz verdi.

- Bunun çün szə ömür-boyu xidmət edəcəm! – deyə Krez cavab verdi.

– Yaxşı Krez - soruşdu Kir, - mənə Delfik sehrbazının verdiyi peyğəmbərliklərin necə yerinə yetirildiyini danış. Axı, Apollona hörmət etdiyinizi və hər şeydə onun göstərişlərinə riayət etdiyinizi söyləyirlər.

– Dediğiniz kimi elə olsaydı sevinərdim. Əslində, əvvəldən Apollonun kəlamı ilə məşğul olanda onun əksini etdim! - deyə Krez cavab verdi.

- Necə? - Kir təəccübləndi. - Xahiş edirəm izah edəsən, axı dediklərin inanılmazdır.

- Əvvəla “ehtiyac duyduğum şeyi birbaşa tanrıdan soruşmaq əvəzinə, həqiqəti soruşmağa başladım. Bu arada yalnız tanrı deyil, eyni zamanda nəcib insanlar da inanmadıqlarını görəndə bu inamsız insanlara heç bir sevgi olmadan rəftar edilir. Əlbəttə, nə etdiyimi təxmin etdi, baxmayaraq ki, bunlar qərribə şeylər idi və mən özüm Delfi-dən uzaq idim. Mən il növbədə uşaqlar haqda soruşdum, tanrı əvvəlcə mənə cavab belə vermədi. Mən ona çoxlu qızıl və gümüş əşyalar, möhtəşəm qurbanlar verdim. Düşünd kimi, nəhayət, onu rahatlatdım, Sonra

sualıma cavab verməyə başladı - uşaq sahibi olmaq üçün nə etməliyəm sualıma isə cavab verdi ki, bunları alacağam

Mənim övladlarım oldu və o bu barədə yalan danışmadı, uşaqlarımın dünyaya gəlməsi mənə heç bir sevinc gətirmədi. Çünki onlardan biri kar və lal idi, digəri isə ən yaxşı keyfiyyətlərə malik idi. Övladlarımın başına gələn bələlərdən əziyyət çəkərək yenə də tanrıdan nə edəcəyimi soruşdum. O, ömrümün qalan hissəsini ən xoşbəxt yaşayım deyə soruşanda və mənə belə cavab verdi:

- Krez! Sən bir ömür xoşbəxt yaşayacaqsan.

Belə bir peyğəmbərliyi eşidəndə mən sevindim, çünki tanrının mənə xoşbəxtlik verəcəyinə inandım. Sonrakı dövrdə, dinc yaşadığım müddətdə, oğlumun ölümündən sonra artıq taleyi heç nəyə görə qınaya bilmədim. Ancaq Aşşur kralı məni sizə qarşı müharibəyə getməyə razı saldıqda, özümü həddən artıq təhlükəyə məruz qoydum. Buna baxmayaraq heç bir zərər görmədən bu vəziyyətdən çıxdım. Ancaq yenə də məndən ortaq bir lider olmağımı istəyənlərin, [mənə təqdim olunan hədiyyələrin və 33] yaltaqlıqla mənə dedilər ki, əgər mən hakimiyyətə gəlməyə razı olsam, o zaman hamı mənə itaət edəcək və mən insanların ən böyüyü olacağam. Bu cür çıxışlardan qürur hissi duydum və ətrafdakı bütün padşahlar məni yeni bir müharibədə lider seçəndə mən bu əmri götürdüm. Səninlə bərabər şərtlərdə mübarizə aparacağımın fərqi deyildim - əvvəlcəş İkincisi, krallar, kralların nəslindən doğan və nəhayət, uşaqlıqdan əcdadlarımdan eşitdiyim kimi, ilk padşah oldum. Bütün bunları anlamadığım üçün ədalətlə cəzami çəkirəm. Amma indi, Kir, özümü yaxşı tanıyıram, ancaq sən - Apollonun özümü bilməkdən məmnun olacağım barədə proqnozunun hələ də doğru olduğunu düşünürsən?! – deyə Krez cavab verdi.

- Bu barədə düşünmək üçün vaxt ver, Krez, axı, əvvəlki xoşbəxtliyinizi düşündüyüm üçün sənə yazığım gəlir. İndiyə qədər birlikdə yaşadığın arvadını, eşitdiyimə görə səninlə olan qızları sənə qaytarmağa hazırım. Nəhayət əvvəlki həyatda olan dostların, qulluqçuların və süfrəyə ehtiyacın olan hər şeyi sənə qaytarıram. Səni ancaq müharibə və döyüş aparmaq hüququndan məhrum edirəm! – deyə Kir cavab verdi.

– Zevsə and içirəm artıq mənim xoşbəxtliyimlə bağlı sualı necə cavablandıracağımı düşünmək lazım deyil. Axı söz verdiyin şeyi mənim üçün edirsənsə, onda sənə indi hə deyə bilərəm. Bundan sonra bütün insanların ən xoşbəxt hesab etdikləri həyatı yaşayacağam və onlarla razılaşıraq, mən də! – deyə Krez cavab verdi.

– Bəs belə xoşbəxt bir həyat sürən kim idi? – deyə Kir maraqla soruşdu.

"Həyat yoldaşım idi və o, öz həyatın bütün nemətlərindən, ləzzətlərindən və sevinclərindən mənimlə bərabər şəkildə istifadə edirdi. Amma bütün bunlara nail olmaq üçün hər hansı bir qayğı və ya müharibə və döyüşlə qətiyyənlə maraqlanmırdı. Beləliklə, sən mənə elə gəldi ki, dünyadakı ən çox sevdiyim insan üçün etdiyim kimi mənə də hazır olmağa hazırsan. Ona görə mənə elə gəlir ki, Apollona yeni təşəkkür hədiyyələri göndərməliyəm! – deyə Krez cavab verdi.

Krezin bu cür sözlərini eşidən Kir ruhu sakitləşdi və bundan sonra hara getsə, onu da götürdü. Krezin onun üçün faydalı biri ola biləcəyini düşündü.

4.Abradat və Panfeyanın ölümü

Şəhərin fəthi başa çatandan sonra sonra hamı yuxuya getdi. Ertəsi gün Kir dostlarını və dəstələrin rəhbərlərini çağırırdı. Onlardan birinə Krezin xəzinələrini götürməyi, digərlərinə isə

Krezin verəcəyi bu xəzinələrdən, ilk növbədə, hər şeyi tanrılara həsr etmək üçün ayırmasını əmr etdi. Sonra qalanını və sandıqlara ddoldurub arabalara yükləməyi və ikincisini öz aralarında paylaşmağı əmr etdi.

Bu əmrlərin icrası ilə məşğul olduqlarında Kir, xidmətçini yanına çağırırdı və soruşdu:

- De görüm Abradatı görən var?

Cavab olaraq xidmətçi dedi:

- Əzəmətli Kir o artıq həyatda deyil.

- Sən nə danışırısan, necəyəni öldü? – deyə Kir həyəcanla soruşdu.

- Döyüşdə arabasını misirlilərə tərəf yönəldərək öldü, ən yaxın yoldaşlarından başqa hər kəsin misirlilər tərəfindən öldürüldüyü deyilir. Arvadı onun cəsədini götürüb arabaya qoymuş və özü də onunla hərəkət edərək onu Pactola çayına bir yerə aparır Rəhbərlərin və mərhumun xidmətçilərinin indi bəzi təpələrdə onun üçün bir məzar qazdırdıqları deyilir; 36 və arvad ərini sahib olduğu bütün zinət əşyaları ilə birlikdə götürüb yanında oturaraq başını dizi üstə qoyub.

Bu xəbəri eşidən Kir, kədər içində öz əllərini budlarına vurdu və dərhal ata minib deyilən yerə çapdı. Hadat və Qobriyə Kir dostunun dəfni üçün yaraşan ən yaxşı paltarı götürmələrini və dərhal onu izləmələrini əmr etdi. Həm də əmr etdi ki, yanlarında mal-qara sürülərinə rəhbərlik edənlərin hamısı, Abradat şərəfinə kəsiləcək.

Kir, Abradatın arvadının yerdə oturduğunu və səpələnmiş bir cəsədin yanında olduğunu görəndə bu acınacaqlı mənzərədən ağladı və dedi:

- Ey igid və sadıq ruh, həqiqətən bizi tərk etdin?

Bu sözlərlə Abradatın əlini silkələmək üçün onun əlini tutdu və bu ölü əl onun yanında qaldı. Abrodanın hər yeri misirlilərin qılıncları tərəfindən tamamilə kəsik-kəsik edilmişdi. Bu

mənzərəni görəndə Kir daha da depressiyaya düşdü və Abradatın arvadı qışqırırdı və ərinin əlini Kirdən alaraq təkrar-təkrar öpdü.

– Onun ölümündə əsas günahkar mənəm, axı mən ona sənə sədaqqətlə qulluq etməyi və lazım gələrsə canından da keçməyi tapşırıdım! – deyə Panfeya dilləndi.

Kir bir müddət səssizcə dostuna yas tutdu və sonra dedi:

–“Yenə də onun möhtəşəm bir sonu oldu, çünki o bir qalib kimi öldü və bu paltarları məndən al və onu geyindir.

Bu zaman Qobr və Hadat çoxlu möhtəşəm bəzəklərlə gəlib çıxdılar.

- Bunu da bil ki, Abradat şahlara layiq tənənəli şəkildə dəfn ediləcək və şəninə qurbanlar kəsiləcəkdir! Sən də tək qalmayacaqsan, amma təvazökarlığına və fəzilətinə görə səni həmişə şərəfləndirəcəyəm; və səni istədiyən yerə aparacaq sadıq bir adam göndərirəm. Sadəcə hara getmək istədiyinizi bildir! – deyə Kir dedi..

Panfeya cavab verdi:

- Narahat olma Kir, şübhəsiz hara getmək istədiyimi səndən gizlətməyəcəyəm.

Bu sözlərdən sonra Kir ərini itirmiş bu qadına çox təəssüfləndi və onun belə bir əri itirdiyinə görə ərsiz qalacağına da narahat oldu. Panfeya, xəzinələrə kənara qoyulmasını və öz xidmətçisinin qalmasını əmr etdi. Xidmətçi gəlib çıxanda Panfeya ona dedi:

- Mən bu gün bu dünyada mənə ən əziz olan adamı - ərimi itirdim və bundan sonra bu həyatda yaşamağımın mənası yoxdur. Burda qalki mən özümü öldürəndən sonra sən bu dəbdəbəli geyimi mənim və ərimin üstünə ört.

Bunu eşidən xidmətçi on yalvarmağa və özünü öldürməməyi xahiş etdi. Lakin Panfeya yerə əyləşdi, ərinin başını öz dizi üstə qoydu və daha sonra xəncəri öz qəlbinə sancıb öldü. Panfeyanın

öldüyünü görən xidmətçi qadın onun əmr etdiyi kimi o dəbdəbəli geyimi hər ikisinin üstünə örtdü. Kir Panfeyanın əməlini öyrənəndə dəhşətə gəldi və iti sürətlə geri çapmağa başladı. Bu vaxt onun üç xidmətçisi abidi də bunu görüb özlərini xəncərlədilər və eə ordaca öldülər. [deyilənə görə onların öldüyü yerdə yerləşən təpə bu abidlərin məzar kurqanıdır.] Tezliklə Kir kədərli halda hadisə baş verən yerə gəldikdə, qadının cəsərinə hörmət göstərdi və baş verənlərdən kədərlənərək getdi.

5.Kariyanın fəthi. Sərkərdə Adusi

Bundan bir müddət sonra mübahisə və bir-birləri ilə düşmənçilik edən iki Kariya tayfası var idi. Onlar özlərinə aid ərazilərdə yaşayırdı və biri-birinin ərzilərini qəsb etməyə və biri-birinə qarşı muharibə aparmağa hazırlaşırıdılar. Bu tayfalardan hər biri ayrı-ayrılıqda Kirə hərbi kömək üçün müraciət etdi.. Lakin Kir Sarda qalıb divardələn və muhasirə istehkam məşinləri düzəltməklə məşğul idi. O, kariyalıların köməyinə isə məşhur İran pəhlivanı Adusun rəhbərliyi altında bir hərbi dəstə göndərdi. Adusi çox təcrübəli bir sərkərdə və hərbi işlərdən yaxşı baş çıxaran bir rəhbər idi. Onun hərbi təcrübəsindən başqa insanları hər hansı bir vəziyyətdə belə öz siyasəti və şirin dili ilə ram etmək qabiliyyəti vı idi. Onunla ordusunda kilikiyalılar və kiplrilər də böyük canfəşanlıqla buyürüşdə iştirak etdilər. Buna görə də Kir Fars satrapını nə kilikiyaların üstünə, nə də kiplrilərin üstünə qoymamışdı. O, onların daxili müstəqilliklərini saxlayıb muharibə baş verəndə onlardan xərac və əsgər tələb edirdi. Bu vaxt Adusi öz ordusu ilə birlikdə Kariyaya gəlib çatdı və tez bir zamanda hər iki Kariya tayfasından elçilər gəlib onu öz düşərgələrinə dəvət etdilər. Adusi, hər ikisi ilə eyni şəkildə davranırdı. Hər dəfə danışıq apardığı insanlara tələblərinin kifayət qədər ədalətli olduğunu

bildirsə də, farslarla dostluqlarının düşmənlər üçün bir sirr olaraq qalmasına inandırdı. Sonra o hər iki tayfadan zəmanət tələb etdi və onlardan onun təhlükəsizliyini təmin edəcəkləri təqdirdə o da onların təhlükəsizliyinə zəmanət verəcəyini bildirdi. Bununla bitirdikdən sonra, hər qrupla eyni gecə digərindən gizli şəkildə razılaşdı və o gecə qalalarına girdi və beləliklə hər ikisinin istehkamına sahib oldu. Səhərin açılması ilə hər iki tərəfin liderlərini öz düşərgəsinə dəvət etdi. Onlar Adusunin düşərgəsinə gəldikləri zaman necə aldadıqlarını düşünməyə başladılar. Lakin Adusi onları aşağıdakı sözlərlə təsəlli etdi:

- Döyüşçülər, sizə and içdim ki, qalalarınıza qan tökmədən daxil olub sizing təhlükəsizliyinizə zəmanət verəcəm. Əgər mən indi sizdən hər hansı bir qurupu məhv etsəm, onda buraya kariyalıları məhv etmək üçün gəldiyimi etiraf etməli olacam. Ancaq dinclik və sakit şəkildə torpaqlarını əkmək imkanı versəm, onda siz də başa düşəcəksiniz ki, mən sizing dostunuzam. Beləliklə, bu gündən etibarən siz bir-birinizlə dostcasına ünsiyyət qurmalı, qorxmadan torpağınızı əkib-becərməli, bir-birinizin qızlarını verib evləndirməlisiniz. Buna baxmayaraq, kimsə şikayət etməyə başlayırsa, Kir də belə davranacaq və biz düşmən olacağıq.

O vaxtdan bəri qalaların qapıları geniş açıldı, yollar bir-birini ziyarətə gedən insanlarla və tarlalar işçilərlə doldu. İnsanlar tətilləri birlikdə qeyd etməyə başladı, hər şey sülh və sevinc nəfəs aldı. O anda, Kirin yanından bir çapar gəlib Adusa əlavə qoşun və divardələn maşınların lazım olduğunu bildirdi. Lakin Kir yanılmışdı, çünki Adusi hər iki tayfanı barışdırmış və özü ilə gətirdiyi bütün qoşunu tək bir əsgər ölmədən geri aparırdı. Adusi Kirin yanına qayıtdıqda Kir heyrəyindən yerində donub qaldı və onu qucaqlayıb öpdü. Lakin bir müddət sonra hər iki

Kariya tayfasından kirin yanına elçi gəlib Adusin in onlara satrap təyin olunmasını xahiş etdilər.

Kir Hiştaspanın komandanlığı altında Firigiya hellespontuna ordu göndərdi. Adusi gəlib çatanda Kir ona Hiştaspanın arxasınca hərəkət etməyi və firigioyalıların ona tabe olmasını təmin etməyi əmr etdi. Dəniz kənarında yaşayan yunanlar bir çox hədiyyələr göndərərək Kirin yanına gəldilər. Onlar bununla farsları öz şəhərinə buraxmamağa və Kir hansı səfərə göndərirsə-göndərsin getməyə razı idilər.

Firigiya çarı isə əksinə öz qalalarını möhkəmləndirərək farslara itaət etməmək niyyətində deyildi. Lakin İran ordusunun hücumundan sonra o Hiştapsaya məktub göndərib yalnız Kirin muhakimə edəcəyi təqdirdə təslim olmağı qəbul etdi. Bundan sonra Hiştaspa qalalarda güclü Fars qarnizonlarını qoyub, öz əsgərlərindən əlavə Frig atlılarını da götürərək özü ilə geri döndü. Kir Adusiyə tapoşşdı ki, o Hiştaspa ilə qalanı tərkisiləh edib özləri ilə könüllü olaraq farsların tərəfinə keçən firigiya suvarilərini götürsünlər və qalanlarının isə atlarını əllərini alsınlar. Adusi və Hiştaspa bunu etdilər. Tezliklə Kir özü ilə çoxlu qızıl-zinnət və daşa-qaş yüklənmiş dəvələrlə Sarddan yola düşdü və krezi də özü ilə götürdü. Krez nkarvandakı bütün dəvələrdəki qızılaları siyahıya alıb bir kağıza yazdı və onları Kirə verib dedi:

- Əzəmətli Kir, bu siyahının köməyi siz kimin hansı dəvədə nə qədər qızıl aparıb-aparmadığını bilərsiniz və təhvil alanda da bu siyahıyla alın.

- Sənin uzaqgörənliyini qiymətləndirirəm əziz Krez və o hər cur tərifi layiqdir. Ancaq sahib olduğum xəzinələrə haqlı olaraq sahib çıxmalı olan insanları qoymuşam və əgər onlar nə isə oğurlasalar onda özlərindən oğurlamış olacaqlar! – deyə Kir cavab verdi.

Bu sözlərlərdən sonra Kir Krezin tərtib etdiyi siyahıları dəstə rəislərinə verdi ki, kimin nə qədər qızıl qaytaracağını və kimin verməyəcəyini müəyyən edə bilsinlər.

Özü ilə birlikdə bir çoxlu lıdialı da götürdü və onların içərisində gözəl zirehlərə, döyüş atlarına və döyüş arabalarına məğrurluqla yanaşan əsgərlər vardı. O, ona qatılmaq istəməyən atlıları atlardan alıb, səfərdən əzl etdi və onların silahlarını da əritdi. O, həmin lıdialıları bir qrup şəklində onun ordusuna qatılmağı əmr etdi.

Babil yolu ilə irəliləyən Kir, RÜstəmin komandanlığı altında ordunun köməyi ilə böyük Frigiyada yaşayan frıqləri, eyni zamanda kapadokları və ərəbləri də özünə tabe etdi. Bu xalqlardan alınan qənimət hesabına İran atlıların sayını qırx minə çatdı və bütün müttəfiqlərinə də əsirlərdən götürülmüş bir çox at payladı. Kir çox sayda atlı, çoxlu oxatanlar və nizə atanlar və saysız-hesabsız sapanlarla Babilə yaxınlaşdı.[213]

6.Babilin fəthi.

Babilə yaxınlaşan Kir bütün ordusunu onun ətrafına yerləşdirdi və sonra özü, müttəfiqlərin dostlarının müşaiyəti ilə şəhəri muhasirəyə aldı. Divarları nəzərdən keçirəndən sonra ordusu şəhərdən çıxartmağa hazırlaşdı. Lakin tezliklə şəhəri kəşfiyyat edən Rüstəm çəkməyə başlayan kimi düşmənlərin ona hücum edəcəklərini Kirə bildirdi. Çünki yuxarıdan falanqanı görə babillilər onun zəif ya da sırasız düzöldüyünü zənn edib zəif ordu hesab etdilər və bu da onları cürətləndirirdi. Bu dinlədikdən sonra Kir orduya əmr verdi ki, hoplitlər hər tərəfdən falanqanın kənarlarını geri döndərməyə və hər qanad ordunun

---

213.Bax – Ktesi. Əhəmənilər.I hissə

hərəkətsiz hissəsinə doğru irəliləməlidirlər. Belə olduqda Kir ordunun mərkəzi hissəsində durdu. Bunu anda hərəkətsiz dayanan əsgərlər dərhal tərpendilər, çünki meydana gəlmə manevr edənlər də yerində dayandı. Döyüşçülər bir-birinə doğru irəlilədikdən sonra, falanqanın kənarlarını bağladılar, daha etibarlı hiss etdilər. Aarxa tərəfə gedənlər - öndəkilər sayəsində, sonuncular isə arxadan çıxanlar sayəsində möhkəmləndilər.

Falanqanın kənarları bu şəkildə yenidən qurulduqda, ən təcrübəli döyüşçülər mütləq birinci və son sıralarda, ən pislər ortada qalırdı. Aydınır ki, belə bir formasiya həm döyüşün aparılmasına, həm də uçuşun qarşısını almaq üçün mükəmməl şəkildə uyğunlaşdırılmışdır. Əlavə olaraq, cinahlarda olan atlılar və komandirin yanına getdikcə daha da yaxınlaşdılar ki, sıraları ikiqat böyüdüldə falanqa qısaldı.

Əsgərlər bu şəkildə birləşmələrini möhkəmləndirdikdə, geri çəkilməyə başladılar. Divardan oxlar onlara çatdıqda geri çəkildilər, sonra oxların əli çatmadıqda düşməyə arxa çevirdilər. Eyni zamanda, əvvəlcə bir neçə addım getdikdən sonra sola döndülər və beləliklə şəhər divarına baxaraq dayandılar. Ancaq nə qədər irəliləsələr, daha az dönərdilər və etibarlı bir yerdə olduqda çadırlara çatana qədər fasiləsiz yürüşlərinə davam etdilər. Əsgərlər düşərgəyə yerləşdikdə, Kir bütün liderləri çağırırdı və dedi:

- İgid müttəfiqlər, düşmən şəhəri ətrafını araşdırdıq. Mənə gəlincə, etiraf edirəm ki, bu cür güclü və hündür divarların hücumla biləcəyimizi düşünmürəm. Ancaq şəhərdə çox sayda insan olduğu üçün çölə çıxmağa və döyüşməyə cəsarət etmədikləri təqdirdə, onları açıqla məğlub etməyin daha asan olacağını düşünürəm. Buna görə inanıram ki başqa bir şey təklif edə bilməyincə şəhəri bir tuta bilək.

Bu zaman Xrizant soruşdu:

- Bu çay işəhərin ortasında axmırmı?

- Doğrudur axır və Zevsə and içirəm ki ancaq onun dərinliyi elədir ki, insan başqasının çiyində dayansa da, suyun üstündə görünməyəcək, buna görə də şəhər bu çayla daha da möhkəmlənmişdir! – deyə Qobri cavab verdi.

– Xrizant hər şeyi olduğu kimi zamanın axarına buraxaq. Gəlin hər sahəni ən qısa müddətdə ölçək və mümkün qədər geniş və dərin bir xəndək qazaq! – deyə Kir cavab verdi.

Beləliklə iranlılar bütün divar boyunca hissələr ayıraraq böyük qüllələr ucaltmaq üçün işə başladılar. Bundan əlavələr hirkaniyalılar, kadusilər və taliyalılar çayın yaxınlığında divar boyunca hər iki istiqamətdə nəhəng bir xəndək qazmağa başladılar. Kir, uzunluğu 1 pletradan az olmayan bir xurma gövdəsinin üzərindən çayın kənarında qüllələr quran ilk şəxs idi. Kir bu ağacları bünövrəyə qoydu ki, [uzun bir mühasirəyə hazırlanmış kimi göründü] çay, xəndəyə töküləndə bu qüllələri yıxmasın deyə. Daha çox qoruyucu qalaya sahib olmaq üçün torpaq yığımında bir çox başqa bürclər tikməyə başladı. Bunlar Kir ordusunun istifadə etdiyi hazırlıqlardır. İyirmi ildən çox sahib olduqları qalada yerləşmiş düşmənlər bu mühasirəyə güldülər. Bunu öyrəndikdən sonra Kir ordusunu on iki hissəyə böldü ki, hər bir hissə ildə bir ay patrul xidməti təyin etdi. Bunu eşidən babillilər daha da gülməyə başladılar. Çünki keşik çəkəcək friqilər, lidiyalılar, ərəblər və kapadokiyalılar farslardan çox babillilərə yaxın idilər.

Nəhayət taliyalılar, kadusilər və hirkaniyalılar Rüstəmin komandanlığı altında xəndəkləri qazdılar. Bu vaxt Kir Babildə böyük bir bayramın başladığını və orada hamının içib sərxoş olduğunu öyrəndi. O gecə qaranlıq düşən kimi Kir çox insanı oyadıb onların köməyi ilə çay suyu üçün xəndəkləri açdı. Bu iş bitən kimi su gecə saatlarında xəndəklərə axdı və şəhərdəki çay yatağı qurudu və insanlar üçün əlverişli oldu. Çayın bu hissəsi keçməyə hazırlandıqda Kir Fars piyada və süvari qoşunlarının

rəhbərlərinə əmr verdi ki, hər min nəfəri iki sıra ilə düzülüb onunla gəlsin və qalan müttəfiqlər onları izləsin Əsgərlər toplaşanda Kir piyadalara və atlılara dayaz çaya enmələrini və çay yatağının keçib-getmədiyini yoxlamalarını əmr etdi. Çayın keçilə biləcəyini bildirdiklərində Kir piyada və süvari dəstələrinin rəhbərlərini yanına çağırdı və onlara aşağıdakı sözlərlə müraciət etdi:

- Dostlarım, çay bizim üçün şəhərə yol açdı. Tərəddüd etmədən və qorxmadan şəhərə daxil olaq. İndi qarşı çıxacağımız düşmənlərin, müttəfiqləri olmasına və hamısı güclü və ayıq olmasına baxmayaraq məğlub etdiyimiz düşmənlərlə eyni olduğunu unutmayaq. İndi bir çoxunun yatdığı, digərinin sərxoş olduğu və heç kimin heç bir qaydaya riayət etmədiyi bir vaxtda onlara hücum edirik. Əgər sizdən kimsə düşünürsə ki, düşmən damlara çıxıb bizi atəşə tutacaq onda qoy indidən bizə qatılmasın. Əgər onların etibarlı damları varsa onda bizim də etibarlı bir müttəfiqimiz - tanrı Efesimiz var. Çünki düşmənin qapıları xurma ağacından hazırlanmış və üzəri Finikiya yağı ilə suvanıb və asanlıqla alovlanıb yana bilir. Bizdə isə sürətlə və uzağa uçan alov oxları var ki uçub onların o yağlı damlarına dəyib onları atəşə verəcək. Ancaq vaxt gəldi və siz hamınız öz silahınızı götürün və mən özüm tanrıların köməyi ilə sizi irəli aparacağam. Sən Hadat və Qobri bizə yol göstərin və şəhərdə olduğumuz zaman bizi ən qısa yolla saraylara aparın! – deyər Kir dilləndi.

– Əlbətdəki aparartıq, ancaq sarayın qapıları önündə şübhəsiz ki gözətçilər olacaq və onlar bizə muqavimət göstərtəcəklər! – deyər qobrinin adamları razılaşdı.

“Bu halda düşmənləri mümkün qədər xəbərsiz tutmaq üçün gecikmədən irəli getməliyik! – deyər Kir dedi.

Bu sözlərdən sonra onlar yola düşdülər. İran sərbazları qarşılarına çıxan hər kəsi yerindəcə öldürdülər, amma bəziləri

qaçmağı bacarıb evlərə sığındı və ya qışqırmağa başladı. Qobrinin adamları da öz növbəsində mümkün qədər tez hərəkət edərək nəhayət kral saraylarına gəldilər. Burada Qobri və Hadat ilə gedən əsgərlər sarayın qapılarının kilidli olduğunu gördülər. Ancaq gözətçilərə hücum etməli olanlar onları parlaq bir atəşin işığında içdiklərini gördülər və düşmənlərlə dərhal məşğul oldular. Sarayda qışqırıq və səs-küy var idi. Səsə oyanan padşah nə olduğunu öyrənməyi əmr etdi və bəzi adamları qapıları açaraq çölə qaçdılar. Hadat əsgərləri qapıları açıq görün kimi içəri daxil oldular və saraya qayıdan düşmənləri təqib edərək padşaha çatdılar.

Hadat və Qobria əsgərləri dərhal saraydakıların hamısını qırıb qurtardılar. Orada olan insanlardan kimisi bir şeyin arxasında gizlənməyə çalışır, kimisi qaçmağa çalışır, kimisi də hər yolla özünü müdafiə edirdi. Bu vaxt, Kir atlı dəstələrini bütün küçələrə göndərdi və yolda tutduqları hər kəsi öldürmələrini və evlərinə sığınan suriyanicə anlayan şəxslərə toxunmamağı tapşırırdı.

Əsgərlər bu əmri yerinə yetirməklə məşğulikən Hadat və Qobri Kirin yanına gəldilər. Hər şeydən əvvəl onlar pis padşahı cəzalandırmağı bacardıqlarına görə tanrılara təşəkkür etdilər və sonra bol sevinc və göz yaşları tökərək Kirin əllərini və ayaqlarını öpməyə başladılar. Gün başlayanda istehkamlı qalalarda gizlənən düşmən əsgərləri şəhərin alındığını və kralın həlak olduğunu öyrəndikdə dərhal bu istehkamları təslim etdilər.

Kir dərhal qalaları işğal etdi və öz komandirlərini əsgər dəstələri ilə oraya göndərdi. Sonra ölüləri dəfn onların qohumlarına təhvil verməyə icazə verdi və bütün babililərin silahlarını təslim etmələrini əmr etdi. Hər hansı bir evdə bir silah tapılırsa, orada yaşayanların hamısının edam ediləcəyi barədə xəbərdarlıq etməyi əmr etdi. Şəhər sakinləri dərhal silahları dağıtmağa başladılar və Kir onlara ehtiyac duyulsa əllərində

olmaları üçün onları qalalarda yerləşdirmələrini əmr etdi. Bu iş bitdikdən sonra Kir sehrbazları yanına çağırdı və şəhər zorla alındığından, onların qənimət və müqəddəs torpaq sahələrini tanrılar üçün ayırmalarına icazə verdi. Bundan sonra səfərdə iştirak edənlərə evlər və ərazilər paylamağa başladı. Eyni zamanda Kir qəniməti qərar verildiyi şəkildə payladı. Kimsə özünü incidilmiş hesab edirdisə, Kir ona şikayətlərini dinləyib sonra qərar çıxarırdı. Babillilərə torpaq becərməyi, vergi ödəməyi və xidmət etməyi əmr etdi. Kir özü də indi özünü bir padşah üçün uyğun olan belə bir tərzdə göstərmək istəyirdi. Ancaq o nadir hallarda ictimaiyyət qarşısına çıxmağa başladığı zaman dostlarında mümkün qədər az həsəd oymatmaq üçün bunu dostlarının razılığı ilə etməyə qərar verdi. Bunu etmək üçün aşağıdakı iş əl atdı. Kie ogünün şəfəqi ilə məqsədi üçün ən uyğun görünən bir yerə gəldi və orada bir şey soruşmaq istəyən hər kəsi qəbul etməyə başladı. İnsanlar Kirin hər kəsi qəbul etdiyini bilən kimi oraya dəstə-dəstə qaçdılar, eyni zamanda yaxınlaşmağa çalışanların əzməsi səbəbindən bir qışqırıq çıxdı və mübahisələr başladı. Hiştaspa bacardığı qədər insanları sıraya keçməyə çalışdı. Kütləni kənara itələdikdə, Kir dostlarından biri və ya görəndə dedi:

- Dostlarım, bu izdihamı idarə edərkən sakitləşin və sonra sizinlə söhbət edəcəm. Dostlar gözlədi, lakin izdiham getdikcə daha çox axın etdi və axşam Kirin dostları ilə danışmaq fürsəti olmadı.

Sonra Kir dedi:

- İndi dostlar, ayrılmağımızın vaxtı gəldi, ancaq sabah səhər qayıdın, çünki mən də sizinlə bir şey haqqında danışmaq istəyirəm.

Kiri çətinliklə dinləyən dostlar məmnuniyyətlə dağılıdılar.

Beləliklə, hamı gedib yattı getdi. Ertəsi gün Kir əvvəlki yerində göründü və burada ona müraciət etmək istəyən daha

böyük bir izdihamla əhatə olundu. Bu insanla Kirin dostlarından əvvəl gəlmişdilər. Sonra Kir özünü uzun bir fars nizəçiləri ilə zəncirvari ilə əhatə etdi və Fars və müttəfiq qoşunlarının komandirlərindən başqa heç kəsi içəri buraxmamağı əmr etdi. Hamı toplaşdıqda son Kir onlara belə dedi:

- Dostlar və müttəfiqlər, indiyə qədər istəklərimizin heç birinin reallaşmadığına görə tanrıları heç vaxt qınaya bilmədik. Ancaq böyük uğurlarımızın nəticəsi özümüzə boş vaxt keçirməyin və dostlarla sevinc içində olmağın tamamilə mümkün etdi. Dünəndən artıq fikir vermisizsə səhər saatlarından etibarən şikayətçiləri dinləməyə başlamışam. Gördüyünüz kimi bu adamların sayı daha çoxdur dünənə nisbətən bizə çətinliklər verməyə başlamışdır. Onlara sərbəst giriş açarsanız, əminəm ki, bu iş tez bir zamanda başa çatar. Əlavə olaraq bunun başqa bir gülünc tərəfini görürəm. Hamı elə düzülüb ki, istəklərini yerinə yetirməyim üçün ilk olmağa çalışırsız. Ancaq mən inandım ki, hərbi işlər komandirdən həmişə vaxtında olmalı və nəyin öyrənilməli və nə edilməsi lazım olduğunu anlamalıdır. Nadir hallarda ictimaiyyət qarşısına çıxan hərbi liderlər, mənim fikrimcə, tez-tez bəzi vacib məsələləri görməzdən gəlirlər. İndi hər kəs bu çətin müharibədən dincəlik, mənə elə gəlir ki, ruhumun da biraz istirahət etmək hüququ var. Bununla birlikdə, özümüzü yaxşı hiss etməyimiz və qayğı göstərilməli olduğumuz hər kəsin qayğısına qalmaq vaxtıdır. Hər kəs üçün necə hərəkət etməyimə qərar verməkdə çətinlik çəkdiyim üçün mənə ən uyğun hesab etdiyiniz məsləhətləri verirsiniz! – deyər Kir dedi.

Bu nitqi Kir söyləyəndən sonra Kirin əvvəllər qohumu olmuş Artabaz ayağa qalxaraq dedi:

- Əlbətdə ki, əzəmətli Kir, bu söhbəti yaxşı başladı . Axı hələ çox gənc olduğunuz zaman sizinlə dost olmaq istəyirdim, amma mənimlə heç bir əlaqəniz olmadığını görüb sizə yaxınlaşmağa cəsarət etmədim. Nəhayət, Kiaksarın iradəsi barədə

midiyalıları xəbər dar etməyim üçün mənə müraciət etmək məcburiyyətində qalanda ümid etməyə başlamışdım. Bu məsələdə sizə lazımı kömək göstərsəm, sizə yaxın bir insan olaram və sizinlə istədiyim qədər danışa bilərdim. Həqiqətən, hər şey mənim tərəfimdən elə edilmişdi ki, sən məni təriflədin.

Ancaq burada hircanlılar müttəfiqlərə çox ehtiyac duyduğumuz zaman ilk dostumuz onlar oldular. Belə ki, onlara olan məhəbbətimizə görə onları qucağımızda daşmadıq. Bundan sonra düşmən düşərgəsi ələ keçirildikdə, bilirəm ki, yenidən mənimlə işləmək üçün vaxtınız olmayıb. Sonra Qobri bizimlə dost oldu və mən buna sevindim; sonra da Hadat peyda oldu. Ancaq həm sakılar, həm taliyalılar, həm də kadusilərlə müttəfiq olduqda, təbii ki, onları məmnun etmək lazım idi, çünki onlar da öz növbəsində sizi məmnun etdilər. Yenidən hücumumuz başladığı yerlərə qayıtdıqda və atlar, döyüş arabaları, döyüş maşınları ilə bağlı çətinliklər içində olduğunuzu gördükdə özümü rahatladım ki, bütün bunlardan azad olanda mənim üçün asudə vaxt olacaq . Ancaq sonra bütün dünyanın bizə tərəf gedəcəyi müdhiş xəbər gəldi və bunun ən vacib şey olduğunu başa düşdüm. Lakin əmin idim ki, bu səfər yaxşı başa çatsa, o zaman qarşılıqlı ünsiyyət üçün vaxt çətinliyimiz olmayacaqdır. Beləliklə, böyük döyüşdə qalib gəldik və həm Sard, həm də Kreszi öz gücümüzə tabe etdik və Babilini fəth etdik. Yenə də Mitraya and içirəm ki dünən yumruqlarımla yolumu basmasaydım, heç vaxt sənənin yanına gələ bilməzdim. Ancaq əlimi sıxıb sənənlə qalmağımı xahiş etdiyiniz zaman qısqanc bir üstünlüyə sahib oldum.

Kir və başqaları onun bu sözlərinə güldü və Fars Xrizanti ayağa qalxaraq dedi:

- Keçmişdə açıq bir həyat tərzini sürdüyümüz və həm özünüzün dediyiniz tamamilə təbiidir.(56) Ancaq indi yalnız bu şəkildə deyil, minlərlə başqasında da ehtiyacı olan hər kəsi məğlub edə

bildiyiniz zaman, artıq öz evinizi əldə etmək hüququnuz var. Əks təqdirdə, dünyada təkə bir yer olmadığı qədər müqəddəs, daha şirin və əziz bir ocaqdan məhrum olsanız, gücünüzün sizə nə faydası var? – deyə Kir dedi.

Xrızantın belə bir çıxışından sonra, başqaları da ona görə eyni ruhda danışdılar. Sonra Kir, çəkinmədən kral sarayına daxil oldu və burada xəzinələri Sarıdan daşıyıb ona təhvil verdilər. Saraya girdikdən sonra Kir əvvəlcə Efesə daha sonra sehribazların göstərişi ilə Kral Zevsə və digər tanrılara bir qurban gətirdi.

Yalnız bu vəzifəni yerinə yetirdikdən sonra Kir digər işlərin tənzimlənməsinə başladı. O, yeni mövqeyinin xüsusiyyətlərindən xəbərdar idi. İnsanlara yeyərkən və içki içərkən, çimərkən, yataqda və ya yuxuda olarkən dayaq oldu. Xüsusilə hücumə məruz qaldıqlarını bilməklə, bu işlərin hər birində xüsusilə etibar edə biləcəyi şəxs haqqında düşünməyə başladı. İnanırdı ki, belə bir insanı qoruduğundan daha çox başqasını sevən heç vaxt sadıq ola bilməz. Kir əmin idi ki, ərlər övladlarını, arvadlarını çox sevib onlarla çox mehriban yaşayacaqlar. Bundan əlavə onlar bütün digər insanlar tərəfindən xor görüldüyündən yalnız bunun üçün bir qoruyucu - bir ağaya ehtiyacları var. Nəticədə, hakimiyyətdəki üstünlüyün qarşısı alınmadığı təqdirdə, xanəmdən yuxarı bir vəzifə tələb etməyəcək bir insan yoxdur. Bununla yanaşı, vəzir ağaya sədaqətlidirsə, deməli, əyalətin üstünlükdən istifadə etməsinə heç bir şey mane olmur. Xədimlərin qorxaq olduqları barədə çox geniş yayılmış fikrə gəldikdə, Kir də bu fikri bölüşmədi. Eynilə, sevgi cazibəsindən məhrum olan insanlar yalnız daha sakitləşirlər, lakin tapşırıqları yerinə yetirməkdə daha az səy göstərməzlər. Binicilikdə daha az bacarıqlı və ya nizə atmaqda daha az bacarıqlı və ya daha az iddialı olurlar. Əksinə, həm müharibədə, həm də ovda davranışları, qələbə arzusunu ruhlarında saxladığılarına inkaredilməz şəkildə şahidlik etdi.

Sadiq olduqlarına gəldikdə, bunu bir neçə dəfə sübut etdilər, xüsusən ağaları öldükdə. Ən azından başlarına bədbəxtlik gələndə heç kim ağalarına xalıdan çox sədaqət göstərmədi. Bədən güclərinin açıqca zəifləməsinə gəlincə, müharibədə silahlar zəifləri güclülərlə tamamilə bərabərləşdirir. Bu fikrə sadiq qalan Kir, xidmətçilərdən tutmuş qapıçılardan tutmuş bütün qulluqçularını işə götürdü.

Bununla birlikdə, bu gözətçinin düşmən əhalinin kütləsi ilə müqayisədə yetərli olmadığını nəzərə alaraq, sarayının ətrafında başqa etibarlı mühafizəçilər qoya biləcəyi barədə düşünməyə başladı. Vətənlərində qalan farsların yoxsulluq üzündən ən acınacaqlı varlığı üzə çıxardıqlarını və torpaqlarının qayalıq olduğu və özləri də onu becərməli olduqları üçün davamlı zəhmət içində yaşadıklarını bilən bu insanların düşündüyünü düşündü. Beləliklə, Kir o adamlardan on min nizəçini seçdi və onlar gecə-gündüz ölkədə olarkən saraylarının ətrafında keşikçi vəzifəsini icra etməyə başladılar. İstər şəhərdə olsa da, istərsə də hərəkətdə olsa da, bütün Babildə hər hansı bir işi üçün Babildə də lazımlı qarnizon qurdu. Eyni zamanda, bu əsgərlərin maaşlarının da babillilər tərəfindən ödənilməsinə əmr etdi. Çünki babilliləri daha çox alçaldılmaq və itaətdə saxlamağı asanlaşdırmaq üçün onları ağır bir ehtiyac içərisinə salmaq istədi.

Bundan sonra Babildəki qarnizonla birlikdə kralın qoruması da bu günə qədər əvvəlki formalarında mövcuddur. Yeni yaranmış dövləti əlində necə tutub ona yeni mülklər qoşmağın mümkün olacağını düşünərək, Kir bir idarə sistemi qurdu. O, muzdlularının fəth edilmiş əhaliyə görə say baxımından özlərindən daha aşağı olduqları üçün şücaət baxımından bu qədər üstün olmaları lazım olduğu qənaətinə gəldi. Tanrıların köməyi ilə ona qələbə qazandıran bu cəsarətli insanları yanında saxlamağın lazım olduğuna və cəsarətli məşqləri tərk

etməmələri üçün hər cür səy göstərməli olduğuna inanırdı. Bununla belə, özləri də köhnə nizamı qorumaq və cəsarətlə hərəkət etməyi öyrəndilər. Ən yaxşılardan homotimlər məclisinə və çağırıldı komanda vəzifələrini tutmuş və layiqli iştirakçı və iş və mükafatlarına layiq görüldü. Kir onlar toplandıqda onlara dedi:

- Dostlar və müttəfiqlər, bütün istəklərimizə çatmağımıza imkan verdiyi üçün tanrılara dərin minnətdar olmalıyıq. Həqiqətən, artıq bol və məhsuldar hər iki torpağa sahibik və onlar üçün çalışan bizə lazım olan hər şeyi təmin edəcək insanlar; evlərimiz və içərisində bütün lazımı əşyalar var. Eyni zamanda, heç biriniz bütün bunlara sahib çıxaraq başqasının sahibi olduğunu düşünməyin. Bütün dünyada əbədi bir qanun var, düşmən bir şəhər ələ keçirildikdə, bu şəhərdəki hər şey fəth edənlərin mülkünə çevrilir. Bu səbəbdən qanuna zidd olaraq indi sahib olduğunuz şeyə sahib çıxmayacaqsınız, əksinə, yalnız xeyrxahlığınız sayəsində məğlub olanları onlara qoyub getdiklərindən məhrum etməyəcəksiniz. Gələcək həyatımıza gəldikdə, mənim fikrim budur: işini bədbəxtlik, boş həyatı xoşbəxtlik hesab edən pis adamlara xas olan diqqətsizlik və qüsuruzluğa düşsək, əminəm, tezliklə olmayacağıq. Həqiqətən özümüz üçün ayağa qalxmaq və bütün faydaları itirməməliyik. Axı bir vaxtlar cəsarətli kişi olmaq üçün davamlı qayğı göstərməsəniz, ömür boyu əzab çəkəcəksiniz. Buna görə də, qayğısız yaşamaq və əlçatan zövqlərə qapılmaq olmaz. Əlbətdə ki, hakimiyyəti ələ keçirmək böyük bir şeydir, ancaq onu ələ keçirərək bir dəfə saxlamaq daha çətindir. Axı, yalnız cəsarət nümayiş etdirən birisi üçün tez-tez mümkündür, ancaq qazanılanı ehtiyatlı, təkimsiz, böyük sevincsiz saxlamaq artıq mümkün deyil. Bunu nəzərə alaraq, indi bütün bu üstünlükləri əldə etmədən əvvəl daha çox hərbi cəsarətlə tətbiq etməliyik. Əlbətdə ki, tanrıların bizim tərəfimizdə olacağını gözləyə

bilərik, çünki qanun pozuntusuna məruz qalan şəxslər kimi mülkümüzə sahib deyilik. Biz başqasının niyyətindən əziyyət çəkmiş və bunun üçün töhmət almışıq. Bununla birlikdə, özümüz də tanrının köməyindən sonra camaatın qayğısına qalmalıyıq. Digər tərəfdən tanrıların insanlara azadlıq və xoşbəxtlik aləti olaraq verdiyini xatırlayaraq. Ancaq bəlkə də biriniz belə bir düşüncə ilə çıxış edir: niyə istəklərimizə çatmağa çalışırıq, əgər hələ aclıq və susuzluğa, zəhmətə və qayğıya dözməliyik? Bununla birlikdə, xoşbəxtliyin nə qədər çox sevinc gətirdiyini başa düşməyiniz lazımdırsa, buna çatmadan daha çox səy göstərəcəksiniz. Axı əmək xoşbəxtlik üçün bir ədviyyədir; və ehtiyac duymadan bir şey əldə edərsənsə, yemək sənə nə qədər lüks təklif olursa da, zövq verməz. Deməli, tanrı insanların yalnız xəyal edə biləcəyi qədər sərvət əldə etməyə kömək etdiyindən insanlar üzərində daha böyük üstünlüyə malikdir[214]

7.Dörd cahan hökmüdarı Kir

Kirin hədiyyələr verərək dostluq qazanma qabiliyyətinə görə tayı- bərabər yox idi. Bununla birlikdə, o bütün təbələlərinin maaşlarını artıqlaması ilə verir və onları razı salmağı bacarırdı ki, bu da ona olan rəğbəti artırırdı. Axı, əldə etdiyi gəlir miqdarında digər insanlardan çox üstün idisə, hədiyyələrinin səxavəti ilə onları daha da üstələyirdi. Bunun təməlini qoyan Kir idi, lakin bu günə qədər Fars padşahları bu cür səxavəti hədiyyələrdə saxlayırlar. Həqiqətən, hansı hökmüdarın dostları Fars kralının dostlarından daha zəngin görünür? Bu padşahdan daha çox xalqına gözəl paltar geyindirməyə kim çalışır? Fars

---

214.Bax: Ksenefond. Kiropediya. VI kitab. 4 cü fəsil.

kralının hədiyyələri - qolbaqlar, grivnalar, qızıl muncuqlu atlar kimi tanınan kimin hədiyyələri asanlıqla tanına bilər? Axı kral onlara verməyincə orada bunlara sahib olmaq mümkün deyil. valideynlərindən və övladlarından daha çox üstünlük verəcəyini söylədiyi kimlər haqqında daha çox kimdir? Kim çox aylar əvvəl düşmənləri cəzalandıracağını bilirdi Fars kralı kimi? Kirdən başqa kim fəth edərək özünə güc qazanmağı bacardı və atasının adını tabeliyində olanlardan qazandı? Bu arada bu adın xeyriyyəçi üçün işğalçıdan daha uyğun olduğu açıqdır. Mükəmməl bir şəkildə bilirik ki, o da başqa yollarla deyil, hədiyyələr və şəərəflər yolu ilə tapıb özünə bağlamağı bacardı. Onun üçün vacib olan xəbərləri xəbər verən hər kəsə böyük lütfələr bəxş etdi və beləliklə bir çox insanı yalnız çar üçün vacib xəbərlər almaq üçün qulaq asmağa və hər şeyə baxmağa sövq etdi. (Nəticədə, kralın bir çox gözləri və çox qulaqları olduğuna inanmağa başladılar. Kimsə Kirin yalnız bir gözünün olduğunu düşünürsə, səhv edir, çünki o bir az görür və bir az eşidirdi,

2.Fars Feravlı

İndi Kirin sarayından yola düşməsinə izah etməyin vaxtı gəlib çatdı. Vaxt gəlib çatanda əvvəl farslardan və digər müttəfiqlərdən olan bütün sərkərdələri yanına dəvət edib onlara bir paltar verdi. Sonra farslar ilk dəfə Mediya paltarlarını geyindilər. Paylama zamanı Kir onlara tanrılara ayrılmış müqəddəs yerlərə səyahət etmək istədiyini və onlarla birlikdə orada qurban kəsmək istədiyini bildirib dedi:

- Sabah, gün doğmadan sarayımın qapılarında bu yeni geyimlərdə görünün və Fars Feravlı mənim adımdan sizə mətəlimat verdikdə durun. Bu gündən daha fərqli, daha gözəl

şəkildə səyahət etmək mümkündürsə, o zaman qayıdandan sonra mənə bu barədə danışsın!

Ən gözəl paltarları ən ari zadəganlara payladıqdan sonra nə bənövşəyi paltarları, nə tünd qırmızı, nə də qırmızı rəngləri əsirgəməyərək çoxlu miqdarda hazırladığı bir çox başqa orta paltar gətirilməsini əmr etdi. Komandirlərin hər birinə bu geyimlərdən uyğun bir pay ayıraraq, dostlarının içərisindəki dostlarını "eyni şəkildə" geyinmələrini əmr etdi, "mən də səni geyindiyim kimi" dedi. Sonra orada olanlardan biri ondan soruşdu:

- Sən də özün nə vaxt paltarını geyinəcəksən Kir?

- Bu gün size geyindirməklə mən özüm də geyinmiş oluram? - deyə Kir cavab verdi.

Beləliklə hamısı dağıldı və dostlarını axtararaq onlara yeni paltar geyindirməyə başladılar. Bu vaxt, Kir, çox sadə bir Fars Feravlı yüksək qiymətləndirirdi k, çünki o anadangəlmə dövlət işləri üçün yaranmışdı. Buna görə də Kir öncə onu öz yanına dəvət etdi və sonra ona təşəkkür əlaməti olaraq hədiyyələr verdi. Hər şeyi düşündükdən və fikrə gəldikdən sonra Kir Feravla sabahkı yürüşü öz öhdəsinə götürməyi əmr edib dedi: .

- Feravlı, mən sənə sabahkı tədbirin daha qanunauyğun keçməsi üçün səlahiyyət verirəm və əminəm ki, hamı sənin əmrini dinləyəcəkdir.

Feravlı bu hədiyyələri götürüb sərkərdələrin yanına getdi və onlar onu görüb dedilər:

- Sən bizə vacib bir insan oldun Feravlı, çünki bizə də nə edəcəyini izah edəcəksən.

- Zevsə and içirəm ki mən sizin üçün həmişə bahalı paltarlar və hədiyyələr gətirəcəm. İndi isə iki kisə qızıl gətirmişəm və öz aranızda bölün .

Əlbətdə kas alan şəxs dərhal Feravla nə qədər nağd pul götürülməsi barədə məsləhətləşməyə başladı. Ona hansının daha yaxşı olduğunu göstərdi və əlavə etdi:

- Bununla birlikdə, mənə seçim etmək hüququnu verdiyimi söyləyirsənsə, növbəti dəfə yenidən xidmət edərkən içimdə belə yaxşı bir qulluqçu tapa bilməzsən.

Hədiyyələri təlimata uyğun olaraq paylayan Ferawl dərhal hər şeyi ən yaxşı şəkildə göstərməyə çalışaraq yaxınlaşan yola hazırlaşmağa başladı. Ertəsi gün, səhər açılmamışdan əvvəl hər şey tam qaydasında idi və əsgərlər padşahın yolunda sıraya düzülmüşdülər. Yüksək vəzifəli şəxslərdən başqa heç kim bu cərgələr arasında ortaya girə bilməzdi. Birincisi, darvazanın qarşısında dörd nəfərlik sıraya düzülmüşdü, təxminən dörd min nizəçi dərinliyində, qapının hər tərəfində iki min.

Sərkərdələr yaxınlaşan kimi atdan düşüb öz atlarının yüyənini onlara üçün ayrılmış yerdə bağlayır və sonra isə hökmüdarın hüzuruna gəlirdilər. Farslar sağda, digər müttəfiqlər isə yolun solunda düzülmüşdülər və eyni şəkildə hər tərəfdə sayları bərabər olan arabalar dayanmışdı. Nəhayət, kral sarayının qapıları açılan kimi əvvəlcədən Zevsə və digər tanrılara kəsilmək üçün nəzərdə tutulmuş zəncirlənmiş inəkləri gətirdilər. İnəklərin ardınca heliosa qurban kəsmək üçün atları gətirdilər və daha sonra Zevs üçün ağ atlar qoşulmuş qızılı araba gətirdilər. Onun arxasında, ağ atlar qoşulmuş heliosun arabası gəlirdi. Onlardan sonra araba üzərində ağ zolaqlı xiton geymiş Kir dik qdurmüş vəziyyətdə çıxdı. Kirdən başqa kimsəyə ağ zolaqlı xiton geymək icazəsi verilmirdi. Onun əynində qızılı rəngdəm dəbdəbəli Ari hökmüdar geyimi var idi və əlində də əlcəkləri var idi. Krin yanında isə uzun bir adam dayanmışdı, lakin o Kirdən alcaq idi. Kir görünən kimi dörd minlik İran qvardiyası iki yerə ayrılaraq sağdan və soldan onunla bərabər addımlayırdılar. Kirin lap yanında isə 300 nəfərdən ibarət olan ölümsüzlər

dəstəsi ikiyə bölünərək onu sanki mühafizə edirdilər. Onlar qala paltar geymiş, əllərində qara əlcəklər, üzləri bağlı idilər. Kirin arxasında isə 200 Kirin öz şəxsi at ilxısından olan 200 yaxın atlar gedirdiki, onlar da bahalı daş-qaşla bəzədilmişdi. Onlardan sonra iki min piyada və onun arxasında isə Hiştaspanın komandanlığı altında olan on min Fars suvari hərəkət edirdi. Onun ardınca Datamanın komandanlığı altında on min nəfərlik Fars suvariləri, onun arxasında da Hadatın klomandanlığı altında on min Fars suvarisi gedirdi.

Onlardan 10 metr arxadan Midiya suvariləri, onların arxasında isə sıra ilə hirkaniyalılar, kadusilər, taliyalılar[215] və saklar gedirdi. Midiya suvarilərinə Artabaz, kadusilərə Kaqoyun oğlu Rafin, hirkaniyalılara Hipparxın oğlu Xlarazim, taliyalılara və saklara isə Rüstəm rəhbərlik edirdi. Hər üç xalq özlərinə məxsus – milli silah olan Daqezlə silahlanmışdılar. Onların arxasınca dörd sırada düzölmüş Fars cəng arabaları gedirdiki onlara da Fars Artabat komandanlığı edirdi. Kirin arabsının ardınca müxtəlif təbəqədən olan insanlar hərəkət edirdilər və onların hamısı Kirə öz şikayətlərini və istəklərini çatdırmaq istəyirdilər. Buna görə də Kir öz arabasının ətrafında müxtəlif mirzələr və qasidlər saxlamışdı ki, insanların şikayətlərini yığıb sonra ona təqdim etsinlər. O onlara əvvəlcədən belə təlimat vermişdi:

- Əgər mənim arxamca gələn insanlar sizə öz şikayətlərini bildirsə onda o şikayətləri yığıb dərhal mənə çatdırın.

Ordu müqəddəs yerə gəlib çatandan sonra dərhal əvvəlcədən hazırlanmış öküzləri gətirib Zevsə qurban kəsdilər və atları diridiri Heliosun şərəfinə şərəfinə yandırdılar. Bu cür adəti onlara maqlar tövsiyö etmişdi və Bu qaydaya görə Suriya bahadırı

215.Taliyalılar – Talişların əcdadları, Kaspi sahillərində yaşamışlar.

geyin şərəfinə də qurban kəsildi. Bu ritual başa çatandan sonra Kir bütün hərbiçilərin sıra ilə və millətlərə görə düzülməsinə istədi. O bununla muharibədə qalib gəlmiş əsgərləri və sərkərdələri təltif etmək istəyirdi. O, ayağa durdu, bir müddət insanları süzəndən sonra belə dedi:

- Bu muharibə təkcə farsların uğuru deyil, çünki farslarla bərabər bu qələbənin qazanılmasında digər xalquların da rolu var və indi mən onları şücaətlərinə görə təltif edəcəyəm. Bu muharibədə Midiya suvarilərinə Artabaz, xüsusi igidlik göstərdi və buna görə mən ona öz ən sevimli atlarımdan birini bağışlayıram. Suriyalılar içərisində isə Hadat xüsusi igidlik göstərdiyinə görə ona da öz ən sevimli atlarımdan birini bağışlayıram.

Hirkaniyalılar içərisində Hipparx oğlu Xlarazim xüsusi igidlik göstərmişdir və buna görə onu ikibaşlı “qızıl qılıncla” təltif edirəm! – deyər Kir dedi. Beləcə Kir muharibədə qəhrəmanlıq göstərən hər kəsi təltif etdi.

9.Satraplar

Qurban kəsdikdən sonra, Kir öz qələbəsinin şərəfinə bir ziyafət verdi və bütün dostlarını çağırdı.. Onlarla birlikdə midiyalı Artabaz, hirkaniyalı Hipparx və Qobri də gəldi. Bu məclisdə təkcə Hadat yox idi.

Bu məclisdə Kir muharibənin bitdiyini və evə dönmə vaxtının gəldiyini bildirdi. O, bütün sərkərdələrə sabah tezdən qayıdış üçün hazırlıq etməyi əmr tdi.

Bununla da çıxışını bitirdi, sonra göstərilən şərtlər daxilində qubernator satrapları təyin etdi. Ərəbistana - Megabiz, Kapadokya - Artabaz, Frigiyaya - Artakamanı, Lidiya və İonya - Xrizanta, Kariyaya yerli sakinlərdən, Hellespont və Frigiyaya Adusini, Aeolisa – Farnuxutəyin etdi. Kabiliyaya,

Kiprə və Paflagonlulara Fars satraplarını təyin etmədi, Babili isə xərəcə bağladı. Onun imperiya qərbdə Qırmızı dəniz, şimalda Evenk pontu, cənubda Efiopiya və şimal-şərqdə Massagetiya və şərqdə isə Sak çöllərinə qədər uzanırdı. Beləliklə Kir bütün bu fəthləri nəticəsində böyük bir imperiyanın əsasını qoydu və şimalda isə tabe etmədiyi massagetlər qalırdı. Kir buna görə də massagetlərin çariçası Təhmirəyə(Tomirisə) elçi göndərməyə hazırlanırdı. Bundan əlavə Rüstəmin ondan xəbərsiz olaraq Taliyaya – öz vətəninə qayıtması Kiri çox qəzəbləndirmişdi. O gedərkən Kirin Babildəki hərbi rəisi Zardağı belə ağır yaralamış və bir çox əsgəri də öldürmüşdü.

10. Qardaş qırğını.

Rüstəmin qeyb olması Bəxtiyarın əl-qolunu açmışdı, artıq indi onlara gözqoyan və ya izləyən yox idi. İndi Bəxtiyarın vaxtı daha çox idi ki, şahzadəni daha da özünə bağlasın və ona istədiklərini elətdirsin.

Bu arada Təhmirəni (Tomiris) öldürmək yolunda Rüstəmi yeganə manea bilən Şapur, Xosrov və Kavus, o getdikdən sonra bunun Rüstəmsiz mümkün olmadığını şahidi oldular. Çünki nə qədər ki, Rüstəmin çariçanın yanında idi, o zaman onlar araya fitnə toxumu səpir və Rüstəmlə Təhmirənin Tomirisin) münaqişələrinə səbəb olurdular. Baş verən bu münaqişələrdən isə çariçanı nüfuzdan salmağa çalışan düşmənlər hər fürsəti dəyərləndirirdilər. Lakin Bəxtiyarın onların tərəfinə keçməməsi məsələnin onların düşündükləri qədər asan olmadığına anladılar və bunun üçün də onlar yaxınlaşan Kirlə gizli ittifaqa girməyə çalışırdılar.

Rüstəm gedəndən sonra Təhmirə (Tomiris) Bəxtiyara daha da yaxınlaşmağa başladı və Bəxtiyar bunu fürsətə çevirmək istəyirdi. O, inanırdı ki, Təhmirə ilə (Tomirislə)

yaxınlıq ona həyatda dilədiyi hər şeyi – var-dövlət, hakimiyyəti verə bilərdi. Lakin Bəxtiyarın hiyləsini başa düşən Xosrov onu çarıçanın gözündən salmaq üçün hiyləyə əl atdı. Günlərin birində Təhmirənin (Tomirisin) qulağına çatdırdı ki, Bəxtiyar onu başqa qadınla aldadır. Bunu eşidən Təhmirə (Tomiris) cin atına mindi və özünə yer tapa bilmirdi. O, özü ərinə xəyanət etmiş və buna haqlı səbəblər tapmışdı. Lakin hansısa bir əsgərin onu bir aşağı təbəqədən olan qızla aldatması təhqir edici idi. Çünki Təhmirə (Tomiris) Bəxtiyarı hər şeyə görə bağışlaya bilərdi, təkcə xəyanətə görə bağışlamazdı.

Məsələdən xəbərdar olsa da çarıça bunu Bəxtiyara hildirmir və əsla onun üzünə vurmurdu, lakin Bəxtiyarın onu kiminlə aldatdığını bilmək istəyirdi. Bunu öyrənmək o qədər də asan deyildi, çünki Bəxtiyarın şəxsi həyatı ilə maraqlanmaq hamının diqqətini çəkmə bilərdi və bunun üçün də o Sodianı yanına çağıraraq dedi:

- Sodia, sənə sadıq olan qızlardan birini Bəxtiyarın dalınca sal qoy ona göz qoysun!

- Niyə ki, çarıçam? Nə baş verir? – deyər Sodia təəccüblə soruşdu.

- Mənə Bəxtiyar tərəfindən xəyanət olduğunu düşünürəm və buna tam əmin olmadığım üçün bu işi dəqiq araşdırmaq istəyirəm! – deyər Təhmirə (Tomiris) sızıla-sızıla cavab verdi.

- Başüstə! – deyər Sodia çıxıb getdi və özünə sadıq olan Delşad[216] adlı döyüşçü qızı Bəxtiyarın ardınca saldı. Sodianın Bəxtiyarın ardınca saldığı Delşad tezliklə onun Şapurun yanına gedib onun qızı ilə olan məsələni öyrəndi və sonra da gəlib hər şeyi Sodiaya danışdı. Vəzyyəti bilən Sodia tələsik Təhmirənin (Tomirisin) yanına gəldi və içəri girib dedi:

216.Delşad - Cəsus Amazonka

- Heç narahat olmağa dəyməz, o, Şapurun qızı Valanayla görüşür! – deyə, Sodia dilləndi.

Valan adını eşidincə Təhmirənin qaşları çatıldı və əsəbindən dərinə köks ötürüb dedi:

- Hansı Valan? Şapurun qızı Valanmı?

- Elədir ki, var! Şapurun qızı Valan! Odur ki, qorxmağa səbəb yoxdur, zira xəyanətdən əsər-əlamət yoxdur! – deyə Sodia rahat nəfəs aldı. Valan adını eşitcək nə qədər də bildirməsə çariça içəridən özünü yeyirdi və bu məsələni bir müddət gizli saxlamaq istəyirdi. Öz planlarının işlədiyini bilən Xosrov sevinirdi, çünki o da Valana aşiq idi və Valanın Bəxtiyarı sevməyəcəyinə ümid edirdi. Valan isə öz növbəsində ilk vaxtlar Bəxtiyarı görmədən qərar versə də sonradan onu bir kərə görüb aşiq olmuş və bunu hamıdan gizlədirdi. Hər vəchlə bu gözəl və yaraşlıq oğlanla qısa bir müddətə də olsa sevgi məcarəsi yaşamaq istəyirdi.

Rüstəmin gəlməyəcəyini düşünən Şapur, Kavus və Xosrov öz əmrlərində olan qoşunla tezliklə çariçanın üstünə getmək və onu məğlub edib taxtdan salmaq istəyirdilər. Lakin hamını bir məsələ düşündürürdü, çariçanı devirdikdən sonra kim onun yerinə hökmdar olacaqdı –toxarların başçısı Şapur, alanların başçısı Xosrov, yoxsa Kavus. Amma burada hər cür məsələdə bir daşla iki quş vurancaq kişi hiyləgər Xosrov idi ki, o Təhmirəni devirəcəyi təqdirdə özü taxta çıxıb Valanla evlənmək və çariça isə özünə kənz etmək istəyirdi.

Bunları sanki hiss edən Təhmirə öz sadıq dostu və müttəfiqi Bevaraspın yanına getdi və baş verə biləcək hər hansı bir hərbi məsələdə onu dəstəkləməsini istəmişdi. Təhmirəyə daim öz sadıqlığı ilə seçilən Quz tayfa başçısı Bevarasp bu dəfə də onun yanında olacağına söz verdi və beləcə Bevaraspın yanından ayrılan çariçanı rahat şəkildə öz ostanına tərəf hərəkət etməyə başladı. At üstündə yavaş-yavaş nəfəs alıb çapan çariça

uzaqdan ona tərəf qışqıra-qışqıra çapan bir atının yaxınlaşdığını gördü və o yavaşca atının başını çəkib dayandı. Əlini alnına qoyub uzaqdan gələn atlıya baxdı. Atlı yaxınlaşanda çariça onu tanıdı və bu mühafizə başçısı cəngavər Fərhad idi və o güclə nəfəs alırdı.

Fərhad şahzadəyə yaxınlaşıb bir müddət nəfəsini dərdi və sonra əli ilə uzağı göstərüb dedi:

- Şahzadəm, müjdəmi istərəm!

- Heç nə başa düşməyən Təhmirə təəccüblə soruşdu:

- Nə danışırsan, nə müjdə?

- Nə müjdə olacaq şahzadəm, nəhayət ki, Rüstəm gəlir! – deyə Fərhad sevincindən hönkür-hönkür ağlamağa başladı və atdan düşüb yerdə oturdu.

Rüstəmin adını eşidən kimi çariçanın üzü ağardı və birdən bədənini soyuq tər basdı. O həm sevinir, həm də acıyırdı. Çünki Rüstəm gedəndən sonra onun Bəxtiyarla olan rüsvayçı əlaqələri xalq tərəfindən pislənmiş və bu da ona olan inamı yarıya endirmişdi. İndi isə Rüstəmin gəlişi ilə xalq bunu unudub bir müddət öz xilaskarı ilə öyünəcəkdi. İndi isə o, özünü itirmədən heçnə olmamış kimi sakit halda Vavr qalasına gəldi və öz taxtına əyləşib Rüstəmin gəlişini gözlədi. Lakin burada əsas məsələ o idi ki, Rüstəm geri dönsə də artıq o əvəlki kimi Təhmirənin diqqət mərkəzində deyildi. Belə ki Rüstəm getməmişdən əvvəl öz qaba hərəkətləri ilə həm çariçanın, həm də bəzi Massaget tayfa başçılarının gözündən düşmüşdü. Bu səbəbdən də Bəxtiyar bunu fürsətə çevirib Rüstəmdən boş qalın yeri doldurmaq istəyirdi.

Rüstəmin qayıtma xəbərini eşidəndə Bəxtiyar tələsik çariçanın çadırına gedərək öz haqqını tələb etmək istədi. Çünki Təhmirə öncəki şurada İran şahı böyük II Kirin massagetlərə elçi göndərəciyini söyləmişdi. Əgər bu müharibədirsə, onda çariça orduya rəhbərlik etmək üçün iki sərkerdə seçəcəyini

bildirmişdi. Seçilən sərkərdələr Sakavarq[217] və Apasak tayfalarından cəngavər Ruhrasp[218] və Xazrasp idilər, lakin çarıçanın uşağının atası olan Bəxtiyar isə bu işdən kənarda qalırdı. Buna görə də, o, Təhmirənin (Tomirisin) otağına daxil olub ona yaxınlaşdı və diz çöküb ayaqlarını qucaqlayıb dedi:

- Mənim çarıçam! Mənim sevgilim! Sizə xəyanət edənlər tezliklə öz cəzalarına çatacaqlar və buna əmin ola bilərsiniz!

Lakin Rüstəmin ani gəlişi Bəxtiyarın planlarını alt-üst etdi. Bəxtiyardan sonra Massaget tayfa başçıları çarıçanın yanına doluşdub Rüstəmi qarşılamaq üçün gözlədlər və onların gəlişini görəndə Bəxtiyar artıq adam olduğunu hiss edib kənara çəkildi. Hamı səbirsizliklə əzəmətli Rüstəmi gözləyirdi və onu görmək üçün massagetlərin tanınmış Ari tayfa başçıları da gəlmişdi. Çox keçmədi ki, Rüstəm içəri daxil oldu və onu görəndə kimi hamı yerində donub qaldı.

Budur! Uca boylu, fil bədənli, qolu zorlu, uzun saçlı, saqqalı və əynində İran şahlarına aid olan bahalı paltar geymiş Rüstəm göründü. Onun uzun Ari şah nəslə sarı libası, belində Tihraxuda tayfasının rəmzi olan pələng təsviri və başında isə İran şahlarının rəmzi olan şir-e xorşid (günəşli şir) və ayaqlarındakı fars çəkmələri də hamını heyranə gətirmişdi. Rüstəmin bu əzəmətini görəndə Təhmirənin rəngi ağardı və az qaldı ki, taxtdan yerə yıxılsın. Bəxtiyar isə kənardan ağız açıq halda olanları izləyirdi. Otağa girəndən sonra bayaqdan susan tayfa başçıları bir-bir ayağa durub Rüstəmi salamlayıb qucaqladılar və alqışlar yüksəlməyə başladı. Görüş bitəndən sonra Bəxtiyarı çarıçanın yanında görəndə Rüstəm heç birsöz demədən otaqdan çıxdı. Onun ardınca isə Bəxtiyar

---

217.Sakavarq – massaget tayfalarından bir və iran dillərində “canavar saklar” deməkdir.

218/Ruhrasp – Apasak tayfasının başçısı.

da eşiyə çıxdı. Rüstəmin gəlişi şahzadənisevindirdi. Bəxtiyarı isə kədərləndirdi və ona görə də o, şahzadənin otağından çıxan kimi öz dairəsinə çəkildi və şərab içib, bir azca hirsini unutmağa çalışırdı. O, tez-tez şərabla dolu qədəhi başına çəkib öz-özünə deyiniirdi:

- Budur, yenə Rüstəm peyda oldu və hər şey məhv oldu! Təhmirə də onu görə kimi cavan qız kimi özünü əzib-büzməyə başladı və bu da o deməkdir ki, onun qəlbində hələ də Rüstəmə qarşı sevgi hisslər ölməmişdir.

Bütün günü Bəxtiyar şərab içə-içə bunları düşünürdü. Birdən nə fikirləşdisə, ayağa durub çölə çıxdı və atına minib Şapura tərəf çapdı.

Bəxtiyarın Şapurun yanına-Toxaristana gedib çatması 15 gün çəkdi və o, tezliklə gəlib Vaxşa çatdı. Şapurun əsgərləri Bəxtiyarın gəlmə xəbərini tezliklə Şapura çatdırdı və o da Kaspı dənizi sahilindəki Varqaniyaya (Qorqanya) qorqsarların hökmdarı olan Kavusa xəbər göndərdi. Kavus xəbəri alan kimi tezliklə gəlib çıxdı. Onun ardınca isə Alan tayfa başçısı Xosrov da gəldi. Bəxtiyarın gəlişi ilə onlar başa düşdülər ki, onların Rüstəmi aradan götürmək planı baş tutacaqdır. Uzun yol gəldiyi üçün Bəxtiyar axşam dincəldi və səhər vaxtı müttəfiqlər yenə bir araya gəldilər. Söhbətə başlayan Xosrov dedi:

- Bir xəbər də var, amma düşünürəm ki, xoşunuza gəlməz!

- Nə xəbərdir? – deyə Şapur soruşdu.

- Qoy bunu Bəxtiyar özü desin! – deyə Xosrov Bəxtiyara baxdı. Xosrovun sözlərindən sonra üz-gözünə əlləri ilə məsh çəkən Bəxtiyar sözə başladı:

- Nə deyim! Ən pis xəbər odur ki, Rüstəm qayıtdı, özü də təntənə ilə. Əvvəlkindən də daha əzəmətli və məğlubedilməz!

- Amma onun çox əsgəri yoxdur, elə deyilmi? – deyə Xosrov soruşdu.

- Hardasa 400 – 500 nəfər olar! – deyə Bəxtiyar cavab verdi.

- Nə təklif edirsən? – deyə Şapur soruşdu.

Demək istəyirəm ki, Rüstəmin meydana çıxması Təhmirəyə qarşı olan narazılıqları daha da artırdı və biz bir daşla iki quş vura bilərik. Yəni əgər vəhşilər ordusuna mən başçılıq etməsəm, onda onlara Rüstəmi komandir təyin edəcək və o da üstünüzə gəlib sizi yer üzündən həmişəlik siləcək. Buna görə də iki təklifim var!

Birincisi, biz ilk növbədə Rüstəmi öldürməklə həm onun qardaşı Xurşidin, həm də böyük Kirin hörmətini və dəstəyini qazanacağıq. İkincisi, əgər Rüstəmi öldürəndən sonra siz Təhmirəni devirib onun yerində əyləşmək istəsəniz, onda sizin kimi digər güclü tayfa başçıları da taxt-tac uğrunda mübarizə aparacaq, ortada böyük bir xaos meydana gələ bilər. Burada da nə Şapur, nə Xosrov, nə də Kavus taxta çıxa bilməz. Sizin yerinizə ya quzların başçısı Bevarasp, ya Rüstəmin qardaşı Fərnaq, ya da çariçanın qardaşı qoca Sakalur çıxacaq. Odur ki təklifim budur ki, taxta çariçanın oğlu kiçik Fərqaq adı ilə taxta çıxaraq və bu hamının xeyrinə olacaq.

- Axı onun on beş yaşı var? – deyə Şapur dilləndi.

Xosrov isə düşünürdü ki, onunla müqayisədə Şapur güclü, Kavus varlı, Bəxtiyar isə acgözdür və yaxşı olardı ki, taxta Bevarasp və Sakalurdansa kiçik Fərqaq çıxsın. Vaxt gələr öz dostlarımı da öldürüb uşağın əli ilə taxta sahib olacağam. Birdən ayıldı və üzünü Şapura tutub dedi:

- Məncə də taxta Təhmirənin oğlu kiçik Fərqaq sahib olmalıdır. Xosrovdan sonra məclisdə əyləşənlər Təhmirənin oğlu Fərqaqın taxta çıxmasına səs verdilər, elə bu zaman Bəxtiyar dedi:

- Əgər hamı razıdırsa və etiraz edən yoxdursa, onda axşam mən vəhşi ordunu aparacağam, səhər də siz başlayarsız hücumla!

Bu sözdən sonra Şapur bir dəri parçası gətirdi. Məclisdəkilər öz tanqalarını çıxarıb odda qızdırdıb dəriyə basıb öz möhürlərini vurdular. Dan söküləndən sonra çarıça yerindən durdu və Vavr qalasının at axuruna tərəf getdi və səhərin təmiz havası və sakitlik uzun bir hay-küydən sonra Təhmirəyə rahatlıq verirdi. Təhmirə axura girəndə Bəxtiyarın atını görmədi və dərhal axurdan çıxıb öz dairəsinə gəldi və taxta oturan kimi Fərhadı yanına çağırırdı. Çox keçmədi ki, Fərhad gəlib çıxdı və çarıça üzünü ona tutub soruşdu:

- Bəxtiyarın atı yoxdur axurda və çoxdandır ki, mən onu görmürəm?

- Bəli şahzadəm, Bəxtiyar çoxdandır ki, Taliyadan ayrılmışdır və onu axırıncı dəfə Qorqana[219] tərəf çapanda görmüşlər! – deyə Fərhad cavab verdi

- Qorqana tərəf? – deyə çarıça soruşdu. - Bəli çarıçam, Qorqana tərəfə? – deyə Fərhad cavab verdi.

- O tərəfdə Xazraspın ölkəsidir, lakin Bəxtiyar Xazraspla yaxın deyil, amma Xazraspın ölkəsindən sonra toxarların ölkəsi gəlir və onların da başçısı Şapurdur! – deyə ani olaraq çarıçanın yadına Sodianın kənizi Delşadın gətirdiyi xəbər düşdü. Axı o zaman Bəxtiyarın dalınca Sodiadan adam salıb onu təqib etməyini tapşıranda Sodianın adamı onun Şapurun qızı Valanın yanına getdiyini söyləmişdi və indi işlər üst-üstə düşürdü.

Təhmirə (Tomiris) ani olaraq elə bil yuxudan ayıldı və Fərhadı dedi:

Gedib əzəmətli Rüstəmə deyərsən ki, öz müdafiəmi ona və Tihraxuda əsgərlərinə tapşırıram!

219.Qorqan – Xəzər dənizinin cənubunda tarixi bir ərazi

- Axı onların sayı 400-500 nəfərdir və bu da azdır! – deyə Fərhad cavab verdi.

- Bəs edər! İndi isə get Sodianı yanıma çağır! – deyə çariça dedi və bu sözdən sonra Fərhad çıxıb getdi və çox keçmədi ki, Sodia gəlib çıxdı və çariça ona dedi:

- Axı sən mənə Bəxtiyarın Şapurun yanına getdiyini söyləmişdin və bilmək istəyirəm öz kənzindən soruş ayrı bir şey görməyib ki?

- Bu dəqiqə onu çağırıb soruşaram, siz də şahid olarsız, çariçam! – deyə Sodia cavab verdi və çölə çıxdı. Çox keçmədi ki, Sodia və onun kənizi Delşad daxil oldular və İçəri girən Delşad təzim edib dedi:

- Əzəmətli çariçam! Bəxtiyar Valanla söhbət etdikdən sonra Şapurun çadırına girdi. Xosrov və Kavus da orada idi və nə danışdıqlarını tam eşitməsəm də, bir şuraya bənzəyirdi.

Xosrov, Şapur və Kavus adını eşitcək çariça diksindi və elə bil yuxudan oyandı, əlini qaldıraraq dedi:

- Yetər, anladım, indi get Bəxtiyarı nəzarətdə saxla! Delşad təzim edib çıxdı və Təhmirə üzünü Sodiya tutub dedi:

- Düşündüyüm kimdirsə, o bunu öz canı ilə ödəyəcək və sonra isə onlar ayrıldılar. Beləliklə, Bəxtiyar Şapurun planına əsasən “vəhşilər dəstəsini” gecə vaxtı çariçanın stanından apardı, amma Təhmir isə gözdə-qulaqda idi. Səhər açılan kimi etirazçılar Vavr qalasının qapısının ağzını kəsdilər.

Budur çariça əynində döyüş libası, başında isə dəmir dəbilqə etirazçıları qarşıladı və etirazçılar gözlərinə inanmadılar, çünki Vavr qalasının qapıları önündə bir qrup ağır zirehli Savromat əsgəri dayanmışdı. Onlar yanılmışdılar, çünki bu atlılar savromatlar yox Rüstəm və onun Tihraxuda əsgərləri idi. Əyinlərində isə Sarmat çariçası Amaqanın Rüstəmə və əsgərlərinə hədiyyə etdiyi dəmir zireh var idi və etirazçılar Rüstəmi tanıyandan sonra ona dedilər:

- Çəkil yoldan əzəmətli Rüstəm, çünki bizim işimiz səninlə yox, o pozğun və rüsvayçı qadın Təhmirə ilədir. Sən isə öz hökmdarın olan İran şahı Kuruşun II Kirin yanına get və ona yaltaqlan.

- Mənim İran şahının yanına getməyimə artıq ehtiyac yoxdur, çünki o, özü buraya gəlir! – deyə Rüstəm cavab verdi.

- Sən bizi farslara satdın, Rüstəm və bu bağışlanılmazdır! – deyə Şapur dilləndi. Rüstəm isə əlini qaldırıb hamıya sakit olma işarəsini verdi və sonra dedi:

- Mən heç bir zaman farsların tərəfinə keçməmişəm və heç bir zaman II Kirin çəkmələrini öpməmişəm, amma öpənlər çox idi. II Kirin yanına getdim ki, görüm o necə bütün xalqları və ölkələri ələ keçirir və dgər ölkə hökmdarları necə onun tərəfinə keçirlər. Sonra öyrəndim ki, onun növbəti hücumu massagetlərədir.

Mən onu yolundan döndərərək Babil və Misirə yönəltdim və öz qılıncımın gücü ilə onları məğlub edib Kuruşa II Kirə təslim etdim. Sonra isə mən onu Lidiya çarı əzəmətli Krezi necə məğlub etdiyini görəndə başa düşdüm ki, onun növbəti səfəri Massagetiyaya olacaqdır. Buna görə də onunla razılaşmayıb buraya gəlib sizə xəbər vermək istədim ki, özünüzü qoruyun, müdafiə olunun. Çünki böyük Kir öz qorxulu ordusu ilə üstümüzə gəlir. Buna görə də, indi buraya yığışın biri-birimizə hücum etmək yox, birləşmək vaxtıdır. Mən II Kirin yanından iki min atlı ilə ayrılmışdım və yol boyu onların çoxu döyüş meydanında həlak oldu. Biz Taliyaya qayıtmaq üçün öncə urartuluları, sonra albanları məğlub edib yolumuzu uzatdıq, sonra Savromatiyaya getdik. Orada da bizə ağır zirehli Savromat əsgərləri hücum etdilər və biz onları da məğlub edib sülh bağladığımız və bir müddət orada dincələndən sonra buraya qayıtdıq. İndi isə sizə tövsiyəm odur ki, bir-birini qırmaq əvəzinə birləşin və üstümüzə gələn II Kiri dayandırın.

Rüstəmin sözlərindən etirazçıların sakitləşdiyini gören Şapur və Xosrov bağırmağa başladılar:

- Sən bizə nağıl danışma Rüstəm!

- Ata-babalarımızın düşməni olan o qəddar savromatları necə məğlub edib sonra da onlarla sülh bağlamısan?

- Sən bir yalançı və yaramazsan! – deyib, onun üzərinə yürüdülər və bu zaman Rüstəm ona yaxınlaşan Şapuru və Xosrovu ağır zərbə ilə atdan yerə sərdi. Vurulan zərbədən Şapur və Xosrov atdan yerə düşdülər və Şapur ayağa qalxıb qılıncını çıxardı və sonra üzünü öz qoşununa tutub bağırmağa başladı:

- Ehey! Toxarlar! Bu yaramaz Rüstəm öncə sizin şahzadəni Firdovsu öldürdü, indi də sizin hökmdarınız Şapuru öldürmək istəyir, nə durubsunuz, irəli..!

Şapurun bağırmasından sonra Toxar əsgərləri Rüstəmin üzərinə yürüyüb onu dövrəyə aldılar, lakin kimsə cürət edib Rüstəmə hücum edə bilmədi. Bu zaman arxada duran Tihraxuda əsgərləri Rüstəmə köməyə gəlmək istəyəndə Rüstəm əli ilə işarə edib onları dayandırdı. Qıraqdan bunları izləyən hiyləgər Xosrov gördü ki, digər Massaget tayfaları toxarları dəstəkləməzlər, nə Kavusun Karat əsgərləri, nə Alan əsgərləri də Şapuru və onun toxarlarını müdafiə etməzlər. Bu zaman qızıl saçlı, mavi gözlü və sarışın Təhmirə Vavr qalasından çölə çıxdı və etirazçıları kinayə ilə süzməyə başladı. Tezliklə Quzan hökmdarı Bevarasp da öz əsgərləri ilə gəlib şahzadənin tərəfinə keçdi və arxadan etirazçıları mühasirəyə aldı. Butün bunları gören Alan hökmdarı Xosrov hiyləyə əl atıb irəli keçdi və bir dizi üstə çökərək Təhmirə dedi:

- Ey Massagetlərin çarıçası Təhmirə, yaşasın sənin soyun!

Bütün Massagetlər və alanlar bu günə qədər sənin atan Fərqapa minnətdar olurlar. Çünki o, massagetlərin bütün düşmənlərini məğlub etdi və ona tabe olmayan Alan tayfa başçısı Bartazadı və üsyançı alanları məğlub edib Savromatiyaya qədər təqib etdi və savromatlarla döyüdü. Bundan əlavə biz həmişə sənin ulu babaların olan Spako, Madi və Purdadı massagetlər üçün çox şey etdiklərinə görə vüqarla anırıq, lakin indi onlar yoxdur və II Kir öz çoxsaylı ordusu ilə üstümüzə gəlir.

- Şahzadəm, ceyran şirin qarşısında dura bilmədiyi kimi sən bir qadın II Kirin qarşısında necə duracaqsan?

- İndi bizim qadına yox kişi və cəngavər hökmdarımıza ehtiyacımız var və bizim belə bir şirimiz var idi, o, Rüstəm idi. Lakin bu Rüstəm öz taxtını qoruya bilməyən, arvadına sahib çıxma bilməyib onun bezinə çevrilən və nəhayət, düşmən İran şahı ilə ittifaqa girən bir xainə çevrildi. O, pis ər, zəif hökmdar və Tihaxuda və massagetləri birləşdirmək əvəzinə öz mənafeyinə görə taxtdan imtina edən və Massaget taxtına da oturma bilməyib farsların tərəfinə keçən bir xaindir. Çünki o, quzlarla toxarları və digər tayfaları biri-birinə vurub öz maraqlarını qorudu. İndi isə sən çariçə Təhmirə, bir halda ki, öz ərinlə bacara bilmirsən, bəs minlərlə xalqı döyüş meydanında məğlub edən Kuruşla (II Kir) necə bacaracaqsan?

- Məhz sənin ucubatından Massaget tayfaları biri-birinə düşmən olub biri-birilərinin acığına İran şahı ilə ittifaq qurdular və biz tək qaldıq. Bunun üçün də səndən artıq dərəcədə xaiş edirik ki, öz övladının gələcəyini arzulayan bir ana kimi taxtını oğlun Fərqaba burax!

Biz and içirik ki, əgər sən bunu etsən, onda biz də son damla qanımıza qədər sənin oğlunun arxasınca gedər və onun yolunda canımızı da verərik. Belə etdikdən sonra sən bütün massagetlərin qəlbində oğlunu sevən ana, xalqını düşünən çariçə

və ərini sevən bir qadın kimi yaddaşlarda qalacaqsan. Xosrovun əsl niyyətini başa düşən Təhmirə onun sözünü kəsib dedi:

- Sən doğru buyurdun Xosrov və həqiqətən də, anayam, lakin mənim bir yox, çoxlu oğlum var, yəni mən bir qadın kimi bütün massagetlərin anasıyam. O ki qaldı quzlarla toxarlar arasındakı ayrılığa, mən toxarların çətin günlərində toxarların, quzların çətin günlərində də quzların yanında olmuşam. Atam Fəraqbın (Sparqapisin) bizə qoyub getdiyi bu müqəddəs ittifaq bizə imkan verdi ki, biz torpaqlarımıza soxulan xain və işğalçı turqutları məğlub edib onların hökmdarı Alp ər Tunqanı qaçmağa məcbur etdik. Məhz bunun sayəsində çoxlu torpaqlar əldə edərək əzəli yurdlarımız olan Xorzəm, Mərcanə(Marqiana) və Səqdanəni (Soaqdiananı) onlardan təmizləyib Çinin şimalına və Altay dağlarının arxasına qovduq. İndi isə Rüstəmi yaramaz və II Kirin çəkmə yalayanı adlandırırırsınız, lakin sizə üzümü tutub soruşuram: Sizin və ümumən sakların arasında Rüstəmə tay ola biləcək igid varmı?

- Əlbəttə ki, yoxdur, çünki o, arilərin qürurudur!

- Məgər Rüstəm sizi xain qorqsarların hücumundan qurtarmadı mı?

- Məgər Rüstəm köçəri turqutları məğlub edib sizi qurtarmadı mı?

- Məgər Rüstəm qaqunları məğlub edib onların başçısı Təhmaspı öldürüb sizi qurtarmadı mı?

- Əlbəttə ki, bütün bunları o etdi, öz taxtından da sizə qulluq etmək üçün vaz keçdi. İndidə II Kirə də sizə hücum etməsin deyə xidmət etdi və buna görə siz ona bu işə görə sağ ol deyirsiniz?

- Ey massagetlər, alanlar və toxarlar! Mən sizin bir ananız kimi sizə müraciət edib deyirəm!

- Siz aranızda olan bir-neçə xainin sözünə inanıb qardaş qanı tökməyin, çünki onların əsl qayəsi mənim taxtımı ələ

keçirməkdir. Lakin inanın ki, onlar məni devirdikdən sonra da bu taxtı öz aralarında bölə bilməyəcək və yenə qan töküləcək. Bir də ki, bilməyinizi istəyirəm ki, 12 Sak tayfasından 9 tayfa mənim tərəfimdədir və baxın! – deyər, əlini Vavr qalasının qapısına uzatdı və oradan bir-bir tayfa başçıları çıxmağa başladılar. İlk olaraq Abi tayfa başçısı Sakalur çıxdı, sonra Quz tayfa başçısı Bevarasp çıxdı, sonra Dah tayfa başçısı Ruhbar çıxdı, sonra digər tayfa başçıları olan cəngavərlər Mehrab, Ruhrasp, Ariparn, Sakavarq tayfa başçısı Xazarasp, Taksak və daha sonra Asi, Komar, Apasiak, Yati və Askataqot tayfa başçıları da çıxdılar. Bunları görəndə kimi Xosrov və Kavus ağardılar və böyük zərbə aldıklarını anladılar və qaladan çıxan Abi tayfa başçısı Sekilur üzünü massagetlərə tutub dedi:

- Massagetlər! İçəridə keçirilən şura xainliyə və üsyana görə Kavus və Xosrovu massaget tayfa birliyindən uzaqlaşdırdı və onların taleyini Təhmirəyə həvalə etdi. Bunu eşidən Toxar tayfasının cəngavəri Ruhrasp üzünü şahzadəyə tutub dedi:

- Şahzadəm, bizim başçımız sizə xəyanət edib, lakin biz bütün toxarlar sizi sevir və yalnız sizə xidmət edirik.

- Yaşasın çariçamız Təhmirə!

Ruhraspın ardınca Alan tayfasından Beslan[220], Herat tayfasından isə Mənuçihar[221] da irəli çıxıb dedilər:

- Bizim əzəmətli çariçamız! Biz də başçı deyilik, sadə döyüşçülərlik və düşünürük ki, xain başçı olmaqdan daha mərd əsgər olmaq daha yaxşıdır. Biz alanlar, toxarlar və heratlar utanırıq ki, başımızda Xosrov, Kavus və Şapur kimi açlaq və yaramaz başçılar var. Rüstəm toxarları Şapurdan xilas etdi, adda şəghər var lakin izn verin biz də Xosrov və Kavusdan xilas

220. Beslan – Alan sərkərdəsi . İndiki şimali Osetiyada eyni adda şəhər var

221. Herat – Massaget tayfalarından biri. Əfqanıstanda eyni adlı şəhər var.

olaq. Onların ardınca etirazçılardan səslər yüksəlməyə başladı və onlar qışqırır deyirdilər: Satqınlara və xəyanətkarlara ölüm!

Bu zaman Azərbaz (Atropat) əlini qaldırır kütləni sakitləşdirdi və sonra dedi:

- Müqəddəs xalqın arzusu ilə və şüranın qərarı ilə xainlərin taleyini sizə həvalə edirik, əmr et!

Bunu eşidən kimi Təhmirə əli ilə Xosrov və Kavusu göstərərək sakit bir tərzdə dedi:

- Aparın onları!

Bu sözdən sonra əsgərlər Kavus və Xosrovu götürüb əl-qolunu bağladılar və bu zaman çariçanın qardaşı Sakalur soruşdu:

- Bunları atın quyruğuna bağlamağımı əmr edirsiniz, yoxsa torpağa basdırmağı?

Təhmirə (Tomiris) əlini qaldırdı və dedi^

Bu iki nəfərlə nə edəcəyimi sonra düşünəcəyəm, indi isə Alan, Toxar və Herat xalqı özünə yeni rəhbərlər seçsin və həmən şəxslərin adlarını şüraya təqdim etsin. Beləliklə hər tayfa özündə səsvermə apardı və yeni başçılar seçildi. Bunlar Zabardəst, Aftab və Söhrab idilər və onların adları Sakalur və Azərbaza təqdim edildi. Hamı dağlışıandan sonra Təhmirə (Tomiris) Vavr susdu və sonra çariçaya dedi:

- Görəsən etirazçılar qalanın qapısının ağzına yığılıb onu devirmək istəyəndə bəs Bəxtiyar başında durduğu 7 minlik vəhşilər dəstəsi ilə harada idi və niyə gəlib müdaxilə etmədi? Bu fikir çariçanı içəridən-icəriyə yeməyə başlamışdı və əgər qısqanclıq olmasa, onda geriye bir məsələ qalırdı ki, o da xəyanət idi. Əgər etirazçılar qalib gəlsə idilər, onda Bəxtiyar bütün bunları kənardanmı izləyəcəkdi? – deyərək çariçaya özünü sakitləşdirər bilmirdi.

O inanmırdı ki, yatıb-durduğu, ona xəyanət edir, bunu da dəqiqləşdirmək gərəkdir və tezliklə şura çağırıldı. II Kirin massagetlərlə müharibə və ya sülh yaradıb ticarət edəcəyi

müzakirə olunurdu və bütün suallara son qoymaq üçün Rüstəm ayağa qalxıb dedi:

- Sizə əzəmətli İran ordusunun rəşadətli əsgərləri və yüksək hərbi taktikası haqda danışmaq istəyirəm və əmin olun ki, II Kir, həqiqətən də, söyləndiyi kimi böyük və qüdrətlidir. O, minlərlə xalqı və kiçik ölkələri özünə tabe edərək dünyanın dörd tərəfinin hakimidir. II Kirin ölkəsi şərqdə Hind çayından qərbdə Lidiyaya və Alladaya, şimaldan Taliya dağlarından başlayaraq uzanır. Onun güclü ordusu qarşısında nə Asiyanın vəhşi xalqları, nə qüdrətli Babil və Lidiya, nə də əzəmətli Misir dayana bilməyiblər, hamı onun qarşısında baş əymişdir. Savromatlara gəlincə isə Rüstəm İran şahı ilə massagetlərin müharibə edəcəyi təqdirdə Sarmat çariçası Amaqanın massagetlərin üzərinə əsla hücum etməyəcəyini bildirdi. Bunu eşidən şura üzvləri Rüstəmin sözünü kəsərək dedilər: Yəni sarmatlar və savromatlar uzun illərdən bəri axtardıqları fürsəti əldən verib massagetlərə hücum etməyəcəklərmi? Onların ardınca isə Təhmirə də narahat halda üzünü Rüstəmə tutub soruşdu:

- Savromatların və sarmatların bizə hücum etməyəcəklərinə kim zəmin duracaq?

- Savromatların çariçası və mənim yaxın dostum Amaqa! – deyərək Rüstəm əminliklə cavab verdi. Amaqanın adını eşidəndə Təhmirə qəzəbli baxışları ilə Rüstəmi süzməyə başladı və sonra ayağa durub dedi:

- Düşünürəm ki, II Kirin bizlə sülh və ya müharibə edəcəyini və ya tarixi düşmənlərimiz olan savromatların və sarmatların da bizə arxadan zərbə vurmayacaqlarını əlbəttə ki, əvvəlcədən bilə bilmərik. Lakin hər bir təqdirdə biz hər bir düşmənlə üz-üzə mərdliklə vuruşacağıq. Bu sözdən sonra şura İran şahının elçilərini qəbul etməyi qərara aldı və sonra Təhmirə (Tomiris) tayfa ağsaqqallarını və başçılarını burax

VI HİSSƏ MUHARİBƏNİN BAŞLANMASI

1. II Kirin elçiləri massagetlərin sarayında

Budur günorta vaxtıdır və İran şahının elçiləri Taliya daxil olub artıq Lakarta çayının Kaspi dənizinə tökülən ən dərin və geniş yeri olan Vazarta sahilində düşərgə saldılar. Çay geniş olduğundan onu keçə bilməyən fars elçiləri massagetləri gözlədilər. Təhmirənin əmri ilə Vazarta çayının Vavr qalası tərəfində olan taxtadan düzəldildi. Sal bir neçə əsgərlə çayın tərəfinə keçib İran şahının elçisi Mardı və bir neçə əsgəri çayın bu tərəfinə keçirdilər və qalanları isə o tərəfdə gözlədi. İndi böyük II Kirin adından cəngavər Mard danışdı. Elçiləri Söhrab, Ruhrasp və Xazrasp qarşılayıb Vavr qalasına – Təhmirənin yanına gətirdilər. Qalaya daxil olan İran elçiləri qalanın dar küçələrini diqqətlə izləyir və maraqdan öz ağızlarını büzürdülər. Bunu gören Söhrab soruşdu:

- Sizi narahat edən və ya maraqlandıran nədir, ey İran cəngavəri?

- Ata-babamdan Massaget tayfalarının yalnız düzənlikdə və çadırdə yaşadıklarını eşitmişdim, lakin digər massagetlərdən fərqli olaraq sizin çöldə alaçıqda deyil, saraylarda yaşadığınızın şahidi oldum! – deyə Mardla gələn Behnam cavab verdi. Onun bu sözlərini eşidən Söhrab cavab verdi:

- Doğru deyirsiniz, Taliya Massagetləri böyük düzənlikdə yaşayan digər Sak tayfalarından fərqli olaraq çadırlarda yox, qala və saraylarda yaşayırdıq. Bizim də siz farslar kimi bir yaşam tərzimiz var. Beləcə onlar qalaya Təhmirənin yanına daxil oldular. Budur Təhmirə yuxarı başda-taxt üstündə əyləşib, onun sağ tərəfində qocaman Fərhad, sol tərəfində isə Ruhrasp dayanıb, onların yanlarında isə müqəddəs od yanırdı. Otağın sol başında

isə Rüstəm və Fərnaq, sağ tərəfində isə Bevarasp, Vindad, Xazrasp və yeni seçilmiş tayfa sərkərdələri dayanmışdı. İçəri girən İran elçisi Mard öncə içəridəkiləri süzdü, sonra isə Təhmirəyə (Tomirisə) yaxınlaşıb təzim etdi və dedi:

- Əzəmətli çariça! Mən II Kirin elçisiyəm və burada şəxsən onun adıyla danışır və onun sözlərini sizə çatdıracağam. Bu səbəblə də hər kəlməmə diqqət verib sonra öz cavabını bildirəsiniz.

- Buyur! – deyə çariça əli ilə işarə etdi.

Elçi:

- “Mən çar Kuruş-e kəbir, şahlar şahı, dünyanın və onun dörd tərəfinin hökmdarı, bütün dünya ölkələrinin tək hakimi, II Kirin adıyla sənə üzümü tutub deyirəm:

- “Bütün dünya ölkələrinin hökmdarları mənə tabe olub qarşımda diz çökür və öz qoşunları ilə mənim bayrağım altında birləşirlər. Bütün xalqlar isə mənim arxamca gedərək əbədi bir ölkənin və imperiyanın binövrəsini qoyurlar. Sənin və tayfan haqqında da çoxlu məlumata malikəm və mənim ordumda da saklar və massagetlər mənim tərəfində vuruşur. Sənin gözəlliyin və qətiyyətli bir çariça olmağın barədə mənə çox danışblar və odur ki ulu babalarımız eyni qandan gəldiyinə görə sənin də mənimlə birləşməyini istəyirəm. Atalarımız olan arilərin qaydalarına görə ölkənin mənə birləşməsi üçün sənin mənimlə nigaha girməyin lazımdır. Mən eyni zamanda sakların və massagetlərin də şahı sayılam və əminəm bu təklifini geri çevirməyəcəksən!

Bu sözləri eşidən Təhmirənin düşünüb-daşındı və sonra isə dedi:

- Bu cür qaydanın atalarımız olan arilərdən bizə ötürüldüyünü bilirəm və bu qaydaya qövmümüz adına əməl etmək tayfam və xalqım üçün də xeyirlidirsə, məmnuniyyətlə edərəm. Gördüyüm qədər böyük II Kir özünü əsl alicənab bir

Ari şahı kimi apararaq bu qaydalara əməl edir və yaxşı olardı ki, mənim də ona təklif etdiyim bir qaydaya əməl etsin.

- Bu nə təklifdir belə? – deyə II Kirin elçisi Mard soruşdu.

Təhmirə yenə sözüünə davam edib dedi:

- Mənim də II Kirə bir təklifim var. Bu təklifimi ona çatdırıb deyərsən ki, əgər böyük II Kir lütf edib təklifimi qəbul edərsə, onda mən də lütf edib onun təklifini qəbul edəyəm.

- Bu nə təklifdir belə? – deyə Fars elçisi soruşdu.

- Böyük II Kirə deyərsiniz ki, mən o təqdirdə onun təklifini qəbul edəyəm ki, qoy o da öz dünya gözəli qızı Atossanı oğlum Fərqapa əvə versin! - deyə çariça cavab verdi.

- Siz nə danışırsınız, bu mümkün deyil! – deyə Fars elçiləri narazı halda cavab verdilər.

- İndi gedib bütün söylədiklərimi öz şahınıza çatdırın! – deyə çariça sözün bitirib çölə çıxdı və bunu eşidən kimi Fars elçiləri atlarına minib xəbəri Pasaqada-böyük Kirə apardılar.

Təhmirənin bunu etməkdə məqsədi o idi ki, Ari qaydalarına görə hökmdarlıq etsə belə arvada heç cür vərəsəlik çatmırdı və bunun üçün də o bu addımı atmağa məcbur oldu.

Elçilər gedəndən sonra Təhmirə Rüstəmi, Fərhadı, oğlu Fərqapı və Bəxtiyarı çağırırdı. Çox keçmədi ki, hamı gəlib onun başına yığışdılar və hamı yığışandan sonra Təhmirə dedi:

- Hamınız eşidin və aqah olun, başımızın üstünü II Kir bəlası alıb və bunun üçün də sizi yığıb bildirmək istəyirəm ki, hər cür tədbiri görəsiniz.

- Onlara qarşı dəstələrin başında mən gedəyəm, Fərqap da mənimlə olacaq! – deyə Rüstəm ilk olaraq ayaq durub dedi:

- Rüstəmin dediklərini Təhmirə öz başı ilə təsdiqləyib sözüünə davam etdi.

- Onda Bəxtiyar gözətçi postlarının başında duracaq, Fərhad isə Dastanla arxa avanqardı qoruyacaq, ayrıca pusqularda isə amazonkaları yerləşdirərik.

Hamı tapşırığı alan kimi dağıldılar, amma Təhmirə hələ də fikirl-fikirli otururdu və qarşıda onu gözləyəcək bəlalər haqqında fikirləşirdi. Bu zaman Sodia və Fərqaqın sevgilisi Şəbrəng də içəri daxil oldular və oçarıçanı sakitləşdirərək dedi:

- Canınızı çox sıxmayın, bunların baş verəcəyini hamımız bilirdik və biz indi buna hazırlaşmalıyıq!

Onun sözüə Şəbrəng də qatılaraq dedi:

- Çarıçam! Oğlunuz Fərqaq da gedəcək?

- Hə, o da gedəcək! – deyə çarıça cavab verdi.

- Əgər o həlak olarsa, onda mən nə edərəm? – deyə Şəbrəng soruşdu.

Onun bu sözlərindən gülümsəyən Təhmirə əlini onun başına sürtüb dedi:

- Narahat olma, atası yenilməz Rüstəm onun yanındadır və əmin ol ki, ona heç nə olmaz!

- Əminəm ki, belə olacaq, yoxsa mən də özümü öldürərəm! – deyə Şəbrəng cavab verdi.

Bunu görən Sodia üzünü Şəbrəngə tutub dedi:

- Gəl gedək, artıq gecdir, qoy hökmdarımız istirahət etsin və beləcə onlar ayrıldılar.

İran elçiləri gedəndən sonra Rüstəm də dairəsinə çəkildi. Bu acı sözləri həzm etmək üçün mümkün qədər içdi və sonra sərxoş olub dəliyə dönüb əlinə qılıncını alıb çölə çıxdı.

Rüstəmin bağirtısına hamı çölə çıxdı və yerlərində donub qaldılar, çünki Rüstəmin sərxoşluqdan gözləri dönmüşdü, əlinə kim keçsəydi onu parça-parça etməyə hazır idi. Kimsə ona yaxın gəlməyə cürət etmirdi Çünki bu çox təhlükəli idi. Nəhayət, Təhmirənin oğlu Fərqaq (Sparqapis) ona yaxınlaşıb üz-gözünü öpdü, sonra da onu dairəsinə aparıb yatağa uzatdı.

Kuruş II Kirin) ordusunda ən böyük təlatüm Rüstəm idi, çünki onlar onun İran ordusunda vuruşarkən Babil və Misir ordusuna necə divan tutduğunu görmüşdülər. İndi isə həmin

əzəmətli Rüstəmin qılıncı onların boynuna enəcək, onun qorxmazlar ordusu indi II Kirə qarşı vuruşacaqdı. Rüstəm sanki tanrının oğlu idi və yalnız döyüşməyə görə yaradılmışdı. Əgər Rüstəm kimi belə bir dəmir gövdəli və qolu qüvvətli sərkərdə var idisə, onda II Kir öz ordusu ilə çətin ki massagetləri məğlub edə biləydi. Çünki Babil dövləti ilə müharibə zamanı II Kir ən çətin tapşırığa Rüstəm və onun dəstəsini göndərirdi, bu işə onlardan başqa kimsə getməyə cürət etmirdi. Elə Babillə həlledici döyüşdə Rüstəm özünün 2 minlik dəstəsi ilə 100 minlik Babil ordusuna qalib gələrək onu əzib keçmişdi.

Massagetlər 12 tayfadan ibarət tayfa birliyi idi və buraya apasaklar, toxarlar, arnlər, yatilər, sakavarqalar, quzlar, dah-dərbintlər, abilər, qomarlar, qaratlar, asqataqlar və alanlar daxil idilər. Hər tayfanın öz başçısı, öz ərazisi, öz otlığı və öz əsgərləri var idi və ildə bir dəfə çağırılan ümumi Sak şurasına da gedib oradakı heyətin məclisində iştirak edirdilər. Müharibə zamanı hər bir Massaget tayfası düşmən qarşısına 10 min ordu çıxara bilirdi ki, bu da ümumilikdə 120 min edirdi. Mard Kuruşun II Kirin tapşırığı ilə massagetlərin yanına tək-cə elçi kimi deyil, həm də düşmən massagetlərin həyat tərzini öyrənməyə göndərilmişdi. Mard da II Kirin əmrinə əsasən bütün massaget tayfalarının ərazisinə bir-bir gedir və onların həyat təzləri ilə maraqlanırdı.

Taliyadan şimala Savromatiyaya, qərbdə Dunaydan – şərqdə Yanqhaya qədər olan bütün Sak-Massaget obalarını gəzdi və hər yerdə onu çox qonaqpərvərliklə qəbul edib İran elçisi və onun sərbazlarının şərəfinə ziyafətlər verirdilər. İran elçiləri üçün hər tayfada verilən ziyafətlərdə onun şərəfinə Sak-Massaget dillərində mahnı oxuyurdular. Maraqlısı o idi ki, İranda olan Ari-Fars dilindən fərqli olaraq Sak-Massaget tayfalarının yaşadığı Dunaydan – Altaya, şimalda Savromatiyadan cənubda Taliya və Seyhuna qədər olan ərazidə

danışılan Fars dili müəyyən qədər fərqli danışılırdı. Belə ki II Kirin sarayındakı Fars dili uzun tələffüzlü olaraq şirin və incə, massagetlərin danışdıqları Fars dili isə qısa tələffüzlü olaraq kobud və az başa düşülən idi. Massagetlərin danışdıqları fars ləhcəsi əslində Pasarqadda danışılan Fars dilindən daha qədim və şirin idi! - deyə Mard düşündü. İndi eyni dildə danışan və eyni kökdən-qandan gələn Ari xalqları bir-birinin qanlarını töküüb qırıb qurtaracaqlar. Tarix elə gətirmişdi ki, ata-babalarının zamanından ayrı düşən bu iki Ari xalqı birləşmək əvəzinə biri-birinə qənim kəsilmişdilər. Mardın dərin düşüncəyə daldığını görən Behnam ondan soruşdu:

- Niyə belə fikrə getmişən?

- Əslində, bu sak-massagetlər bizim babalarımızdır. Uzun zaman öncə farsların da babaları məhz bu çöllərdən indiki İran ərazisinə köç edib gəlmişlə, lakin indi isə biz biri-birimizi qırmalı olacağıq! – deyə Mard cavab verdi.

- Hə, doğru deyirsən Mard! Nə gözəldir bunlardakı fars dili ləhcəsi, nə gözəldir bunlardakı Fars-Ari adət-ənənəsi. Həqiqətən də, bunlar bizim əmioğlanlarımızdır! – deyə Behnam ah şəkdi. II Kirmassagetlərlə müharibəyə 200 min ordunun bəs edəcəyini düşündüyü halda massagetlərin yanında olan Kuruşun II Kirin elçisi Mard onların nə qədər güclü və döyüşkən olduğunu görəndən sonra bunun bəs etməyəcəyini dərk etdi. Nəhayət, Təhmirə Mardı yanına çağırıb onu qonaq etdi və onun şərəfinə ziyafət verdi və ziyafət zamanı Mard və Behnam çariçanın stanındakı fars ləhcəsinin Toxar və Xorzəmdəki Fars dili ləhcəsindən çox fərqləndiyini hiss etdi. Belə ki, Xorzəm, Toxaristan, Quz tayfasının yanında olan zaman onların danışdıqları Fars dili ləhcəsi irandakıların danışdıqlarından fərqlənsə də, sözlərin 80 faizini başa düşmək olurdu. Lakin Təhmirənin yaşadığı Taliyada danışılan Fars dili ləhcəsi isə hər ikisindən güclü fərqlənir və onu 50 faiz anlamaq olurdu.

Ümumiyyətlə, şahzadənin danışarkən onun danışdığı Fars ləhcəsi daha çox Sarmat və savromatların sözləri ilə dolu idi, sanki onların danışığına çox bənzəyirdi. Çox keçmədi ki, Təhmirənin əmri ilə məşhur Massaget xanəndəsi Zal təşrif buyurdu və Taliyadakı Massaget dilində nəğmə oxumağa başladı.

Amanın amanında, yaxşının yamanında,
Gözəl həyat quruldu Cəmşidin zamanında.
Qocalar öyüd verdi, cavanlar qulaq asdı,
Yaddaşlara calandı, Cəmşidin zamanında.

Çəkdi öz şəmşirini, əcəm oğlu Nəriman,
Böyük bir nərə çəkdi, titrədi dağlar yaman.
Çəkdi atın başını, turşudub göz-qaşını,
Tuğyan etdi Faridun, Cəmşidin zamanında.

Yıxdı düşməni o Tus, vurdu belini yerə,
Ox atdı gedə-gedə Cəmşidin zamanında.
Aman-aman elində, qəlbir saman yerində,
Qubad kimi cəngaəvər Tihraxuda elində.

Nərə çəkib şahi-şah, əzəmətli Rüstəm şah,
Massagetlərə dayaq, amanın amanında.
Əcdadımız, İşpakay, Purdad bir dəki Maday,
Pişdad elini qurdu Cəmşidin zamanında.

Zal öz nəğməsini oxuyub qurtardıqdan sonra Mard heyrətindən donub qalmışdı, çünki bu qoca Sak xanəndəsi Zal arilərin ulu babalarının məşhur nəğməsini oxuyurdu. Bu nəğməni o, iranda yaşlı xanəndələrdən çox eşitmişdi və onların da bu nəğməsi ulu babaları olan arilərin hələ İrana gəlməzdən əvvəl böyük Sak çölündə olarkən yaratdıqları bir dastandandır. Dastanın sözlərini yarıya qədər anlasa da, Mardın gözləri yaşardı və kövrəlməyə başladı, çünki bu nəğmədə ulu Pişdad hökmdarlarından danışılırdı ki, bu da eyni zamanda farsların ulu babaları idi. Mard düşünürdü ki, bu mahnı ilə Sak-Massagetlər şər qüvvə

olan Əhriməni qovur və onun bu torpaqlara bir daha gəlməsini istəmirlər. Zal ulu Zərdüş peyğəmbərin adını çəkəndə isə Mard artıq nə edəcəyini bilmirdi, çünki Zərdüş massagetlər üçün bir peyğəmbər idi və massagetlərə görə Zərdüşizm məhz onları ağ günə çıxara bilərdi.

2. İran ordu qərargahı.

Budur günorta vaxtıdır və uzaq Pasarqadda II Krin qərargahı və hamı öz işi ilə məşğuldur. Kuruş (II Kir) də öz sarayının bağçasında əyləşib və qarşısında isə dünyanın ən gözəl fəvvarəsi durur. Dünyada tayı –bərabəri olmayan bu bağçanı II Kir dünyanın dörd tərəfindən gətirdiyi ustalar və sənətkarlar tərəfindən inşa etdirmiş çarhovuzun yanında taxt üzərində əyləşmişdi. Sərilmiş xalça üstə II Kir birtərəfli dirsəklənmiş və qarşısında dünyanın ən bahalı nemətləri olan süfrəsi açılmışdı. Hər gün günorta vaxtı burya gələn II Kir burada yeyib-içir, əylənirdi. Lakin son zamanlar II Kir üçün günlər heç də əyləncəli keçmirdi, çünki massagetlərlə müharibə və Rüstəm haqda düşünmək onun hər gündü adətində çevrilmişdi. II Kirin dərin düşüncələrə daldığını görən Faridun dedi:

- Əlahəzrət! Niyə özünüzü bu qədər yorursunuz? Siz onun üçün əlinizdən gələni edib bu günə qədər heç bir sərkərdənizə vermədiyiniz titulu ona verdiniz, amma o bunun dəyərini bilmədi. Bir gün gələr o əzəmətli Rüstəm və onun sürtük çariçası da sizin ayaqlarınızı öpər. II Kir öz hərbi sərkərdəsinin sözlərinə gülümsədi, çünki vaxtı ilə dünyaya meydan oxuyan əzəmətli Assuriyanın da taleyi belə olmuşdu və o, yer üzündən əbədi silinmişdi. II Kir düşünürdü ki, nə qədər ki, onun xalqı olan farslar var-dövlət içində yaşayır, nə qədər ki, onun ətrafında Hiştasp, Harpaq, Faridun, Qobri kimi qüdrətli sərkərdələr var, onun ordusunu kimsə məğlub edə bilməzdi. Şərabın təsirindən

Kuruş(II Kir) elə hovuzun kənarındaca yuxuya daldı, lakin Rüstəm haqda dərin düşüncələrə dalan Kuruş (II Kir) məğlub olacağı və öz taxtını itirəcəyi qorxusu ilə babası Astiaqın gördüyü yuxu kimi qəribə bir yuxu gördü.

Yuxuda II Kir yenə özünü bağçasındakı hövuzun yanında yerdə uzanmış vəziyyətdə gördü və sonra taxtına baxanda isə Hiştaspin oğlu Daryuşu(Daranı) gördü. Daranın onun taxtında əyləşdiyini görən II Kir qəzəblənib öz keşikçilərinə Daranı o taxtdan qovmağı əmr etdi. Lakin keşikçilər nə qədər əlləşsələr də, Daranı II Kirin taxtından qova bilmədilər. Əksinə o, parıldayıb işıqlandı və qanad açıb bir Simurq quşuna döndü. Bu zaman II Kir öz keşikçilərinə Simurq quşna dönmüş Daraya ox atmağı əmr etdi, lakin keşikçilər nə qədər ox atsalar da, oxlar Daraya batmırdı. Çünki Dara daha da işıqlanıb öz işığı ilə həmin oxların hamısını dəf edirdi. Öz alışan qanadları ilə uca göylərə qalxan Dara bir qanadı ilə Avropanı, digər qanadı ilə isə Asiyanı örtüb kölgədə qoydu. Bu zaman uzandığı yerdən bunu görən Kuruş(II Kir) öz taxtına əyləşmək üçün ayağa qalxmaq istədi, amma qalxa bilmədi. Bunun üçün də o, iməkləyə-iməkləyə taxtına tərəf getmək istəyəndə çevrildi və başı hovuzdakı suya batıb boğuldu. Elə bu zaman II Kir qışqırıb oyandı və bunun yuxu olduğunu görüb rahat oldu. Bütün bunlar yuxu olsa da, II Kir rahat ola bilmir və bütün gördükləri onu narahat edirdi. Bu üzdən də o öz köməkçisi Siyavəhşi yanına çağıraraq dedi:

- Bü gün qəribə bir yuxu görmüşəm. Yuxuda gördüklərim məni çox narahat edir, onun üçün get bütün maqları və yuxuyozanları yanına çağır.

- Başüstə! – deyər Siyavəhş təzim edərək çıxıb getdi və saraydakı bütün maqları və yuxuyozanları yanına çağıraraq dedi. Tezliklə Pasarqadın bütün maqları və yuxuyozanları II Kirin qənşərinə yığışdılar və onun nə deyəcəyini gözlədilər. II Kir üzünü onlara tutub dedi:

- Sizi buraya çağırmaqda məqsədim odur ki, mən bu gün qərribə bir yuxu görmüşəm və bu yuxuda gördüklərim mənə narahat etməyə başlayıb. Çünki doğulduğum gündən bu günə qədər mən hələ belə qərribə yuxu görməmişdim. Ona görə də nə olursa-olsun, siz bu yuxunu mənə yozmalı və qarşıda mənə nəyin gözlədiyini deməlisiniz. II Kirin sözlərindən sonra maqlar və yuxuyozanlar biri-birinə baxdılar və sonra üzlərini kuruş(II Kirə) tutub dedilər:

- Buyurun, əlahəzrət! Yuxu necə olursa-olsun, biz onu yozmağa çalışacaq. O yuxuda sizin əksinizə nəsə olsa, açıb deyirik. Bunu eşitcək II Kir yuxunu bütünlüklə maqlara və yuxuyozanlara danışdı, lakin yuxunu eşidən maqlar heyrətlə biri-birinə baxıb II Kirə dedilər:

- Əlahəzrət! Buna oxşar yuxunu sonuncu dəfə babanız ulu hökmdar Astiaq görmüşdü və sonunda da taxtından oldu və htimal ki, bu yuxu da o qəbildəndir. Bu yuxunun yozması odur ki, Hiştaspın oğlu Dara sizi öldürmədən və sizə xətər yetirmədən sizin taxınıza oturacaq və bütün Avropa və Asiyanı öz hakimiyyəti altına alacaqdır. Maqların bu sözlərini eşidən II Kir qəzəbləndi və əmr etdi ki, dərhal Hiştaspı onun yanına çağırınsınlar. Çox keçmədi ki, Daranın atası Hiştasb II Kirin yanına gəldi və təzim edərək soruşdu:

- Məni əmr etmisiniz, ulu hökmdar?

- Yaxın gəl! – deyə II Kir Hiştaspa işarə etdi.

Hiştasp II Kirə yaxınlaşaraq dedi:

- Buyurun əlahəzrət, eşidirəm sizi!

Kuruş(II Kir) ayağa durub üzünü Hiştaspa tutub dedi:

- Mən bütün farsları babam zalım Astiaqın zülmündən xilas etdim ki, onlar ağ günə çıxıb adam kimi yaşasınlar. Mən xalqım olan farsların midiyalıların zülmü altında əzilməsinə dözməyərək öz babamı taxtdan salıb onun imperiyasını devirdim və nəticədə indi farslar midiyalıları ağılıq edir. Mən bir ari-fars

olaraq bütün ariləri bir bayraq altında birləşdirib farsları onların ağası etdim. Sizin hamınız, hətta qohumlarınız belə yaxşı yaşayır, lakin sənin oğlun Dara mənim taxtına göz dikib. Mən siz farsların qarşısında hansı günahın sahibiyəm de mənə!

II Kirin ağzından bu sözləri eşidən kimi Hiştaspın gözləri yaşardı, sanki beli büküldü və üzünü Kuruşa(II Kirə) tutub dedi:

- Şah sağ olsun! Mənim oğlum Dara on dörd yaşlı bir gənədir və sizin də məlumunuzdur ki, o, öz cəngavərliyi ilə Xvarasanda[222] məşhurdur. Məhz Daranın sayəsində biz Hind çayının qərb sahilini ələ keçirmişik, lakin mən sizin ağzınızdan bu sözləri eşidəndən sonra utandığımdan yerə girdim, bu yuxu da olsa belə oğluma nifrət edirəm. Siz arilərin babası, farsların atası və İran dövlətinin yaradıcısısınız. Siz bizi ağ günə çıxarıb gözəl həyat və yaşayış verdiniz, lakin sizin kimi bir şahı yuxuda da olsa, devirib taxtına oturmaq istəyən bir farsın atası olduğuma görə utanıb yerə girirəm. Zira belə bir farsın dünyaya gəlməməsi yaxşı idi, qoy səni ulu Hörmüzd və Vahuman qoruyub öz qanadları altına alsın!

Bu sözlərdən sonra Hiştasp çəkilib kənarında durdu. Bu söhbətdən sonra II Kir hamını buraxdı və özü tək-tənha öz taxtında oturub dərin-dərin düşünməyə başladı və o, yuxunun təsirindən özünə təsəlli verməyə çalışır və düşünürdü:

- Bəlkə də bu bir işarədir ki, mən massagetlərin üzərinə getməyəm, çünki yuxuya görə Dara məni öldürmədən və xətər yetirmədən taxtına əyləşəcək. Buradan bir ehtimal qalırdı ki, o da II Kirin massagetlərlə döyüşdə məğlub olub, ölməsi təqdirdə baş verəcəkdi.

Bu minvalla düşünürdü ki, birdən massagetlərin yanına göndərilmiş İran elçiləri olan Mard və Behnam gəlib çıxdılar və

222.Xvarasan: Bax: Xorasan. "Xvar" sözü qədim iran dillərində "Günəş" deməkdir.

Təhmirənin təklifini gətirdilər. Bütün bunları yuxu ilə əlaqələndirən II Kir Təhmirənin bu rədd təklifinə uymamağa və massagetlərin üzərinə yürüməməyə qərar vermək istəyirdi. Tezliklə Sarmatiyaya göndərilən İran elçisi Bəhrüz da gəlib Sarmat çarıçası Amaqanın rədd təklifi xəbərini II Kirə çatdırdı. Bunları eşidən II Kir bu günə qədər onu bu cür təhqir etməyə cürət belə edə bilməyənlərin əksinə olaraq Təhmirə (Tomiris) və Amaqanın rədd cavabını bir yuxuya görə həzm etmək istəmirdi.

Təhmirənin yanından gələn İran elçisi Mard massagetlərin onu yüksək səviyyədə əsl imperatorlara layiq qəbul etməsindən danışarkən Bəhrüz isə onun əksini söyləyərək Sarmat çarıçası Amaqanın onu təhqir etdiyini bildirdi. Belə ki, Bəhrüzün dediklərinə görə Sarmat çarıçası Amaqa İran elçisini çox kortəbii şəkildə qəbul edib, ona çox rüsvayçı bir cavab yazmışdı və məktubda belə deyilirdi:

- Ey əzəmətli II Kir! Məktubunu alıb oxudum və mənə agah oldu ki, sən şahlar-şahı və dünyanın dörd tərəfinin tək hakimisən. Lakin sonrakı sətirlərdə mənə massagetlərin üzərinə yürümək üçün müttəfiqliyə dəvət etməyin sənə nə qədər zəif və aciz olduğunu göstərdi. Məktubunla sən özünün yaxşı silahlanmış 300 minlik ordunla, Təhmirənin pis silahlanmış 120 minlik ordusu ilə təkbətək vuruşmaqdan necə qorxdığını sübut edirsən. Bil ki, sarmatlar hər bir düşmənlə vuruşurlar, lakin kimsənin təhriki ilə başqaları ilə əsla vuruşmazlar!

Təhmirənin və Amaqanın təhqiramiz cavablarından sonra II Kir bir müddət öz dairəsindən çölə çıxmadı. İndi onu düşündürən təkə hansısa səhrada yaşayan, özlərini çarıça adlandıran iki pozğun qadının cavab məktubu yox, gördüyü qəribə yuxu idi. Çünki hər iki çarıça gözəl və yaraşlıqlı olduğundan çöllərdə yaşayan istənilən tayfa başçısı ilə yatıb onları öz tərəfinə çəkə bilirdilər. Bu səbəbdən də çöldəki bütün

tayfa başçıları həm Təhmirə, həm də Amaqanın sevgisini qazanmaq üçün adətən yarışır və lazım gələndə onların uğrunda ölümə də gedə bilirdilər. Bəxtiyar, Xosrov, Fərhad, Bevarsap, Ruhrasp, Rüstəm və digərləri buna əyani sübutdur.

3. Massagətlərin üzərinə hücum.

Tezliklə İran şahı Kuruş II Kir özünün 300 minlik ordusu ilə Pasarqaddan şimala doğru hərəkət etməyə başladı. Düzənliklərdə yaxşı döyüşən və o şəraitdə döyüşməyə öyrəşən farsların massagətlərlə döyüşdə heç bir şansı yox idi. Çünki massagətlərin bir hissəsi Kaspi dənizinin qərbində, Xorzəm və Yaskartın qumlu səhrasında, digər bir hissəsi isə Kaspi dənizinin qərbində yerləşən Taliya və Qaf dağlarında yaşayırdılar. Əfsus ki, bu çox böyük ərazi idi və buna görə də hər iki halda farslar çoxlu tələfat verə biləcəkdilər! – deyə II Kir dərin düşüncələrə dalmışdı.

Bir müddət sonra Kuruş (II Kir) öz ordusu ilə gəlib Qorqaniyaya çatdı və Varqaniya Kaspi dənizinin cənubunda yerləşirdi. Varqaniyanın sakinləri olan qorqsarlar həm də massagətlərlə düşmən idilər. II Kir burada Qorqsar tayfa başçısı ilə görüşüb düşərgə qurdu və ordusunu iki hissəyə böldü. Birinci hissə Mard, Dara və Behnamın komandanlığı altında Kaspi dənizinin qərbində yaşayan Massaget tayfalarından olan Quz, Toxar və digərlərinin üzərinə getmək və Quz hökmdarı Bevaraspın Təhmirəyə (Tomirisə) kömək etməsinə əngəl olmaq, ikinci ordu isə II Kirin başçılığı ilə Krezlə köməksiz qalmış çariça üzərinə gedib onu məğlub etməli idi. Qorqaniyada iki gün dincələndən sonra Mard, Dara və Behnam öz orduları ilə ilan mələyən susuz Yaskart torpaqlarına tərəf irəlilədilər. Lakin səhraya alışmayan fars əsgərləri qızılqum və qaraqum çöllərindən Xorzəmə qədər uzanan yollarda aclıqdan və

susuzluqdan ölür və ya zəhərli ilanların sancmasına tuş gəlirdilər. Bundan əlavə Bevaraspın və toxarların atlı oxatan partizan dəstələri özlərinin zəhərli oxları ilə arabir farslara hücum edir və onları öz zəhərli oxları ilə öldürürdülər. Bu cür hərəkətlərdən sonra fars ordusunun əsgərlərinin nizamı pozuldu və onların döyüş ruhu qırılmağa başladı. Keçən üç ay ərzində çətinliyə dözməyən fars əsgərlərinin ölən və fərarilik edənlərin sayları çoxaldı və hər yerdə yaralı və ölmüş İran sərbazlarının cəsədləri ilə dolu idi. Bütün döyüşlərdə qələbə qazanmağa və qənimət əldə etməyə öyrəşən fars əsgərləri indi ancaq öz canlarının dərdində idilər. Tezliklə II Kir özünün birinci ordusu ilə gəlib Sepitrata çayına çatdı və onun sahilində düşərgə qurdu və burada dincələn Fars əsgərləri yeyib-içir, qarşıda onları gözləyən dəhşətdən bixəbər idilər. II Kir isə onun üçün qurulmuş çadırdan uzaqda görünən Taliya dağlarına baxıb düşündü:

- Görəsən, bunun sonu nə ilə bitəcək? Mard və Dara Orta Asiyadakı sakların qarşısını ala biliblərmi? Əgər ala biliblərsə, onda onları Təhmirəyə kömək etmək üçün Kaspi dənizinin şimalından dolanıb şimaldan Daryal keçidi vasitəsi ilə Sakavrakaya və Lilavrakaya daxil olmalı idilər!

- Saklar kimi təhlükəli bir şimal qonşusu olan bir xalq əsla yatmamalı və daima tətikdə olmalıdır və əgər bir dəfə onların gözünü qorxutsam, onda onlar həmişəlik məndən göz vuracaqlar!

Dan yeri sökülən kimi Kirin 200 minlik ordusu Sepidrata çayını keçib Taliyaya daxil oldu və ilk olaraq Marda və Amard tayfalarının yaşadıkları Ratvar məntəqəsini ələ keçirib əhalisini də qılıncdan keçirdilər. II Kirin digər yüz minlik ordusu isə Orta Asiyadakı Massaget tayfalarının üzərinə getmişdi. Beləliklə, sağda Taliya dağları, solda da Kaspi dənizi və ortada Taliya- II Kir öz çoxsaylı ordusu ilə bu ərazi ilə irəliləməyə başladı. II Kir

öz ordusu ilə düzənliklə irəliləyərkən ondan solda yerləşən Taliya dağlarında Massaget dəstələri gündüz onları izləyir, gecələr isə əllərində məşəl onları vahiməyə salmağa çalışırdılar. II Kirin irəlilədiyini eşidən Təhmirə də onu daima təqib edir və ona qarşı hərbi hazırlıq görürdü və çox keçmədi ki, II Kir öz ordusu ilə gəlib Ostarata[223] çayına gəlib çatdı. Ostarata çayı Taliya dağlarından başlayıb Kaspi dənizinə tökülürdü. Onun Kaspi dənizinə töküldüyü mənsəbi çox geniş və dərin olduğundan buradan əsla keçə bilməyəcəyini anlayan Kuruş(II Kir) ətrafındakıların məsləhəti ilə Taliya dağlarının arxa hissəsi ilə Maqan[224] çölü ilə hərəkət edərək Vilsuva[225] məntəqəsindən Taliyaya giriş etməyi qərara aldı. Çünki bu çay bitən kimi Araz çayı onun yaxınlığından keçərək Kaspi dənizinə doğru hərəkət edirdi. Onların hər iki arasında dar bir keçid var idi ki, II Kir də məhz bu keçiddən keçib onların hər ikisinin arası ilə gəlib Vavr qalasına çıxmaq istəyirdi. II Kir tezliklə gəlib Asratana[226] adlı məntəqəyə çatdı və bu məntəqə Vilsuva ilə Araz arasında yerləşirdi. Burada öz düşərgəsini quran II Kir sonuncu dəfə Təhmirəyə təslim olub onun bayrağı altında birləşməyi tələb etdi. Lakin II Kirin məktubunu alan Təhmirə ona belə bir cavab yazdı:

- Ey midiyalıların və farsların çarı böyük II Kir! Bildiyimə görə öz inadından əl çəkməyib ölkəmin sərhədlərinə qədər gəlmisən, lakin sənə tövsiyyəmə budur ki, nə qədər gec deyilsə qayıt öz ölkənə, xoş və firavanlıqla yaşa. Yox, əgər mənimlə vuruşmaq niyyətindəsənsə, onda döyüş yerini seç və mənə də bu barədə məlumat ver.

223.Ostarata – Massagetiyada məntəqə - Astara ilə uyğunlaşır

Tezliklə çariçanın elçisi onun məktubunu gətirib II Kirə çatdırdı. Məktubu oxyuyan kimi qəzəblənən II Kir nə deyəcəyini bilmirdi. Sonra isə bir müddət o tərəfə-bu tərəfə gedən II Kir üzünü özünün yunan komandanı Qobriyə tutub dedi:

- De görüm bu ləçərə nə cavab yazım? Ya da heç cavab yazmayıb geri çəkilm?

- Əlahəzrət! Təklifim budur ki, geri qayıtmayaq!

Əgər biz çayı keçməyə başlasaq, onda Massaget oxatanları öz sərrast atışları ilə bizim sıralarımızı seyrəldərlər. Qoy onlar çayı keçsinlər! – deyə Qobri cavab verdi. Qobrinin sözlərindən başını azca qaşayan Kuruş(II Kir) əllərini öz belinə qoyaraq bir azca addımladı və sonra dönüb üzünü şura üzvlərinə tutub dedi:

- Mən bir müddət əvvəl qəribə bir yuxu gördüm, gərək bu yuxuya inanıb buralara qədər gəlməyəydim, çünki

massagetlərlə döyüş mənə heç nə demir. Əgər mən indi bu döyüşdən vaz keçib İrana geri qayıtsam, onda sabah bütün dünya elə biləcək ki, mən dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı olan böyük II Kir bir sürtük və pozğun çariçadan qoxdum. Belə olan təqdirdə indi siz deyın belə olan təqdirdə nə baş verəcək?

Kuruşun (II Kirin) sözlərindən sonra hamı biri-birinə baxıb nə deyəcəklərinə çaşdılar. Sonra II Kir sözünə davam edərək dedi:

- Susursunuz, çünki bunun nə qədər ağır nəticələr gətirəcəyini dərk etmirsiniz.

- Əgər mən buradan döyüşmədən geri qayıtsam, onda qılincimin gücünə qorxu altına saldığım bütün xalqlar – Mərcanə (Marqiana), Səqdanə (Soqdana), Xorzəmin (Xorəzm) və Vaxtəran (Baktriya) mənim qorxduğumu və gücsüz

224. Maqan – Massagetiyada susuz bir çöl, Muğan çlünə uyğun gəlir.

225. Vilsuva – Massagetiyada məntəqə, Biləsuvara uyğun gəlir.

olduğumu düşünüb üsyan qaldırır və bir-birinin ardınca imperiyadan ayrılacaqlar. Onların ardınca isə Babil, Misir və digər ölkələr də mənə qarşı üsyan qaldırır və bununla da səltənətimizin sonu gələr. II Kir bütün bunları deməkdə haqlı idi, çünki elə bu xəbəri ilk olaraq onun ordusunda məcburən xidmət edən yunan komandiri Qobriy və Lidiya çarı Krez fürsətə çevirib üsyan qaldıracaqdılar. Bütün Aralıq dənizi sahili xalqları da Kuruşa(II Kirə) qarşı qaldıra bilərdilər və hamının sakit qaldığını gören Lidiya çarı Krez ayağa qalxıb dedi:

- Əlahəzrət, izn verin mən öz fikrimi deyim!

Buyur de, Krez! – deyə II Kir əli ilə işarə etdi. Sözüənə davam edən Krez dedi:

- Böyük hökmüdar! Nəzər almaq lazımdır ki, biz mədəni bir xalqla deyil, səhrada qarətçiliklə məşğul olub qarnını doyuzdurmaqla gününü keçirən bir ovuc quldurla vuruşacağıq. Təklifim budur ki, çayı biz keçək və Təhmirənin bizim üçün buraxdığı əraziyə qədər gedib düşərgə quraq, sonra isə bir az əsgər və yemək-içmək qoyub yenidən çayın bu tərəfinə keçək. Massagetlər bizim düşərgəmizdə əsgərin az olmasından istifadə edərək ora hücum edib əsgərlərimizi qıracaqlar, Sonda da ac-yalavac massaget əsgərləri düşərgəmizdəki azuqəni yeyib şərəbdən də içəcək və sərxoş olub yatacaqlar. Bu zaman da biz yenə çayın o biri sahilinə keçib onların yarısını qıracaq və sərkərdələrini də əsir alırıq. Krezin bu sözləri II Kirin xoşuna gəldiyi üçün o əl çalaraq onu alqışladı və məclisdəki bütün iştirakçılara da tapşırı ki, hamı Krezi alqışlasın və onun dediklərini ciddiylə alsınlar.

---

226. Asratan – Massagetiya ilə Tihraxuda arasında sərhəd məntəqəsi. İranda araz boyunda eyni adlı məntəqə var.

Bəli, Krez özünün bu sözləri ilə II Kirin qəlbinə yol tapıb etibarını qazana bildi və sonra üzünü Siyavəhşə tutub dedi:

- Krez sözündə haqlıdır, qoy cəngavər Siyavəhş öz kiçik dəstəsi ilə Araks keçib düşərgə qursun! Bu sözdən sonra hamı II Kirin dediklərini təsdiqləyəndən sonra hazırlıq görüldü.

Beləliklə, bir gündən sonra II Kir öz çoxsaylı ordusu ilə Araks çayı üzərindəki Vaxramvarik* körpüsünə gəlib çatdı. Təhmirə də dediyi kimi Araksın o tayında vəd etdiyi kimi müəyyən qədər geri çəkildi və burada Təhmirənin seçdiyi hərbi-strateji planın effektivliyi üzə çıxır. Məqsəd Əhəməni ordusunu ağır manevrlərə təhrik etməklə yormaqla və bu yolla da döyüş qabiliyyətini zəiflətmək idi. Bu planın tərkib hissəsi olan 3 günlük yol yaşayış yerlərindən uzaq, “ilan mələyən” quraq yerlərdən keçirdi. Belə ağır şərtlərlə qoşunun gün ərzində 35–40 km yol qət edə biləcəyini nəzərə alsaq, tərəflər arasında həlledici döyüşün Araksdan şimala doğru təxminən 110–120 km məsafədə baş verdiyini söyləmək olar. Bundan sonra isə İran ordu sərkərdəsi Siyavəhş öz kiçik dəstəsi ilə Aarks çayı üzərindəki Vaxramvarik körpüsü[227] ilə Araksın o tayına keçərək Təhmirə tərəfindən onlar üçün ayrılmış ərazidə düşərgə qurdu.

Təhmirə də sözünə əməl edərək qoşununu geri çəkir və belə olduqda II Kir Krezi öz varisinə – oğlu Kambizə həvalə edir. Hökmdar oğlundan ısrarla xahiş edir ki, Krezə hörmət göstərisin və (əgər massagetlər üzərinə hücum baş tutmasa) onu himayə etsin. Beləliklə, II Kir Kambizi İrana göndərüb, özü qoşunla birgə çayı keçir və bir günün içində

Araksı keçən II Kir Krezin təklifinə əməl edir. Düşərgəsində ən zəif dəstəsini qoyaraq, özü güclü qoşunları ilə geri çəkilir.

227. Vaxramvarik körpüsü – Araks çayı üzərindəki Bəhram körpüsü.

4. Arqavan döyüşü və Bəxtiyarın Təhmirəyə xəyanəti (e.ə.530-cu il).

Tezliklə İran ordusunun Araksı keçməsi xəbəri Təhmirəyə çatdı və o da öz sərkərdələrini yığıb məsləhətləşməyə başladı. Məclisdəkilərin çoxu Sakalurun başçılığı ilə Abi tayfasının hərbi qüvvələrini önə atmaq, Rüstəmin süvarilərlə onların arxasında sağ cinahda gözləməyi, Təhmirənin isə əsas qüvvələrlə pusquda durmağı təklif etdilər. Lakin Bəxtiyar isə Sekilurun başçılığı ilə Abi əsgərlərinin Siyaxkux məntəqəsində Maştaxana məntəqəsindəki əcdadların qəbiristanlığı yaxınlığında pusquda durmağı, Təhmirənin Vavr qalasından çıxmamağı, Rüstəm və Təhmirənin oğlu Fərqaqın isə kiçik bir dəstə ilə onların üzərinə yürüməyinə israr etdi. Bəxtiyarın təklifindən sonra Təhmirə üzünü sərkərdələrə tutub soruşdu:

- Kimin Bəxtiyarın sözlərinə əlavəsi var?

Bu zaman Qarat tayfasına-Kavusun yerinə yeni başçı seçilmiş Zərddəst ayağa durub dedi:

- Düşməni vahiməyə salmaq üçün üçüncü bir dəstə ayırmaq lazımdır ki, onlar da düşməni ox atəşinə tutub sıralarını seyrəltsinlər.

– Hamı razıdırımı? – deyərək Təhmirə soruşdu.

Tayfa başçıları öz tayfa tanqalarını əli ilə yuxarı qaldıraraq razılıq əlaməti bildirdilər. Bundan sonra Təhmirənin(Tomirisin) göstərişi ilə ulu əcdadların qəbiristanlığında güclü müdafiə quruldu və Vavr qalasına gedən yol əngəlləndi.

Məclisdə iştirak edən Təhmirənin oğlu Fərqap ayağa durub anasından xahiş etdi ki, onu da atası ilə döyüşə göndərsin. Onun sözünü Toxar tayfa başçısı Söhrab da dəstəklədi və bunu görən Təhmirə razılaşıaraq dedi:

Onda Rüstəmin əmrinə Ruhbarın, Azərbazin, Sünikin və Ariparnın quduz dəstələrini də verək! Təhmirənin (Tomirisin) bu təklifini hamı qəbul etdi və məclis dağıldı. Hamı atına minəndən sonra

Fərqap at üstündə anasına yaxınlaşaraq dedi:

- Əziz anam, nigaran qalma! Mənə heç nə olmaz, çünki atam Rüstəm mənimlədir və sonra isə əlindəki qırmacı ona tərəf uzadaraq dedi;

- II Kirin əsgərlərini qırmağa qılıncım heyifdir ki, qaldırım.

- Bəs onları nə ilə vuracaqsan oğlum? – Təhmirə gülümsəyərək soruşdu.

- Bax bu qırmacımla! – deyərək Fərqap əlindəki qırmacı anasına göstərdi və sonra onlar hər ikisi gülümsəyərək sağollaşib ayrıldılar. Qarşıda gedən Massaget ordusuna Təhmirənin əri Rüstəm və oğlu Fərqap başçılıq edirdilər. Bəxtiyar isə pusquları qorumalı idi. Əgər II Kirlə hər hansı qəfil döyüş baş versə, onda Bəxtiyar onlara köməyə gəlməli idi. Qərar verildəndən sonra Rüstəm atına minib yola düşmək istəyərkən Sodia onun yanına gəldi və əlindəki yayı ona uzadıb dedi:

- Bunu çarıçamız Təhmirə sənə uğur gətirsin deyərək verir və artıq dərəcədə xahiş edir ki, şahzadə Fərqapdan (Sparqaisdən) muğayat olasan. Bunu eşidən Rüstəm kinayə ilə cavab verdi:

- Şahzadəmin sözlərinə baxılırsa, Fərqapın yalnız onun oğlu olduğu eşidilir, lakin rahat olsun, çünki Fərqap (Sparqapis)

onun olduğu kimi eyni zamanda mənim də oğlumdur və canım bahasına onu qoruyacağam.

- Əminəm ki, dediyin kimi də edərsən, əks halda çarıcanın qəzəbinə düşər olarsan! – deyər Sodia acıqla dedi.

Bunu görə Rüstəm heç nə demədən səssizcə atının başını çəkib yola düşdü.

Beləliklə, üçüncü gün Siyavəhş gəlib bir yerə çatdı və uzaqdan massaget düşərgəsini gördü. Bu düşərgədə massaget atlıları dövrə vurur, bəziləri də döyüşə hazırlaşır. Bu zaman Siyavəhş öz ordusuna od qalayıb ona dua etməyi və qurban kəsib döyüşqabağı cəngi oynamağı göstəriş verdi. Bir müddət burada qalan Siyavəhş öz yorulmuş və yaralı əsgərlərini götürüb Araksı

keçdi və Kuruşun (Krin) yanına gəldi. O gedərkən Vrahezə heç bir od qalamamağı və düşərgənin girişində keşikçiləri qoymağı tapşırırdı. Bundan əlavə Siyavəhş tərk etdiyi düşərgədə çoxlu ət və şərab qoymuşdu ki, massagetlər gəlib onu yeyib-içsin və sərxoş olsunlar. Bir müddət sonra Rüstəm bir neçə kəşfiyyatçını Araksın bu tayındakı İran düşərgəsinə göndərdi ki, orada vəziyyəti öyrənsinlər. Düşərgəyə gedib-qayıdan kəşfiyyatçılar oradakı Fars əsgərlərinin çoxunun yorulmuş və yaralı olduqlarını bildirəndə vəziyyət aydın oldu. Bunu o dəqiqə fürsət bilən Təhmirənin oğlu Fərqaq üzünü Rüstəmə tutub dedi:

- Atacan, gəl hücum edək, əsl vaxtıdır, həm də bu mənim ilk döyüşümdür. Fərqaqın ona tərəf parlayan gözlərini görə Rüstəm onun qəlbinə dəyməmək üçün razılıq verib dedi:

- Buyur igidim, indi sənin qan tökmək, öz igidliyini göstərmək vaxtıdır!

Bundan sonra Rüstəmin əmrində olan Massaget dəstələri Araksın bu tayındakı İran düşərgəsinə hücum edib oradakı bütün əsgərləri qılıncdan keçirdilər. Bununla da Krezin planı işləmiş oldu və Rüstəm öz əsgərləri ilə Kuruş(II Kirin) onlar üçün qurduğu tələyə düşdü. Bu döyüşdə Fərqabın xüsusi igidlik göstərməsi Rüstəmin də diqqətindən qaçmamışdı. Lakin buradakı fars əsgərlərinin sayının az olmasından təəccüblənən Rüstəm şura məclisini yığıdı və dedi:

- İndi mənə məlum oldu ki, burada qılıncdan keçirdiyimiz İran əsgərlərinin çoxu yaralılar və zəiflərdi. Ayrıca olaraq onların sayların az olması mənim diqqətimi çəkdi, bu da çox qəribədir. Bunu gören Bəxtiyar öz hiyləsini işə salıb dedi:

- Yox! Siz nə danışırsınız! Zəif dediyiniz bu dəstə II Kirin ön vəhşi qüvvəsidir, sadəcə olaraq uzun yol onları yorub əldən salmış və onlar Araksı keçdikdən sonra burada düşərgə qurub öz yaralarını sarmaqla məşğul olmuşlar. Amma Rüstəm II Kirin ordusundan xəbərdar idi. II Kirin yanında olanda da Fars ordusunun necə ayıq və döyüşkən olduğuna şahid olmuşdu. Onun üçün də Bəxtiyarın sözlərinə əsla məhəl qoymurdu və bir müddət düşünəndən sonra üzünü Bəxtiyara tutub dedi:

- Bəxtiyar, burada nə işə düz deyil, bunun bir tələ olduğunu düşünürəm. Bunu üçün də get ətrafı yaxşı-yaxşı araşdır və hər yerə gözətçi qoy ki, farslar gələndə bizə xəbər etsinlər. Ola bilər ki, II Kir burada öz zəif əsgərlərini qoyub əsas qüvvəsini isə Təhmirənin üzərinə yürütsün.

- Rüstəm, gəl bu düşərgəni tərk edib geri qayıdaq! – deyə Azərbaz (Atrobad) dilləndi.

- Mən də Azərbazla razıyam və təklif edirəm ki, buradan tez çıxıb gedək. Əgər, həqiqətən də, II Kir bizdən keçib Təhmirənin üzərinə yürüyübsə, onda biz tezliklə onlara çatırıq! – deyə Ruhbar dilləndi.

Planlarının alt-üst olacağını görən xain Bəxtiyar Rüstəmin çoxlu ət yeyib şərab içməklə əsla doymayan biri olduğunu bildiyindən öz yağlı dilini işə salıb dedi:

- Siz hamınız haqlısınız, əsgərlərimiz yorulub və acdırlar. O biri düşərgədə çoxlu ət və şərab var. İzn verin qoy əsgərlərimiz doyunca şərab içib ət yesinlər və dincəlsinlər və bu gecə burada qalıb sabah yola düşüb gedərik.

- Bəs təhlükəsizlik necə olsun? – deyə Ruhbar soruşdu.

- Təhlükəsizliyə görə narahat olmayın, mən ayıq qalaram və sizi qoruyacağam, odur ki rahat yeyib için və kef çəkin. Mən öz quduz dəstəmlə gözdə-qulaqda olub keşik çəkəciyik və əgər II Kir öz dəstəsi ilə gəlsə, onda mən onların qarşısına çıxaram və siz oyanana qədər vuruşacağam! – deyə Bəxtiyar cavab verdi.

Bəxtiyarın sözlərinə Rüstəmin süd qardaşı Fərnaq gözlərini bərəltədi və Rüstəmə yaxınlaşıb dedi:

- Əlahəzrət! Bu çox təhlükəlidir və əsla etibar etmək olmaz!

Lakin şərab adı eşidən Rüstəm Fərnaqın sözlərini əsla eşitmədi və Bəxtiyarın sözünə Fərqaq da dəstək verərək dedi:

- Ata, Bəxtiyar doğru deyir, bütün əsgərlərimiz yorulub taqətdən düşüb və burada da hamıya yetəcək qədər azuqə var. Gecənin bu qaranlıq vaxtında farsları təqib etmək çətin olacaq və izn ver əsgərlərimiz sabaha qədər yaxşıca dincəlsinlər, səhər Kuruşun üzərinə yürüyəcəyik. Ət və şərab adını eşidən kimi Rüstəm oğlunun da xahişini bəhanə edərək razılıq verdi və əsgərlərə dərhal atdan düşüb dincəlmək əmrini verdi. Lakin dincəlməzdən əvvəl Rüstəm üzünü Bəxtiyara tutub dedi:

- Gözlərini dörd aç, bir siçan da buradan keçməsin, ayrıca Ruhbarı keşik çəkməyə qoy. Fərnaq isə keşikçiləri hər dəqiqə yoxlayacaq !

Sonra üzünü Fərnaqa tutub dedi:

- Biz sənə əminik, hər yerə keşikçi qoyub diqqətlə nəzarət et!

- Başüstə! – deyə Fərnaq cavab verdi.

Beləliklə, Rüstəmin əmri ilə bütün əsgərlər atdan düşüb doyunca ət yeyib şərab içdilər və sərxoş olub yuxuya getdilər.

Rüstəm və əsgərləri bütün gecəni yeyib-içib əyləndilər və nəhayət, sərxoş olub bir-bir yuxuya getməyə başladılar. Bəxtiyar isə qıraqda öz atı üstündə oturub onları izləyirdi. Sonra isə növbə keşikçilərə gəldi və onların da yuxuya getməsi üçün Bəxtiyar hiyləyə əl atıb dedi:

- İgidlərim! Nədən qorxursunuz?

- İndi II Kir və əsgərləri sizin döyüş meydanında necə igidliklə döyüşdüyünüzü görüb qorxudan Pasarqada tərəf qaçır. Bu işdən sonra inanmıram ki, sizin kimi mərd oğullarla bir də üz-üzə gəlməyə cəsarət etsin və odur ki siz də burada şərab içib ət yeyin və əylənin. Narahat olmayın, mən burada sizin yerinizə keşik çəkərəm, əgər nə isə olsa o zaman xəbər edərəm!

Bəxtiyarın sözlərinə aldanan keşikçilər də öz postunu buraxıb tonqalın ətrafına yığışdılar və onlar da doyunca ət yeyib şərab içməyə başladılar. Tezliklə keşikçilərin də çoxu sərxoş olub yuxuya getdilər və bunu görən xain Bəxtiyar öz planını işə saldı. Hamının yuxuya getdiyini görən Bəxtiyar özünün əmrində olan “quduzlar” dəstəsini düşərgədən uzaqlaşdırdı və bu da Fərnaqın diqqətini cəlb etməyə başladı. Bütün bunların nə anlama gəlməsini öyrənmək üçün Fərhad qabaqda gedən Bəxtiyara yaxınlaşıb soruşdu:

- Biz niyə düşərgəni tərk edirik və hara belə gedirik? Axı bu düşərgəni qorumaq bizə tapşırılıb?

- Düşərgəni qorumaq Ruhbara tapşırılıb, amma mənə Rüstəm tapşırıq verdi ki, gecə ilə hərəkət edib farsların arxasına keçim, sabahkı bir döyüşdə onlara arxadan hücum edim! – deyə heç nə olmamış kimi Bəxtiyar cavab verdi. Bəxtiyarın sözündən sonra Fərnaq bunu hardasa doğru hesab edib ondan aralandı.

Tezliklə Bəxtiyar və onun quduzlar dəstəsi düşərgədən uzaqlaşdı və Bəxtiyar atını saxlayıb Fərhadı yanına çağırıb dedi:

- Rüstəm mənə düşərgədən ayrılmamışdan əvvəl ona baş çəkməyimi istəmişdi və mənə hansısa döyüş signalı haqda tapşırıq verməli idi. İndi sən quduzlar dəstəsini ötür qoy getsinlər irəli, özün isə burada qalıb məni gözlə və mən tezliklə qayıdacağam!

Tezliklə Bəxtiyar düşərgəyə qayıtdı, burada mənzərə onun istədiyi kimi idi, çünki düşərgənin keşikçi dəstəsi sərxoş olub yuxuya getmiş, Ruhbar özü də əlində şərab dolu bardaqla bir kənara yığılıb yatmışdı. İndi isə o bu haqda II Kir və onun ordusuna xəbər verməli idi. Rüstəmin ağına da gəlməzdi ki, Bəxtiyar bir gün massagetlərə xəyanət edəcək, lakin o yanılmışdı, çünki təəssüf ki, bu belə idi.

Qələbəni qeyd etmək üçün Rüstəm Təhmirənin ona qadağan etdiyi şeyi etdi və o, oğlu ilə yeyib-içib kef məclisi qurdu. Massaget ordusu o qədər içmişdi ki, sərxoş olub yuxuya getmişdi və bundan xəbər tutan Bəxtiyar gizlicə II Kirlə əlaqə saxlayıb Rüstəmin və ordusunun sərxoş halda yuxuya getməsini bildirdi. Plan işə yaramışdı, Rüstəm Krezin dediyi kimi, qələbəni qeyd etməyi də yaddan çıxarmamış, yeyib-içdikdən sonra massaget əsgərləri yuxuya getmişdilər. Bəxtiyar atdan düşüb yuxuya gedən döyüşçülərin çoxunu ürəyinə qılınc soxub öldürdü, öz oxunun ucunu isə yandıraraq farsların düşərgəsinə tərəf atıb onlara işarə verdi. Bundan sonra o, tez-tələsik yatmış Fərqapa doğru qaçaraq onu oyatmağa başladı və səs-küydən ayılan Fərqap başı üstə Bəxtiyarı görüb soruşdu:

- Nə olub Bəxtiyar, niyə həyəcanlısan?
- Şahzadəm, farslar yaxınlaşır, tez olun durun qaçaq! – deyərək Bəxtiyar cavab verdi.
- Onda di tez ol, atamı və digər əsgərləri oyadaq! – deyərək Fərqap dedi.

- Nə ata, sənın atan mənəm, mən səni qurtarmaq üçün gəlmişəm, qoy onlar qalsınlar burda! – deyə Bəxtiyar cavab verdi. Bəxtiyarın sözlərindən qəzəblənən Fərqaq qışqırdı:

- Sən nə danışırsan axmaq adam, nə oğul, nə qaçmaq? Boş-boş danışma, mənım atam Rüstəmdir, tez ol, əsgərləri oyat!

- Lənətə gəlsin Rüstəm də, qardaşı Fərnaq da, onlar sənə yad adamlardır, sənın atan mənəm gəl qaçaq orada anandan soruşarsan! – deyə Bəxtiyar cavab verdi.

Bunu eşidən Fərqaq (Sparqapis) ayağa durub Bəxtiyarı itələdi və qılıncını çıxarıb qışqırdı:

- Səni xain, sən atamı, anamı və bütün massagetləri satan bir xainsən və mən indi səni öldürəcəyəm! - deyə onun üzərinə hücum etdi. Bunu görən Bəxtiyar tez atına minib Təhmirənin yanına çapmağa başladı və Fərqaq isə çadırdan çıxıb qışqırmağa başladı:

- Ata, atacan, hardasan tez ol oyan, farslar yaxınlaşır!

Səsə azacıq oyanan Rüstəm başını çevirib Fərqaqı görərək dedi:

- Oğlum, sən nə danışırsn? Nə farslar? Bizi Ruhbar və keşikçiləri qoruyur, əgər onlar yaxınlaşsaydı, o zaman onlar bizə xəbər verəcəklər. Atasının oyandığını görən Fərqaq ona yaxınlaşıb diz üstə yerə oturub ağlayaraq dedi:

- Əziz atam, tez ol qalx! Bəxtiyar bizi satıb, digər keşikçilərin də çoxunu öldürüb və qalanları da sərxoşdu.

Rüstəm Fərqaqın sözlərindən sonra hər şeyi anladı və məyus oldu,sonra isə üzünü qardaşı ona tutub ded:

- Tez ol, tına minib Təhmirəyə tərəf çap və onu Bəxtiyarın satqıncılığından xəbərdar et, qoy ölənlərin qisasını alsın.

- Yox atacan, mən heç bir yana getməyəcəyəm, burada qalacağam və ölsəm də sənınlə burada öləcəyəm. Baxmayaraq ki, Bəxtiyar mənə atam olduğunu söylədi, lakin mənım atam sənsən və əbədi olaraq da belə qalacaqsan. Amma anama

sonsuzlara qədər nifrət edəcəyəm, Fərqap bunu deyib hönkürlə ağlamağa başladı.

- Mən səni burada atıb getməyəcəyəm, ata! – deyə cəngavər Fərqap qışqırdı.

- Yox getməlisən, əks təqdirdə kimsə Bəxtiyarın satqıncılığından xəbərdar olmayacaq. Çünki o bunu əvvəlcədən planlaşdırıb və buna görə də quduzlar dəstəsini apararaq yolu farslara açıq saxlayıb! – deyə Rüstəm dedi.

- Yox ata, sən də mənimlə gəlməlisən! - deyə Fərqap ağlayaraq dilləndi.

- Qubad oğlu əzəmətli Rüstəm bu günə qədər heç vaxt döyüş meydanını tərk etməyib və bu gündən sonra da etməyəcək və odur ki tələs və mənsə onları dayandıрмаğa çalışacağıam! – deyə Rüstəm cavab verdi.

Lakin artıq gec idi və farslar yaxınlaşmışdılar indi heç biri yerindən tərpənə bilmədi. Bunu görən Rüstəm və Fərqap tez çadırdan çölə çıxdılar və qışqıraraq əsgərləri oyatmağa başladılar. Lakin onların çoxu ürəyindən xəncərlənmiş və az bir hissəsi isə sağ qalmışdı ki, onlar da səsə oyanıb ayağa durdular. Rüstəm qəzəbli halda ətrafa baxa-baxa güclə nəfəs alır, baş verənlərə inana bilmirdi. Tez bir zamanda ayağa duran əsgərlər özlərinə güclə gəlir, bəziləri isə şərəbin təsirindən hələ də ayaq üstə dura bilmirdi. Hamı biri-birinə baxıb etdikləri səhlənkarlığa görə biri digərini günahkar hesab edir, bəziləri isə yalnız başını aşağı salıb susurdu. Artıq gec idi, çünki Bəxtiyar sərxoş olan sakları və Tihaxuda əsgərlərinin çoxunu öldürəndən sonra II Kirin ordusuna yanar oxla işarə vermiş və bu işarə ilə də İran ordusu çoxdan hərəkətə keçmişdi. Hər tərəfi üzük qaşı kimi mühasirəyə alan İran ordusu bir elçi göndərüb Rüstəm və əsgərlərinin silahı yerə qoyub tabe olacaqları təqdirdə canlarının böyük II Kir tərəfindən bağışlanacağını bildirdilər. II Kir Rüstəmi təslim olacağı təqdirdə bütün sakların və massagetlərin

çarı elan edəcəyini vədini verdi. Lakin, əzəmətli Rüstəm Kuruş II Kirin məktubuna belə cavab verdi:

- Böyük arilər ölkəsinin şahı, qüdrətli II Kir!

- Farslar və bütün saklar bir atanın iki övladı, bir ağacda iki alma və iki canda bir ürək kimidirlər. İndi sən gəlmisən sakların üzərinə və məndən heç bir zaman etmədiyim bir şeyi, təslim olmağı tələb edirsən!

- İnsana ən böyük zərbə əmisi oğlundan gələrmiş, çünki dağ dağa rast gəlməsə də, dağlı dağlıya rast gələr deyiblər. İndi isə sənə cavabım budur ki, sən yalnız mənim ölümümün üzərindən sakların üzərinə yürüyə bilərsən və əgər canımı almaq istəyirsənsə, onda buyur gəl və al!

Rüstəmin bu sözlərindən sonra İran əsgərləri Rüstəmin üzərinə hücumə keçdilər. Belindəki iki qılıncı birdən çəkən Rüstəm quzu sürüsünə daraşan canavar kimi İran ordusunun içinə daldı və sağa-sola hər kəsi qırıb töküdü. Rüstəmlə bərabər Ariparı və digərləri də qəhrəmancasına döyüşürdülər. Qüvvələrin qeyri-bərabər olmasına baxmayaraq saklar çox rəşadətli vuruşur, düşmənin canına vələlə salırdılar. Hər iki əlində qılınc tutan Rüstəm şir kimi nəərə çəkib düşmən əsgərlərinin ən sıx yerinə dalır, güclü zərbələri ilə onların sıralarını sevrəldir. digərlərini isə qaçmağa məcbur edirdi.

Rüstəm mümkün qədər öz soydaşlarının qanını tökməməyə çalışırdı, çünki o, həmişə “Ari – Arinin qanını tökməz” prinsipi ilə yaşayırdı. Ona görə də qarşısına çıxan əgər fars olurdusa, onlara “evinə get” deyib zərbə ilə yerə sərir, muzdlu yunanları isə qanlarına qəltan edirdi. On dörd yaşlı Fərqaq (Sparqapis) da igidliklə vuruşur, düşməyə aman

vermədi. Qısa bir zamanda Ariparn, Rüstəm, Fərqap və digər sak əsgərləri ön cərgədəki fars avanqardını məhv edib qaçmağa məcbur etdilər. Düşmənin qaçdığını gören Ariparn atı ilə Rüstəmə yaxınlaşdı və onu qorumağa başladı. Əlbəyaxa döyüşdə sakları məğlub edə bilməyən II Kir Krezə mühüm addımlar atmağa əmr verdi və o, Rüstəmin uzaqdan oxla vurulmasını tələb etdi.

Əmri yerinə yetirmək üçün Krez Qobrini yanına çağırdı və bu tapşırığı ona verdi. Qobri də ən sərrast oxçusuna uzaqdan Rüstəmi vurmağı tapşırdı, lakin II Kirin mahir oxçusunun Rüstəmə atdığı ox onun yanında durub onu qorumağa çalışan Ariparnın boğazına sancılıb o biri tərəfə keçdi. Ağır ox yarasından Ariparn atdan düşüb yerə sərilirdi. Ondan sonra atılan yeni oxlardan biri Sünikin başına, Azərbazin qəlbinə və Fərqapın (Sparqapisin) da ayağına batıb onları atdan saldı. Ən yaxınlarının faciəvi şəkildə qətl olunduğunu gören Rüstəmin gözlərini qəzəb bürüdü və o, şirə döndü və onu artıq kimsə saxlaya bilməzdi. Bu artıq son idi və qəzəblənən Rüstəm ətrafına baxanda silahdaşlarının gözü qabağında necə şəhid olduğunu gördü. Bütün bunlara dözməyən Rüstəm iki qılıncını çəkib fars ordusunun içərisinə daldı və onları ucdantutma qırmağa başladı. O, qarşısına çıxan hər kəsi bir zərbə ilə ya başını, ya qolunu bədənindən ayırır, ya da onu iki yerə bölürdü. II Kir və onun sərkərdələri uzaqdan Rüstəmin bu cür rəşadətli vuruşduğunu izləyir, heyrətlərindən yerlərində donub qalmışdılar, lakin Krezin gözü II Kirə sataşanda onun gözlərindən yaş axdığını gördü və ona yaxınlaşıb səbəbini soruşdu:

- Əlahəzrət! Sizin heç ağladığınızı bu günə qədər görməmişəm, ağlamağınızın səbəbi nədir?

- Mən ömrüm boyu bir dəfə ağlamışam, o da doğulanda, lakin bir də bu gün ağlayıram ki, arilərin qüruru olan Rüstəm

kimi bir əzəmətli cəngavər həyatla vidalaşacaq! – deyə II Kir cavab verdi. Bu zaman Rüstəm əsgərləri qıra-qıra II Kirin düşərgəsinə yaxınlaşdı və ona çatmağa az qalmışdı ki, II Kir göz yaşlarını silib əli ilə Krezə işarə etdi. Kuruşun (II Kirin) bu işarəsindən sonra Krez də əli ilə oxçulara işarə edən kimi eyni zamanda yüzlərlə ox havaya vıyıldı. Atılan oxlar Rüstəmin başına və bədəninə sancıldı və onun bədənində bir dənə də boş yer saxlamadı. Atasının oxlandığını görən Fərqap II Kir yerdən yaralı halda atasına baxıb qışqırdı:

- Atacan! Atam! Əziz atam!!

Rüstəm gözlərini Fərqapa zilləyib gülümsəyərək yerə sərildi və bu əzəmətli Rüstəmin sonu idi. Rüstəm yerə yığılından sonra da II Kirin əsgərləri onun ölmüş bədəninə belə yaxınlaşmaqdan qorxurdular və bu da Rüstəm haqda uzun zaman boyu yaranmış bir qəhrəmanlıq nəğmələrinin təsirindən idi. Atasının faciəvi şəkildə öldüyünü görən Fərqap qışqıraraq özündən getdi və çox keçmədi ki, Təhmirənin oğlu Fərqap ayıldı. O ayılan kimi ətrafa göz gəzdirməyə başladı, lakin ətrafa sakitlik çökmüşdü və kimsə yox idi. Səhərdən başlayan dəhşətli döyüş sona çatmış, indi isə hər tərəfi sükut bürümüşdü və onun başı və bədəni aldığı yaralardan çox ağrıyırdı. O, nəyin baş verdini anlamaq üçün o, sağ ayağından yaralandığı üçün sol böyrü üstə çönməyə çalışdı. Uzun çabalımadan sonra o, sol böyrü üstə çöndü və bir çadırdı olduğunu gördü. O, su içmək üçün səslənməyə başladı və bu zaman çadıra iki İran əsgəri daxil oldu. Çadıra sakların deyil, İran əsgərinin daxil olduğunu görən Fərqap məsələni qismən anladı və öz-özünə dedi:

- Mən əsirəm?

- Hə, əsirsən! – deyə sərbaz cavab verdi.

- Aman tanrım, bu rüsvayçılıqdır, bir sak heç vaxt əsir düşməz! – deyə özünü məzəmmət etməyə başladı.

Bu zaman içəri daxil olan digər İran əsgərləri onun əllərini bağlayıb ayağa qaldırdılar və onu çölə apardılar. İran əsgərləri onu çadırdan çölə çıxaranda Fərqaq qərribə bir mənərə ilə qarşılaşdı. Ətrafda hər tərəfdə İran əsgərləri hərəkət edirdilər, amma nə saklar, nə də Rüstəm gözə çarpmırdı. Əsgərlər onu yüksək bir təpədə qurulmuş dəbdəbəli bir çadıra tərəf aparmağa başladılar və çadırın bəzəkli olmasından Fərqaq anladı ki, onu II Kirin aynına aparırlar, öz-özünə dedi:

- Axmaq Fərqaq, indi Kir sənin üzərindən ananla danışmaq apararaq onu öz arvadı edib yatağına salar, sonra isə əsgərləri itələyib qışqırmağa başladı:

- Buraxın mənə, buraxın, dedim! Atacan! Ata, mən burdayam, kömək et!

Lakin əsgərlər onun qışqırığına məhəl qoymayıb onu sıx-sıx tutub o bəzəkli çadıra saldılar. Çadıra girən kimi Fərqaq (Sparqapis) yuxarı başda taxtın üstündə əyləmiş əzəmətli II Kiri gördü və gözlərini ona zillədi. Fərqaqı görən Kuruş (II Kir) gülümsəyərək dedi:

- Sən Fərqaq olmalısən, o gözəlçə Təhmirənin oğlu!

- Kəs səsini qanıqən II Kir – deyə hirsindən qolu bağlı olan Fərqaq bağırdı.

- Bir şahzadəyə belə bağıрмаq yaraşmaz, sən mənə əsirəm yox qonağımsan! – deyə II Kir cavab verdi. Bunu görən Fərqaq üzünü Kuruşa II Kirə tutub dedi:

- Əllərimi niyə bağlatdırmısan, yoxsa qorxursan, axı ətrafda iki yüz minlik İran ordusu var? Əmr ver qoy əllərimi açsınlar!

- Açın onun əllərini! – deyə II Kir göztəriş verdi və əsgərlər dərhal Fərqaqın əlləri açıldı. Əllərinin açıldığını görən Fərqaq üzünü II Kirə tutub dedi:

- Atamı görmək istəyirəm, icazə ver onu görüm və hansı çadırdadır onu əsir tutursunuz?

Fərqaqın sözlərini eşidən II Kir, yanında duran Krez və Qobriyə baxdı və nəşə dedi. Şahənşahın sözlərindən sonra Qobri taxtdan aşağı düşdü və əli ilə sağ tərəfdə duran əsgərlərə işarə etdi. Qobrinin işarəsindən sonra əsəgrələr aralanıb II Kir tərəfə çəkildə Fərqaq gözlərinə inanmadı. Dəhşətli bir mənzərə idi, kənarında Rüstəmin cəsədi durmuşdu. Onun bədənində çoxlu yara var idi və bunun ox yaraları olduğunu, sonradan çıxardığını anlamaq olurdu. Atasının nəşini görən Fərqaq cəld ona tərəf qaçdı və diz üstə çöküb qışqırmağa başladı:

- Atacan, ata, əziz atam! Kor olaydım səni belə görməyəydim! Sonra üzünü II Kirə tutub dedi:

- Sən məni öz əsirin edib yəqin ki, anamla bazarlıq edəcəksən?

- Yox, yanılırsan şahzadəm, çünki sən mənim əsirim yox, qonağımsan! – deyə II Kir cavab verdi.

- Bunu necə başa düşüm, məni aldatmağa çalışırsan? – deyə Fərqaq soruşdu.

- Yox əsla! Yəni demək istəyirəm ki, sən azadsan və istədiyən vaxt ananın yanına qayıda bilərsəndən! – deyə II Kir sakit bir tərzdə cavab verdi.

- Atamı ölü ələ keçirmənizə sevinirəm, çünki bir sak yalnız ölü halda ələ keçirilə bilər! – deyə Fərqaq dilləndi.

- Atanı da öldürmək istəmədim, lakin o mənə çıxış yolu buraxmadı! – deyə şahənşah cavab verdi

- Bununla nə demək istəyirsən?

- Demək istəyirəm ki, mən sadəcə bütün arilərini vahid bayraq altında birləşdirmək və massagetiyaya da onun bir parçası olsun istəyirəm, lakin Rüstəm mənə bu yolda mane oldu! – deyə şahənşah cavab verdi.

- Sən bizə nə verə bilərdin ki? – deyə şahzadə soruşdu.

- Mən midiya zülmü altında olan farsları azadlığa çıxarıb onlara xoş gün bəxş etmişəm və eynisini massagetlərlə də etmək istəyirəm. Mənim məqsədim xalqları zülüm altına salmaq yox, zülümdən xilas edib xoş gūzarana sahib etməkdir! – deyə şahşah cavab verdi. Şahəşahın sözlərindən sonra şahzadə dərin fikirə dalıb dedi:

- Hər bir halda mən bir sakam və əsla əsir düşməməliyəm!
- deyib Fərqap ayağa qalxdı və atasının qurşağındakı xəncəri çıxarıb üreyinin başına sancdı. Fərqapın bu ani hərəkəti II Kiri qorxuya saldı və o dərhal ayağa durub qışqırdı:

- Tutun onu, qoymayın!

Lakin artıq gec idi, Fərqap yerə sərilib həlak oldu və bunu görə II Kir qışqıraraq dedi:

- Aparın bunun cənazəsini bir yolla anasına təhvil verin, digərləri də çadırımı tərək etsin! - deyə II Kir qəzəblə taxtına oturub əlini başına qoyaraq dərin düşüncələrə daldı.

5.Təhmirənin(Tomirisin) qisası.

Tezliklə II Kirin əmri ilə Rüstəmin, oğlu Fərqapın, Ariparnın, Sünikin və Ruhraspın cansız bədənləri sakra təhvil verildi. Günortadan xeyli keçmişdi və Təhmirə öz stanında oturub Rüstəmdən xəbər gözləyərkən uzaqdan bir atlı görüdü. Bu zaman stanın

önündə olan gözətçi bürclərindən həyəcan təbilləri çalınmağa başladı. Səsə hamı yığışıb stanın mərkəzində, Təhmirənin otağının önündə yığışmağa başladı.

Tezliklə hamı stana tərəf çapan atlını tanıdı və bu atlı Bəxtiyar idi və o, çaparaq gəlib Təhmirənin yanına çatdı və atdan yerə düşərək təzim edib dedi:

- Bədbəxtlik! Bədbəxtlik üz verib bizə!

Səsə çadırından tez çıxan Təhmirə Bəxtiyarı görəndə kimi təəccüblə:

- Bəxtiyar, sən burada nə gəzirsən? Hanı əsgərlər, hanı Rüstəm, hanı oğlum?

Bəxtiyar güclə nəfəs alaraq dedi:

- Əzəmətli çarıçam, inanın ki, əsla günahım yoxdur, bütün günah Rüstəmədir. Biz farsların düşərgəsinə hücum edib onları qılıncdan keçirdik, lakin bu hamısı deyildi və farsların qaçdığını düşündük. Mən bunun bir tələ olduğunu Rüstəmə dəfələrlə desəm də, Rüstəm mənə qulaq asmadı və orada qalması əmr etdi. O mənə tapşırıq verdi ki, “quduzlar dəstəsini” uzağa aparıb farslara zərbə vurum, özü isə çadırlardakı şərabi və əti görüb əsgərlərə gecəni orada keçirməyi əmr etdi. Şərab sözünü eşidəndə Təhmirə Rüstəmin şərabı necə düşgün olduğunu yadına gətirdi. Bu heç kimdən gizli deyildi və ona görə də Bəxtiyara inandı.

– Bəs sonra nə baş verdi, di tez ol danış? – deyərək Təhmirə israrla Bəxtiyara səsəndi. Sonra da üzümü şahzadəmiz Fərqaqa tutub onun heç olmasa mənimlə gəlməsini istədim, Rüstəm buna israrla mane oldu. Mən də çarəsiz qalaraq Fərqaqla birgə “quduzlar dəstəsini” götürüb düşərgədən uzaqlaşdıq. Yalnız səhərə yaxın düşərgəyə qayıtmaq istəyəndə Rüstəmin və əsgərlərin İran ordusunun hücumuna məruz qaldığını, düşərgədən tüstülər çıxdığını gördüm. Kaş, mən də onlarla orada qalaydım! - deyərək Bəxtiyar hiyləgərliklə ağlamağa başladı. Bəxtiyarın ağladığını görəndə Təhmirə də diz üstə çöküb ağlamağa başladı, oğluna görə II Kir və Rüstəmə nalələr çəkməyə başladı.

Çox keçmədi ki, uzaqdan atlılar göründü, yanlarında da bir at arabası var idi. Saklar diqqətlə baxanda onları tanıdılar, gələnlər İran əsgərləri idi. İran əsgərləri təpəyə çatıb dayanıb əl ilə işarə etdilər və Təhmirə də əsgərlərindən bir neçəsini onların yanına göndərdi. Sakların yaxınlaşdığını gören İran əsgərləri atlarının başlarını çəkib geri çaparaq gözdən itdilər. Arabaya çatan saklar gözlərinə inanmadılar, çünki arabada Rüstəmin, Fərqaqın, Ariparnın, Ruhraspın və Sünikin cansız bədənləri yatırdı. Tezliklə arabanı Təhmirənin stanına gətirib meydanın ortasında saxladılar, özləri də təzim edərək göz yaşları içərisində geri çəkildilər. Təhmirə əsgərlərinin ağladığını gören kimi bədəni titrəməyə başladı və üzünü əsgərlərinə tutub titrək bir səslə:

- Nə baş verir, siz niyə ağlayırsınız?

Əsgərlərdən biri başı ilə arabanı göstərib dedi:

- Çarıçam! Özünüz baxsanız yaxşıdır.

Bu sözləri eşidən Təhmirənin bütün bədəni titrəməyə başladı və at arabasına yaxınlaşdı. Arabanın üstündəki dəmir tellərin üzərindəki “Yəmən bezi”ni əli ilə çəkən Təhmirə yerində donub qaldı və gördüyü mənzərə onu dəhşətə gətirdi. Belə ki arabada Rüstəmin, Ariparnın, Ruhraspın, Sünikin cansız bədənləri var idi. Şahzadənin gözləri yaşarmağa başladı, yaxın gələndə arabada daha bir cansız bədən gördü və yaxınlaşanda gördü ki, bu, oğlu Fərqaqdır. Oğlunu qanlar içində gören Təhmirə birdən bağırıb başına vurmağa başladı və şahzadənin bu harayına digər saklar da yaxınlaşıb arabadakı ölümləri görəncə şivən qoparmağa başladılar. Mənzərə çox dözülməz idi, indi Təhmirəyə iki dağ dəymişdi - Fərqaq və Rüstəm dağı və ona görə də o, qışqıra-qışqıra öz başına vurur, saçlarını yolur və üzgözünü cırırdı. Səsə şahzadənin qardaşı qoca Sakalur da gəlib çıxdı və Fərqaqla Rüstəmin cənazəsini görüb bacısını qucaqlayıb ağlamağa başladı. Tezliklə əzəmətli Rüstəmin ölüm

xəbəri bütün ətrafa yayıldı. Hamı Rüstəmin ölümünə üzülür, ağlayıb şivən edir, onun qatillərinə nalə çəkirdi.

Rüstəmin ölüm xəbəri dostları məyus edir, düşmənlərini isə sevindirirdi. Xəbəri alan Savromat çariçası Amaqa da huşunu itirib yerə yıxılmışdı və ayılıandan sonra o, on gün idi ki, dairəsindən bayıra çıxmır, Rüstəmə yas saxlayır, onun üçün tənziyyə saxlayıb ehsan verirdi. İndi onun əsas qayəsi Rüstəmin qatillərindən intiqam almaq idi və bunu üçün o, Taliyaya-çariçanın yanına öz ağır süvariləri ilə yollanmağı qərara aldı. Bəxtiyarın dediklərinə inanan Təhmirə(Tomiris) Rüstəmə və II Kirə nalələr yağdırır, oğlunun ölümündə məhz onları günahkar hesab edirdi, lakin yenə də ölənlər Sak adəti ilə dəfn olundular. Rüstəmi isə sakların döyüşdə ölmüş hökmdarı kimi Taliya dağlarında, Asnaqaran adlı bir atəşgahda dəfn etdilər və şəhidlər üçün tənziyyə saxlayan saklar ehsan verib hər kəsə dağıdırdılar. Təhmirəni isə artıq neçə gün idi ki, heç nə yemir, içmir və öz dairəsindən bayıra çıxmırdı və bundan istifadə edən Bəxtiyar onun yanına gəlib dedi:

- Əzəmətli şahzadəm, eşidin məni! İndi ağlamaq vaxtı deyil, inanın ki, burada mənim heç bir günahım yoxdur. Bütün bunların baş verməsinə səbəb sizin bütün öndə gedən dəstələrin Rüstəmin ixtiyarına verməniz idi. Əgər mənim hər hansı bir söz haqqım olsa idi, onda mən farsları məğlub edəndən sonra əsgərlərimizi və şahzadəmizi sağ-salamat buraya gətirərdim. Onsuz da baş verənlərdən başını itirmiş Təhmirə Bəxtiyarın sözlərinə inandı və dedi:

- Başa düşürəm, baş verənlərdə sənin heç bir günahın yoxdur və rahat ol!

Bu sözləri eşidən Bəxtiyar qəlbən rahat oldu, çünki onun planı işə yaramışdı, çünki artıq Rüstəm yox idi və onun qarşısında heç bir maneə qalmamışdı. O bundan sonra öz məqsədlərinə sürətlə yaxınlaşırdı, lakin Bəxtiyar Fərqaqın və qoyub getdiyi

Fərnaqın sağ qalacağını bilmirdi. Beləliklə, şahzadənin oğlu Fərqaçı çarıçanın atası Fərqaçın dəfn edildiyi “Sakan”[228] məzarlığına apardılar. Məzarlığa çatan kimi onun cənazəsini yerə qoyub geri addım atdılar. Fərqaçın(Sparqapisin) cənazəsinin hər iki tərəfində sak əsgərləri durmuş və başlarını aşağı salıb susurdular. Məzarlıqdan bir az aralıda yerləşən Lakarta çayının Kaspi dənizinə töküldüyü yer olan Vazarta çayının şırıltısı sükutu po zurdu. Ayrıca olaraq yuxarıdakı tərədə isə Sak süvariləri əllərində ox tutub dayanmışdılar. Siqan məzarlığı Taliyanın mərkəzi qalası olan Vavr qalasından aşağıda yerləşirdi və qaladan açıq-aydın görünürdü. Qaladakı qadınlar da oradan aşağı baxıb ağlayırdılar. Fərqaçın istəklisi olan Şəbrəng onların arasında hönkür-hönkür ağlayırdı. Təhmirə özü oğlunun baş tərəfində dayanıb göz yaşı tökür, nalə çəkirdi. Tayfa kahini dua oxuyandan sonra çarıçaya icazə verildi ki, oğlu ilə vidalaşsın. Təhmirə də əyilib oğlunun alnından və üz-gözündən öpüb dedi:

- Oğlum, canım oğlum, gözümün ağı-qarası oğlum! Bəhrəsini görmədiyim oğlum, sənə necə qıydılar? İndi rahat yat və əmin ol ki, mən sənə qisasını artıqlaması ilə alacağam! – deyib ayağa qalxdı. Şahzadədən sonra Fərqaçı onun üçün qazılmış qəbirə qoydular, sonra da adətə görə bir qayda olaraq ölünü kürəyi üstə uzadılmış vəziyyətdə dəfn etdilər. Fərqaçın başını şimal-şərq istiqamətdə qoyub onu bükdülər və onun başının sol tərəfinə içki olan 1-2 qab, ayağı üzərində taxta sinidə at əti qoydular. Fərqaçı əynində şahzadə libası ilə dəfn etdilər ki, bu da Massaget adətlərinə uyğun idi. Fərqaçla bərabər qəbirə müxtəlif tayfa başçıları və hökmdarlar tərəfindən ona pay verilmiş bahalı

228.Sakan məzarlığı - Sakların hökmdarların və tanınmış əyabnlarının dəfn olduğu məzarlıq. Bu məzarlıq Lənkəran rayonunun Bəlləbur kəndi ərazisində və Ləkəri çayının yaxınlığında yerləşən “Sığon”(Daşlar) məzarlığına uyğun gəlir.

hədiyyələr, qılınc, xəncər, ox və digər əşyalar da qoyuldu. Onunla yanaşı digər bir qəbir də qazıb onun sevimli atı və digər əşyaları da dəfn etdilər və dəfn bitən kimi onun məzarı üzərində yekə daşlar, onların üzərində qılınc və ox təsviri qoyuldu. Fərqaqın məzarının yanında qazılmış digər qəbirlərdə isə onunla o dünyaya getmək istəyən kənzilər, igidlər və xidmətçilər özlərini öldürüb o qəbirə atırdılar və onların üstü də örtüldü. Massaget adətlərinə görə bu insanlar o dünyada şahzadəyə qulluq edəcəklər. Fərqaqa baxanda elə bil ölməmişdi, sanki yatmışdı. Onun əynində bahalı daş-qaşlarla bəzədilmiş bahalı libas, çiyinlərində isə Tihraxuda rəmzi olan pələng təsviri, massagetlərin rəmzi olan Qrifon təsviri var idi. Ayrıca olaraq Fərqaqın başına qızıldan olan uzun şişuclu dəbilqə, əynində isə bahalı qızıldan uzun çarıq formalı çəkməsi var idi. Onun belində qızıldan kəmər və sol tərəfində isə qızıldan qılınc var idi. Bu zaman massagetlərin içərisindən üç gənc çıxdı və dərhal xəncəri öz ürəyinə sıxıb öldülər və onlar da Fərqaqın sol tərəfində dəfn edildilər. Tezliklə Fərqaqın məzarı hündür bir kurqana çevrildi. Sonra isə ömrü boyu iki Fərqaq görə qoca Sakalur məzarın yanında çöküb əli ilə onu sığallamağa, və göz yaşı tökməyə başladı. Bütün massagetlər şivəni saxlayıb Fərqaq üçün sükut etdilər. Yuxarıda qalan oxçular mühafizəbaşçı olan qoca Fərhadın əmri ilə oxlarının ucunu yandıraraq səmaya atəş açdılar. Bundan sonra Vavr qaləsindəkilər də qaladan səmaya atəşlər açmağa başladılar və sonra Təhmirə üzünü Fərhadı və Sakalura tutub dedi:

- Mənim oğlum Rüstəmin səhlənkarlığına görə öldü və bu gündən kimsə onun qəbrini ziyarətə getməyəcək!

Hamı biri-birinə baxdı və narazı halda başlarını tərpətib təsdiq etdilər. Hamı düşüncəyə düşdü ki, Təhmirə bu sözləri qəzəbindən deyir, amma kimsə bilmirdi ki, Bəxtiyar şahzadəni aldaraq öz yalanlarına inandırır.

6.II Kirin hərbi şurası.

Budur İran düşərgəsi və hər tərəfdə canlama var. Hamı səhər baş verəcək döyüşə hazırlaşmaq üçün o tərəfə-bu tərəfə qaçır. Bir yanda süvarilər öz atlarının yəhərlərini düzəldir, digər tərəfdə piyadalar öz silahlarını yoxlayır, başqa bir tərfdə isə oxçular öz ox və yaylarını

kökləyirlər. Bu arada isə sərkərdələr tələsik II Kirin çağırdığı döyüşqabağı şurada iştirak etmək üçün onun dəbdəbəli çadırına tərəf gedirdilər. Budur çadırın baş tərəfində böyük II Kir əyləşmiş və əynində Ari hömdarlarının rəmzi olan və bahalı daş-qaşlarla bəzədilmiş libas var. Onun başında qızıldan tac və üzərində Zərdüşt zərdüştiliyin timsalı olan “şir-e xorxşid” təsfi, əlində isə babası Astiaqdan qalmış, Midiya hökmdarların məxsus olan dünyanın ən bahalı əsası var idi. Onun sağ və sol tərəfində iki qanadlı şir heykəli və iki hündür badiyə var idi ki, onların içərisində də müqəddəs od yanırdı. Sərkərdələr və qoşun başçıları II Kirdən sol tərəfdə, kahinlər və əyanlar isə II Kirdən sağ tərəfdə dayanmışdılar. Sol tərəfdə 1-ci Midiya hökmdarı Astiaqın ordu komandanı olmuş və indi də II Kirə xidmət edən Harpaq, 2-ci İran süvarilərinin başçısı Faridun, 3-cü Lidiya çarı Krez, 4-ci Yunan şəhər dövlətlərinin başçısı Qobri, 5- ci Xorasanın hakimi Hiştasp, 6-cı Xorasan süvari avanqardının başçısı Daryuş(Dara), 7-ci Arxozianın başçısı Zardağ, 8-ci Aralıq dənizi sahili Yunan-şəhər dövlətlərinin ordu başçısı Fanat, 9-cu Germaniyanın ordu başçısı Mard və sonda isə 20

minlik ehtiyat iran ordu komandiri Amorq və s. durmuşdular. II Kir öz sərkərdələrinə baxıb dedi:

- Bugünkü şurada biz sabahkı döyüş üçün yığılmışıq və hansı sərkərdənin hansı dəstəyə və hərbi hissəyə başçılıq edəcəyi qərara alınacaq. Odur ki hamı diqqətlə qulaq assın, çünki hər bir sərkərdəni onun fitri və fiziki istedadına görə təyin edəcəyəm və buna görə də məni dinləyin və əmrimə itaət edin!

- Sən Harpaq! Mənə babam Astiaqı devirməkdə böyük köməklik etmişən, qüdrətli sərkərdəsən, lakin yaş öz işini görmüşdür. Artıq sən qocalıb əldən düşmüşsən, əvvəlki Harpaq deyilsən. Bu üzdən də səni ordunun başında qoymaq olmaz və ona görə də səni arxa cəbhədəki hərbi dəstələrə başçı təyin edirəm.

- Sən Faridun! Döyüslərdə sözsüz cəursan, lakin ağıllı deyilsən və bu üzdən səni ön piyadalara başçı təyin edirəm!

- Sən Zardaq! Çox hiyləgər və səriştəlisən və səni pusquda duran oxçulara başçı təyin edirəm!

- Sən Hiştasp! Mənə çox sadıq və sədaqətliyənsən, odur ki səni öz yanımda tutacağam!

- Sən Hiştasp oğlu Dara! Çox comərd, alicənab və məşhurluğu sevirsən, bir də ki, bu lənətəgəlmiş yuxunu nəzərə alıb səni ön sıradakı atlı avanqarda başçı təyin edirəm!

- Sən Qobri! Ən təcrübəli və qətiyyətli sərkərdəsən! Nəzərə alsaq ki, bu döyüşün nə ilə və kimin xeyrinə qurtaracağımı kimsə bilmir, bu üzdən səni itirmək istəmirəm və səni öz yanımda tutacağam. Qoy sənin kimi sərkərdələr məndən sonra oğlum Gəmuza(Kambiz) xidmət etsinlər! Ona sənin kimi qətiyyətli və təcrübəli sərkərdələr lazım olacaq.

- Sən Lidiya çarı Krez! Sən bu günə qədər gördüyüm çox savadlı və təcrübəli ordu başçısısan. Səni də ön cərgəyə yox, arxa cərgədə yanımda tuturam ki, sən də gələcəkdə mənim

oğlum Kambizin sağ əli olub ona dünyanı fəth etməkdə köməklik edəsən.

- Sən Mənuçihar oğlu Siyavəhş! Sən də cəsur sərkərdəsən, səni də sağ tərəfdəki avanqard süvarilərə başçı təyin edirəm!

- Sən Fanat! Sən də çox cəsur və təcrübəlisən, lakin muzdlu olduğundan daima çox pul verəni seçmək sənə kimilərin yeganə şansındır. Ona görə də səni və rəhbərin olduğun yunan dəstələrini də ön piyada dəstələrinə başçı təyin edirəm!

- Sən Şəhriyar oğlu Fərrux! Sən də özünə görə Ari sərkərdələri içərisində çox güclü və cəsur sərkərdəsən. və bu üzdən də səni Qobrinin yerinə irəlində gedən İran ordusunun əsas hissəsinə komandan təyin edirəm!

Şahənşahın sözündən sonra hamı təzim edib başı ilə təsdiqlədi və öz erlərində dayandılar. Yerdəyişmə bitəndən sonra hamı öz yerini dəyişdi və sonra Qobri üzünü Kuruşa(II Kirə) tutub dedi:

- Şahım! Bizim ordumuz massagetlərin ordusundan üç dəfə çoxdur, lakin onların düşərgələrinə hücum etməyi məsləhət görmürəm.

Qobrinin sözlərindən gülümsəyən II Kir cavab verdi:

- Demək istəyirsən ki, massagetlərin o sürtük çarçasının stani mənim asanlıqla əzib keçdiyim əzəmətli Babil və Sard qalısından da möhkəmdir?

II Kirin bu sözlərini Faridun da dəstəkləyib ayağa durdu və lovğalıqla dedi:

- Qobri rahat ola bilər, çünki İran ordusunun başında təcrübəli bir Ari sərkərdəsi dayanıb, muzdlu bir yunan yox!

Faridunun bu sözlərinə başını yana tutub Qobri cavab verdi:

- Əlbəttə ki, İran ordusundan güclü ordu bu dünyada yoxdur, lakin nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm ki, həm Babil, həm də Sard qalalarının qapıları önündə İran ordusu rahat şəkildə o tərəf-bu

tərəfə gəzib qalanı necə almağı düşünürdü və qaladakılar da oturub sakitcə gözləyirdilər. Amma burada isə vəziyyət fərqlidir, çünki massagətlərin nə edəcəyi və nə vaxt haradan çıxıb bizə hücum edəcəkləri məlum deyildir.

- Qobri haqlıdır! Biz Sakları yalnız açıq döyüşə darta bilsək, məğlub edə bilərik! – deyə qoca Harpaq dilləndi.

- Harpaq doğru buyurur, bizim güclü ordumuz yalnız səhrada və düzədə öz təcrübə və imkanlarından yaxşı istifadə etməyə malikdir! – deyə Hiştasp da Harpaqın və Qobrinin sözlərinə dəstək verdi.

- Dağlarda bizim heç bir şansımız yoxdur! – deyə Mard da söhbətə qoşuldu.

- Hə doğru buyurursan Mard!– deyə Zardak da onlara dəstək verdi. Bütün bunlara baxmayaraq Faridun öz sözündə israr edir, sakların stanına hücum etməyi tövsiyə edirdi. Bayaقدan öz yerində sakit durub hamını izləyən Fərrux öz sükutunu pozub dedi:

- Biz farslar düzənlikdə yaşayırıq və düzənlikdə də vuruşmağa öyrəşmişik və elə bu üzəndə işğal etdiyimiz ölkələrin çoxu vahədə yerləşən ölkələrdir. Əgər diqqət yetirib görərsiniz ki, hakimiyyətimiz altında olan Misir, Babil, Lidiya vahədə yerləşən padşahlıqlardır və onları ələ keçirmək bir o qədər də çətin olmadı. Lakin əgər söhbət saklardan gedirsə, o zaman durum dəyişir, çünki Sakların əsas mərkəzi olan Taliya başdan-başa dağlardan ibarətdir, yalnız Kaspi dənizi ilə Taliya dağları arasında kiçik bir düzənlik var ki, o da rütubətli bataqlıqdan ibarətdir və bu da bizim əsgərlərimizi nəinki ləngidər, ümumiyyətlə məğlubiyyətə sürükləyər. Vavr qalası özü Taliya dağlarının ətəyində, Lakarta çayının geniş mənşəbi olan Vazarta deltası sahilində yerləşir və qalaya ancaq bir yol var ki, o da Taliya dağları tərəfdən. Biz o yolları bilmədiyimiz halda Təhmirə dağlarda döyüşə bilmədiyimizi bilə-bilə bizi dağlara çəkməyə

çalışacaq və bu da bizim məğlubiyyətimizlə bitəcəkdir. Hamı Fərruxun sözlərinə diqqətlə qulaq asır və susurdular, lakin Krez dillənib dedi:

- Fikrimcə Təhmirə oğlunun qisasını almaq üçün öz düşərgəsindən çıxacaqdır və biz də onu düzənliyə çəkib məğlub edəcəyik. Krezin sözlərinə dəstək verən Kuruş(II Kir) massagetlərin öz qalalarından çıxacaqlarını əsas tutaraq ordusunu qalaya arxa tərəfdən yaxınlaşmağı üstün tutub sabahkı döyüş üçün təlimatları verib dedi:

- Sabah mənim ordum sakların düşərgəsinə yaxınlaşib görünən məsafədə dyanacaq və çoxsaylı İran ordusunu görənlər saklar vahiməyə düşüb qaçacaqlar. Qoy Ahuramazda bizimlə olsun, Əhriman isə onlarla. Onlar bizə çatana qədər biz onlara yaxınlaşacağıq və onlar elə ki atəş açdılar, o zaman ordu dayanacaq və gözləyəcək. Öndə piyadalar gedəcək və onlar öz qalxanları ilə üzlerini örtüb özlərini düşmənin oxlarından qoruyacaqlar. Onların ardınca oxçular gedəcək ki, düşmənin oxları dayanan kimi bizimkilər qalxalarını çəkər, oxçular piyadaların arxasından çıxıb oxlarını atacaqlar. Piyadalara Fərrux başçılıq edəcək, onun ardınca isə Zardağın başçılığı ilə yüngül Midiya atlıları hərəkət edəcəklər. Elə ki düşmən atlıları piyadalarımızın üzərinə yüyüyəcək, onda sən Fərrux öz oxçularını iki yerə bölüb arxadakı Zardaqa yol verərsən ki, qoy onların yüngül süvariləri önə çıxsın. Zardağın döyüşə daxil olması bütün sakları da açıq döyüş meydanına çəkəcəkdir və belə olan təqdirdə iki təkərli Urartu və Assuriya döyüş arabaları Fərdavın başçılığı ilə döyüş meydanına atılacaqdır. Bu qüvvələrlə bərabər Krezin başçılığı ilə Lidiya süvariləri də soldan düşməyə ağır zərbə endirəcəkdir. O ki qaldı Fanet və Qobriyə onlar da öz muzzdlu yunan dəstələri ilə sağ tərəfdən düşməyə ağır zərbələr endirəcəklər. Bunu eşidən Fanat irəli çıxıb dedi:

- Əlahəzrət, ulu Zevsə and olsun ki, yunanlar barbar massagetlərin ordularını darmadağın edəcəklər.

- İran ordusunun əsas hissəsi olan ölümsüzlər dəstəsinə isə Harpaq başçılıq edəcək və onlar məni qoruyacaqlar və bu plana Krez nə deyir? – deyə Kuruş üzünü Krezə tutub soruşdu.

- Sizin planınızın dəqiqliyinə şübhə ola bilməz, lakin yaddan çıxarmamalıyıq ki, yarım əsr bundan əvvəl Spako və Madinin başçılığı ilə kiçik bir Massaget ordusu bizim torpaqlara hücum edəndə Babil, Midiya, Urartu və Assuriya kimi qüdrətli dövlətlərin çoxsaylı orduları onların qabağında tab gətirməyib qaçmağa məcbur oldular. Odur ki qarşımızdakı düşməni əgər lazımcə qiymətləndirməsək, onda biz bu döyüşü uda bilmərik! – deyə Krez cavab verdi. Krezin sözlərindən sonra hamı susdu və bundan sonra II Kir ayağa durub dedi:

- Qərar verilmişdir, hamı sabahkı döyüşə hazırlansın və əgər mən burada ölsəm, onda siz İrana qayıdıb mənə göstərdiyiniz sədaqəti oğluma da göstərsiniz. İndi isə dağılın!

Hamı dağılmağa başladı və Haştasb da getmək istəyəndə II Kir onu saxlayıb dedi:

- Sən qal, getmə, sənə yuxu ilə bağlı bir neçə tövsiyəm var və bildiyin kimi yuxu da olsa, sənin oğlum Dara mənim taxtına göz qoymuşdur. Sən Əhəmənilər nəslindənsən və mənim qohumumsan və sənin nəslindən özümə qarşı heç bir təhlüklə gözləmirəm. Sənin sədaqətindən şübhəm olmadığından sənin oğlunu əsla cəzalandırmayacaq, əksinə onu sənin öhdənə buraxacağam. Lakin səni Cəmsidpurla İrana göndərəcəyəm ki, oradakı vəziyyətə nəzarət edəcəksən və ora çatanda paytaxtdakı işlərlə məşğul olub oğluma dayaq olarsan. Saqın dediklərimi unutma və bizim söhbətimiz və yuxu barədə də ona bir kəlmə demə!

- Baş üstə əlahəzrət, mən ömrümün sonuna qədər sizə xidmət edəcəyəm! – deyə Hiştasp təzim edib çıxıb getdi və oradadan da

Pasarqada yola düşdü. Sonda isə II Kir üzünü Amorqa tutub dedi:

- Sən isə knarda pusquda dayanıb döyüşü seyr edəcəksən və irankıların son ümidi sənsən. Əgər hər hansı bir qeyri-adi hadisə baş versə onda dərhal döyüşə daxil olub düşməni geri püsgürdərsən və İran ordusunun əsas sərkərdələrini xilas edəcəksən.

- Baş üstə şahım, heç şübhəniz olmasın ki, qarşımda yüz Təhmirə və ya Rüstəmin özü belə sağ olsa idi onda mən sizing əmrinizlə döyüşə daxil olub düşməni geri püsgürdəcəm! – deyə Amorq cavab verdi. Amorqun bu cür cavabı şahənşahı rahatlatdı, çünki o onun ən güvəndiyi və həyatını etibar edə biləcəyi insanlardan biri idi.

7. Vavr döyüşü və döyüşün baş verdiyi ərazi (e.ə.530-cu il).

Hadisənin məhz Azərbaycan ərazisində baş verdiyini nəzərə alsaq, Massaget tayfalarının harada yaşadıklarını aydınlaşdırmaq məqsədəuyğun olardı. Massagetlərin məskunlaşdığı ərazinin müəyyən edilməsi indiyə kimi mübahisə predmeti olaraq qalır. Bir sıra tədqiqatçılar Massaget tayfalarının məskunlaşdığı ərazini Xəzər və Araldənizləri arasında yerləşdiyini qeyd edirlər[229][230][231][232]. Antik dövrün sonlarına və Erkən Orta əsrə aid qaynaqlara istinadən massagetlərin Azərbaycanın şimal-şərq bölgəsində yayıldıkları qeyd olunsa da, bu məskunlaşmanı e.ə. I əsrdən sonrakı dövrlərə aid edirlər(58).

229. Bax: Struve V. V. Dariusun Saks-Massagetlər üzərindəki yürüşü // IAN SSRİ, 1946, Cild. 3, № 4, s. 231-250].

230. Bax: Pyankov IV, II Kirin Massagetlərə qarşı yürüşünün marşrutu sualına // VDI, 1964, No. 3, s. 115-130.

231. Bax: Dandamaev M.A. Dariusun Tighrauda skif qəbiləsinə qarşı yürütdüyü kampaniya // KSINA, 1963, 61, s. 175-187.

232. Bax: Litvinsky B.A Qədim köçərilər “Dünyanın damları”. Moskva, 1972, s. 127, 1.

Respublikamızın ərazisində massagetlərin göstərilən tarixdən də əvvəl yayıldıklarına dair elmi-kütləvi ədəbiyyatda ara-sıra söylənən mülahizələr elmi cəhətdən yetərinə əsaslandırılmadığından elmi ictimaiyyət tərəfindən ciddi qarşılanmır. Massagetlərin e.ə. I minilliyin ortalarında məskunlaşdıqları ərazi Herodotun bəsrində belə təsvir olunur: “Onlar (yəni massagetlər) şərqdə, günəşin doğduğu tərəfdə, Araks çayının arxasında... yaşayırlar”[233] Bənzər ifadə ilə II əsr müəllifi Dionisi Periegetin “Yerin təsviri” əsərində qarşılaşırıq: “.... şərqdə, gurultulu Araksın qarşı tərəfində massagetlər yaşayır(234). Ehtimal olunur ki, Herodot “Arakses” adı altında üç fərqli çayı – Volqanı, Amudəryanı və indiki Arazı qarışıq salmışdır [235][236][237] Bu onunla əsaslandırılır ki, onun əsərində “Araksın ” təsviri hansısa konkret bir çaya uyğun gəlmir. Digər tərəfdən, massagetlərdən danışarkən Herodotun “deyirlər” sözünü işlətməsi güman etməyə əsas verir ki, onun məlumatları, o cümlədən Araks çayı haqqında informasiyası fərqli şifahi mənbələrdən alınmışdır. “Araks” çayı haqqında Herodot yazır: “Araks çayı matienlərin [ölkəsindən] axır... Araksın qollarından biri açıq ərazilərdən Kaspi dənizinə axır”[238]. Əsərin başqa yerində o, “Araksı” “gündoğan tərəfə axan çay” kimi xarakterizə edir[239]. Güman olunur ki, Herodot massagetlərin təzyiqi ilə skiflərin “Araksı” keçdiyindən danışarkən Volqanı, II Kirin keçdiyi “Araks” hidronimində Amudəryanın qollarından birini, mənbəyi matienlərin

233. Bax: Herodotos, I, 20).

234. Bax: Dionis Perieget, 739-74)

235. Bax: Herodotun Pyankov IV Massageta ..., s. 65-66),

236. Bax: Tolstov S.P. Qədim Xorazm. Moskva, 1948, s. 53),

237..Bax: Kuklina I. V. Skifiyanın etnoqrafiyası. Leninqrad, 1985, s. 123.

238. Bax:Herodotos, I, 202.

239. Bax:Herodotos, IV, 40.

ölkəsindən başlayan “Araks ” deyərkən indiki Arazı nəzərdə tutmuşdur. Bütün bunları nəzərə alsaq Təhmirənin ölkəsi, yəni Araksın Xəzərə töküldüyü yer indiki Talış bölgəsi ilə eynilik təşkil edir ki, bu da bu ərazidə yaşayan massagetlərin talışların ulu baba-ları olması fikrini təsdiqləyir. Təhmirənin tayfasında kütləvi İranmənşəli ari adları da nəzərə alsaq, bu Təhmirənin və onun tayfasının, şübhəsiz, iranmənşəli olduğunu sübut edir. Çünki Fərqaqın qonşu müttəfiq ölkəsi olan Tıqraquda isə indiki Şirvan olmuşdur, çünki Tıqraquda sözündəki “tıqra”(hind-avropa dillərində - Pələng) hind-avropa dillərində pişikkimilər fəsiləsinə daxil olan bir heyvanın adıdır. Şirvan sözündə də “Şir” ikinci mənada pişikkimilər fəsiləsinə daxil olan bir heyvan adıdır. Əhəməni dövləti ilə massagetlərin ölkəsi arasında sərhədin Volqadan keçdiyi qeyri-mümkün görünür, çünki bu çay Xəzərə şimaldan tökülür. Herodotun mənbəyi “matienlərin (ölkəsindən)” başlayan, mənəbi Xəzərdə bitən “Araks”ı ilə indiki Arazın coğrafi mövqeyi üst-üstə düşür. Eyni kontekstdə 3 dəfə Qafqaz dağlarının və onun sakinlərinin xatırlanması əbəs yerə deyildir[240]. Hesab olunur ki, Herodotun Araz haqqındakı məlumatı Miletli Hekateydən qaynaqlanır. Hekatey yazır ki, matienlərin ölkəsi “qordilərin ölkəsindən mosxların ölkəsinə qədər uzanır”[241]. Maraqlıdır ki, Ksenofont Matiena ölkəsindən başlayan Habur çayını “Araks” adlandırır[242]. “Amiddən gur axan Araks” şərqindəki Bingöl silsiləsindən başlayan və Xəzərə tökülən indiki Arazla deyərkən Strabon məhz bu çayı nəzərdə tuturdu. Bundan fərqli olaraq, Strabona “mənbəyi Amiddən başlayan” digər “Araks” da məlum idi[243]. Məhz bu “Araks” mənbəyi Türkiyənin şimal-eyniləşdirilməlidir.

240.Bax: Herodotos, I, 203, 204).

241.Bax: Pyankov I. V. Herodotus Massagets ..., s. 56-5 ..

242.Bax: Anabazis, IV, 19.

“Matienlərin ölkəsi” Herodotun zamanında Əhəməni dövlətinin XVII satraplığına (Bu satraplığın ərazisi şərqdə Urmiya gölü ilə sərhədləndiyindən antik müəlliflər hidronimi “Matiena gölü” adlandırırdılar) daxil idi və burada matienlərlə yanaşı alarodilər və sasperlər də yaşayırdılar. Təbii ki, əhəmənilərə heç vaxt boyun əyməyən massagetləri “Araks”/ Habur çayının axdığı bu satraplıqda lokalizə etmək olmaz. Massagetlərin etnik kimliyi mübahisə predmeti olmaqda qalır. Məsələ ilə bağlı söylənən fikirlər, başlıca olaraq antik yazarların ziddiyyətli məlumatlarına əsaslandığından birmənalı qarşılanmır. Onların maddi izləri konkret arxeoloji mədəniyyətlə eyniləşdirilmədiyindən məsələnin həlli daha da qəlizləşib. Bir çox tədqiqatçılar massagetləri skif-sak mənşəli tayfa hesab edirlər. Bunun başlıca səbəbi odur ki, Yustin, Polien və Frontin kimi antik müəlliflər Təhmirəni(Tomirisi) skiflərin hökmdarı hesab edirdilər(244)[245]Antik dövr yazarlarının əsərlərində massagetlərin skiflərlə bağlılığına “işarə” edən iki faktı nəzərdən keçirmək yerinə düşür. Bunlardan birincisi, Herodotun yazdığına görə, “geyimlərinə və həyat tərzinə görə massagetlər skiflərə bənzəyir”. İkincisi isə Strabonun “Coğrafiya” əsərində yazdığına görə, “xarəzmlilər skiflərin və massagetlərin tərkibinə daxil idilər”[246]. Həm Herodot, həm də Strabon massagetlərlə skiflərin eyniliyinə şübhə ilə yanaşırdı. Eyni coğrafi mühiti paylaşan fərqli etnosların yaşam tərzindəki bənzərliklər isə adi hal hesab olunmalıdır. Herodotun tanıdığı və haqqında bəhs etdiyi skiflər kimmerlərin[247] ardınca Qafqazdan keçərək Madaya daxil olmuşlar. Skiflər də öz növbəsində, massagetlərin

243.Bax: Strabon, XI, 4.2 ..

244.Bax: Struve V.V. Darius I Zammı ..., s. 244 .

245.Bax: Dandamaev M. A. Dariusun kampaniyası ..., s. 183.

246.Bax: Dion Kassi,LXIX,1.

247^ Bax:Ammian Marsellin, XXIII,5, 1.

təzyiqi nəticəsində Ön Asiyaya hərəkət etmişlər. Göründüyü kimi, həm kimmerlər, həm də skiflər. Ön Asiyaya eyni marşrutla və eyni səbəbdən yayılmışlar. Bu marşrutun Qafqazdan keçdiyi şübhə doğurmur, çünki kimmerlərin nə vaxtsa Orta Asiyada yaşamalarına dair heç bir məlumat yoxdur. Mənbələrdəki məlumatların müqayisəli təhlili də göstərir ki, vaxtı ilə kimmer və skif yürüşlərinin yolları üzərində yerləşən Qafqaz keçidləri e.ə. VI yüzilliyin əvvəllərindən gec olmayaraq yeni toplumun, massagetlərin yayıldığı ərazilərə çevrilir. Məhz Qafqazdan danışarkən Pomponi Mela kadusilərlə yanaşı massagetləri yad edir. 135-136-cı illərdə baş verən hadisələri şərh edən Dion Kassi “soykökü massagetlərdən başlayan” albanları xatırlayır.

Ammian Marsellin də massagetlərin ölkəsinin albanların qonşuluğunda yerləşdiyini qeyd edirdi(80). II Kirin Araz çayı sahilində Təhmirə ilə döyüşməsindən əvvəl regionun ictimai-siyasi mənzərəsinə nəzər saldıqda bir daha məlum olur ki, massagetlərin yaşadığı coğrafiya Azərbaycan mühitindən kənarında yerləşmirdi. Bunu II Kirin 20 illik şahlığı dövründə bir sıra ölkələrə qarşı hərbi əməliyyatları da sübut edir. Hələdici döyüş ərəfəsində yaranmış siyasi vəziyyət və hərbi əməliyyatların uğurlu keçməsi üçün II Kir hərbi-strateji tədbirləri də, nəticə etibarilə, Təhmirənin rəhbəri olduğu massaget toplumunun

Orta Asiyada deyil, Cənubi Qafqazda məskunlaşdığını söyləməyə əsas verir. Herodotun[248] Ktesinin[249] və Ksenofontun [250] məlumatları Massagetlərin qələbəsi Təhmirənin vətən sevgisindən, elinə bağlılığından,

---

248.. Bax:Herodotos, I, 177 .

249.. Bax:Persiaka, 29.

250.. Bax:Cyropedia, I, 1, 4; V, 3.

düşməyə boyun əyməmək istəyindən göstərir ki, Lidiyanın işğalından sonra e.ə. 545-539-cu illər ər zində II Kir Orta Asiyanın mühüm siyasi mərkəzlərini – Baktriyanı, Marqiananı, Xarəzmi, Sattaqidiyanı, Areyanı, Dranqiananı, Hedroziyanı, Araxoziyanı və Babilistanı zəbt etmişdir. Məntiqi baxımdan, massagetlər də, geniş Orta Asiya coğrafiyasının sakinləri kimi, e.ə. 539-cu ilə qədər Əhəmənilərin hakimiyyətinə tabe edilməli idilər və yalnız sonradan onların itaətdən çıxması II Kiri yeni hərbi əməliyyatlara sövq edə bilərdi. Lakin bütün mənbələr massagetlərin Əhəməni imperiyasının tərkibinə qatılmadıklarını, müstəqilliklərini qoruyub saxladıklarını vurğulayırlar. Herodotun yazdığına görə Təhmirənin(Tomirisin) təklifi ilə həlledici döyüşlər Arazdan şimala doğru 3 günlük məsafədə yerləşən düzən ərazidə baş vermişdi, halbuki Əhəməni əyanları döyüşün imperiyanın hüdudları daxilində aparılmasının tərəfdarı idilər.[251] O zaman Arazın suyu gur, yatağı dərin olduğundan əhəmənilərin qoşun hissələri Krezin taktiki planına uyğun olaraq gəmilərdən körpü (sal) yaradaraq çayı keçə bilirlər. Bununla iş bitmirdi, döyüş meydanına çatmaq üçün daha 3 gün yol getmək lazım idi. Əhəməni qoşununun düşmən ərazidə dislokasiyasını məhdudlaşdıran mühüm amillərdən biri də, heç şübhəsiz ki, proviant imkanlarından, yəni yerli əhalinin hesabına ərzaq və texniki təchizatdan tamamilə məhrum olması idi. Burada Təhmirənin seçdiyi hərbi-strateji planın effektivliyi üzə çıxır; məqsəd Əhəməni ordusunu çox ağır manevrlərə təhrik etməklə yormaqla və bu yolla da döyüş qabiliyyətini zəiflətmək idi. Görünür, bu planın tərkib hissəsi olan 3 günlük yol yaşayış yerlərindən uzaq, “ilan mələyən” quraq yerlərdən keçirdi. Belə ağır şərtlərlə qoşunun gün ərzində 35–40 km yol

---

251.. Bax:Herodotos, I, 206.

qət edə biləcəyini nəzərə alsaq, tərəflər arasında həlledici döyüşün Arazdan şimala doğru təxminən 110–120 km məsafədə baş verdiyini söyləmək olar. Hərbi əməliyyatlar massagetlərin tam qələbəsilə nəticələndi. Döyüş meydanında öldürülmüş Kuruşun(II Kirin) başını bədənindən ayıraraq qanla dolu tuluğa salan Təhmirənin(Tomirisin) düşməni üzərində qələbəsini Herodot belə vəsf etmişdi: “Mən sağ qaldım və döyüşdə səni məğlub etdim, sən isə oğlumu hiylə ilə tutmuşdun. Buna görə də səni, necə ki hədələmişdim, qanla doyduracağam”[252].

Bu qələbə, eyni zamanda, qısa müddətdə neçə-neçə ölkələr fəth edən Əhəməni dövlətinin beynəlxalq nüfuzuna və imperiya iddialarına ağır zərbə vurdu. Massagetlərin Kuruşun(II Kirin) üzərində qələbəsi, həm də Qafqaz xalqlarının tarixi ənənəsinə keçərək nəsilərin yaddaşına hopdu. Qəhrəmanlıq simvoluna çevrilən “Tomiris” adı və onunla mənə eyniliyi təşkil edən Təhmraz, Teymuraz, Tamara kimi isimlər Qafqazda indi də yayılmaqdadır. Bundan əlavə Massaget sözünün digər forması da Maskit sözüdür ki, bu da İran dillərində Ma(biz) Skit(Skit-iskit) deməkdir və mənası da “Ma sgit”-biz skitik-deməkdir. Bu sözlə onlar özlərinin skit olmalarını bir daha təsdiq etmişlər.

---

252. Bax: Herodotos, I, 214.

8. Döyüşün başlanması.

E.ə.530-cu ilin yay ayları idi. Əhəməni hökmdarı II Kir özünün çoxsaylı ordusu ilə gəlib Taliyanın mərkəzi qalası olan Vavr qalasını ön tərəfdən ələ keçirə bilmədikdən sonra Taliya dağlarının arxası ilə dolaşaraq Araz çayını keçməklə hücum etmək istəyirdi. Beləliklə, o gəlib Araz çayını keçəndən sonra 1 gün

şimala, sonra isə 1 gün də şərqə hərəkət edərək gəlib Arazın Kaspi dənizinə tökülən yerinə çatdı və sonra yenə Arazı keçib Taliyanın içərilərinə doğru hərəkət edərək gəlib Taliya dağlarında bir düşərgə qurdu. Düşərgədə hazırlıq görənlər İran əsgərləri Təhmirəyə təslim olma haqda tələb göndərsələr də, rədd cavabı aldılar və Kuruş(II Kir) o məntəqədə yerləşərək oraya öz adını verdi. Hər iki qoşun arasında döyüş Taliya dağlarının qoynunda, Nod[253] adlı məntəqə yaxınlığında baş verdi. Beləliklə, hərbi əməliyyatların həlledici mərhələsində II Kirin komandanlığı altında Əhəməni ordusu Araz çayını keçib, massagetlərin ölkəsinə daxil olur. II Kirin qoşunu bu işlərlə məşğul olarkən Təhmirə carçıları çağırır, onların dili ilə II Kirə belə bir müraciət etdi:

- "Ey Əhəməni hökmdarı! Öz niyyətindən geri çək! Axı sən irəlicədən bilə bilməzsən ki, bu körpülərin qurulması sənə xeyirdir, yoxsa ziyan? Bu işin başını burax, get öz ölkəndə səhliq elə və bizim öz ölkəmizdə hökmranlıq etməmizə paxıllığın tutmasın! Ancaq sən əlbət ki, bu məsləhətə qulaq asmayacaq və öz bildiyin kimi hərəkət edəcək, aramızdakı sülhü pozacaqsan. Əgər sən massagetlərin üzərinə hücumla keçməyi belə çox istəyirsənsə, körpü qurulmasını dayandır. Rahatca ölkəmizə gir! Biz qoşunlarımızı çaydan üç günlük məsafəyə geri çəkərik. Yox, əgər sən bizi öz torpağına buraxmaq istəyirsənsə, işini davam elətdir!" Herodotun yazdığına görə Təhmirənin təklifi ilə həlledici döyüşlər Arazdan şimala doğru 3 günlük məsafədə yerləşən düzən ərazidə baş vermişdir. Halbuki Əhəməni əyanları döyüşün imperiyanın hüdudları daxilində aparılmasının tərəfdarı idilər[254]. O zaman Arazın suyu gur,

253. Nod məntəqəsi - Qeyd: Azərbaycan respublikasının - Lerik rayonunda eyni adlı Noda kəndi var və döyüşün məhz o ərazidə olduğu ehtimal edilir..

254. Bax: Herodotos, I, 206.

yatağı dərin olduğundan əhəmənilərin qoşun hissələri Krezin taktiki planına uyğun olaraq gəmilərdən körpü (sal) yaradaraq çayı keçə bilirlər. Bununla iş bitmirdi, döyüş meydanına çatmaq üçün daha 3 gün yol getməklərim idi. Əhəməni qoşununun düşmən ərazidə lazımınca hərəkətini məhdudlaşdıran mühüm amillərdən biri də, heç şübhəsiz ki, proviant imkanlarından, yəni yerli əhalinin hesabına ərzaq və texniki təchizatdan tamamilə məhrum olması idi. Burada Təhmirənin seçdiyi hərbi-strateji planın effektivliyi üzə çıxır. Burada məqsəd əqsəd Əhəməni ordusunu ağır manevrlərə təhrik etməklə yormaqla və bu yolla da döyüş qabiliyyətini zəiflətmək idi. Görünür, bu planın tərkib hissəsi olan 3 günlük yol yaşayış yerlərindən uzaq, “ilan mələyən” quraq yerlərdən keçirdi. Sözügedən ilan mələyən yer, sözsüz ki, İran Muğanı idi və Təhmirənin ölkəsi isə Taliya – indiki Talış bölgəsi olmuşdur. Bəs niyə böyük II Kir Təhmirənin ölkəsi olan Taliyaya girmək üçün şərqlə, dağlara tərəf yox, məhz şimala Araks çayına doğru gedib onu keçməli olur?

Məsələ burasındadır ki, Əhəməni ordusu şərqlə -Taliya ölkəsinə getmək əvəzinə şimala doğru hərəkət edir. Bunun da səbəbi də odur ki, onlar əgər şərqlə dağlara doğru keçsəydilər, ozaman başı qarlı hündür Taliya dağlarını keçməli idilər. Bu da mümkün deyildi, çünki adı çəkilən Taliya dağları indiki Talış dağlarıdır və Kuruşun(II Kirin) bu dağlarda massagetlərə qalib gəlməsi əsla mümkün deyildi. Amma o, Krezin məsləhəti ilə şimala hərəkət edir. İran Muğanını keçib Araksa yaxınlaşıb onu indiki Cəlilabad rayonu ərazisindən keçir. Zənnimcə,II Kirlə Təhmirə arasındakı döyüş indiki Masallı rayonu ərazisində baş vermişdir. Belə ağır şərtlərlə qoşunun gün ərzində 35–40 km yol qət edə biləcəyini nəzərə alsaq, tərəflər arasında həlledici döyüşün Arazdan şimala doğru təxminən 110–120 km məsafədə baş verdiyini söyləmək olar.

9. Kuruşun (II Kirin) məğlubiyyəti

Səhərə qədər yata bilməyən II Kir dan yeri sökülən kimi hamıdan tez durub geyinmişdi və onun bədəni narahat idi. Sanki bir müddət sonra onun artıq bu həyatda olmayacağı ona əyan olmuşdu. Bütün bu illər boyu neçə-neçə ağır döyüşlər keçirən II Kir heç nədən və heç kimdən qorxmamış, yalnız bu döyüşdən əvvəl onun canına qorxu düşmüşdü. Yatağından duran kimi o öz çadırında əllərini belində qoyaraq o tərəfə, bu tərəfə gedir, barmaqlarını gah yumruq edir, gah da açırdı. Bura artıq Pasarqaddan çox-çox uzaqda idi və indi onu sakitləşdirməyə yaxınlarından heç kim yox idi. Əgər o bu döyüşdə ölərsə, onda onun dünyalar gözəli arvadı ərsiz, övladları isə atasız qala bilərlər.

Burada artıq qüdrətli İran dövlətinin nizami əsgərləri hərəkət belə etməyə macal tapmamış Sak əsgərləri elə bil yerin altından çıxıb İran sərbazlarını atəşə tutub yerə sərir və ani olaraq yox olurdular. Bəli, belə getsə döyüş onlar üçün arzuolunmaz sonluqla nəticələnə bilərdi, həqiqətən də, bu saklardan hamı qorxmağa başlamışdı. II Kir sonuncu dəfə qüdrətli Babil, Lidiya və Misir hökmdarlarını məğlub edərkən onların padşahlarının necə onun qarşısında əyilib aman istəməsini öz yadına gətirdi və ani olaraq rahatladı. Çünki həmin padşahlar hamının gözü qabağında II Kirin qarşısında baş əyib öz xalqının gözü önündə onun çəkmələrini yalamışdılar. Əgər vəziyyətə baxılırsa, öz həyatlarına qiymət verməyən və itirəckləri bir şey olmayan bu saklar ölsələr də, II Kirin çəkmələrini əsla öpməyəcəkləri artıq hamının məlumu olmuşdu. Nəzərə alsaq ki, Taliyanın bu sıldırım dağlarla əhatə olmuş Nod adlı məntəqəsində dünyanın insanı da ölsə kimsənin ruhu duymazdı, bu da Kuruşu(II Kiri) çox narahat edirdi. II Kirin bütün həyatı indi bir səhnə kimi onun gözləri qarşısından keçirdi.

O, ögey atası olan çoban Spakonu və ögey qardaşı olan Mehrdadı(Mitridat) xatırladı. Spako onu Harpaqdan almışdı ki, öldürsün, lakin Spako onu öldürməyib gizlətmiş, böyüdüb boya-başa çatdırmışdı. II Kir Spakonu həmişə öz atası, Rövşənəki isə öz doğma anası bilmişdi. Uşaqılıqda min bir əziyyətlə böyüyən Kuruş(II Kir) həmişə Spako ilə qoyun otarmağa gedəndə Spako ona rəvayətlər danışardı. Lakin elə ki II Kiri saraya Astiaqın yanına gətürdülər, o orada özünün əsl anasının məhz Mandana olduğunu bildi. Mandana öz oğluna qovuşsa da, Kir əsla Mandananı bir ana kimi qəbul etmirdi. Lakin günlərin birində II Kir öz ögey atası Spakonun daxmasına gələndə gözlərinə inanmadı. Astiaq həm Spakonu, onun oğlu Mehrdadı və həm də ögey anası Rövşənəki çoxdan öldürtmüşdü. Məhz bu səbəbdən də II Kir həmişə ana babası Astiaqa, həm də anası Mandanaya nifrət hissi ilə yaşamışdı. Oğlunun ona belə münasibət göstərdiyini görəndə Mandana diz üstə çöküb II Kirə yalvarırdı:

- Oğlum, bağışla məni, Spako məsələsini də unut!

Mən bu hadisəni unutmamışam və bundan sonra da unutmaram! – deyərək II Kir cavab verdi. Bütün bunlardan sonra II Kir şeypur səsinə elə bil yuxudan ayıldı və öz-özünə dedi:

- Mən nədən qorxmalıyam ki, axı mən böyük II Kir dünyanın dörd tərəfinin tək hakimiyəm və illərdir ki, öz ordumla ölkələr fəth edirəm, indi bir ovuc sakdanmı qorxacağam? – deyib dəmir zirehini geyib çadırdan çölə çıxdı. II Kirin çadırdan çıxdığını görəndə bütün İran ordusu bir anda diz çökdü və ona baş əydi. II Kir və onun yanındakı maqlar birlikdə əllərini açıb dua etməyə başladılar, sonra isə qələbə diləmək üçün yüzlərlə öküzü kəsib qurban verdilər. Hər yüz əsgər üçün od üstündə böyük bir qazan qoyuldu ki, döyüşqabağı hamı doyunca yesin. Çadıra qayıdanda birdən II Kirin gözü dağlardakı qırmızı ağaclara sataşdı və Mardı yanına çağıraraq soruşdu:

- De görüm dağların başındakı o ağaclar niyə qırmızıdır?

- Hökmüdarım! Bu ağaclar ona görə qırmızıdır ki, onlar Mağ ağaclarıdır və qırmızı olduğuna görə Taliyalılar ona öz dillərində “Sı Mağ! –yəni qırmızı Maq deyirlər. Bu dağlarda bundan da gözəl ağaclar var ki, onun da yarpaqları payız aylarında qızılı rəngə çalır. Yerlilər onu “Asanqa drava” adlandırırlar ki, bu da taliyalıların dilində “Dəmir ağacı” deməkdir! - deyə Mard cavab verdi. Bundan sonra II Kir onun üçün gətirilmiş ikitəkərli (düşərxi) döyüş arabasına minib ordunun önünə keçdi və əli ilə təbillərin çalınmasına işarə etdi. II Kirin işarəsindən sonra təbillər döyüldü və şeypurlar çalındı və İki yüz minlik nəhəng İran ordusu hərəkətə keçdi. II Kir özü isə döyüş arabası ilə yenidən çadırına tərəf qayıdıb arabadan düşdü və çadırına girdi. Bir müddətdən sonra II Kir öz çadırından çıxıb onun üçün təpədə qurulmuş taxtda əyləşib döyüşü izləməyə başladı. İlk olaraq İran piyadaları, onların ardınca oxçular, daha sonra yüngül və qısa nizəatanlar, onların ardınca isə yüngül İran süvariləri hərəkət etməyə başladılar. Sol cinahdan lidiyalıların ağır kavaleriyası, ağır süvari dəstələri və döyüş arabaları, sağ cinahdan isə arxoziyalıların atlı oxatanları hərəkətə keçdilər. II Kir özü isə arxada bir təpənin üzərində onun üçün qurulmuş taxtda əyləşmişdi. Onun sağ-solunda isə İran ordusunun əsas zərbə qüvvəsi olan on minlik “ölümsüzlər” dəstəsi dayanmışdı.

Massagetlərin tərəfində isə vəziyyət bir az fərqli görünürdü. Belə ki Kuruşdan(II Kirdən) fərqli olaraq Təhmirə dağın ətəyində onun üçün qurulmuş çadırın qabağında at üstə dayanıb İran ordusunun hərəkətini izləyir və öz sərkərdələrinə sağdan və soldan əmrlər yağdırırdı. Bütün bunlara baxmayaraq Təhmirənin ordusunda hamı öz işini bilirdi və ona görə də hərəkət edirdi. İran ordusu 1500 addım atandan sonra dayandı və massagetlərin hücum edəcəyini gözlədilər. Lakin onlar

yanılmışdılar, çünki massagetlər ilk olaraq hücumə keçmədilər. Ayrıca olaraq İran ordusu massagetlərin düşərgəsinə basqın da etməyə cürət etməirdi, çünki bunun nə ilə bitəcəyini kimsə bilmirdi və bu üzdən də onlara massagetlər hücum etmədən bir addım daha atmaları yasaq edildi. Gün ortaya çatmaq üzrə idi, amma massagetlər əsla hücum etmək niyyətində deyildilər və bu da gün istisində səhərdən bəri gözləyən ağır İran ordusunun döyüş ruhunu aşağı salmağa və əsgərləri yormağa başladı. Uzun gözləmədən sonra uzaqdan güclü toz-duman göründü və bunlar yaxınlaşdıqca onların Massaget süvari oxçuları olduqları ayırd edildi. Massaget oxçuları sürətlə çaparaq İran ordusunun bərabərliyində və onların boyunda durdular, sonra isə o atlılar ani olaraq dövrə vura-vura İran sərbazlarına tərəf öz oxlarını yağdırmağa başladılar. Massagetlərin atdıqları oxlardan neçə-neçə İran sərbazı anında yerə sərilirdi və onların ardınca isə nizəatan yüngül atlı süvarləri də İran əsgərlərinə doğru qısa nizələrini ataraq çoxlarını öldürdülər. Lakin massagetlərin bir zaman qonağı olmuş İran elçisi Mard döyüş meydanında massagetlərin doqquz tayfa başçısını görüb başa düşdü ki, hələ iki tayfa başçısı öz dəstəsi ilə ehtiyatdadır. Bu zaman Fərruxun işarəsi ilə ölən İran sərbazlarının yerləri digər əsgərlər tərəfindən dolduruldu və hamı öz qalxanını önə tutub qorunmağa başladı. Onların arxasında isə sərrast İran oxçuları öz oxlarını hazırlayıb əlverişli məqam gözləyirdilər. Baktriyalılar isə əllərindəki xırda daşları dəridən düzəldilmiş kəndirə keçirib gözləyirdilər.

Elə ki massagetlərin oxları ara verdi, İran piyadaları qalxanlarını çəkib aralandılar və onların arxasında dayanmış oxçular, qısa nizəçilər və dəri kəmərlə daşatanlar irəli keçib massagetləri atəşə tutdular. Bunu görə Massaget atlıları atlarının başlarını çəkib geri çəkildilər və farslarla öz aralarındakı ox hədəfindən uzaqda dayandılar. Bu zaman farsların atdıqları oxlar və nizələr massagetlərə çatmadan yerə

düşürdülər. Massagetlərin bu cür ox atmasından dəhşətə gələn II Kir üzünü Marda tutub soruşdu:

- Məsafə eyni olduğu halda axı niyə massagetlərin atdıqları oxlar bizim əsgərlərimizə çatır, amma bizim əsgərlərimizin atdıqları oxlar onlara çatmadan yerə düşür?

- Əlahəzrət! Bilməyiniz gərəkdir ki, mən massagetlərin yanında olanda bir şeyə şahid oldum ki, onların oxçuları yayı qulaqlarına qədər dartır, bizimkilər isə sinələrinə qədər. Elə bu üzdən də məsafə eyni olsa da, onların oxçularının dartımı bizdəkilərdən çox olduğuna görə atdıqları ox dartıma uyğun olaraq bizim əsgərlərimizə çata bilir! – deyə Mard cavab verdi.

- Onda biz də gələcəkdə gərək massagetlərin bu cür hərbi təcrübəsindən istifadə edək. Elə bu üzdən də onlarda itki demək olar ki, yoxdur, amma bizdə isə hələ döyüş başlamadan yüzlərlə ölü var! – deyə II Kir əlavə etdi.

- Əlahəzrət! Əmr ver ordu hücumu keçsin, əks halda döyüş başlamadan bizim məğlubiyətimizlə bitər! – deyə Harpaq həyəcanla dilləndi.

- Yox! Səbr et və gözlə bir az, qoy nə qədər istəyirlər vurnuxsunlar və mənə iki yüz minlik ordumla müqayisədə yüz sərbazın ölümü nə zərər verə bilər ki? – deyə II Kir cavab verdi və sonra isə üzünü Marda tutub dedi:

- Tez olun! İrəci çağırın yanıma!

Tezliklə İrəc gəldi və atdan düşən kimi təzim edərək dedi:

- Əlahəzrət, mənə əmr etmişiniz?

- Tez gedib Fərruxa çatdır ki, piyadalar yolu açıb Zardağı və onun yüngül süvarilərini irəli buraxsınlar və qoy oxçular da massagetləri yox, onların atlarını vursunlar! – deyə II Kir dilləndi.

-Baş üstə şahım! – deyə İrəc(Airik) cavab verdi və çıxıb getdi.

- Atları niyə? – deyə Harpaq təəccüblə soruşdu.

- Atsız massaget, ölü kimi bir şeydir! – deyə II Kir cavab verdi.

Tezliklə İrac II Kirin əmrini ön cərgədə duran Fərruxa çatdırdı və əmr dərhal yerinə yetirildi. Lakin massagetlər bu dəfəki hücumlarında da fürsət tapıb sərbazlara ciddi tələfat verə bildilər və daha sonra isə əlbəyaxa döyüşü başlandı. Əlbəyaxa döyüş sözünü eşidən kimi II Kirin üzü gülümsədi və bir az rahatlandı.

- Nədir sizi bu qədər sevindirən və rahat edən? – deyə Harpaq soruşdu.

- Qoca Harpaq sən illərdir ki, mənimlə çiyin-çiyinə vuruşursan və sonsuz müharibələrdə neçə-neçə ölkələri məhz bu taktikamla məğlub etdiyimin şahidi olmusan. İndi də sakların üzərində bunu yoxlamaq qərarına gəldim və əmin ol ki, əgər bu taktika özünü doğrultsa, onda massagetlərin heç bir şansı qalmayacaq. Çünki igid Zardağ öz atlıları ilə mərkəzdən, Faridun öz piyadaları ilə soldan, yunan nizami avanqardı isə soldan massagetləri küncə sıxışdırıb əzəcəklər və sən özün bunun canlı şahidi olacaqsan! – deyə II Kir cavab verdi.

Çox keçmədi ki, hər şey II Kirin dediyi kimi oldu, lakin massagetlər bir addım da geri atmadılar və Faridunun vəziyyəti mürəkkəbləşdi. Lakin yalnız Fanatın başçılığı ilə ağır yunan piyadası bütün ətrafını qalxanlarla örtərək massaget dəstələrinin düz içərilərinə qədər gedib çata bildi. Bu zaman Nod təpələrinin arxasından Söhrabın başçılığı ilə böyük massaget ordusu peyda oldu və onlar Fanatın ağır yunan piyadasının arxasına keçərək onları siçan kimi qırmağa başladı. Qanlı döyüşdə yunan ağır piyadası rəşadətlə vuruşa da, tezliklə Söhrab öz atlı dəstəsi ilə onları darmadağın edib qırdı. Yunan ağır piyadalarının qırıldığını görən Fərrux sağ cihadından öz flanqını mərkəzə yönəldərək massagetləri oradan kənarlaşdırıb sıxışdırma bildi. Buna dayanaraq da Faridun müvəffəqiyyətlə hərəkət edir və saklara zərbə endirirdi. O, hiylə ilə Massaget piyadalarının diqqətini

özünə yönəltməklə meydanı boşaltdı və massaget atlılarının önünü təmizlədi. Bunu fürsətə çevirən İran oxçuları və daşatanları massagetləri aydın görüntü ilə atəşə tutub onların atlarını öldürdülər. Bu vaxt ehtiyatda qalan iki tayfa dəstələri Təhmirə ilə birlikdə hücumə keçdilər, lakin Faridun isə təkərlərin qıraqlarında kəsici şiş olan iki təkərli at arabalarını döyüş meydanına buraxdı. Bunun nəticəsində də arabalar sak piyadalarının ayaqlarını kəsib yaralamağa başladı və stünlüyün İran tərəfdə olduğunu hiss edən Mard üzünü Kuruşa tutub dedi:

- Əhəzrət! Firsətdir! Gəlin ölümsüzlər dəstəsini buraxaq döyüş meydanına və bununla da döyüş bitsin.

- Amma hələ tezdir, çünki massagetlərin “quduzlar” dəstəsi hələ ki döyüş meydanına gəlməyib. Mən Pasarqaddan bu qədər uzaq bir ərazidə öz həyatıma risk edə bilmərəm! – deyə şahənşah cavab verdi. Bu söz II

Kirin ağzında qaldı, ani olaraq döyüş meydanına massagetlərin quduzlar ordusu atıldı və onlar qısa müddətdə İran ağır süvarilərinin sıralarını pozaraq çoxlarını öldürüb atdan yerə salmağa başladılar. Qısa müddət ərzində Təhmirənin quduzlar dəstəsi Faridunun süvari ordusunu darmadağın edib Fərruxa tərəf çapmağa başladılar. Tezliklə Fərruxun qoşununa çatan quduzlar dəstəsi ikitəkərli cəng arabalarını pərən-pərən edib çoxlarını qırdılar. Bunu görə Krezin başçılığı altında olan ağır Lidiya süvariləri təlatümə düşüb geriye qaçmağa başladılar. Geri qaçarkən onlar İran piyada oxçularını və daşatanlarını da əzib öz atlarının ayaqları altına salıb öldürdülər. Tezliklə massagetlərin quduzlar dəstəsi Fərruxun da ordusunu məğlub edib Krezin ağır süvarilərinə tərəf çapmağa başladılar. Bir müddət massagetlərin

quduzlar dəstəsinə müqavimət göstərsələr də, tezliklə Lidiya ağır süvari ordusu da qaçmağa başladı və Krez də özünü güclə Bevarsapın əlindən qurtardı. İki yüz minlik İran ordusunun on min massaget quduzlar dəstəsi qabağında pərən-pərən olub qaçdığını görən II Kir özünün ölümsüzlər dəstəsini döyüşə daxil etməyi qərara aldı. O düşünürdü ki, nə qədər də olmasa bu Təhmirənin də sonu gəlmişdi, çünki quduzlar dəstəsi onun son hərbi ehtiyatı idi. II Kir özünün on minlik “ölümsüzlər” dəstəsinə özü komandanlıq etmək istəyirdi, Harpaq ona mane olmaq istəsə də II Kir onun təklifini qəbul etməyib özü döyüş meydanına girdi və o, üzünü Harpaqa tutub dedi:

- Ey Harpaq! Sən düşünürsən ki mən sarayda yaşamış oradan heç vaxt çölə çıxmamış Mandananın oğlu və Astiaqın nəvəsiyəm. Lakin sən unutma ki, mənə çoban Spako(İşpakay) və onun arvadı böyütmüşdür və mən də bir Sak sayılıram! – deyib öz atına mindi və döyüş meydanına atıldı. Döyüş meydanına atılan II Kir özünün ölümsüzlər dəstəsi ilə qısa bir zamanda sakları geri püskürtməyə müyəssər oldu. O, çox mərdliklə vuruşurdu, çünki çar oğlu çar idi və damarlarında cəsur Midiya və döyüşkən fars qanı axırdı. II Kir çox müharibələr görmüş və çoxlu döyüşlərdə iştirak etmişdi, lakin nədənsə bu döyüş ona dünyanın sonunu xatırladırdı. Onun üçün də o, arxaya baxmır və döyüşə-döyüşə yalnız irəli gedirdi. II Kir qarşısına çıxan Söhrabın başçılığı altında olan quduzlar dəstəsini tez bir zamanda darmadağın edib gəlib Bevaraspa çatdı. İgid Bevarasp öz quduzlar dəstəsi ilə II Kir və onun ölümsüzlər dəstəsinə hücum etdi və baş verən qanlı əlbəyaxa döyüşündə hər iki tərəfdən çoxlu əsgər qırıldı. Döyüşün qızgın yerində II Kir güclü bir zərbə ilə nərə çəkib Bevaraspa atdan yerə saldı və onu öldürmək istəyəndə kənardan bir səs onu çağırırdı:

- Ey II Kir! Gəl gücünü mənimlə yoxla! - deyərək Xazrasp qışqırdı.

Qısa zamanda II Kir Xazraspın başçılığı altında olan quduzlar dəstəsini də darmadağın edib geri çəkilməyə məcbur etdi. İndi növbə Aftab, Sekilur və Vindada çtmişdi, lakin II Kir qısa bir döyüşdən sonra onları da vurub atdan saldı. Kimsə bu əjdahanın qarşısında dura bilmir və onunla təkbətək vuruşmağa cürət belə etmirdi. Uzaqdan bu mənzərəni izləyən Təhmirə və yanındakı Sekilur, Fərhad və Fərnaq məsələnin mürəkkəb olduğunu anlayınca Təhmirəni(Tomirisi) ani bir qərar verməyə çağırdılar. Təhmirə də onlarla döyüşə girib çoxlu ölümsüz İran əsgərini qırdı. O, çox mərdliklə, cəsarətlə döyüşür, eyni vaxtda sərrast ox atıb hədəfi vurur, sonra ayaq tərəfdəki qısa nizəsini atır və sonra da öz qılıncını çıxarıb vuruşurdu. İran sərbazları bu vəhşi massaget qadının igidliyinə və rəşadətinə heyran qalmışdılar. Bu zaman Təhmirənin əmri ilə Sodia çariçanın xüsusi qvardiyası olan vəhşi amazon qadınlarını döyüş meydanına buraxdı.

Amazonkalar döyüş meydanına daxil olan kimi sürətlə vahiməli qışqırıq səsi çıxara-çıxara ölümsüz İran sərbazlarına hücum edir, vəhşicəsinə onların başlarını bədənlərindən ayırırdılar. Ayrıca olaraq amazon qadınlar sürətlə ölümsüzlərin üstünə irəliləyir və onların başlarını kəsib atlarının sağ və sol tərəfində iki tərəfli xurcuna doldururdular. Amazon qanunlarına görə hər bir amazon qadın hər iki xurcunda 25 ədəd olmaqla toplum əlli düşmən başı kəsib təhvil versə, onda onlara başların sayı qədər ənam verilirdi. Amazon qadınların bir qismi sərbazların ətrafında dövrə vurub qışqırır, digərləri əllərindəki yağla dolu bardaqları yerə atır, digərləri oxlarını yandırır o yağlara atıb onu alışdırırdı. Bundan sonra İran sərbazlarının içərisini alov və güclü tüstü bürüyür və buu tüstüdən istifadə edən digər oxçu amazonlar ölümsüzləri ox atəşinə tutub qırırdılar. Bütün bunlara baxmayaraq igidliklə vuruşan II Kir də, nəhayət ki, tüstüdən əli ilə gözlərini tutub öskürməyə başladı və qılıncı ilə sağa-sola yellətməyə başladı. II Kirin tüstüdə qərç

olub qəfil oxa tuş gələcəyindən qorxan Harpaq tələsik ona tərəf qışqırmağa başladı:

- Əlahəzrət! Artıq biz uduzduq, orduya geri çəkilmək əmri verin, yoxsa hər şeyi itirərik!

- Yox Harpaq, sən nə danışırsan, nə geri çəkilmək! Mən bu massagetləri qırmasam geri çəkilmək mənə haramdır! – deyə II Kir bağırdı. Sonra isə o, bir əlini gözüne tutub digər əli ilə qılıncını yellədə-yellədə irəli getməyə başladı. Lakin Kuruşun II Kirin bu tərzdə ölə biləcəyini düşünən Harpaq onu saxlamağa çalışdı. Təhmirə uzaqdan vuruşa-vuruşa II Kirə tərəf gəlməyə çalışdı, lakin tüstü ona imkan vermədiyindən və o şahənşaha çata bilmədi. Buna görə də o, II Kir tərəfə öz oxunu tuşlayıb atdı və ox II Kirə sancıldı. Atılan oxun zərbəsindən II Kirin əli boşaldı və atdan sallandı. Bunu gören Harpaq tez İraci (Airiki) yanına çağırdı və onlar II Kiri tutub atdan aşağı düşürdülər. Təhmirənin II Kirin üzərinə hücum etmək istədiyini gören Harpaq vəziyyəti anladı və hiyləyə əl atdı. O, üzünü İracə tutub dedi:

- Döyüşün taleyi həll olunmuşdur, indi biz II Kiri döyüş meydanından çıxarmalıyıq və bunun üçün sənin köməyin lazımdır.

- Nə kömək lazımdırsa hazırım! – deyə İrac cavab verdi və bunu gören Harpaq məsələnin əsl mahiyyətini İracə bildirmədən dedi:

- Biz II Kiri buradan asanlıqla çıxara bilmərik, gördüyün kimi Təhmirə(Tomiris) və digər amazon döyüşçülər onu öldürməyə çalışırlar. O, birinci zəhərli oxu ataraq onsuz da II Kiri yaralayıb, indi tüstü çəkilən kimi hücumu sürətləndirəcəklər. Bunun üçün də sən II Kirin dəmir zirehini geyib dəbilqəsini qoymalı və onun qılıncını götürüb ata minməlisən. Mənin də sənə sinənə saxta bir ox sancaram ki, qoy onlar səni II Kirzənn etsinlər. Sən II Kirə çox bənzəyirsən və kimsə sənə II Kir və ya

İrəc olduğunu əsla anlamaz. Bu minvalla da biz II Kiri buradan qurtarıb yenidən Pasarıqada apara bilərik. Gələcəkdə II Kir sənini onu xilas etdiyini bilər və sənini fədakarlığını yüksək qiymətləndirəcək. Təcrübəli Harpaqın hiyləsindən əsla xəbərdar olmayan İrəc bu təklifi qəbul edib onun dediklərini etdi. Bu minvalla da Harpaq II Kiri döyüş meydanından çıxara bildi və döyüş yerindən bir dəstə əsgərin müşayiəti ilə uzaqlaşmağa başladı. Harpaqın hiyləsinə uyan İrəc(Airik) - II Kirin zirehini və dəbilqəsini geyib onun atına mindi və sinəsinə də bir saxta ox sancaraq onun qılıncını əlinə alıb döyüş meydanına atıldı . Bu zaman Təhmirəyə xəbər verdilər ki, sol tərəfdən ölümsüzlər zərbə endirirlər. Bu üzdən də Təhmirə Bəxtiyarı çağırıb əli ilə II Kirin səmtini göstərərək dedi:

- O tərəfdə tüstünün arxasında II Kir vuruşurdu, mən onu oxla ölümcül yaraladım, lakin tüstü ona çatmağa imkan vermədi. Odur ki sən o tərəfə diqqət et, tüstü çəkilən kimi ona bir ox da atıb öldür və başını mənə gətir. Bunu deyən kimi Təhmirə getdi və Bəxtiyar çarıçanın Təhmirənin(Tomirisin) göstərdiyi tərəfə diqqətlə baxdı. Bu an tüstü çəkilməyə başladı və o, at üstə yaralı halda sallanmış İrəci görüb onu II Kir zənn etdi. Bu zaman onu görənlər onu II Kir sanıb qışqırmağa başladılar:

II Kir! II Kir! Öldürün onu! Bunu görənlər Bəxtiyar İrəci nişan alıb vurdu və bu dəfə ox İrəcin(Airikin) qəlbinə saplandı. Ox zərbəsindən o, atdan düşüb yerə sərildi və bunu görənlər İran sərbazları qışqıraraq:

- Kir koştə! Kir koştə! Kir koştə! – deyərək qaçmağa başladılar və onların ardınca da massagetlər Kir mard! Kir mard! Kir koştə ! Kir koştə!(Kir öldü) deyib ura çəkildilər.

Tezliklə II Kirin ölüm xəbəri hələ də vuruşan İran sərbazlarına çatdı və onlar da qaçmağa başladılar. Onların ardınca isə massaget atlıları oxatanlar və amazonlarla birgə onları təqib edib öldürməyə başladılar. Çox keçmədi ki, döyüş massagetlərin

qələbəsi ilə bitdi. Döyüş meydanında öldürülmüş İraci II Kir sanan Bəxtiyar onun başını bədənindən ayırıb Təhmirənin yanına tələsdi. Yunan tarixçisi Herodot döyüşü özünün "Tarix" əsərində, I hissənin 214 –cü səhifəsində verir və o, döyüşü belə təsvir edir:

“Təhmira eşidəndə ki, II Kir onu təklifini qəbul etməyib, dərhal öz ordusu ilə farslara hücum etdi. Bu döyüş mənim bildiyim qədər barbarlar arasında baş vermiş döyüşlərdən ən qanlısı idi. Onun gedişi haqda mən yeri gəlmişkən belə bildim. İlk öncə rəqiblər üz-üzə dayanaraq uzaqdan oxlarla atəş açdılar, sonra ox ehtiyatını tükətdilər və at üzərində qılınclarla əlbəyaxa döyüşə atıldılar.

Rəqiblər uzun-uzadı döyüşdülər və heç kim geri çəkilməyi arzu etmirdi və nəhayət ki, massagetlər üstünlüyü əldə etdilər. Demək olar ki, Fars ordusunun tamamı döyüş meydanında məhv oldu, II Kir özü də yaralandı və 3 gün sonra Pasarqadda oldu. O 29 il idi ki, hökmranlıq edirdi. İran ordusunun əsas sərkərdələrinin və əsilzadələrinin muhasirəyə düşəcəyindən ehtiyat edən Harpaq tez Amorqa xəbər göndərdi ki, yubanmayıb öz ordusu ilə döyüşə qatılsın. Xəbəri alar-almaz qəhrəman Amorq özünün 20 minlik suvari ordusu ilə vəhşi massagetlərin qabağına çıxdı və onların çoxunu qırıb qalanlarını isə qaşmağa məcbur etdi. Məhz Amorqun qəhrəmanlığı sayəsində 100 mindən çox İran sərbazı ölümdən və əsir düşməkdən qurtula bildi[255] Təhmira isə hərbi dəri tuluğu insan qanı ilə doldurdu və sonra əmr etdi ki, cəsədlər içində II Kirin cəsədini tapsınlar. Massagetlər irəcin cədəini II Kirin cəsədi hesab edib çarıcanın əmr ilə, onun başını qanla dolu tuluğa salsınlar, sonra onlar o, ölü üzərində əylənərək məsxərə ilə belə dedi:

- “Sən axır ki məni incitdin, amma mən sağ qaldım və

döyüşdə səni üstələdim, sən isə hiylə ilə oğlumu ələ keçirdin və buna görə də bax indi mən səni qanla doyuzduracağam”. Bütün hekayətlərdən II Kirin bu cür ölümü haqda rəvayət mənə həqiqi gəldi” Yayılmış fərziyyəyə görə II Kir b.e.ə.530-cu ildə öldürülmüşdür. Onun ölümü mənə Plutarxın Krassin parfiyalılara məğlub olma hekayəsini xatırladır. Berosə görə II Kir öz ölümünü 9 illik hökmranlıqdan sonra “Das düzü”ndə tapmışdır ki, “daha-dayları ölkəsi”ndə yerləşir. Dah-daet tayfasının başçısı Arşak(Arşak) idi ki, o da ayrı-ayrı ölkələrdə hakimiyyətdə olmuş Arşakilər sülaləsinin əsasını qoymuşdur. II Kirin başını bədənindən ayırıb qanla dolu tuluğa salan Təhmirənin(Tomirisin) düşmən üzərində qələbəsini Herodot belə vəsf etmişdi:

- Mən sağ qaldım və döyüşdə səni məğlub etdim, sən isə oğlumu hiylə ilə tutmuşdun. Buna görə də səni, necə ki hədələmişdim, qanla doyuzduracağam”[256]. Massagetlərin qələbəsi Təhmirənin vətən sevgisindən, elinə bağlılığından, düşmənbə boyun əyməmək istəyindən doğurdu. Bu qələbə eyni zamanda qısa müddətdə neçə-neçə ölkələr fəth edən Əhəməni dövlətinin beynəlxalq nüfuzuna və imperiya iddialarına ağır zərbə vurdu. Massagetlərin II Kirin üzərində qələbəsi, həm də Qafqaz xalqlarının tarixi ənənəsinə keçərək nəsillərin yaddaşına hopdu. Qəhrəmanlıq simvoluna çevrilən Təhmirə(Tomiri)_ adı və onunla mənə eyniliyi təşkil edən Təhmraz, Teymuraz, Təhməz, Tamara kimi isimlər Qafqazda indi də yayılmaqdadır.

Tarixçi Ktesi özünü “Persika “ əsərində II Kirin ölümü haqda belə yazır:

256.Bax: Herodotos, I, 214.

Kir, kralı Amoreus olan Derbiklərə qarşı çıxdı. Fillər üzərində olan Derbiki pusqu qurdu və süvariləri çevirdi. Kir özü atından yıxıldı və İnd ölümcül yaralandı onu budun altındakı dartla. Hindlilər tərəfdə döyüştülər. Derbiklər və onları fillərlə təmin etdilər. Kirusun dostları, sağ ikən onu düşərgəyə apardılar. Farslar və dərbiklər çox idi öldürüldü, hər tərəfdə 10.000.

Amorg, Kirin başına gələnləri eşidəndə tələm-tələsik 20.000 Saka süvarisini Farsların köməyinə göndərdi. İN. Sonrakı qarşıdurmada Farslar və Saklar parlaq bir zəfər qazandılar, Derbiklərin kralı Amoreus və iki oğlu öldürüldü. 30.000 Derbiklər və 9000 fars döyüşdə yıxıldı. Və ölkə Cyrus'a təslim oldu. Kir ölümə yaxın olduğu zaman, Cambyses'in böyük oğlunu kral elan etdi, kiçik oğlu Tanioxark Baktriyanı idarə etdi, Choramnia, Parthia və Carmania xərəcədən qurtuldu. Spitamin oğullarından Spitaki Derbiklərin satrapı təyin etdi, Megaberna - Barkaniev, analarına şübhəsiz itaət etmələrini tələb edirlər. Dostluq qurmağa da çalışdı Amorgla. II Kirin ölümü ilə bağlı əfsanələrin bir neçə versiyası var. Herodot[257]onun massagetlərlə ilə vuruşaraq öldüyünü iddia edir, lakin bir çox başqa versiyanın olduğunu söyləyir. Beros[258] görə isə o dahlarla vuruşub Diodora gör[259] İskitlərin kraliçası tərəfindən tutulduğunu və dirəyə bağlanmışdır[259].Yalnız Ksenofonda görə Kuruş Təhmirə ilə döyüşdə yox yatağında ölür. Ksenofond özünün “Kiropediya” əsərində bu haqda danışarkən yenə də qeyd edir ki, II Kir yatağa düşəndən sonra öz oğlu Kambizi öz varisi təyin edib dünyadan köçür[260]

Bəxtiyarın xəyanəti nəticəsində çoxlu massaget igidləri şəhid olmuşdu və bunların sıralarında Təhmirənin(Tomirisin) əri

---

257.Bax Herodot.1,214.

258.Bax: Beros. F10

259..Bax: Diodor.2.44.2

Rüstəm və oğlu Fərqaq da xüsusi yer tuturdu. Bəxtiyar əgər vaxtında köməyə gəlsə idi, bəlkə də bu qədər massaget ölməzdi. İran sərbazlarının qaçdığını görən Təhmirə döyüş meydanına qayıtdı və Kuruşun cəsədini axtarmağa başladı. O, Sakaluru da yanına çağıraraq ona cəsədi tapmağı tapşırırdı, lakin tapa bilmədiyindən öz otağına qayıtdı. Otağa yenidən daxil olmuşdu ki, Fərhadıçəri daxil olub dedi:

- Şahzadəm, Sizi birisi görmək istəyir və o sizə vacib bir xəbər vermək istəyir.

- O kimdir belə? İndi buna vaxtım yoxdur, daha sonra! – deyər çarixə alınımın tərinə silib oturmaq istədi.

- Bu adam Fərnaqdır çarixəm! – deyər Fərhad cavab verdi.

Fərnaqın adını eşitcək Təhmirə elə bil yuxudan ayıldı, çünki o düşərgədə sağ qalanlardan biri də Fərnaq idi və o nədənsə yoxa çıxmışdı. Buna görə cəld çadırdan çıxıb onun olduğu yerə tərəf getdi və oraya çatan kimi qərribə bir mənzərə ilə rastlaşdı. Belə ki Fərnaq ağır yaralanmış və qan içində yatırdı və Təhmirə üzünü Fərhadı tutub dedi:

- Bu necə ola bilər və ona nə olub?

- Demək olar ki, bütün sümükləri əzilib və ömrünün

sonuna az qalıb! – deyər Fərhad cavab verdi və sonra isə çarixə Fərnaqa yaxınlaşıb dedi:

- Sən həmişə öz başçına sədaqətlə qulluq etmişən, amma sənənin qardaşın Rüstəm isə bizi farslara satdı və yeganə oğlumun ölümünə səbəb oldu. Sən isə uzun müddət gizlənməklə Rüstəmin bu rüsvayçılığını və satqıncılığını örtməyə çalışdın. Lakin Fərnaq əli ilə işarə edib Təhmirənin ona yaxınlaşmasını istədi. Çarixə də ona yaxınlaşdı və bu zaman ağzından qan gələn igid Fərnaq xırıltılı bir səslə dedi:

- X ə y a n ə t!!

- Nə xəyanət? kim kimə xəyanət edib? Di, tez ol danış! – deyərək Təhmirə heyvətlə Fərnaqı tutub silkələməyə başladı, sonra isə Fərnaq yenə xırıltılı bir səslə dedi:

- Şahzadəm, mən ölüm ayağındayam, bundan sonra yalan danışmaq nəyimə gərək olacaq! Lakin bil və aqah ol ki, sənə xəyanət edən qardaşım Rüstəm yox, etibar etdiyim Bəxtiyardır. Rüstəm o düşərgədə əsla qalmaq istəmirdi, lakin Bəxtiyar şahzadə oğlunuz Fərqaqı yoldan çıxartıb Rüstəmi orada qalmağa inandırır. Çünki o, Rüstəmin içkiyə düşkün olduğunu bilirdi, o bununla kifayətlənməyib bütün keçikçiləri də içirdib sərxoş etdi. Sonra isə “quduzlar” dəstəsini oradan uzaqlaşdırdı və mənə də buna inandıraraq özü ilə apardı. Lakin o mənə də yolda qoyub bir bəhanə ilə düşərgəyə qayıdaraq sərxoş olub yuxuya getmiş əsgərlərimizin ürəyinə qılınc soxub öldürdü. Daha sonra isə yanar oxla Kuruşun ordusuna işarə verdi və mən uzaqdan bu işarəni görəndə gəlib çatdım. Amma artıq gec idi və İran ordusu Rüstəm və şahzadəni mühasirəyə almışdı. Bunu fürsətə çevirən Bəxtiyar şahzadəni oyadıb onun atasının Rüstəm yox, məhz özü olduğunu deyəndə şahzadəm dəliyə dönüb onu öldürmək istədi, o da qaçıb canını qurtardı. Lakin Rüstəm şahzadəyə Bəxtiyarın yalan söylədiyini və sizin də dünyada ən təmiz və namuslu bir ana olduğunuzu deyərək oğlunuz Fərqaqın(Sparqapisin) sizə olan acığını söndürdü. Sonra isə Rüstəm mənə çağıraraq şahzadəni də mənə qoşaraq dedi ki, qaçıb aradan çıxın, mən farsları saxlayaram. Amma şahzadə özü atasından ayrılmaq istəmədi. Döyüş başlayanda Rüstəməsl cəngavər kimi döyüşür və şahzadəyə vurulan zərbələri öz bədəninə qəbul edib nəyə çəkirdi və sonda da onu oxlarla öldürüb həyatına son qoydular. Şahzadəm də atasının ölümünü görəndə özünü öldürmüşdür. Son sözüm budur ki, o etibar etdiyiniz Bəxtiyar həm oğlunuzu, həm də ərinizin ölümünə səbəb olaraq qəlbinizə eyni vaxtda iki dağ vurdu, mənə də qardaş dağı. Sonradan öyrəndim ki, o bu işdə

Kavus və Xosrovla əlbirdir və onlar məni əsir tutub neçə vaxtdır ki öz zindanlarında saxlayırdılar, lakin mən onlarla vuruşub bir yolla zindandan qaçdım. Onların əsgərləri məni təqib edib muhasirə alıdılar və öldürmək istədilər. Onlara Bəxtiyar tapşırırdı ki, Fərnaqı sağ buraxmaq olmaz, o sağ qalarsa bütün həqiqətləri Təhmirəyə çatdırar. Elə bu səbəbdən də onlar məni bu hala saldılar ,lakin mən onların öhdəsindən gələ bildim. İndi mənim son nəfəsimdir və qardaşım rüstəmin adını təmizə çıxardıqdan sonra bu dünyadan gedəcəyəm, çünki onsuz bu dünya mənim üçün dop-dolu bir yalandır, lənət ə gəlsin bu dünya! Bunları deyib igid Fərnaq gözlərini əbədi olaraq yumdu. Bütün bunları eşidən kimi Təhmirənin üzü qızardı və rəngi qaçdı və hirsdən barmaqlarını sıxaraq diz üstə yerə çöküb qışqırmağa başladı:

- Rüstəm! Rüstəm!! Rüstəəm!!! Bağışlaa məni Rüstəəm!!!! Mümkünsə məni bağışla! Sənin qarşında günahkaram! – deyib başına vura-vura şivən qopardı. Sonra ayağa durub bir müddət susdu, gözlərindən isə dayanmadan yaş gəlirdi. Bu zaman Fərhad üzünü Təhmirəyə tutub soruşdu:

- Nə etməyi əmr edirsiniz, şahzadəm?

- Əmrimi dinlə Fərhad! Heç kimə qulaq asmadan “quduzlar“ dəstəsinə sən başçılıq edərsən və mənim çadırımın girişində iki əsgər qoyarsan. Nə vaxt ki, mən qışqıranda “satqını həbs edin” onda siz girib yanımda duran o adamı həbs edərsiniz! – deyərək Təhmirə göz yaşlarını silə-silə cavab verdi.

Fərhad isə təzim edib çıxıb getdi. Təhmirə çadırda onun üçün qurulmuş taxta ləmədə oturub susurdu. Birdən ayaq səslərini eşitdi və dərhal göz yaşlarını silib dik oturdu. Bu zaman Bəxtiyar sevincək halda Təhmirənin çadırına daxil oldu. Onun əlində də kəsilmiş bir baş var idi və o üzünü Təhmirəyə tutub dedi:

- Sevgilim mənim! Budur sənin düşmənin! Dünyanın hökmdarı – mənim şahzadəm tərəfindən məğlub edilmiş II Kir!

Sonra isə o, Kuruşun(II Kirin) kəsilmiş başını bir tərəfə atıb Təhmirəyə yaxınlaşıb onu qucaqladı. Bəxtiyar o qədər yaraşlıq idi ki, onu qucaqlayanda Təhmirə öz gözlərini yumub az qala hər şeyi unudub onu bağışlayacaqdı. Bəxtiyar Təhmirənin çiyinlərini öpüslərə qərq etməyə başladı və birdən çarıça elə bil yuxudan ayıldı. O, Bəxtiyarı bir anda itələd və indi onun gözləri qəzəb və kin saçırdı və o, ani olaraq qışqırdı:

- Satqın..!, Satqını həbs edin!!

Bu anda çadıra “quduzlar” dəstəsi daxil olub Bəxtiyarı qol-boyun etdilər. Təhmirə sonuncu dəfə Bəxtiyarın üzünə baxıb onun cizgilərini ömürlük yadda saxlamaq istəyirdi. Bu vaxt içəri daxil olan Fərhad üzünü Təhmirəyə tutub dedi:

- Bununla nə etməyi əmr edirsiniz çarıçam?

- Onun başını bədənindən ayırın, ssonra dəridən bir tuluq düzəldin və bir damla qanı yerə tökmədən onun bütün qanını o tuluğa axıdın. Eşidirsiniz, bir damla da yerə tökməyin! – deyə Təhmirə qəzəbli bir səslə əmr etdi. Bunu görən Bəxtiyarın rəngi saraldı, nəsə demək istədi, amma dili tutuldu və Təhmirə əli ilə işarə edərək dedi:

- Sonra gedib Xosrov və Kavusun və Şapurun da başını bədənlərindən ayırın və onların da qanını son damlaya qədər yerə tökmədən bu tuluqa axıdın. Qoy bu üç satqının qanı biribirinin qanına qarışsın!

Fərhad təzim edib gedəndə Təhmirə yenidən üzünü Fərhad tutub dedi:

- Dayan! Bunlardan sonra Rüstəmin məzarı üzərinə gedib üzr diləyəm və siz də hazırlıqlı olun!

Şəkil. Təhmirə(Tomiris) II Kirin başını kəsərkən.

- Baş üstə çarıçam! – deyə Fərhad təzim edib çadırdan çıxdı. Onlar çıxandan sonra Təhmirə oturduğu taxtdan diz üstə yerə çöküb şivən qoparıb zarıldamağa başladı. İndi o, dünyada qardaşından başqa bütün sevdiklərini itirib tək qalmışdı. Təhmirənin səsinə çadıra daxil olan Sodia ona yaxınlaşıb başını öz çiyinə qoyub onu sakitləşdirməyə başladı. Bir müddət belə vəziyyətdə qalan Təhmirə yerdə olan İrcin kəsilmiş başını II Kirinki sanıb onu yerdən götürdü və çölə çıxıb onu başı üstə qaldırıb qışqırdı:

- “Ey II Kir! Sən qan istəyirdin! indi də nə qədər istəyirsən, iç”!
 - deyib onun başını üç satqının qanı ilə doldurulmuş tuluğa saldı. Lakin o bilmirdi ki. O baş II Kirin yox ona bənzəyən və onun paltarını geyən İrcin başı idi.

10. Antik mənbələrdə Təhmirənin mənşəyi.

Təhmirə adı İrannənşəli olub (İran dillərindən Tahmirih, Tamhmireh, Təhmirə “Cəsur”[261][262]demkdir..

Massagetlərdən və saklardan olan məşhur [263] qadın sərkərdə, Skif dövlət xanımı Sakların şahzadəsi olan Tomris/Tomirisi adı da günümüzdə qədər istifadə olunan qadın adıdır. Təhmirə haqqında əsas məlumat Herodotun “Tarix” əsərində

qorunmuşdur. Onun doqquz hissədən ibarət "Tarix" əsəri yunan-fars müharibələrinə və bu müharibələrin ətrafında baş verən hadisələrə həsr olunmuşdur. Burada qələmə alınan hadisələr dövrünün tarixçilik ənənələrinə uyğun olaraq, miflə gerçək tarixi rəvayətçilik həudurlarında yazılsa da, Herodot[264].Haqlı olaraq dünyanın ən görkəmli tarixçilərindən sayılır. Herodotun kitabında yer alan hadisələrdən biri də Əhməni hökmdarı II Kirin e. ə. 529-cu ildə öldürülməsi ilə bağlıdır. Təhmirə adını müxtəlif xalqlar özlərinə aid olan ədəbiyyatlarında öz dillərində yozaraq özünküləşdirməyə çalışırlar. Nəzərə alsaq ki, Təhmirənin(Tomirisin) yaşadığı dövrdə milli kimlik arxa planda

261.Bax: For the etymology see: F.Altheim und R.Stiehl, Geschichte Mittelasiens im Altertum (Berlin, 1970), pp. 127–8.

262. Bax: Adolf Erman: Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland, Cilt 1, Reimer, 1968, s.38.

263. Bax: Ümit Hassan, Sina Akşin: Türkiye tarihi: Osmanlı devletine kadar Türkler, Cem Yayınevi, 1987, s.14.

264.Bax: Gazanfer İltar, Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu: 2008, Cilt 1, 2009, s.37.

olmuş, bu prosesin çərçivəsi genişlənməyə davam edəcəkdir. Lakin bütün bunlara son qoymaq üçün Təhmirə haqda antik dövrlərdə yaşamış yunan mənbələrinə müraciət edərək məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq. Belə ki Təhmirə adının mənasını bilmək üçün onun qısa forması olan Toma, Tomi, Risa və bu adla bərabər yaranmış sinonim adlar olan Tomriz, Tomris, Tomira, Tamara, Damira adlarına da fikir verməkdə fayda var. Məsələn Qazax tarixçiləri Tomiris adını müsəlman Qazax adı hesab edərək onu türk mənşəli sayırlar. Onların fikrlərinə görə, Tomiris adı “temir” adından yaranmışdır ki, bu da türk dilində “dəmir” mənasını verir. Lakin Təhmirə adının sonluğundakı “ris” kəlməsinə aid heç bir izahları yoxdur və bu haqda bu günə qədər əsaslı bir fərziyə belə yürüdə bilməmişlər.. Bu adın ikinci mənası Tatar tarixçilərinə görə “tamir”dir ki, bu da tatar dilində qız adı olan “Damira” ilə eynilik təşkil edir və mənası da “dəmir” deməkdir. Ammma onlarda da adın sonluğundakı “ris” kəlməsinə aid heç bir fikir bu günə qədər meydana çıxmamışdır. Bu adın qədim yunan mənbələrindəki versiyası isə Tomirisdir və bu haqda “Tarix” əsərində qeyd olunur:

- “Təhmirə(Tomiris) massagetlərin çariçasıdır, o, b.e.ə. 579-520-ci illərdə yaşayıb və bu massaget çariçasının adı Ari adıdır. Buradan da belə bir fikir meydana çıxır ki, Təhmirə Aridirsə, onun adı da İran mənşəlidir. Herodot və onun müasirləri olan digər tarixçilər massagetləri Skif tayfası hesab edirlər. Qot tarixçisi İordan Təhmirəni qot çariçası və bir neçə əsrlər kiçik Skifiyanın Tom (hal-hazırda bu şəhər Ruminiyanın Konstansa şəhəridir) şəhərinin əsasını qoyan hesab edir. İordan özünün “Hetike” adlı tarixi traktatında bu adı Temira kimi adlandıraraq onu Tamara adı ilə eyniləşdirir. Belə ki Baqratilər sülaləsindən olan məşhur gürcü çariçası Tamara da əvvəllər skif tayfalarının yaşadıkları Skifiya torpağında hökmranlıq etmişdir.

Təhmirənin antropologiyasına və modifikasiyasına Qafqazdan Aralıq dənizinin şərq sahillərinə qədər olan arealda rast gəlmək olur. Bundan əlavə bu ad qədim əyyamlarda kahinliklə bağlı olmuşdur. Söhbət o addan gedir ki, kahinlər hər qadını belə adlandırmırdılar. Fikrimcə, antik müəlliflər daha bir neçə tanınmış amazaonkalar haqda məlumat saxlamışlar. Belə ki Ktesi qeyd edirdi ki: "saklarda Zarina adında çox güclü-qüvvətli və qətiyyətli çariça hökmranlıq edir və onun hökmranlığı dövründə çoxlu şəhərlər çiçəkləndi". Zarinanın ölümündən sonra onun təbələri "ona xeyirxahlıq və ehtiram əlaməti olaraq" onun üçün ehram formasında qızıldan sərdabə düzəltdilər. Çox maraqlıdır ki, bu şahzadənin də adı İran dillərindən tərcümədə Zarina – Zər(qızıl) "qızıl" mənasını verir. Bu baxımdan da linqvistik cəhətcə bu adların hamısı Sak-massaget mənşəyi daşıyır. Mənbələrə görə, Təhmirə(Tomiris) Madinin nəticəsi, Skif tayfa başçısı İşpakayın nəvəsi və əfsanəvi massaget hökmdarı Sıyrıanın(Sparqapıs) qızıdır.

Təhmirənin (Tomirisin) dili: Təhmirənin danışdığı doğma ana dili İran dillərindən biri olmuşdur. Tarixçi Herodotun, Strabonun və Plutarxın verdikləri məlumatlara dayanaraq demək olar ki, Təhmirənin və ümumiyyətlə, massagetlərin danışdıqları dil İran dillərinin şimal-qərb dialektinə daxil olan dillərdən biri olmuşdur. Bundan əlavə hədddən çox yayılmış versiya isə Təhmirənin və xalqınının danışdığı dil İran dillərinin şimal qrupuna daxil olan tayfaların danışdıqları dil olmuş və bu dil qrupuna aşağıdakı ölü dillər daxildir: Avesta dili, qədim Fars dili, Midiya dili, Soqd dili, Xorəzm dili, Baktriya dili, Parfiya dili və sair dilləri. Lakin Təhmirənin danışdığı dilin prototürk dili olması haqda da versiyalar var. Belə ki Murad Acan Təhmirənin və xalqınının danışdıqları dilin prototürk dili olduğunu yazır. Kamal Akişev türkoqların fərziyələrinə əsasən

qeyd edir ki, İssık kurqanlarındakı qədim türk yazıları Təhmirnin(Tomirisin) türk sübut edir. 3. Herodotun “Tarix” əsərində Böyük II Kir və Təhmirə haqda.

11.. Herodot “Tarix” əsəri. I Kitab-Kilo.

Kuruş bu xalqı istila edəndən sonra massagetləri tabe etmək fikrinə düşür. Deyilənə görə, bu massagetlər çoxsaylı və igid tayfadır. Onlar gündoğan istiqamətdə, Araks çayının o tərəfində, issedonların qarşısında yaşayırlar. bəziləri onları da İskit qəbiləsi hesab edir. Bəzilərinin danışdığına görə, Araks İstrdən böyükdür; bəziləri isə əksinə, bunu o birindən kiçik hesab edirlər. Verilən məlumata görə, Araks boyunca Lesbos böyüklüyündə çoxlu ada var və bu adalarda yay vaxtı yerdən çıxartdıqları müxtəlif köklərlə dolanan adamlar yaşayırlar. Onlar yay aylarında ağaclardan dəymiş meyvələr yığıb ehtiyat üçün saxlayırlar və orada guya xüsusi növ meyvələr gətirən başqa ağaclar da var. Massagetlər dəstə ilə bir yerə toplaşib tonqal qalayır, sonra onun ətrafında oturaraq həmin meyvələri oda atırlar. Ellinlər çaxırdan necə sərxoş olurlarsa, bunlar da yanan meyvələrin iyindən sərxoş vəziyyətə düşürlər. Ocağa çox meyvə atdıqca özləri də o qədər artıq sərxoş olurlar ki, axırda ayağa qalxıb oynamağa və mahnı oxumağa başlayırlar.

Bu tayfanın həyat təzi haqqında belə danışırırlar:

“ Araks çayı başlanğıcını Matiyena dağlarından götürür və Kuruşun(II Kir) 360 kanala böldüyü Gind çayının da öz başlanğıcını eyni dağdan aldığı xatırlatmışdıq. Araks qıvrılaraq 40 qola ayrılır ki, onun bircə qolundan başqa hamısı bataqlıqlarda itib batır. Deyilənlərə görə, bu bataqlıqlarda çiy balıq yeyib, adətən, porsuq dərisindən paltar geyən adamlar da yaşayırlar.”

Araksın tək bircə qolu açıq yerlərdən keçərək Kaspi dənizinə tökülür və Kaspi dənizi isə heç bir başqa dənizlə əlaqəsi olmayan qapalı göldür. Axı ellinlərin üzüb getdikləri Herakl sütunlarının arxasındakı Atlantik və Qırmızı dəniz adlanan dənizlər ancaq bircə dənizdir. Bunun əksinə, Kaspi dənizi tamam başqa cürdür və onun uzunluğu avarlı gəmilər üçün on beş günlük, eni isə ən geniş yerində səkkiz günlük yol qədərdir. Onun qərb hüdudu sıra dağların ən genişi və hündürü olan Qafqaza çatır. Qafqazda müxtəlif tayfalar yaşayır və onların çoxu cır ağac meyvələri ilə dolanır. Belə deyirlər ki, bu ölkədə qəribə yarpaqları olan ağaclar var. Bu yarpaqlardan rənglər düzəldərək, onu toz halına salır, su ilə qarışdırır, sonra da paltarlarının üstündə naxışlar salırlar. Bu naxışları su yuyub apara bilmir, onlar guya parçanın özünə əvvəlcədən hopdurulmuş kimi yun parça ilə birlikdə sürtülüb didilir. Bu tayfalar heyvanlarda olduğu kimi tam açıq-aşkar cinsi əlaqəyə girirlər.

Beləliklə, Qafqaz Kaspi adı daşıyan dənizin qərb həddini təşkil edir. Şərq tərəfdən isə gündoğana doğru ona sonu görünməz ucsuz-bucaqsız düzənlik birləşir. Bu böyük düzənliyin mühüm hissəsini II Kir müharibə etmək fikrinə düşdüyü həmin massagetlər tutmuşlar. II Kir bu yürüşə qaldıran çox mühüm səbəblər olmuşdur. İlk səbəb şahın anadan olmasının qəribəliyidir. Belə ki o özünü fəvqəlbəşər hesab edirmiş. İkinci səbəb də bütün müharibələrdə ona uğur nəsb olmasındadır. Axı üstünə qoşun çəkdiyi xalqlardan heç biri acı qismətdən qaça bilməmişdi. Massagetlərin mələikəsi mərhum hökmdarın arvadı olmuşdur və onun adı Təhmirə idi. II Kir guya evlənmək təklifi ilə ona elçilər göndərmişdi. Lakin Təhmirə(Tomiri) Kuruşun heç də ona evlənmək üçün elçi göndərməyib, bəlkə massagetlərin hakimiyyətini ələ keçirməyə çalışdığını başa düşərək onu rədd eləyir. O zaman hiylə ilə məqsədinə çata

bilməyən II Kir açıqcasına massagetlərin üzərinə müharibəyə gedir. Şah ordunun Arasdan keçməsi üçün ponton körpülər düzəldilməsini, körpüləri təşkil edən gəmilər üzərində isə qüllələr ucaltmağı əmr edir.

Kirin qoşunu həmin işlərlə məşğul olarkən Təhmirə Kirə bu sözləri çatdırmağı buyurur: "Midiyalıların şahı! Öz niyyətindən əl çək. Axı düzəltdiyin bu körpülərin sənə xeyri dəyib-dəyməyəcəyini əvvəlcədən bilə bilməzsən. Burax bunları, öz səltənətində şahlıq elə, bizim də öz taxtımızda hakimiyyət sürməyimizin paxıllığını çəkmə[265]. Amma qalanı ilə birlikdə çaya doğru geri çəkilməliyik. Əgər mən (bütün düşüncələrimdə) yanılmıramsa, onda düşmənlər bu qədər bol yeməyi görüb oradakı qoşunumuzun üstünə tökülüşərlər və bununla da bizim böyük şücaət göstərməyimiz üçün imkan yaranar". Məsləhətçilərin fikirləri belə haçalanır. II Kir da birinci mülahizəni rədd edib Krezin məsləhətini bəyənir. Şah əmr verir ki, Təhmirənin geri çəkilməli olacağı ona xəbər verilsin, çünki şah özü onun torpağına keçmək fikrindədir. Mələkə sözünün üstündə durub (qoşunu ilə birlikdə) geri çəkilir. II Kir Krezi özünün vəliəhd elan etdiyi oğlu II Kambizə tapşırır. Şah bununla yanaşı oğluna təkidlə təlqin edir ki, (massaget torpağına keçmək və yürüşə başlamaq uğursuz olarsa), Krezə hörmət göstərib onu himayə etsin. II Kir belə tapşırıqlar verib, Kambizlə Krezi mürəxxəs edir və onları Parsaya göndərir, özü isə qoşunla birlikdə çayı keçməyə başlayır. Araz çayını keçəndən sonra II Kir massaget torpağında belə bir yuxu görür və şahla belə gəlir ki, deyəsən o, Güştəspin böyük oğlunu görüb. Bu oğlanın da çiyinlərində qanadlar bitib, bir qanadı Asiyaya, o biri Avropaya

---

265.Bax: Herodot "Tarix" əsəri. I Kitab-Kilo.201, 202,203, 204, 205. 206,207..

kölgə salır. Arsam oğlu Güştəspin də ən böyük övladı Ahamənlər nəslindən Dara idi ki, o vaxt iyirmi yaşlarında bir gənc idi (və bu gənc hələ yeniyetməliyindən hərbi xidmətə yaramadığı üçün Parsada qalmışdı). Kuruş ayılıb gördüyü yuxunun mənasını düşünməyə başlayır və şah belə hesab eləyir ki, yuxunun mühüm mənası var. Sonra o, Güştəspi gətirməyi buyurur və təkidlə ona deyir: "Güştəsp, sənin oğlun mənim və hökmranlığımın əleyhinə fitnə-fəsad üstündə ifşa olunmuşdur. Mən bunu dəqiq bilirəm və haradan törədiyini sənə deyəcəyəm. Allahlar məni himayə edirlər və məni təhdid edən bəlanı əvvəlcədən mənə açırlar. Bax, dünən gecə mən sənin böyük oğlunu yuxuda gördüm və gördüm ki, çiyinlərində bitmiş qanadların biri Asiyanın, o biri Avropanın üstünə kölgə salır. Mənim yuxumdan hər halda tamamilə aydın olur ki, oğlun mənə sui-qəsd hazırlayır. Ona görə də mümkün qədər tezliklə Parsaya qayıt və mən düşmən ölkəsini tabe edib geri, evə qayıdana qədər onu mənim qarşımda cavab verməyə hazırla". Kuruş(II Kir) Daranın onun əleyhinə xəyanət fikrinə düşdüyünü güman edərək belə deyirdi. Amma allahlar bu yuxu vasitəsi ilə hökmdarın özünün Massaget torpağında öldürüləcəyini və şahlığın Daraya keçəcəyini açmaq istəyirdilər. Güştəsp isə şaha belə cavab verir: "Şahim,sənin ömrünə qəsd edən fars kaş ki, heç doğulmasın. Belə bir fars varsa, o, tezliklə məhv olacaqdır. Axı, farsları qul vəziyyətindən azadlığa sən çıxartmısan, özgə xalqlara bac verənləri hamının ağası eləmişən. Oğlumun iğtişaş fikrinə düşdüyünü yuxuda görmüsənsə, onda mən onu sənə ixtiyarına verərəm: onunla istədiyini kimi rəftar elə!"-deyə Güştəsp şaha belə cavab verir. Sonra o, Aras çayını keçərək Parsaya qayıdır ki, (Kuruşu yarıtmaq üçün öz oğlunu keşikçilərin nəzarətində saxlasın). II Kir da bu dəmdə qoşunla birlikdə bir günlük məsafə qədər Arasın o tayına irəliləyib, sonra Krezin məsləhət gördüyü kimi hərəkət eləyir. Şah həmin yerdə ancaq zəif döyüşçülər

qoyub, qoşunun ən yaxşı hissələri ilə yenə Arasa doğru çəkilir. Onda massaget qoşununun üçdə bir hissəsi Kuruşun qoyub getdiyi döyüşçülərə hücum edib, cəsurcasına müqavimət göstərmələrinə baxmayaraq onları qırır. (Qələbədən sonra) massagetlər farsların qərargahında qalmış yeməkləri görüb kef etməyə başlayırlar. Doyunca yeyib çaxır içir, sonra yıxılıb yatırlar. Bu vaxt farslar gəlib düşmənin böyük hissəsini qırır, xeyli də əsir alırlar. Əsirlər içərisində Təhmirənin oğlu, massagetlərin sərkərdəsi Fərqap(Sparqapis) də vardı. Hökmdar Təhmirə öz qoşununun və oğlunun taleyindən xəbər tutub Kuruşun hüzuruna belə sözlərlə xəbər aparmaq üçün adam göndərməyi buyurur:

"Ey qana susamış, Kuruş(II Kir)! Bu qələbənlə öyünmə! Sən mənim oğluma şərəfli döyüş zamanı silah gücünə deyil, dəmi başınıza vuranda sizin özünüzü də ağılsızlaşdıran, (içdikcə) farsların nalayiq nitqlər seli püskürməyə başladığı üzüm tənəkinin meyvəsi sayəsində əsir etmişən! Bax bu acı vasitəsi ilə, hiyləgərliklə qalib gəldin. Bu belə! İndi də mənim xeyirxah məsləhətimə qulaq as: oğlumunu mənə ver və massaget qoşununun üçdə bir hissəsini həyasızlıqla məhv etməyə nail olsan da, mənim torpağımdan sağ-salamat çıxıb get. Belə eləməsən, massagetlərin tanrısı Günəşə and içirəm ki, nə qədər acgöz olsan da, səni, həqiqətən, qanla doyduracağam". Lakin II Kir cariçinin sözlərinə heç məhəl qoymur. Çaxırın dəmi hökmdar Təhmirənin oğlu Fərqapın başından çıxandan sonra, o özünün müsibətli vəziyyətini anlayıb buxovdan azad olunmasını II Kirin xahiş edir. Azad olunan və əlləri açılan şahzadə dərhal özünü öldürür. O məhz belə həlak olur. Təhmirə isə II Kirin onun məsləhətinə qulaq asmadığını görərək bütün ordusu ilə farslara hücumu keçir.

Mən belə hesab edirəm ki, barbarların öz aralarındakı vuruşmaların ən kəskinini bu döyüş olmuşdur. Yeri gəlmişkən

deyim ki, o döyüşün gedişi haqqında öyrəndiklərim bunlardır. Deyilənə görə, əvvəlcə rəqiblər qarşı-qarşıya durub uzaqdan ox atmışlar. Ox ehtiyatı qurtarandan sonra xəncər və nizə çəkərək əlbəyaxa döyüşə atılmışlar. Düşmənlər uzun müddət vuruşmuş və heç bir tərəf geri çəkilmək istəməmişdir. Nəhayət, massagetlər qalib gəlmişlər. Demək olar ki, bütün fars qoşunu döyüş meydanında qırılmış, Kuruşun özü də həlak olmuşdur. O, tam 29 il şahlıq etmişdir. Təhmirə də çaxır tuluğunu insan qanı ilə doldurtdurub, öldürülmüş farslar arasında II Kir meyitini tapmağı buyurmuşdur. II Kirin meyiti tapılanda hökmdar onun başını tuluğa soxmağı əmr etmişdir. Bundan sonra o, ölünü təhqir edərək belə söyləməyə başlamışdır:

- "Mən sağ qalıb, döyüşdə səni məğlub etsəm də, sən oğlumu hiyləgərcəsinə əsir almaqla, hər halda, məni məhv etmişən. Buna görə də əvvəlcədən hədələdiyim kimi bax, indi səni qanla doydururam". II Kirin ölümü haqqında çoxlu hekayətlər içərisində bu mənə daha gerçək göründü. Massagetlər də iskitlər kimi geyinirlər və iskitlərə oxşar həyat sürürlər. Onlar süvari və piyada qoşun dəstələrində vuruşurlar (həm atlı, həm piyada). Onların da, adətən, yayları, nizələri və döyüş baltaları var. Onların hər şeyi qızıl və misdəndir. Amma onlar bütün nizələrin, oxların və döyüş baltalarının metal hissələrini misdən hazırlayıb, baş geyimlərini, kəmərlərini və aşırmalarını qızilla bəzəyirlər. Atlara da yaxalıq sayacağı mis zireh taxırlar. Üzəngilərə, yüyən ağızcıqlarına və üzülklərə qızıldan bəzək vururlar. Onlarda dəmir və gümüş heç işlədilmir, çünki bu ölkədə həmin metallara qətiyyənlə rast gəlinməz. Bunun əvəzinə orada mis və qızıl boldur.

Massagetlərin adətləri barədə bunları demək lazımdır: onlarda hər kişi ancaq bir arvad alır, amma bu arvadlarla hamılıqla yaşayırlar. Axı ellinlərin iskitlərdəki bu adət haqqında hekayətləri daha çox massagetlərə aiddir. Belə ki bir massaget

hər hansı bir arvada meyl salanda özünün sadağını onun alaçığından asıb həmin qadınla arxayınasına əlaqəyə girir. Massagetlər insan ömrü üçün heç bir hədd qoymurlar. Lakin onlarda kimsə lap qocalana qədər ömür sürərsə, onda bütün qohumları yığılıb qocanı qurban kəsirlər, ətini də başqa qurbanlıq heyvan əti ilə birlikdə bişirib yeyirlər. Belə ölüm onlarda böyük xoşbəxtlik sayılır. Hər hansı xəstəlikdən ölmüş adamı isə yeməyib torpağa tapşırırlar. Bununla yanaşı, yaşlı olub xəstəlikdən ölənləri qurban kəsmək mümkün olmadığı üçün bu bədbəxtlik sayılır. Massagetlər taxıl əkmirlər, maldarlıqla və balıq ovlamaqla (Aras çayında isə balıq son dərəcə boldur) dolanırlar, bir də süd içirlər. Onların səcdə etdikləri bircə allah var ki, o da Günəşdir. Onlar Günəşə at qurbanı kəsirlər və bunun da mənasını belə yozurlar ki, ən sürətli allaha dünyada ən iti yerişli heyvanı qurban vermək lazımdır. Lakin qədim mənbələrin bir qismi böyük Kuruşun(II Kirin) Təhmirə ilə(Tomirislə) döyüşdə heç də həlak olmadığını bildirirlər və bunu bir neçə antik mənbələr təsdiqləyir. Belə ki Herodotla bərabər digər antik müəlliflər də özlərinin əsərlərində böyük Kuruşun(II Kirin) çariça ilə döyüşdə əsla ölmədiyini dönə-dönə qeyd edirlər. Onlardan biri Artakseks Mnemonun həkimi və antik tarixçi Ktesi qeyd edir ki, “Böyük Kir (Kuruş) Dərbint tayfaları ilə döyüşdə ağır yaralanır və aldığı bu ağır yaradan üç gün sonra Pasarqad şəhərində vəfat edir.”

Azərbaycanın şimalındakı dəmir qapı Dərbənd sözü də ehtimal ki, Dərbint tayfa adı ilə bağlıdır. Çünki farsca Dərbənd sözü “Dər səddi” kimi də mənalənir. Belə ki Dərbint tayfası II Kiri qaçmağa məcbur edir və bu qaça-qaçda böyük II Kir arxasından gələn atlıların təkanı ilə atdan yerə düşüb ağır yaralanmış və bu da sonradan onun ölüm səbəbi olmuşdur. Babil tarixçisi Beros təsdiq edir ki, böyük II Kir Dah tayfaları ilə döyüşdə həlak olub. Ölümündən sonra da II Kir özü tərəfindən

əsasını qoyulan İranın paytaxtı Pasarqad şəhərində dəfn olunub və məzarı günümüzdə qədər qalmaqdadır. Digər geniş yayılmış məlumatlardan biri də böyük Kirin e.ə. 530-cu ildə öldüyüdür və onun ölüm əhvalatı Plutarxın əvvəllər qeyd etdiyi Krezin parfiyalılarla döyüşdə ölüm səhnəsi ilə eynilik təşkil edir. Lakin tarixçi Berosun dediklərinə görə, böyük Kir özünün doqquz illik hakimiyyətindən sonra “das düzündə” (dahlar ölkəsində ölmüşdür[266]). Bu tayfaların başçısı müxtəlif ölkələrdə hökmdarlıq etmiş Arşakilər sülaləsinin banisi olan Arşak Daparan olmuşdur. Bundan əlavə bütün oriyentlər böyük Kirə Tomirisin döyüşdüyü yerin Azərbaycanın Lerik rayonu ərazisində - Nodə (Noda) yaşayış yeri ərazisində “Kiri kıştə vırə” adlı yerində (talışcadan tərcüməsi “Kirin öldürüldüyü yer” deməkdir) olduğunu göstərir. Nodə yaşayış yeri yerli əhəmiyyətli arxeoloji abidədir və Leik rayonunun Nodə kəndi ərazisində yerləşir. Yaşayış yerinin tarixi XII-XVI əsrlərə təsadüf edir. Böyük sahəni tam əhatə edən və qədim dövürlərdə məskunlaşan insanların qəbiristanlığı yerləşir və çayların qovuşan sahəsinə yaxın olan hündür təpədə “Linətibə” (Lin türbəsi) adlı bir ziyarətqah yeri var. Bu yer yerli sakinlər tərəfindən “Kiri kıştə vırə” yəni “Kirin öldürüldüyü yer” adlandırılır. Ehtimal ki, burada İranın əhəmənilər sülaləsinin yaradıcısı olan Kuruş nəzərdə tutulur. Tarixi mənbələrə görə o, Massaget çariçası II Tomris tərəfindən Kür çayının yaxınlığında qətlə yetirilib. Abidənin inventar nömrəsi 1474, sistem kodu isə AJA001496-dır. Bu abidə də böyük Kuruşla(II Kirə) Təhmirənin(Tomirisin) döyüşdüyü yerin və ərazinin orta Asiya yox, məhz indiki Talış ərazisi olduğunu sübut edir[267]

266. Вах: Herodot’тарих” əsəri. ImHissə-Kilo.35-37.

267. Вах: 2. Б. А. Тураев. История Древнего Востока. II. Л. , 1954, с. 118

12.Qələbə əzmi.Kirin ağır yaralanıb Pasaqadda ölməsi

Beləliklə, çadırdan çıxan Təhmirə hündür bir kurqanın üstünə çıxıb qışqırdı:

- Ey massagetlər, yaxın gəlin!

Hamı Təhmirənin çağırışına uyğun olaraq onun ətrafında dairə şəklində yığışdılar və onun nə deyəcəyini diqqətlə izlədilər. Hamının yığışdığını görən çariça əlindəki qanlı tuluğu göyə qaldıraraq dedi:

- Sol əldə tutduğum bizə xəyanət edən və minlərlə sakın ölümünə səbəb olan üç satqının – Kavus, Xosrov və Bəxtiyarın qanı ilə doldurulmuş qanlı tuluq, sağ əlimdəki isə onları satın alıb torpaqlarımıza soxulan və yaxınlarımızın ölümünə səbəb olub onları əbədi olaraq bizdən alan dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı Kirin kəsilmiş başıdır,– deyə çariça sağ əlindəki II Kirin başı zənn etdiyi İrəcin başını sol əlindəki qanlı tuluğa salıb dedi:

- Sən ey dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı böyük II Kir! Sən qan istədin və neçə-neçə canlar alıb onların qanını içib doymadın, indi isə o çox sevdiyin qandan doyunca iç! – deyə Kirin kəsilmiş başını qanla dolu tuluğa soxdu. Bu zaman bütün saklar qılınclarını göyə qaldırıb Təhmirəni alqışlamağa başladılar və Təhmirə yenə üzünü saklara tutub dedi:

- Bu gündən başlayaraq tarix bu yeri “Kiri koştə”- Kirin öldürüldüyü yer kimi anacaq. Hər zaman biləcəklər ki, Babil, Misir, Lidiya və Yunan dövlətlərini öz ayaqları altında əzən dünyanın dörd tərəfinin hökmdarı olan II Kiriməhz burada öldürüblər və bununla da onlar öz əcdadları ilə fəxr edəcəklər!

Çoxlarının Təhmirə ilə döyüşdə öldürüldüyünü zənn etdikləri II Kir əslində orada sadəcə yaralanmış və sonradan Pasaqada aparılaraq orada dəfn edilmişdir. Qədim mənbələrin bir qismi böyük II Kirin – Təhmirə ilə döyüşdə heç də həlak

olmadığını bildirirlər və bunu bir neçə antik mənbələr təsdiqləyir. Belə ki Herodotla bərabər digər antik müəlliflər də özlərinin əsərlərində böyük II Kirin – Təhmirə döyüşdə əsla ölmədiyini dönə-dönə qeyd edirlər. Onlardan biri də Artakseks Mnemonun həkimi və antik tarixçi Ktesi qeyd edir ki, II Kir - Dərbint tayfaları ilə döyüşdə ağır yaralanır və aldığı bu ağır yaradan üç gün sonra Pasarqad şəhərində vəfat edir.

- Ölümündən sonra da II Kir özü tərəfindən əsası qoyulan İranın paytaxtı Pasarqad şəhərində dəfn olunub və məzarı da günümüzə qədər qalmaqdadır. Digər geniş yayılmış məlumatlardan biri də böyük II Kirin e.ə. 530-cu ildə öldüyüdür və onun ölüm əhvalatı Plutarxın əvvəllər qeyd etdiyi Krezin parfiyalılarla döyüşdə ölüm səhnəsi ilə eynilik[268] təşkil edir. Lakin tarixçi Berosun dediklərinə görə II Kir özünün iyirmi doqquz illik hakimiyyətindən sonra “das düzündə” (dahlar ölkəsində) ölmüşdür[.

Bu tayfaların başçısı müxtəlif ölkələrdə hökmdarlıq etmiş Arşakilər sülaləsinin banisi olan Arşak Daparan olmuşdur. Tarixçi Ktesi Fars hökmdarı Artakserksin həkimi olmuş tarixçi Memnonun 399-cu ilə qədər yazdığı “farsların tarixi” adlı kitabına əsaslanaraq yazır:

“II Kir əslində Dərbint tayfaları ilə döyüşdə ağır yaralanır və bu yaradan yalnız üç gün sonra ölür. Ona görə Kuruşun(II Kirin) cəsədi İranın Pasarqad şəhərində onun üçün tikilmiş movzaleydə dəfn olunmuşdur”. Belə ki Makedoniyalı İskəndər IV əsrdə İrani işğal edərkən Pasarqada gəlir və II Kirin movzaleyini də ziyarət edir. Bu movzaley İranın indiki Darabşəhr adlı nahiyəsinin “Qala-i dərə” adlı yerdə yerləşir və indi onun qalıqları qalmışdır Budur! Uzun bir karvan İranın cənubuna doğru hərəkət edir,

---

268..Bax: Aqşın Mistanlı.Cənub Bölgəsinin Abidələr Ensiklopediyası.Bakı-Adiloğlu-2018.səh.275.

yaralanmış II Kiri Pasarqada doğru aparırlar. Karvanın qabağında gedən Harpaq arabir ortada gedən kəcavəyə yaxınlaşır və pərdəni qaldırıb içəri boylanaraq kəcavədəki həkimdən soruşur:

- Həkim, vəziyyət nə yerdədir?
- Bir o qədər də yaxşı deyil! – deyə həkim cavab verdi.
- Niyə ki? – deyə Harpaq soruşdu.
- Çünki ox zəhərlidir, buna görə də onu halsız edir və belə getsə, tezliklə zəhər onun bütün bədəninə yayılır! - deyə həkim cavab verdi.
- Ayılıb, yoxsa hərəkətsiz yatır? – deyə Harpaq soruşdu.
- İlk öncə vəziyyəti yaxşı idi, lakin zəhər yayıla-yayıla hərəkətsiz olaraq yatır. Amma arada çarıçamızın və Kambizin adını sayıqlayır və bu gedişlə yolda keçinə bilər! - deyə həkim cavab verdi.
- Həkim, çalış onu Pasarqada qədər canlı tut, əgər yolda ölərsə, onda hamı onun müharibədə Təhmirə(Tomiris) tərəfindən öldürüldüyünü düşünər! - deyə Harpaq soruşdu.
- Çalışaram! - deyə həkim cavab verdi.

Belələcə onlar yollarına davam etdilər və yaralı Kiri Pasarqada doğru apardılar.

Birinci hissənin sonu!

Əsərdəki tarixi və əfsanəvi şəxsiyyətlər.

1. Spako(İşpakay) - İşpakai, M.Ö. 679-674 / 673 hadisələrinə həsr olunmuş Aşşur mixi yazılı mətnlərindən tanınan İskitlərin ilk tarixi rəhbərinin adıdır. e. İşpakai İskitləri, Midiya, Urartu və Manna krallığı ilə ittifaqda Aşşuraya qarşı müharibədə iştirak etdilər. Tarixçilər arasında İşpakai adının etimologiyası ilə bağlı mübahisələr var. Xüsusilə, bu İskit padşahının adının belə gələ biləcəyi barədə fikirlər bildirilir: 1. sirr. İskpakâi / İspakâ'a / Ispakâia İskitdən. Aspak - "atlı, atlı" (bənzər bir ad Tanais epiqrafiyasından bilinir); 2. Aşşur. Spākāya> (I) spakai (a) İran Spaka'dan - "köpək", Polien tərəfindən ötürülən folklor hekayəsində, kimmerlərin "ən cəsur köpəklər" in köməyi ilə necə məğlub edildiyi barədə öz əksini tapmış ola bilər. Qədim iranlılar arasında it və qurd güc və hərbi şücaət anlayışları ilə əlaqəli hörmətli heyvanlar idi. Bəziləri, İskit dilində spaka sözünün mövcudluğunun təsdiqlənmədiyini və kuti sözünün ona uyğun gəldiyini düşünür. Bununla birlikdə, İskəndəriyyə Hesychius lüğətində şərhçilərin İran spakası ilə müqayisə etdiyi "αγαθη" ("İskit'te bir köpək" olduğu izahı ilə) sözündən bəhs olunur.

2. Partatua (Bartatua, at Herodotus Prototius) (~ 673 - 645-ə qədər) - Qərbi Asiyada yürüşlər zamanı İskitlərin kralı. Eramızdan əvvəl 673-cü illərdə İşpakai ölümündən sonra İskitlərə rəhbərlik etmişdir. e. Əsasən Assuriya mixi yazılı mətnlərindən məlumdur. Mixi sənədlər arasında tanrı Şamaşın vəkilinə bir müraciət məlumdur: "İskitlərin kralı Partatua, Esarhaddonə bir qasid göndərdi ... əgər Aşşur kralı Esarhaddon, İskitlər kralı, kralın qızı arvadına Partatua verərsə, ittifaqın padşahı Partatua, söz sadıqdir, dincdir, dostluq sözü Aşşur kralı Esarhaddonə sədaqət əhdini həqiqətən yerinə yetirəcəyini söyləyəcək ...". Partatua ilə Esarhaddonun qızı arasında sülalə bir evliliyin bağlanması barədə birbaşa məlumat yoxdur, ancaq dolayı məlumatlar bu fərziyyəni dəstəkləyir (İskitlər, Assuriyanın bu müharibəyə daha çox son qoymasına imkan verən Manna, Median padşahları, Kimmerlər daxil olan Assuriya əleyhinə koalisiyanı tərk etdilər). onun üçün daha az məqbul olan şərtlər və daha sonra müttəfiqləri kimi çıxış etdi). Assyr adının etimologiyası. Avestdən Partatua / Bartatua. Parađāta - "üstünlük təşkil edir, başında yerləşdirilir". IM Dyakonov, bu etimologiyanın mümkünlüyü ilə razılaşaraq ir. Partatava . Partatua təxminən eramızdan əvvəl 645-ci ildə öldü və İskit kralının taxtını oğlu Madiy miras aldı . Qeydlər V.V.Latışev. Qədim yazıçıların Skifiya və Qafqaz haqqında əsərləri. VDI, 1947. Dyakonov I. M. Midiya tarixi. Phil. Üz. SPbSU, SPb, 2008 S. V. Kulland. Bir daha İskit dili haqqında. Orientalia və Classica. Şərqi Kültürləri və Qədimlik İnstitutunun əsərləri. Sayı VI.2005. F.X. Gutnov // İskit Portretləri

3. Madiy (təxminən e.ə. 654-625) - Kiçik Asiyadakı yürüşlər zamanı İskitlərin kralı, oğlu və böyük ehtimalla Prototiusun varisi . Madiy dövründə, İskitlər Assuriya ilə döyüşən Midiya'yı (təxminən e.ə. 653/652) fəth etdilər, bundan sonra Kiçik Asiyada bir sıra qələbələr qazandılar, burada digər qəbilələrlə birlikdə kimmerləri məğlub etdilər (təxminən e.ə. 645). , hər zaman Assuriyanın müttəfiqləri rolunu oynayır . Misirə getdikləri yerdən Şərqi Aralıq dənizinə, Suriyaya və Fələstinə yirtici bir

kampaniya apardılar, amma Firon I Psammetichus onları hədiyyələrlə aldı (geri dönrək İskitlər Ascalon şəhərində bir məbədi qarət etdilər) (Ger., Tarix, I, 105) (alternativ bir nöqtə də var) görünüş, Herodotun qeyd-şərtsiz tənqidi üzərində qurulmuşdur). Həm də qayıdarkən Ninevanı, Urartu və Teişebaynını götürdü. Lakin Babil əleyhinə yürüşə hazırlaşarkən, xaincəsinə Median kralı Cyaxar tərəfindən öldürüldü. Herodot (Tarix, I, 106) İskitlərin hökmranlığını mənfi şəkildə təsvir etdi (Midiya sözlərindən). İyirmi səkkiz il ərzində İskitlər Asiyanı idarə etdilər və bu müddət ərzində təkəbbür və nifrətlə doldular, hər şeyi dağıtdılar. Çünki hamıdan tutduqları hər kəsdən bir xərac almağı ilə yanaşı, ölkəni gəzərək hər kəsin sahib olduqlarını taladılar. Madiy adının etimologiyası - Yunan. Avestdən aəduşç. mantu - "məsləhətçi; hökmdar ". Links Gutnov F. Kh.Scythian portretləri.

4.Taliya - Antik yunan mənbələrində Kaspi dənizi ilə dağlar arasındakı əraziyə verilən adı. Bu adla bərabər oradakı dağlar Taliya dağları və əhalisinə isə taliyalılar adı verilmişdir. Taliya və Taliyalılar adını ilk dəfə antik yunan tarixçisi Hekatey Miletli özünün "Yerin tədqiqi" əsərində işlətməmişdir. Bu ərazi indiki Azərbaycan respublikasının cənub-şərqində yerləşən Talış zonası ilə uyğun gəlir. Ehtimal ki, Talış adı da buradan əmələ gəlmişdir. Çünki talış adının mənası da talalı və ya taliyalı deməkdir.

5.Saklar.- Şərqi Avropadan tutmuş Orta Asya çöllərinə qədər ərazidə yaşamış irandilli tayfalar . Onları türkdilli hesab edən tarixçilər də var.

6.Sakastan - Bu yazı insanlar haqqında. Sözü digər mənalara üçün Saki-yə baxın. Saki Yerləşdirmə Orta Asiya, Sincan, Hindistan Yarımadası, Xorasan X-XI əsr öldü? Arxeoloji mədəniyyət Andronovo mədəniyyəti, Srubnaya mədəniyyəti Saki dili Din Scytho-Sarmatian İran xalqlarına daxildir Xeyrixah xalqlar İskitlər, Sarmatlar, Massagetlər Hind-İskitlər etnik qrupları Mənşə Hindistan-İrənlilərdir Commons:logo.svg Wikimedia Commons-da media Eramızdan əvvəl 170-ci ildə Orta Asiya BC: İskitiya, Margiana, Parfiya, Soqiana, Xorazmiya Sakas-tigrahauda Skunha kralı. Eramızdan əvvəl VI Dariusun Behistun kitabəsinin relyefi e. Saki (Qədim Fars Sakā, Köhnə Yunan Σάκαι , Latin Sacae) İran dilli qrupun toplu adıdır eramızdan əvvəl I minilliyə aid köçəri və yarı köçəri qəbilələr. e. - ilk əsrlər e. qədim mənbələrdə. Adı İskit saka - 'maral' sözü qayıdır (müqayisə Oset sag 'maral'). Sakinin həm qədim müəllifləri, həm də müasir tədqiqatçıları, Massagetlərlə birlikdə İskit xalqlarının şərq qolları hesab olunurlar . Başlanğıcda, Saki, Avestan turları ilə eyni görünür; Pəhləvi mənbələrində Turlar onsuz da türk tayfaları kimi başa düşülür. Əhəmənilər kitabələrində bütün İskitlərə "Sakalar" deyilir[icazəsiz mənbə?]. Saki, Andronovo mədəniyyətlərinin Timber və Alakul variantlarının qədim daşıyıcılarının nəslindən hesab olunur .Orta Asiyanın Saka əhalisi Andronov antropoloji tipi əsasında formalaşır. Beləliklə, antropoloji məlumatlar, irandilli sakların və savromatların Andronovskaya ilə mədəniyyətinin retrospektiv metodla əldə etdiyi davamiyyəti barədə nəticəni təsdiqləyir

Qədim fars yazılarında Sakların üç qrupu qeyd olunur: Saki-paradaraya, "dəniz kənarında (çayın kənarında)", ehtimal ki, Qara dənizin qərb tərəfində Yunanlar və Trakyalılar arasında), Saki-tigrahauda, ("sivri papaqlarda"), Saki-homavarga, (

“7.Assuriya və ya Aşşur – Orta Tunc dövründə Yuxarı Dəclə çayının ətraflarında yerləşən ərazi. Adı burada mövcud olmuş qədim Aşşur (akkadca: Aššur; ərəbcə: آشور Aššūr; yəhudicə: אשור Aššūr) şəhəri ilə bağlıdır. Daha sonralar, Aşşur İmperiyası Yaxın Şərqdə, Misirdə və Anadoluda böyük əraziləri tərkibinə daxil edən qüdrətli bir dövlətə çevrilmişdir. Aşşur (Assuriya) dövləti – Babildən şimalda yaranmışdır. Bu dövlət b.e.ə. VIII-VII əsrlərdə güclü dövlət olmuşdur. Babil, Suriya, Fələstin əraziləri Aşşur tərəfindən işğal olunmuşdur. E.ə. 605-ci ildə Aşşur dövləti Babil və Midiya tərəfindən süquta yetirildi və torpaqları iki dövlət tərəfindən bölündü.

8.Sokolotlar - Çipləndi İskitlərin öz adlarını niyə sökdülər? və kölənin köhnə slavyan dilində bir dairə olduğuna dair izahatlar? İskitlərin İran dilçiliyinə gəldikdə, Hind-Avropa ailəsindəki Hind-İran dillərinə Arya dilçiliyi deyilir, lakin bir çox elm adamı (Kurgan nəzəriyyəsinin tərəfdarları) əslində bu qədim Aryalıların Aryan dilini İrana gətirdiklərinə inanırlar və minilliklərdən sonra, bizim dövrümüzə, bunu düşünməyə və birləşdirməyə başladılar. İran ilə. Və böyük bir İran dili məktəbi olduğu üçün Aryanlar səbəbi təsir ilə qarışdıraraq İranla səhv salmağa başladılar. Yəni İskitlər Aran dilində danışdılar, sonra İrana və Hindistana yayıldı 183.89.195.6 16:20, 23 iyun 2015 (UTC)

9.Kiaksar – Midiya hökmdarı. Kiaksar (yunanca: Κιαξάρης, qəd. fars:Uvaxşatra[2]; e.ə. VII əsr, Ekbatan, Həmədan – e.ə. 585[3]) – hökmdar Fraortanın oğlu, Midiyanın üçüncü və ən qüdrətli hökmdarı. Prof. Q. Qeybullayevin "ilk böyük türk"[6] adlandırdığı Kiaksarın hakimiyyəti dövründə Midiya şərqin ən güclü dövlətinə çevrilmişdir.

10. Tanais.- Antik Mənbələrdə Don çayının adı.

11.İşqular - “İskitlər” yunanlar tərəfindən Şimali Qara dəniz bölgəsində və Şimali Qafqazda yaşayan, İran dilində danışan və maddi mədəniyyətləri müəyyən xarakterik xüsusiyyətlərə malik bütün köçərilərə verilən ümumi bir ad idi. Ancaq bu termin bu qəbilələrin heç biri üçün öz adı deyildi. Onlardan fərqli olaraq, Qərbi Asiyanı işğal edən bir tayfa üçün "İskit" (skuða) öz adı olmalı idi. 12. Təngsər – Skif çarı Madinin qardaşı, Antik yunan mənbələrində adı Toksar kimi çəkilir.

13. Spargapis - (qədim yunan Σπαργαπίτης; e.ə. 530-cu ildə vəfat etmişdir) - Fars şahı Böyük Kir tərəfindən tutulan və intihar edən Massaget komandiri kraliça Təhmira(Tomirisin) oğlu.

14.Təhmira(Tomiris) - Tomris (İran dillərindən Tahmirih, Cesur[1], Türkcə: Temir - "Dəmir"; e.ə. VI əsr – e.ə. VI əsr) — Massagetlərdən və saklardan olan məşhur peçeneq[3] qadın sarkərdə, skif dövlət xanı. Sakların şahzadəsi olan Tomris/Tomarisin adı da günümüze qədər istifadə olunan qadın adıdır.

15. Xaştadsara – Massagetlərin ölkəsində mənbələrdə adı çəkilən dağ – Talış dağlarının Həştadsər silsiləsinin adına uyğun gəlir.

16.Pxaştadsara – Massagetlərin ölkəsində mənbələrdə adı çəkilən dağ - Talış dağlarının Peştəsər silsiləsinin adına uyğun gəlir.

17.Kxazyardata – Massagetlərin ölkəsində mənbələrdə adı çəkilən dağ – Talış dağlarının Qızıyurdu silsiləsinin adına uyğun gəlir.

18. Qaydarata – Massagetlərin ölkəsində mənbələrdə adı çəkilən dağ – Talış dağlarının Göydərə silsiləsinin adına uyğun gəlir.

19. Kamakarda - Massagetlər ölkəsində mənbələrdə adı çəkilən dağ – Talış dağlarının Gömürqöy silsiləsinin adına uyğun gəlir.

20. Abi tayfası - Abii (qədim yunan Αβιοι) - öz səfirlərini Makedoniyalı İskəndərin yanına göndərən İskit köçəri bir xalqdır. Bunlar ilk dəfə Homer tərəfindən İliada (XIII, 5-6), Zeus Trakya torpaqlarını düşündüyü zaman xatırlandı və: / Yalnız süd yeyən kasıblar, ən ədalətli ölümcüllər "(tərc. N.I. Gnedich) və ya" Misyan, əlbəyaxa döyüşçülər və Hippemolgs / Süd yeyənlər və Abyans qəbiləsi, yalnız kişilər "(tərcümə edən V.V. Veresaev).

21. Qaf dağı — bir çox xalqların mifologiyasında yer alan əfsanəvi dağ. Qədim İran əsətilərində Simurq adlı mövhumı quşun yaşadığı yerdədir. Simurq quşu Qaf dağında yaşayan böyük, xeyirxahlıq rəmzi, həyat ağacını yerə gətirən, gözəllik simvolu bir quşdur. Bir versiyaya görə Qaf dağı, Qafqaz dağları hesab olunur. Digər bir versiyaya görə bütün xalqların mifoloji süjetində Simurq quşunun yuvasının Qaf dağında olmasının səbəbi, Nuhun gəmisinin Qaf dağında quruya təmas etməsi ilə bağlıdır. Nuhun gəmiyi harada quruya oturmuşdursa həyat, o cümlədən, od da oradan paylanmalıdır. Belə olan halda, Simurq quşunun yuvası da Qaf dağı olmalıdır və dağ Ağrı dağı ilə eyniləşdirilir. Daha bir versiyaya görə isə Qaf dağının Elbrus dağı olması ehtimal olunur.

22. Söhrab – Massagetlər arasında tanınmış qəhrəman və sərkərdə. O, həm Təhmirənin(Tomirisin) atasının, həm də Təhmirənin(Tomirisin) həmdövrü olmuş və bir çox dövlət işlərində onlara məsləhət vermişdir. Dara ilə olan Anq-Raqa döyüşündə öldürüldüyü ehtimal edilir.

23. Mard və Amard tayfaları - Xəzər dənizinin cənubunda, Sefidrud çayının mənsəbində yaşamış irandilli tayfalar. Mardi (Amardi və ya Mardi; qədim yunan Ἀμαρδοι, Μάρδοι, grabar Умарноуғһр) - İran xalqı və ya Mediyadakı bir qrup qəbilə. Herodot köçəri fars qəbilələri arasında Mards adını verdi və Böyük Kirin quşunları tərəfindən şəhəri ələ keçirərkən ilk dəfə Sardis divarına dırmaşan Giread adlı bir Mardın adını çəkdi Mardların Midiyanı ələ keçirdikdən sonra (Eramızdan əvvəl 540-cı illərin əvvəlləri) Kir tərəfindən fəth edildiyi güman edilir .Bu adlar farsca olub Mard – ölən, Amard isə “ ölməyən” deməkdir.

24. Azərdat – bax yunanca Atrodat – Mard tayfa başçısı. E.ə. VI əsrdə yaşadığı və Təhmirənin(Tomirisin) həmdövrü olduğu ehtimal edilir.

25. Aridat – Amard tayfa başçısı 1. E.ə. VI əsrdə yaşadığı və Təhmirənin(Tomirisin) həmdövrü olduğu ehtimal edilir.

26. Keyxosrov – Abi tayfasının ağsaqqallar şurasının sədri.

27. Hücü – Alan hökmdarı Bartazadın bir neçə oğlundan biri və Təhmirənin(Tomirisin) əvvəlki həyat yoldaşı və döyüşdə öldürüldürülmüşdür. Talış bölgəsində Lerik rayonunda o adda kənd var.

28. Buzurq – Alan hökmdarı Bartazadın bir neçə oğlundan biri və döyüşdə öldürüldürülmüşdür. Bu ad iranmənşəlidir və “Buzurq” – farsca “böyük” deməkdir.

29. Ra çayı - Antik mənbələrdə Xəzər dənizinə şimaldan tökülən çay. Volqa çayı ilə eyniləşdirilir.

30. Arbat - Alan hökmdarı Bartazadın bir neçə oğlundan biri və döyüşdə öldürüldürülmüşdür. Bu ad iranmənşəlidir..

31. Asbaq - Alan hökmdarı Bartazadın bir neçə oğlundan biri və döyüşdə öldürüldürülmüşdür. Bu ad iranmənşəlidir..

32 .Rəzfərqan – Rasparqan – Rokslan tayfa başçısı. – Rasparagan (lat. Publius Aelius Rasparaganus, İran. * Fra-spara-ka-na "hücum edən", ya da Hindistanın başqa bir versiyasına görə. * Raj-para-g (h) ana "düşmənləri öldürən kral") - kral Eramızın II əsrində Roksolan və Sarmatlar e., Roma imperatoru Hadrian dövründə. Onun sözlərinə görə, Rasparaganus (Rasparaganus) adı İranın * fra-spara-ka-na ("irəliləmək", "itələmək" mənasını verən kök kökü var) mənşəli, osetin ra-fsær comesg ənənəvi ilə "gələnlər" ifadəsi ilə müqayisə edilə bilər. bitən -na . ON Trubachev Rasparaganus adının Hind-Arya versiyasını təqdim etdi: əvvəlcə Ras adının birinci hissəsində başlıq daxil edildi - ras (burada glossa rex "padşah" ı görürük), Hind-Aryan * rājm̐ əks etdirir (qədim Hindistan rājm̐ "kral" mənasında müqayisə edin)); ikincisi, Roksolan hökmdarının həqiqi adı * Paragan—, iki hissədən ibarətdir - qədim hind para - "yad, düşmən" və —han - / - ghan— "öldürmək" sözlərindən ibarətdir. Yenidənqurma işinin nəticəsi * raj-para-g (h) ana "düşmənləri öldürən kraldır" .

33. Barza – Sarmat tayfa başçısı və Təhmirənin(Tomirisin) həmdövrü.

34. Rokoslanlar - Şərqi Avropada yaşayan irandilli və slavyandilli tayfa.

35. Yati tayfası – Massaget tayfalarından birinin adı.

36. Badasp – Yasi tayfasının başçısı, e.ə. VI əsrdə yaşadığı və Təhmirənin(Tomirisin) həmdövrü.

37. Yazı tayfası – Massaget tayfalarından biri .

38. Peroz - Massaget tayfalarından olan Yazı tayfasının başçısıdır. Ad iranmənşəlidir Firuz şəklində tələffüz olunur. Mənası "Qələbə" deməkdir.

39. Papay – Nomad tayfasının başçısı.

40 . Səreirlər – Şimali qafqaz və əsasən Dağıstan ərazisində yaşamış tayfa. Alanlarla, avarlarla, kumiklər, andiyalılar və didoylarla eyniləşdirilir.

41. Taksak – bax yunanca taksakis – Skif çarı. Adı ilk dəfə yunan mənbələrində çəkilir və e.ə. 516-cı ildə yaşadığı qeyd olunur.

42 .Xuddam – Səqalib tayfa başçısı.

43 Radadey – Zixiya tayfa başçısı.

44. Ariant - Ariant İskit kralı (e.ə. V əsrdən gec olmayaraq). Herodotun dediyinə görə A. "sayını bilmək istədi İskitlər.

45. Sirak tayfası - Sirakların şərqi Sarmat toplulukları içərisində yer aldığı bilinir. Qafqazda olan bu Sarmat topluluğu, qaynaqlarda Siraki olaraq keçməkdədir. Onlar Strabonda daima Aorslar ilə birlikdə anılmaqdadır. Hər iki topluluk cənubda Qafqaz dağlarına qədər olan sahəyə yayılmışdılar. Bunların bir qadı köçəri çoban, bir qadı isə çadırlarda oturan təkniçilər idi. Hərhalda Siraklar çox fazla dağlıq kəsimdə oturmamaqdadılar.

46. Zorsin – Sirak tayfa başçısı.

47. Aors tayfası - Eramızdan əvvəl son əsrlərdə yuxarı aorslar deyilən sarmat-massaget mənşəli tayfalar Şimali Azərbaycan və Cənubi Dağıstanın alban tayfalarının həyatında müəyyən rol oynayırdılar. I əsr müəllifi Pliniy yazır ki, udinlərdən şimalda Utidors adlı tayfa məskundur. Utidors etnonimi bir sıra tədqiqatçıları çaşdırmışdır. Yazmışlar ki, bu ad uti etnonimindən və İrandilli aors adlı tayfanın adından ibarətdir. Bu fikri inkişaf etdirən K. V. Trever oldu.

48. Qiqaq – Aors tayfa başçısı.

49. Bosporan krallığı - (və ya Bosphorus, Bosporan kingdom (N.M. Karamzin), Bosporan zülm, qədim Yunan Βασιλείον του Κιμμερικου Βοσπόρου, lat. Paytaxt Panticapaeum'dur. Miladdan əvvəl 480-ci ildə meydana gəlmişdir. e. Yunan şəhərlərinin Kerç və Taman yarımadaalarında birləşdirilməsi və Sindikanın girməsi nəticəsində. Daha sonra Meotidanın (Azov dənizi) şərq sahili boyunca Tanais (Don) ağzına qədər genişləndi. Eramızdan əvvəl II əsrin sonlarından. e. Pont krallığının bir hissəsi olaraq. Eramızdan əvvəl I əsrin sonlarından. e. Romadan asılı olan Helenistik dövlət. VI əsrin birinci yarısında Bizansın bir hissəsi oldu. Yunan-Roma mənbələrindən bilinir.

50. Fərnaq – Bospor çarı.

51. Savromatlar - (qədim yunan Σαυρομάται) İskitlərə yaxın olan köçəri İran dilli qəbilələrdir. Etnonim, sözün əsl mənasında qara əlli kimi tərcümə olunan "-ta" çoxluq göstəricisinin əlavə olduğu iki "sau" və "qol" sözlərindən ibarətdir. Savromatlar Sarmatlar adıyla da tanınırdı. “Artıq Mark Vipsanius Agrippa tərəfindən dünya xəritəsinin tərtib edildiyi vaxtdan (eramızdan əvvəl I əsr) “Savromats” və “Sarmatians” etnonimləri sinonim kimi istifadə olunurdu”. Savromatlar, onları Tanaisin şərqində, yəni Ptolemeyin Asiya Sarmatıyası ərazisində yerləşdirən Herodot (MÖ 5 əsr) tərəfindən də bilinirdi.

52.. Rəstgübar – bax yunanca Reskuporis. hescuporid III II Sauromatların oğlu və varisi III Rheskuporid (210-226) artıq Tavro-İskitlərin kralı sayılırdı. Roma və Fars hökmdarlarının nümunəsini izləyən Azov hökmdarları möhtəşəm titullar aldılar - “böyük kral”, “krallar kralı” (“Xakanlar” kimi, bizim dövrümüzdən əvvəl də onların ilahiləşdirilməsinə dair nümunələr var idi).

53. Api, Apia - (Yunan Gaia) - ali tanrı Papayanın arvadı, yer və su tanrıçası, İskitlərin əcdadı. Papaya ilə Apinin evliliyi dünyəvi, su və cənnət sahələrinin birləşməsinə, Yerlə Göy arasındakı müqəddəs birliyin bağlanmasına simvollaşdırırdı. İskitlər, bu tanrıça'yı tez-tez at alınının təsviri və qoruyucu vasitələrlə bəzədilmiş Tanrı Anası və Qəyyum olaraq hörmət etdilər. Göründüyü kimi bunun da hərbi əhəmiyyəti var idi. Bəlkə də, oxları serpantin zəhəri ilə hopdurub rəqiblərinə sərbəst buraxan İskitlər, döyüş sahəsini nəhəng bir qurban qurbangahına çevirərək böyük ilan tanrıçasına xərac verdilər (bax: "İskitlər - ruhi hücumun qurucuları" məqaləsinə baxın). Məşhur görüntülərdə Apinin cəsədi ümumiyyətlə iki ilanla bitir və ya bitki tumurcuqlarından böyüyür.

54. Bess keçidi - Mənbələrə görə massagetlərlə alanlar arasında Qaf dağlarında baş verən döyüş yeri – dağ keçidi. İndiki Şimali Osetiyada Beselan keçidi ilə uyğunlaşır.

55. Panqal dərəsi – Massagetlərlə alanlar arasında baş verən döyüşdə adı çəkilən dağ – dərə adı. İndiki Şimali Osetiya ilə Çeçen respublikası arasında yerləşən Pankel dərəsinə uyğun gəlir.

56. Api –Alan hökmüdarı Bartazadın sərkərdəsi. Puso –Alan hökmüdarı Bartazadın sərkərdəsi.

57. Kusal – Alan hökmüdarı Bartazadın sərkərdəsi.

58. Gərşasp – Gersaspa – Alan hökmüdarı Bartazadın sərkərdəsi.

59. Xosrov - Alan hökmüdarı Bartazadın qardaşı və sonradan Alan hökmüdarı. Qardaşı Bartazadın ölümündən sonra hakimiyyəti ələ almış və özünü Təhmirənin(Tomirisin) adamı kimi göpstersə də Kuruşla (II Kirlə) muharibədə İran tərəfdə vuruşaraq şapur və Bəxtiyarla birgə massagetlərə xəyanət etmişdir. Bundan xəbər tutan Təhmirə(Tomiris) onu edam etdirmişdir.

60. Larkian – Savromat çarıçası və Rüstəmin sevgilisi. Onun rüstəmlə olan sevgisindən kamankeş Aran dünyaya gəlmişdir. Döyüşlərin birində Təhmirənin(Tomirisin) atdığı oxdan həlak olmuşdur.

61. Atey - Atei (Atheas; təqribən 429 BC - BC 339) - qurulmuş ənənəyə görə, İskitin ən görkəmli padşahlarından biri. Əfsanəyə görə, 90 yaşında Makedoniyalı II Filiplə döyüşdə öldü. Hakimiyyətinin hansı ərazilərə yayılması məsələsi hələ də mübahisəlidir: bütün Böyük İskitdən Dunayın ağızları yaxınlığında kiçik bir mirasa (Kiçik İskit).

62. Tihraxuda – Tihra ölkəsi. Massaget tayfalarından birinin adı və mənbələrdə Şirvan ərazisində yerləşdiyi ehtimal edilir. Türk tarixçiləri bu ərazini orta Asiyada qeyd edirlər. Qəhrəman Rüstəmin ölkəsidir və bayrağında qara pələngin şəkili olmuşdur.

76. Qurqsarlar – Massaget tayfalarından biridir. Bu söz iranmənşəli olub “ qurq” – canavar, “sar” isə baş deməkdir. Mənbələrə görə bu tayfanın əsgərləri başlarına canavar dərisi keçirərək canavarın başını isə öz başına keçirmişlər. Elə bu səbəbdən də onları “qurqsaran” – qurdbaşlar adlandırırlar.

63 Vazarta çayı – massagetlərin ölkəsində bir çayı adı. Talış bölgəsindəki Vazarud çayına uyğun gəlir.

64. Qubad şah – Tihraxuda hökmüdarı və qəhrəman Rüstəmin atası.bu ad iranmənşəlidir.

65. Kavus şah – Tihraxuda hökmüdarı, Rüstəmin babası.Bu ad iranmənşəlidir.

66 Xurşid – Qəhrəman Rüstəmin qardaşı, Qubad şah öldəndən sonra hakimiyyətə gəlmiş,lakin Rüstəm öldəndən sonra Təhmirənin(tomirisin) köməyi ilə əmisi Sakasevar tərəfindən taxtdan endirilmişdir..Lakin sonradan anası Rüdabənin əmri ilə İran sarayına I Dara ilə Təhmirəyə(Tomiriosə) qarşı hərbi ittifaq bağlamağ göndərmişdir.xrşid bu ittifaqa Sarmat çarıçası Amaqanı savromat çarı skopasisi, Alan hökmüdarı Aşxadarı və Rüstəmin iki oğlu Qatal və Aranı da cəlb edərək massagetləri məğlub edərək öz taxtını geri aqyartmışdır.Bu ad iranmənşəlidir və farsca “ günəş” deməkdir.

67. Fərnaq – Qəhrəman Rüstəmin qardaşı və Tihraxuda sərkərdəsidir. Daima qardaşı Rüstəmin qoruyucusu olmuş və Bəxtiyarın xəyanətinin üstünü açmışdır.Bu ad iranmənşəlidir.

68. Cəmşid – Qəhrəman Rüstəmin qardaşı və Tihraxuda şahzadəsi. Onun adı digər qardaşlara nisbətən az çəkilir.Bu ad iranmənşəlidir.

69. Kavus – Qarat tayfa başçısı.

70. Vavr qalası – Təhmirənin qalsı və Taliya dağlarında yerləşdiyi qeyd olunur. Vazarta çayının da onu sağ tərəfindən axıb kspi dənizinə tökülürmüş.

71. Mehrab – Massaget sərkərdəsi.Bu ad iranmənşəli olub “mehr” məhəbbət” “ab” – su deməkdir.

72. Bəxtiyar – massaget sərkərdəsi , Təhmirənin(Tomirisin) sevgilisi, və Rüstəmin və çariçanın oğlunun ölümündə bir nömrəli geünahkar olan şəxs.Onun xəyanəti rüstəmin qardaşı Fərnaq tərəfindən üsü açılmışdır.

73. Lakarta – massaget ölkəsində adı çəkilən çay adı. Talış ölgəsindəki Lakaru çayına uyğun gəlir.

74. Sodia – Təhmirənin(Tomirisin) rəfiqəsi, döyüşkən amazon qadın.

75. Təhmasp – Sak tayfalarından biri olan Quqanların hökmdarı. Öz əzazilliyi və qəddarlığı ilə məşhur olan bu sərkərdə Rüstəm tərəfindən təkbətək döyüşdə öldürülmüşdür. Bu ad iran mənşəli olub “at təhəmmülü” deməkdir.

76. Mojqan – Massaget tayfalarından olan quqanların hökmdarı Təhmaspın qızı və Quqan çariçası. Bir müddət Rüstəmin qardaşı Xurşidin həyat yoldaşı olmuş və sonradan ayrılmışlar. Quqanlarla Tihraxuda arasında döyüş məhz bu səbəbdən çıxdığı güman edilir. Bu ad iranmənşəli olub “kiprik” deməkdir.

77. Kərsivəz - Quqan hökmdarı Təhmaspın iki oğlundan biri və Quqan şahzadəsi. Bu ad iran mənşəlidir.

78. Löhrasp – Quqan hökmdarı Təhmaspın iki oğlundan biri və Quqan şahzadəsi. Bu ad iranmənşəli olub “at kimi cəld” deməkdir.

79. Saka və ya Skuna – Qəhrəman rüstəmin əmisi Sakasfarın oğlu və sonradan Təhmirənin(Tomirisin) əri olmuşdur.

80. Mənuçihar – Massaget sərkərdəsi və Təhmirənin(Tomirisin) sağ əli olan qoca Söhrabın oğlu.Bu ad iranmənşəlidir.

81. Fərriburz – Massaget sərkərdəsi Vindadın oğludur. Bu ad iranmənşəlidir.

82. Zal – Massaget el atası və nəğməkar ozan.

83. Ruhrasp – Apasak tayfasından olan cəngavər . Bu ad iranmənşəli olub “at ruhu” deməkdir.

84. Kanşi – Sakavarq tayfasında olan oxçu cəngavər.

85. Bevarasp – Quzan hökmdarı və Təhmirənin(Tomirisin) ən sadıq müttəfiqi. Bu ad iran mənşəli olub mənası – “ inam atı” deməkdir.

86. Əhran – Quzan hökmdarı Bevaraspın kiçik oğlu və Quzan şahzadəsi.

87. Noxnasp – Massagetlərin tayfa ağsaqqalı.Bu ad iranmənşəli olub “at dıqrnaqlı” deməkdir.

88. Qayumard – Massagetlərin Noxnaspdan sonra olan tayfa ağsaqqalı. Bu ad iranmənşəlidir.

89. Firdovs – Toxar hökmdarı Şapurun oğlu. O Rüstəm tərəfindən bir yumuruqa öldürülmüşdür.

90. Şəbrəng – Təhmirənin(Tomirisin) gəlini. Bu ad iran mənşəli olub “gecə rəngi” deməkdir.

91. Vazarkaxa – Massagetlərin ölkəsində adı çəkilən dağ.

92. Tor – massagetlərdə tayfa ağsaqqalı. Massagetlərin döyüşqabağı keçirdiyi qurbanlıq mərasimlərində o başçılıq etmişdir.

93. Val – Rüstəmin atının adı.

94. Valan – Toxar hökmdarı Şapurun qızının adı.

95. Delşad – Sodianın kənişi və cəsus döyüşçü qız.ə

96. Yaik – Massagetlərdə böyük çöldə adı çəkilən çay.

97..Mavi dağlar - Massagetlərin rəvayətlərində Çin ölkəsi ilə toxarların sərhəddində yerləşən dağ.

98. Turqutlar - Torqutlar (Monq. Torqud) - Oirat qrupuna daxil olan Monqol xalqlarından biridir. Sincan Uyğur Muxtar Bölgəsində (Çinin şimal-qərbində), Kalmikiyada (Rusiya) və Qərbi Monqolustanda aimak Xovdda yaşayırlar . PS Pallas, Torqud adının "nəhəng, böyük quruluşlu bir insan" mənasını verən "turuk" və ya "turuçut" sözündən qaynaqlandığına inanırdı . Digər fikirlərə görə, bu ad tovgokh (gözəl) sözündən gələ bilər ; tovg sözündən ; "Monqolların Gizli Əfsanəsi"ndə qeyd olunan etnik adı Targud ~ Targut ilə əlaqəli; türkcə “gecə gözətçisi və ya gecə gözətçisi” mənasını verən turqhağ ~ turyağ sözündəndir .

99. Alp Ər Tonqa – Massagetlərin rəvayətlərində, “mavi dağların “ arxasından vaxtaşrı hücum edən hökmdarın adı. Alp Ər Tonqa — əfsanəvi türk xaqanı. "Alp" sözünün mənası "igid", "qəhrəman", "bahadır", "ər" sözünün mənası "erkek adam", "tonğa" sözünün mənası isə "bəbir" deməkdir Alp Ər Tonqadan bəzən Saka xanı kimi də bəhs edilir.

100. Amira drava - Sanqa – drava” – Massagetlərin ölkəsində bitən və ona sitayiş edilən bir ağacın adı. Bu ad iran mənşəli olub “Asanqa” – dəmir, “drava” – ağac deməkdir. Bu adda ağac Talış bölgəsindəolan Dəmirəğacıdır.

101. Bigə,Buncuk, Aybars – Massagetlərin rəvayətlərində onların ölkəsinə viraedici başqınlae edən Turqutların hökmdarı Alp Ərtunqanın qardaşları.

102. Kuruş(II Kir) – İrannın əhəmənilər sülaləsinin ilk şahı və banisi. E.ə. 530 – cu illərdə babası Astiaqa üsyan edib hakimiyyətə gəlmiş, lakin e. ə. 545-ci ildə Arqavan döyüşündə Təhmirəyə(Tomirisə) məğlub olmuşdur. Onun Təhmirə(Tomiris) tərəfindən öldürülüb başı kəsildiyi söylənilsə də II Kirin başı bədəni ilə birgə indiyə qədər Pasarqaddakı məzarındadır.

103. Astiqa- İştiepmqu – Midiyanın son hökmdarı və II Kirin ana tərəfdən babası. E.ə. 530-cu ildə II Kir tərəfindən devrilmişdir.

104. Dah və Dərbint tayfaları.- Bu tayfalar Massagetlərdən şimalda Qafqaz dağları ilə kəspi dənizi sahillərində yaşamış döyüşkən tayfanın adıdır. Dərbənd adı ehtimal ki bunların adından yaranmışdır.

105. Şibka – Kuruşun(II Kirin) ən yaxın adamı.

106. Aanat – Kuruşun(II Kirin) yunan muzdularının başçısı.

107. Kasandana - Assandana, Əhəmənilərin kral ailəsindən Farnaspusun qızı idi. Otan onun qardaşı idi. Cyrus Cambyses, Bardia, Atossa və bəlkə də Ariston'u dünyaya gətirdi. Herodot bir "inanılmaz əfsanə" nəql edir ki, bir fars qadın Cassandana uşaqlarının gözəlliyinə və məqaləsinə heyran qaldıqda, acı bir şəkildə ərinin "ona xor baxdığını, ancaq Misirdən evlənmiş bir qadın qucağında daşdığını" söylədi. O dövrdə doqquz yaşlı bir uşaq olan Cambyses, anasına edilən bu təhqir üçün "bütün Misiri alt-üst edəcək" sözünü verərək yetkin yaşa çatdı. "Tarixin atası" nın başqa bir məlumatına görə, Kir, əksinə, ölümündən sonra bütün ölkədə matəm elan edilən arvadını çox sevirdi. Bu məlumat, "kralın arvadının ölümü" mesajını eramızdan əvvəl 537-ci il martına istinad edərək, Babil mənbələri tərəfindən də təsdiqlənir. e. İranlı alim Mary Boyce, Cassandananın Pasargadae'de dəfn edildiyini irəli sürdü.

108.. Krez – Kuruşun(II Kirin) ən yaxın köməkçisi və Lidianın keşmiş çarı.

109. Qobri – Kuruşun(II Kirin) yunan sərkərdəsi.

110. Mard – Kuruşun (II Kirin) Təhmirənin(Tomirisin) yanına göndərdiyi xüsusio elçi.

111. Sakavraka – Sakların ölkəsi.

112. Sakalilavraka – Sakların ölkəsi.

113. Zardağ – Kuruşun(II Kirin) babildəki sərkərdəsi.İrannənşəli ad olub mənası “ saışın” deməkdir.

114. Zaqros – İranla – mesopotomiya arasındakı dağ sisilsiləsi.

115. Koşaba məntəqəsi – Massagetlərlə anadlu arasında bir məntəqə adı. Bu adda məntəqə indiki Türkiyə ilə İran sərhəddində yerləşən Xoşab qalasıdır.

116. Arkan və Demok – Rüstəmin əsgərləri.

117. Harpaq – Kuruşun (II Kirin) sərkərdəsi. O əvvəllər Midiya hökmüdarı Astiaqln ordu başçısı olmuş, lakin e.ə. 530-cu ildə Kuruşun(II Kirin) tərəfinə keçmişdir.

118. Tirdat – Amid hökmüdarı.

119. Dadaşriş – Sakasena hökmüdarı.

120. Araks – Masagetlər ölkəsində adı çəkilən çay. İndiki Azərbaycan respublikasında olan Araz çayına uyğun gəlir.

121. Albanlar – Massagetlərin qonşuluğunda yaşayan tayfa.

122. Asvagen. – massagetlərin qonşuluğunda yerləşən albanların hökmüdarı.

123. Satoy – Alban hökmüdarının vəziri.

124. Mesrop – Alban hökmüdarının köməkçisi.

125. Sakasena – Massagetlərin şimal qonşuluğunda, Qafqaz dağlarının ətəyində yerləşən sakların ölkəsi.

126. Ariparn – Rüstəmin slahdaşı və tihra sərkərdəsi.

127. Dori məntəqəsi – Massagetlərdən şimalda yerləşən yer adı.

128. “Dəmir qap! – Ehtimal ki, Dərbənd qapısı nəzərdə tutulur.

129.Dəryal keçidi – Massagetlərdən şimalda yerləşən və Qafqaz dağlarında yerləşən dağ keçidi.

130. Rabnqax – bax Volqa çyı.

131. Amaqa – Sarmat çarıçası və çar Medosakin arvadı. O sonradan Rüstəmin sevgilis olmuş və ondan Qatal adlı oğlu olmuşdur. Amaqa Təhmirə(Tomiris) tərəfindən öldürülmüşdür.

132. Hiştasp – Xorasanın satrapı.

133. Dara – Əhməni sərəkərdəsi və Hiştaspın oğlu. O, Kuruş(II Kir) öldükdən sonra İran şahı olmuşdur.

134. Siyavəhş – İran sərəkərdəsi.

135. Xorəzm – Orta Asiyada vilayət.

136. Soqd – Orta Asiyada vilayət.

137. İrac – Airik – İran sərəkərdəsi. O Kuruşla (II Kir) Təhmirə(Tomireis) arasında baş vermiş Arqavan döyündə Kuruşa bənzədiyi üçün Təhmirə(Tomiris) tərəfindən öldürülüb başı bədənindən ayrılmışdır.

138. Quzlar – Orta Asiyada yaşamış iarnidilli tayfa.

139. Arqavan döyüşü – İran şahı Kuruşla(II Kir) Təhmirə(Tomiris) arasında baş vermiş döyüş.

140. Ruhbar – Tihraxuda sərəkərdəsi. Məhz onun keşik yerində yuxuya getməsi nəticəsində farslar massagetləri məğlub edib həm Rüstəmi, həm də Təhmirənin(Tomirisin) oğlu Fərqapı öldürmüşlər.

141. Pasaqad – İranda şəhər, Əhmənilərin paytaxtı olmuşdur.

142. Spako – Kuruşun(II Kirin) ögəy çoban atası.

143. Mehrdad – Mitridat – Kuruşun (II Kirin) ögəy qardaşı.

144. Mandana – Kuruşun(II Kirin) anası və sonuncu Midiya çarı Astiaqın qızı.

145. Şinəband – Rüstəmin sərəkərdəsi. Talış bölgəsində eyni adlı məntəqə var.

146. Xrizant – İran ordu sərəkərdəsi.

147. Hadat – İran ordu sərəkərdəsi.

148. Arasp – İran hərbi casusu.

149. Abradat – İran hərbi sərəkərdəsi.

150. Artabaz – Kirin qohumu və İran hərbi sərəkərdəsi.

151. Artahers – İran hərbi sərəkərdəsi.

162. Feravl – İran ordu sərəkərdəsi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Bax: Массагеты. // БРЭ. - М., 2011. - Т. 19
2. Bax: Ilya Gershevitch. 521706The Median and Achaemenian periods.The Cambridge History of Iran, 1985. — P. 48),
3. Bax: Antony Karasulas. Mounted Archers Of The Steppe 600 BC-AD 1300 Архивная копия от 9 октября 2014 на Wayback Machine. Osprey Publishing,
4. Bax: Peter Wilcox. Rome's Enemies: Parthians and Sassanids. Osprey Publishing, 1986. - p),

- 5..Bax: René Grousset. The Empire of the Steppes. Rutgers University Press, 1989. - P. 547),
- 6..Bax: Щукин М. Б. На рубеже эр. СПб.: Фанн, 1994, с. 145.) Bu xalqlar Skifiya ərazisində məskunlaşmışdılar.
- 7.Bax: Массагеты. /Сов.истор. энциклопедия).
- 8.Bax: Herodot. Tarix, I. 201—205) (8) yazır ki, massagetlər Skif tayfalarından biridir.
- 9..Bax: Dovatur A. I., Kallistov D. P., Shishova I. A. Herodotun "Tarixində" ölkəmizin xalqları. - S. 85).
10. Bal: Pliny the Elder. Təbii tarix, IV. 80. // Təbii elm və texnika tarixinin sualları, № 3. - M., 2007. - S. 110-142. Latın dilindən tərcümə, şərh və ön söz B.A.Starostin tərəfindən) Skif və Sakları Sarmatlar eyni mənşəli hesab edir.
- 11.Bax: Dovatur A. I., Callistov D. P., Shishova I. A. Uk. op. - S. 181-182..12.
- 12.Bax: Massaget, Issedones, Savromats, İskit və Sakas mədəniyyətlərinin qohumluğu üçün bax: Minns. - S. 110 f.
- 13.Bax: Çalışın. Eskizlər. - S. 60.
- 14.Bax: Rudenko. Qorno-Altay tapıntıları. - S. 16 et seq.
- 15.Bax: Smirnov K.F.Savromats. - S. 277 et seq.; 16. (Bax: Tolstov. Itina. - S. 173 et seq.
- 16.Bax: Smirnov A.P. İskitlər. - S. 88 et seq.
- 17.Bax: Vişnevskaya. Itina. - S. 207 et seq.
- 18.Bax: Kothe. Herkunft. - S. 22 f ..
- 19.Bax: Dandamaev. Dariusun zəmmi. - S. 180.
- 20.Bax: Pyankov. Saki. - S. 17; O, Massageta. - S. 67; Vişnevskaya. Mədəniyyət. - S. 60 və aşağıdakılar ..
- 22.Bax: Qd.yun .. οϊκτμévov- Berthold Laufer. Jue-chi və ya Hind-Skif-ansın dili. Chicago, 1917. - S. 14.
- 21.Bax: Dovatur A. I., Callistov D. P., Shishova I. A. Uk. op. - S. 87.
- 22.Bax: Herodot. Tarix, I. kitab – Kilo.201-205,
- 23.Dovatur A. I., Kallistov D. P., Shishova I. A. Herodotun "Tarixində" ölkəmizin xalqları. - S. 85.
24. Bal: Strabon. Coğrafiya,
30. Bal: Delanoz. Sur l'Agathe des Massagetes. Bax: Tarix, de l'academie des yazı. - T. 36.
- 35.Bax: Pogrebova M.N. Qədim və orta əsrlərdə Qafqaz və Orta Asiya. // Zaqafqaziya İskit mədəniyyətinin abidələri. - M., 1981. - S. 42-58
- 26.Bax: Pogrebova M.N. Qafqaz və Orta Asiya antik və orta əsrlərdə. // - M., 1981. - S. 42-58).
27. Bax: Chantraine P. Dictionnaire étymologique de la langue grecque. Histoire des mots. Paris, 1968. P. 69 .
28. Bax: Murzin V. Yu. "Ox və qılınc polad bakirələrə tanışdır ..." // Melitopol Yerli Tarix Jurnalı, 2017, No. 9, s. 34-39).

- 29.Bax: Amazonlar haqqında mif və qədim ənənədə inkişafı. www.lib.ua-ru.net. Müalicə tarixi 13 Avqust 2017-ci il.
- 30 Bax: İskit "Amazonlar" in məzarı Voronej yaxınlığında tapıldı. Proshloe.com 06.12.2016.
- 31.Bax: Skrzinskaya M.V. Şimali Qara dəniz bölgəsinin qədim dövrlərindəki Elladanın mədəni ənənələri.
- 32.Bax: Плутарх, Тесея, 26
- 33.Bax: Гигин. Мифы 16).Sözügədən amazonkalardan güclü surətdə fərqlənmiş və ayrı bir səbələ yaradılmışdır.
- 34.Bax: Любкер Ф. Реальный словарь классических древностей. М., 2001. В 3 т. Т.3. С.8.
- 35.Bax: Мавро Орбини. Книга историография початия имени, славы и расширения народа славянского (20.07.1722.
- 36.Bax: Kuhrt, A."13". The Ancient Near East: C. 3000-330 BC. Routledge. pp. 647. ISBN 0-4151-6762- 0. .
- 37.Bax: Pierre Briant: „Od Kira do Aleksandra: Povijest Perzijskog Carstva" (From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire), preveo Peter Daniels, Indiana: Eisenbrauns, 2002.,str.28).
- 38.Bax: Herodotus correctly names Cyrus' parents, though he does not know that Cambyses was a king. cf. How, W. W., & Wells, J. (1991). A commentary on Herodotus with introduction and appendixes. Oxford [Oxfordshire]: Oxford University Press. i.10.
- 39.Anşan – İrənin cənubunda tarixi vilayət. Bax::James Ussher, Larry Pierce i Marion Pierce, str. 109) .
- 40..Bax: Walter Burkert, Homo Necans, 1983:103-09.
- 41..Bax: M. A. Dandamaev, A Political History of the Achaemenid Empire, tr. W. J. Vogelsang, (1989) p. 17-18.
- 42.Bax: Duncker, Max, The History of Antiquity, tr. Evelyn Abbott, p. 350. London, Richard Bentley * Son (1881) p. 350.1.1..Bax: Duncker, Max, The 161.History of Antiquity, tr. Evelyn Abbott, p. 351. London, Richard Bentley * Son (1881) p. 351.8
- 43..Bax: B.A.Turaev. Qədim Şərq tarixi. II. L., 1954, s. 118
- 44.Bax. Politen. Strateqmanın VIII 56 (Qafqaz və Don antik müəlliflərin qeydlərində. 1990, cs 334—335.
- 45.Bax: Ksenefond. Kiropediya. VI kitab.
- 46.Bax: Ksenefond. Kiropediya. VII kitab..
- 47.Bax: Ksenefond. Kiropediya. VII kitab.
48. Bax: Struve V. V. Dariusun Saks-Massagetlər üzərindəki yürüşü // IAN SSRİ, 1946, Cild. 3, № 4, s. 231-250],
49. Bax: Pyankov IV, II Kirin Massagetlərə qarşı yürüşünün marşrutu sualına // VDI, 1964, No. 3, s. 115-130.
- 50.Bax:. Dandamaev M.A. Dariusun Tigrahauda skif qəbiləsinə qarşı yürütdüyü kampaniya // KSINA, 1963, 61, s. 175-187.

51. Bax: Litvinsky BA Qədim köçərilər “Dünyanın damları”. Moskva, 1972, s. 127, 1.
- 52..Bax: Kuklina I. V. Qədim mənbələrə görə Skifiyanın etnoqrafiyası. Leninqrad, 1985, s. 123.
- 53.Bax: Pyankov I. V. Herodotus Massagets ..., s. 56-5 ..
- 54.Bax: Anabazis, IV, 19.
- 55.Bax: Strabon, XI, 4.2 ..
- 56.Bax: Struve V.V. Darius I Zammı ..., s. 244 ..
- 57.Bax: Dandamaev M. A. Dariusun kampaniyası ..., s. 183.
- 58.Bax:Dion Kassi,LXIX,1.
- 59.R.T.Xatuyev.Alan çarlarının xronikası.Çerkesk-2007
60. Bax:Ammian Marsellin, XXIII,5, 1.249.. Bax:Ktesi . Persiaka, 29.
- 61.Bax Ktesi. Persika. kitab – VII-XI
- 62.Bax: Beros. F10
- 63..Bax: Diodor.2.44.2
- 65.Bax: For the etymology see: F.Altheim und R.Stiehl, Geschichte Mittelasiens im Altertum (Berlin, 1970), pp. 127–8.
66. Bax: Adolf Erman: Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland, Cilt 1, Reimer, 1968, s.38.
67. Bax: Ümit Hassan, Sina Aqşın: Türkiyə tarixi: Osmanlı devletinə qədər Türklər, Cem Yayınevi, 1987, s.14.
- 68.Bax: Gazanfer İltar, Uluslararası Giresun və Doğu Karadeniz Sosial Bilimler Sempozyumu: 2008, Cilt 1, 2009, s.37.
- 69.Bax: Herodot “Tarix” əsəri. I Kitab-Kilo.201, 202,203, 204, 205. 206,207..
70. Bax: 2. Б. А. Тураев. История Древнего Востока. II. Л. , 1954, с. 118.
- 71..Bax: Aqşın Mistanlı.Cənub Bölgəsinin Abidələr Ensiklopediyası.Bakı-Adiloğlu-2018.səh.275
- 71.V.V.Struve. I Dəra və Qara dəniz sahili skiflər.
- 72.İEV.Runq. O.B.Qabelko. I Daranın Skif yürüşü.2018
- 73.Nikolay vasileviş Sokolov. Saklar.I,II,III kitab.2019
74. Böyük Pliniy. Həqiqi tarix.X cilddə.
- 75.Plutarx. Artakserks. XXX cilddə

Mündəricat

Ön söz.....	4
Proloq.....	10

I HİSSƏ FİRAVANLIQ

1. Massagetlərin yaşadıkları ərazi.....	20
2. Massaget hökmdarları - Spako, Purdad, Madi.....	30
3. Fərqapın(Sparqapisin) zamanı.....	16
4. Fərqapın(Sparqapisin) vahid sak çarı seçilməsi.....	42
5. Abilərlə muharibə.....	40
6. Fərqapın(Sparqapisin) Zarina ilə evlənməsi.....	50
7. Barzanın qisası, Zarinanın ölümü.....	58
8. Mard və Amard tayfaları ilə muharibə.....	61
9. Fərqapım(Sparqapisin) alanların ölkəsinə getməsi.....	71
10. Alanlarla muharibə. Qüdrətli Bartazad.....	86

II HİSSƏ TƏHMİRƏ

1. Təhmirənin(Tomirisin) uşaqlığı və gəncliyi.....	92
2. Tihraxuda hökmdarı Qubad şah.....	93
3. Əzəmətli Rüstəm.....	107
4. Yarışma.....	107
5. Solğun evlilik həyatı.....	115
6. Təhmirənin(Tomirisin) hakimiyyətə gəlməsi.....	122
7. Döyüşkən amazonkalar.....	125
8. Qubadşahının ölümü və Rüstəmin vətənə qayıtması.....	127
9. Quqanlarla muharibə. Əzazil Təhmasp.....	132
10. Xurşidin Rüstəmi yoldan çıxarıb taliyaya göndərməs...../.....	135
11. Təhmirənin(Tomirisin) xəyanəti.....	143
12. Quzan(quzların) hökmdarı. Sadiq Bevarasp.....	150
13. Savromat çariçası Larkian – inadkar Larka.....	152
14. Təhmirənin(Tomirisin) oğlunun dünyaya gəlməsi.....	158
15. Savromatlarla muharibə. Larkianın ölümü.....	165
16. Turqutlar və qorqşarlarla muharibə. Alp ər Tunqa.....	174

III HİSSƏ. BÖYÜK KİRLƏ MUHARİBƏ

1. Böyük Kir(Kuruş).....	183
2. Rüstəmin II Kirin yanına getməsi.....	191
3. Rüstəmin öz dəstəsi ilə gizlicə vətənə qayıtması.....	199
4. Urartularla muharibə.....	203
5. Albanlarla muharibə. Alban hökmdarı Asvagen.....	208

6.Amansız albanlar.....	211
7.Sarmatlarla muharibə. Çariça Amaqa.....	277

IV HİSSƏ KİRİN HƏRBI YÜRÜŞLƏRİ

1.Hadat.....	235
2.Casus Arasp.....	238
3.Abradat və Pənfeya.....	241
4.Hind elçiləri.....	244
5.Fars Xrizant.....	248
6.Əsir lidiyalılar.....	255
7.Iran ordusunun döyüş taktikası.....	259

V HİSSƏ KİRİN QƏLƏBƏLƏRİ VƏ FƏTHLƏRİ

1.Siruz və Arsama.....	266
2.ŞMisirlilələ döyüş.....	271
3.Lidiyanın fəthi. Məsləhətçi Krez.....	277
4.Abradat və Pənfeyanın ölümü.....	280
5.Kariyanın fəthi. Sərkərdə Adusi.....	283
6.Babilin fəthi.....	293
7.Dörd cahən hökmüdarı Böyük Kir.....	295
8.Fars Fəravl.....	299
9.Satraplar.....	300
10.Qardaş qırğını.....	318

VI HİSSƏ MUHARİBƏNİN BAŞLANMASI

1.Kirin elçiləri massagetlər sarayında.....	326
2.Iran ordu qərarı.....	331
3.Massagetlər üzərinə hücum.....	338
4.Arqavan dötüşü.....	355
5.Təhmirənin(Tomirisin) qisası.....	361
6.Kirin hərbi şurası.....	368
7. Vavr döyüşü.....	375
8.Döyüşün başlanması.....	377
9.Kuruşun(II kirin) məğlub olması və ağır yaralanması.....	400
10.Antik mənbələrdə Təhmirənin(Tomirisin) mənsəyi.....	403
11.Herodotun "Tarix" əsəri.Kilo.....	412
12.Qələbə əzmi.....	415

Əliyev Aqşin Böyükağa olğu

Təhmirə(Tomiris) Massaget şahzadəsi.

I Hissə Arilər in marşı

“Elm və Zəka” Nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsi

Direktor: Səbuhi Aslan

Bakı, Mətbuat prospekti, 529-cu məhəllə

“Azərbaycan” nəşriyyatı, III mərtəbə, “Elm və Zəka” qəzeti
redaksiyası Tel: (050) 263-16-16

Yığılmağa verilib: 18.05.2021

Çapa imzalanıb: 25.05.2021

Şerti çap vərəqi 1/16.

Ofset çap üsulu. Kağız formatı 60x84 Sayı: 100

Müəlliflə əlaqə: (+994) 50 449 15 68

e-mail: akshin_aliyev19@mail.ru

facebook: Aqşin Əliyev

Instagram: AKSHİNALİ16